

Diskursna analiza turističkih vodiča Zagreba od 1882. do 1936.

Medvešek, Irena

Doctoral thesis / Disertacija

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:772238>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-30**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Irena Medvešek

**DISKURSNA ANALIZA TURISTIČKIH
VODIČA ZAGREBA OD 1882. DO 1936.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2024.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Irena Medvešek

DISKURSNA ANALIZA TURISTIČKIH VODIČA ZAGREBA OD 1882. DO 1936.

DOKTORSKI RAD

Mentori:

dr.sc. Anita Skelin Horvat, izv. prof.

dr.sc. Velimir Piškorec, red.prof.

Zagreb, 2024.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Irena Medvešek

**DISCOURSE ANALYSIS OF ZAGREB
TRAVEL GUIDEBOOKS FROM 1882 TO
1936**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisors:

dr.sc. Anita Skelin Horvat, izv. prof.

dr.sc. Velimir Piškorec, red. prof.

Zagreb, 2024

O mentorima

Dr. sc. Anita Skelin izvanredna je profesorica i predstojnica Zavoda za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istom je fakultetu diplomirala opću lingvistiku i fonetiku te 2009. doktorirala s temom jezika mladih kao iskaza identiteta. Uglavnom se bavi sociolingvistikom, kontaktnom lingvistikom, jezičnim identitetima te pitanjima jezika manjina i migracija. Objavila je jednu znanstvenu monografiju te niz znanstvenih i stručnih radova. Sudjelovala je na više od trideset međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, održava nastavu iz više kolegija na različitim odsjecima Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U dva je navrata bila predsjednicom Hrvatskog filološkog društva.

Dr. sc. Velimir Piškorec (1966.) redoviti je profesor u trajnome zvanju i predstojnik Katedre za njemački jezik Odsjeka za germanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je njemački i engleski jezik i književnost, te 2001. doktorirao na temu germanizama u podravskome dijalektu kajkavskoga narječja hrvatskoga jezika. Težišta znanstvenoga interesa su mu sociolingvistika, dodirno jezikoslovlje s posebnim naglaskom na hrvatsko-njemačkim/austrijskim jezičnim i kulturnim dodirima, istraživanje germanizama, jezična biografistika, povijest planskih jezika, ekolingvistika i esperantologija.

Objavio je četiri znanstvene monografije, uredio dva znanstveno-stručna zbornika, a bibliografija mu, uz navedeno, obuhvaća dvjestotinjak jedinica: znanstvenih i stručnih radova, televizijskih i radijskih priloga te stručnih i književnih prijevoda.

Za popularizaciju i promidžbu znanosti nagrađen je državnom nagradom za tri znanstveno-popularna projekta ostvarena u 2015. godini: osmislio je i priredio „Zvučni atlas hrvatskih govora“, a u suradnji s Hannesom Scheutzom i zvučni atlas „Austrijacizmi i germanizmi u hrvatskome“ te je bio autor interaktivne multimedijske izložbe „Od gojzerice do dindrice. Austrijacizmi i germanizmi u hrvatskome“. Član je uredništva časopisa *Suvremena lingvistika* te član upravnog odbora njemačkoga Društva za interlingvistiku (*Gesellschaft für Interlinguistik*).

Sažetak

Kao komercijalno distribuirana cjelina namijenjena kratkotrajnom boravku u destinaciji i korištenju *in situ* (Peel i Sørensen 2016: 29), turistički se vodič u pravilu sastoji od triju dijelova koji mu definiraju strukturu: informacija o zemlji, praktičnih informacija i opisa destinacije (Müller, 2012: 27). Ta posebna tekstna vrsta u tradicionalnim je humanističkim i društvenim znanostima zanemarivana i smatrana nedostojnom znanstvene pozornosti. U posljednjih nekoliko desetljeća to se mijenja te vodiči postaju sve zanimljiviji znanstvenicima različitih područja. U ovome doktorskom radu analizirani su stari turistički vodiči grada Zagreba koji su tiskani u vrijeme Austro-Ugarske i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Korpus se sastoji od 48 turističkih vodiča Zagreba ili vodiča šireg zemljopisnog obuhvata koji obuhvaćaju Zagreb. Popisivanjem, opisivanjem i sistematizacijom lokacija i događaja zastupljenih u dostupnoj građi uspostavljen je opći narativni metaleksikon turističkog vodiča grada Zagreba u promatranim razdobljima. Kvalitativnom analizom sadržaja uspoređena je narativna konstrukcija prostora i događaja te konstrukcija nacionalnog identiteta s ciljem utvrđivanja razlika s obzirom na temeljite promjene u državno-povijesnim okolnostima te je pokazana prilagodljivost, a time i obavijesnost tekstne vrste turističkog vodiča o stavovima i percepcijama njihovih autora. S obzirom da se stari vodiči Zagreba, kao što je navedeno, dosada nisu sustavno istraživali ovaj je rad vrijedan doprinos faktografiji vezanoj za Zagreb ne samo o razdobljima u kojima su pisani nego i o nekim povijesnim činjenicama. Na jednom mjestu okupljene su u vodičima dostupne informacije o nekim lokalitetima, događajima, osobama i institucijama. Dobiveni podatci su potom uspoređeni kako bi se pokazala obavijesnost turističkog vodiča o stavovima autora, razlikama u konstrukciji nacionalnog identiteta u dvama promatranim razdobljima s jedne, i kod domaćih i stranih autora s druge strane.

KLJUČNE RIJEČI: turistički vodič, tekstna vrsta, Austro-Ugarska, Kraljevina Jugoslavija, narativni metaleksikon, obavijesnost, nacionalni identitet, turizam, ispuštanje, jezični krajobraz

Summary

The first European journeys to attract travellers in high numbers were those undertaken by the British in the 17th and the 18th century when the members of higher social standing travelled around Europe which became known as the *Grand Tour* (Towner, 1985). As regards travel writing, this type of travel resulted in travel books, a well appreciated literary genre. After the 19th century post-Napoleonic Europe had been connected by a network of railway, travel became affordable to the bourgeois classes of Germany, England and France marking the beginning of a new practice – tourism. Since its very beginnings a dichotomy of “good travel” and “bad tourism” was formed and the divide between the two was deepened by the practices of the tourist agency Thomas Cook which first organized affordable package tours. This change was followed by travel literature, so, as the consequence, the first modern travel guidebook was published in 1836. It instantly became a publishing success, but simultaneously an object of defamation with a reputation of something unworthy of any appreciation, let alone scientific study. Due to the scientific neglect the negative perception of the genre has been maintained to this day (Peel i Sørensen, 2016). Although this specific text type has been overseen in the traditional humanistic and social sciences as well and perceived unworthy of scholarly attention, in the past several decades this has changed as travel guidebooks have become ever more interesting to scholars of different scientific backgrounds.

This attention has resulted in the first scientific definitions of this ubiquitous text-type used by millions all over the world. As a commercially distributed entity, a travel guidebook is made for transient non-locals to be used in the field (Peel and Sørensen, 2016: 29). As a rule, it consists of three parts which define its structure: information about the country, practical information and the description of the destination (Müller, 2012: 27). Guidebooks are visual and they typically describe the spaces that are looked at. According to Müller, it is an illusionary optical media format that serves as a pair of glasses through which one observes the world. These glasses change this world according to their own restrictions and due to the selections, classifications and valorisation the guidebook becomes a sort of prison and paradoxically takes away the freedom it provides (2012: 117).

This doctoral thesis analyses old tourist guidebooks of the city of Zagreb. Since no systematic research of old travel guidebooks of Zagreb has been conducted yet, this dissertation is a valuable contribution to the fractography about Zagreb not only about the two periods they were written in, but also about some historical facts, persons and institutions.

The corpus consists of 48 travel guidebooks in Croatian, English and German language as well as multilingual that were published during Austria-Hungary and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia that either describe Zagreb or include it as the one or one of many destinations. Out of 48 travel guidebooks 23 were published during the rule of Austria-Hungary and 25 of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. Sixteen guidebooks were written in Croatian, seventeen in German, ten in English and there are five multilingual ones.

The main objectives of this thesis were as follows: catalogue and describe the above-mentioned Zagreb guidebooks, systemize their content, establish a meta-lexicon of locations, sights, people and events so as to show the level of the guidebook informativeness about their authors' viewpoints and establish any differences in relation to the national identity promotion in the two different political contexts on the one and domestic/foreign authors on the other hand. Some general remarks about the text-type were also made.

Apart from being the time when the bourgeoisie was at its peak and the time when railway enabled cheaper travelling, the 19th century was the century of nations when nation-states were formed, motivated by the increased awareness of one's national identity. Croatia and Zagreb were no exception in this regard. Moreover, the time when the analysed Zagreb guidebooks were written was also marked by a radical political change, and dramatic political events. The oldest guidebooks were published during the time Croatia was a part of Austria-Hungary and after 1862 when Zagreb became connected to the rest of Europe by railway which was a prerequisite for a more serious tourism activity. In 1918 Austro-Hungary fell apart and Croatia joined a newly formed country of south Slavic nations, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia

The highest number of Zagreb guidebooks were published during this period. It was a turbulent and oppressive time marked by dramatic events from the assassination of five Croatian representatives in the Belgrade Parliament and the death of Stjepan Radić as the consequence of it (1928), the abolishment of the Vidovdan Constitution (1929), the implementation of the 6th January Dictatorship (1929) and the assassination of the King in Marseille (1934). At the same time, due to the vicinity of the Adriatic coast, Zagreb began attracting more tourists (Srkulj, 1928: 5), several modern hotels such as Esplanade (1925) and Milinov (1929) were built which, apart from providing luxury accommodation, staged numerous popular social and cultural events. Consequently, the increased demand for guidebooks was met by the publishers – in the 1920s and 1930s about 20 Zagreb guidebooks were printed. Due to the fact that between

1862 and 1936 Croatia underwent a world war and a complete change of state it was a part of, i.e. from Austria-Hungary to the Kingdom of Yugoslavia, it was assumed that the perception of Croatian national identity changed which was then reflected in the aforementioned guidebooks.

In this research guidebooks are treated as texts which provide an insight into the way national identity is constructed and possibly changed with the change of the political context. Qualitative and quantitative analyses are used to show how constituents of a national identity are created and how Zagreb is presented in the cultural sense as well as how personal views of an author can be incorporated in the text.

Since some of the old travel handbooks included in this research have prominent individuals as their authors, distinguished either by their professions or their positions, their guidebooks may be used for purposes other than the intended one, i.e. to help the traveller find his or her way when visiting Zagreb. Provided the guidebook was written by an author with the professional or social authority some of the guidebooks may be used as relevant sources which gathered and organised an array of different data about the city. These guidebooks then become history handbooks or mini-lexicons which comprised information about different aspects of city life in the two historical periods. Among the catalogued guidebooks, there are three authors who stand out, i.e. the city senator and finance professor Adolf Hudovski (1892), the head of the Croatian National Archives and the only aristocrat among guidebook writers Ivan Bojničić (1922) and the history professor and twice the mayor Stjepan Srkulj who wrote no less than twelve Zagreb guidebooks in Croatian, German, English and French (1928, 1930, 1936).

This doctoral thesis consists of four parts. The first part deals with the theoretical background and begins with a brief overview of the most influential sociological theories on tourism because it is these theories that contributed to the perception of travel writing. Since tourism is a global phenomenon and a fast-growing global industry which produces discourse of its own resulting in a wide range of texts, the theoretical overview includes some theories of discourse, tourism discourse, text, linguistics and sociolinguistics. The first part also includes chapters about the history and politics in the two periods, Illyrian National Revival, development of the railway system and tourism in Zagreb. Although it was not one of the objectives in this dissertation, this chapter also includes a subchapter about the changes of honyms (Gr. *hodos* – street; *onuma* – name). Since no systematic or accurate scientific source of these changes was available and since there were many of them it was necessary to conduct this sub-research in

order to understand the changes in the names of the streets and squares described in the guidebooks.

The sixth chapter of the theoretical overview is dedicated to identity, national identity and its promotion since analysing how national identity is promoted in a popular culture genre is one of the core objectives of this thesis. Finally, the overview ends with the chapter about guidebook, its stigma, definition and research.

The discourse analysis conducted in the thesis is extensive and can be divided into three parts. In the first the catalogued guidebooks are systematized and described, and an overview of the publishing houses and biographies of the known authors are provided. The second part is the metalexicon of locations which consists of 26 locations in the Lower and Upper City of Zagreb. These locations are included in the route tourists take when in Zagreb. The third part is the actual discourse analysis which lists the most important events, people and institutions mentioned in the guidebooks and compares the way they are presented in them. As the analysis showed, the way this is done is informative about the author's opinions. Since there are few guidebooks written by foreign authors, and they mostly cover large geographical areas, Zagreb being one of many destinations, it may be argued that foreign authors were far less interested in promoting national or any other identity of the host country. Opposite to them, the domestic ones were eager to teach their readers about it not only because quite a number of them were professors, but also because the majority shared the same views on national identity markers stemming from the so called Illyrian period or the Croatian National Revival of the 1830s and the 1840s.

While devising the metalexicon it was noticed that certain peculiarities/curiosities are repeated in several guidebooks written by different authors. The first one was the year 1527 as the year when the first printing press was brought to Zagreb by a German Hermagor Kraft. Since the year which is officially recognised as the year when the first printing press was introduced by the Jesuits is 1664. a subchapter lists the guidebooks which repeat this information. The next subchapter in the last part of the discourse analysis is about the drastic change in the perception of the work done on the cathedral by the two architects Hermann Bollé and Friedrich von Schmidt from one period to another. Finally, the last subchapter in the analysis shows how omission can be informative of the views held by the author. Interestingly, the vast majority of travelbooks do not mention either of the kings of the two Kingdoms, neither Francis Joseph I. who was the emperor of Austria-Hungary in the former of the two periods nor Aleksandar

Karađorđević the king of Yugoslavia in the latter. The dissertation finishes with a general conclusion drawn from the whole research.

Due to the rise of the Internet and the development of mobile telephones travel guidebook has become obsolete and superfluous. However, it remains an important object of modern culture and a symbol of the emancipation which in spite of all its imperfections and the limitations it imposed played an important role in individuating travel experiences (Koshar, 2000: 212). For almost two hundred years this object of mass production and a genre of popular culture has accompanied millions of different travellers all around the world.

The 21st century has brought the mass media into everyday lives, especially of the young generations, transforming the way information is looked for when travelling. The tourist gaze is now present in other social practices and has ceased to be exclusive for tourism. People have become tourists in their own lives, regardless of whether they like it or not and whether they are aware of it or not. The tourist experience, as well as all other experience, is undergoing a thorough change (Urry and Larson: 2011: 97) which inevitably affects other media, especially the printed ones which, due to the rapid growth of digital technologies find it ever more difficult to survive.

The difference between printed and digital forms lies the fact that the information online is plentiful, their source is unknown, they are disorganised and often unreliable because the authority and reliability cannot be established without naming the author. It is difficult to predict how new technologies will change the world, but it is evident that technological innovations emerge faster and ever more often. As soon one novelty is accepted a new one appears. How Internet of Things and Artificial Intelligence will change the world and influence individuals, society and consequently travel is impossible to foresee, but it is certain that the changes will be huge and comprehensive. Old travel cultures will be changed with the new ones, and only those genres which successfully adapt to the change will survive.

KEY WORDS: tourist guidebook, text type, Austro-Hungary, Kingdom Yugoslavia, narrative meta-lexicon, informativeness, national identity, tourism, omission, linguistic landscape

Sadržaj

1. UVOD

- 1.1. Uvodna riječ 1
- 1.2. Ciljevi, hipoteze i istraživački postupak 2
- 1.3. Istraživačke metode..... 3
- 1.4. Opis korpusa 4
- 1.5. Očekivani znanstveni doprinos istraživanja..... 10

2. ISTRAŽIVAČKA POLAZIŠTA..... 11

- 2.1. Uvod 11
- 2.2. Turizam i društvo 12
 - 2.2.1. Najvažnije sociološke teorije turizma 12
 - 2.2.2. Uprizorena autentičnost (engl. *staged authenticity*) i turistički pogled (engl. *tourist gaze*) 15
 - 2.2.3. Semiotika, turistička atrakcija i turistički vodič..... 18
- 2.3. Diskurs 19
 - 2.3.1. Diskurs, turistički diskurs i sociolingvistika 19
 - 2.3.2. Jezični krajolik i turistički diskurs 22
- 2.4. Tekst 23
 - 2.4.1. Tekst i tekstna lingvistika..... 23
 - 2.4.2. Tekstne vrste/žanrovi 25
 - 2.4.3. Intertekstualnost i intermedijalnosti..... 31
 - 2.4.3.1. Intertekstualnost i intermedijalnost u lingvistici i književnoj teoriji 31
 - 2.4.3.2. Intertekstualnost, intermedijalnost i turistički vodič..... 33
- 2.5. Povijesne i gospodarske prilike u Austro-Ugarskoj i u Kraljevini Jugoslaviji 27
 - 2.5.1. Povijesno političke okolnosti u Hrvatskoj u razdoblju Austro-Ugarske..... 27
 - 2.5.2. Zagreb u razdoblju Austro-Ugarske..... 31
 - 2.5.3. Povijesno političke okolnosti u Hrvatskoj u razdoblju SHS/Kraljevine Jugoslavije 40
 - 2.5.4. Zagreb u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije..... 42
 - 2.5.5. (Pre)imenovanja ulica i trgova u Zagrebu u promatranim razdobljima..... 43
 - 2.5.5.1. Povijest preimenovanja ulica i trgova u Zagrebu 45
 - 2.5.5.2. Promjene imena ulica u Zelenoj potkovi i na Gornjem gradu u Austro Ugarskoj i Kraljevini SHS/Jugoslaviji 47
 - 2.5.5.3. Tablični prikaz i komentari 54
 - 2.5.6. Izgradnja željeznice u Europi i Hrvatskoj..... 59
 - 2.5.7. Razvoj turizma u Zagrebu..... 60

2.6.	Identitet	64
2.6.1.	Nacionalni identitet	64
2.6.2.	Konstrukcija nacionalnog identiteta u razdoblju ilirizma	66
2.6.3.	Promocija nacionalnog identiteta u turističkim vodičima.....	69
2.7.	Turistički vodiči u društvu i znanosti.....	70
2.7.1.	Društvena stigma turističkog vodiča.....	70
2.7.2.	Znanstvena istraživanja turističkih vodiča	73
2.7.3.	Što je turistički vodič	78
3.	OPIS VODIČA.....	81
3.1.	Opis vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske	81
3.1.1.	Vodiči stranih autora i/ili izdavača	81
3.1.1.1.	Karl Baedeker i njegovi vodiči	81
3.1.1.2.	Vodiči austrijske izdavačke kuće A. Hartleben.....	92
3.1.1.3.	Leo Woerl i njegovi kratki vodiči Zagreba	97
3.1.2.	Vodiči domaćih autora i/ili izdavača	102
3.1.2.1.	Vodiči domaćih autora na hrvatskom jeziku.....	102
3.1.2.2.	Vodiči domaćih autora na stranim jezicima	110
3.1.2.3.	Višejezični vodiči domaćih autora/nakladnika	118
3.2.	Opis vodiča iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	119
3.2.1.	Vodiči stranih autora i/ili nakladnika	119
3.2.2.	Vodiči domaćih autora i/ili nakladnika	125
3.2.2.1.	Vodiči Ivana pl. Bojničića.....	125
3.2.2.2.	Vodiči Vjekoslava Novotnija	128
3.2.2.3.	Vodič Jose Modrića.....	129
3.2.2.4.	Vodiči Milana Šenoe	131
3.2.2.5.	Vodiči Stjepana Srkulja.....	133
3.2.2.6.	Vodiči nepoznatih autora.....	154
4.	METALEKSIKON LOKACIJA PREMA TURISTIČKIM VODIČIMA ZAGREBA 1862. – 1936.	162
4.1.	Uvod	162
4.2.	Dolazak – Južni/Glavni kolodvor i željeznička povezanost – Zapadni/Glavni kolodvor	169
4.2.1.	Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	169
4.2.2.	Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	172
4.3.	Trg kralja Tomislava (Trg I/Trg Franje Josipa).....	174
4.3.1.	Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	174

4.3.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	176
4.4. Trg Josipa Jurja Strossmayera (Akademički/Akademijski trg).....	178
4.4.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	178
4.4.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	183
4.5. Društvo sv. Jeronima.....	185
4.5.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	185
4.5.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	186
4.6. Matica hrvatska	187
4.6.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	187
4.6.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	188
4.7. Zrinjski trg/Trg Nikole Šubića Zrinskog/Zrinjevac	189
4.7.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	189
4.7.2. Vodiči razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	193
4.8. Praška ulica/Strossmayerova ulica/Ulica Marije Valerije (Izraelitski hram/Sinagoga) ..	195
4.8.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	195
4.8.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	196
4.9. Jelačićev trg/Trg bana Josipa Jelačića (Manduševac/Harmica).....	197
4.9.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	197
4.9.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	204
4.10. Ilica 208	
4.10.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	208
4.10.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	214
4.11. Trg Republike Hrvatske (Sajmište/Sveučilišni trg/Wilsonov trg/Trg kralja Aleksandra Karadorđevića) i Ulica Vjekoslava Klaića (Jelisavina ulica/ Ulica I/ Ulica 29. listopada 1918.)	218
4.11.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	218
4.11.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	226
4.12. Trg Franklina Delanao Roosevelta (Trg Khuena Héderváry ja/ Trg 29. listopada 1918./Wilsonov trg)	234
4.12.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	234
4.12.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	236
4.13. Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića i Marulićev trg (Zapadni perivoj).....	237
4.13.1. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	237
4.14. Botanički vrt.....	243
4.14.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	243

4.14.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	244
4.15. Tomićeva ulica (Bregovita ulica)	244
4.15.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	244
4.15.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	246
4.16. Ulica Pavla Radića i Krvavi most (Duga ulica i Pisani most)	246
4.16.1. iz razdoblja Austro-Ugarske.....	246
4.16.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	249
4.17. Kamenita vrata	250
4.17.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	250
4.17.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	252
4.18. Opatička ulica i Vrazovo šetalište (Poštanska ulica i Sjeverna promenada).....	254
4.18.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	254
4.18.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	257
4.19. Demetrova ulica	260
4.19.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	260
4.19.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	262
4.20. Trg svetog Marka (Markov trg/Trg Stjepana Radića).....	263
4.20.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	263
4.20.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	267
4.21. Crkva svetog Marka	272
4.21.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	272
4.21.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	275
4.22. Ćirilometodska ulica (Gospodska ulica, Ulica 23. listopada 1847.).....	279
4.22.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	279
4.22.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	283
4.23. Dverce, Trg Katarine Zrinske i crkva svete Katarine (Trg sv. Katarine)	285
4.23.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	285
4.23.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	290
4.24. Strossmayerovo šetalište (Južno šetalište)	294
4.24.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	294
4.24.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	297
4.25. Kaptol i biskupski dvor	300
4.25.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	300
4.25.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	302
4.26. Katedrala	306
4.26.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	306

4.26.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	312
5. DISKURSNA ANALIZA.....	318
5.1. Promidžba nacionalnog i kulturnog identiteta u vodičima Zagreba	318
5.2. Povijesni događaji	320
5.2.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	321
5.2.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	328
5.3. Povijesne osobe.....	335
5.3.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	337
5.3.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	343
5.4. Stanovništvo, jezik i institucije	354
5.4.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske	355
5.4.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije	365
5.5. Promidžba nacionalnog i kulturnog identiteta i obavijesnost turističkih vodiča o stavovima i interesima autora	375
5.6. Tiskara.....	387
5.7. Friedrich Schmidt i Hermann Bollé	389
5.8. Obavijesnost ispuštanjem.....	391
6. ZAKLJUČAK	396
POPIS LITERATURE:.....	404
ŽIVOTOPIS AUTORICE	423

1. UVOD

1.1. Uvodna riječ

Prva masovnjia europska putovanja vezana su uz Veliku Britaniju 17. i 18. stoljeća kada su pripadnici viših društvenih slojeva putovali Europom što je poznato kao *Grand Tour* (Towner, 1985). Literatura proizišla iz tih putovanja bili su putopisi, umjetnički cijenjena književna vrsta. Izgradnjom željeznice u postnapoleonskoj Europi putovanja postaju dostupna građanskom društvenom sloju, u čemu prednjače Nijemci i Englezi. Od samih početaka turizma stvara se razgraničenje „dobrog putovanja“ i „lošeg turizma“ koje se produbljuje pojavom agencije Thomas Cook, prve koja je organizirala povoljne paket-aranžmane. Takvu promjenu prati publicistika pa nastaje moderan turistički vodič koji se pokazuje nakladnički iznimno uspješnim, ali istovremeno i predmetom društvene poruge. Zbog znanstvenog se zanemarivanja, negativna društvena percepcija turističkih vodiča i njihovih korisnika inercijom nastavila do danas (Peel i Sørensen, 2016). Ipak, krajem 20. stoljeća, a djelomice i zbog sve većeg rasta turizma u svijetu, oni postaju sve zanimljiviji istraživačima iz različitih područja znanosti.

Turizam kao društveni fenomen i najbrže rastuća industrija u svijetu i u Hrvatskoj motivira sve više znanstvenika iz različitih disciplina da istraže povijesni razvoj turističkoga vodiča, njegov utjecaj na korisnike i mjesta koja opisuje ili ga pak, kao Koshar (2000: 211), smatraju korisnim alatom za istraživanje fenomena turizma. Istraživanja su turističkih vodiča multidisciplinarna, tj. dolaze iz područja turizma, kulturnoga turizma, sociologije, kulturne antropologije, sociolingvistike, lingvistike, povijesti kulturnih medija, povijesti i geografije.

Vrijeme kada su pisani zagrebački vodiči obilježile su temeljite državno-političke promjene i dramatična politička zbivanja. Najstariji vodiči nastali su u vrijeme kada je Hrvatska bila dijelom Austro-Ugarske, nakon 1862. kada je Zagreb s Europom povezan željeznicom, što je bio osnovni preduvjet za početak masovnije turističke djelatnosti. Najviše zagrebačkih vodiča izdano je u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije. To su vrijeme obilježila burna politička zbivanja od atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini i smrti Stjepana Radića preko ukidanja Vidovdanskoga ustava i uvođenja diktature pa sve do atentata u Marseilleu. Ujedno, to je i vrijeme kada zbog blizine Jadranskoga mora „Zagreb postaje atrakciona točka“ (Srkulj, 1928: 5) sve većeg broja posjetitelja, grade se hoteli Esplanade (1925.) i Milinov, današnji Dubrovnik (1929.) koji, osim smještaja putnicima, postaju i središta modernih, popularno

kulturnih zbivanja. Javlja se sve veća potreba za turističkim vodičima što potvrđuje nakladnička aktivnost – dvadesetih i tridesetih godina izlazi dvadesetak različitih vodiča grada Zagreba. S obzirom na činjenicu da je Hrvatska u razdoblju od 1882. do 1936. doživjela svjetski rat i kao njegov posljedicu temeljitu promjenu državno-političkog ustroja, pretpostavlja se da se percepcija nacionalnog identiteta promijenila u skladu s navedenom promjenom, a time i njegova promidžba u turističkim vodičima.

1.2. Ciljevi, hipoteze i istraživački postupak

Glavni ciljevi ovoga istraživanja bili su sljedeći:

- (1) popisati i opisati turističke vodiče Zagreba do 2. svjetskog rata, sistematizirati njihov sadržaj, uspostaviti metaleksikon lokacija, znamenitosti i događaja, pokazati razinu obavijesnosti vodiča,
- (2) utvrditi i analizirati eventualne razlike s obzirom na promjene kroz dva konkretna i različita vremensko-društvena konteksta, odnosno u prijevodima i dvojezičnim vodičima, te razmotriti kako se spoznaje o promicanju nacionalnog identiteta u vodičima mogu primijeniti u suvremenim vodičima.

U vezi s prvim istraživačkim ciljem postavljena je prva hipoteza, dok su pretpostavljeni nalazi u vezi s ostalim ciljevima formulirani hipotezama 2. i 3. Tri su hipoteze bile sljedeće:

- (H1) Zbog sličnosti u odabiru lokacija, znamenitosti i događaja moguće je uspostaviti opći katalog vodiča Zagreba (metaleksikon);
- (H2) Sadržajem i jezikom vodiča domaćih izdavača promiču se hrvatske identitetske odrednice u skladu s kontekstom u kojem su nastali, stavovima i/ili ciljevima njihovih autora te ciljnom publikom;
- (H3) Postoje razlike u sadržaju vodiča domaćih i stranih izdavača koje upućuju na različite percepcije prostora, ljudi i događaja domaćih i stranih autora.

Istraživački je postupak bio podijeljen je u četiri dijela. U prvom dijelu analizirana su dosadašnja istraživanja turizma i turističkog vodiča te je uspostavljen je znanstveno-teorijski okvir. U drugom dijelu predstavljena je namjenski prikupljena građa za analitičku fazu istraživanja u Hrvatskom državnom arhivu, Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici, Institutu za turizam, Knjižnici HAZU-a, Muzeju grada Zagreba i Knjižnicama grada Zagreba gdje se nalazi zbirka Zagrabiensa u kojoj se čuva građa o starom Zagrebu te drugim raspoloživim izvorima.

U trećem je dijelu sadržaj prikupljene građe sistematiziran i uspostavljen je metaleksikon lokacija i događaja, a u posljednjem, četvrtom dijelu, provedene su kvantitativna i kvalitativna analiza vodiča koji su potom uspoređeni te su doneseni zaključci.

1.3. Istraživačke metode

Radi opisivanja i analize vodiča, pregledani su vodiči dostupni u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici, Knjižnicama grada Zagreba, knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te u knjižnici Državnoga arhiva u Zagrebu. Upitani su i kustosi u Muzeju grada Zagreba te Povijesnom muzeju, ali oni nisu pronašli niti jedan turistički vodič u svojim zbirkama. Osim navedenog, pretraženi su mrežni izvori gdje je na stranici <https://archive.org> pronađeno svih osam vodiča poznatog njemačkog izdavača Karla Baedekera koji su navedeni na priloženom popisu. Pri popisivanju pokazalo se da pretraživanje digitalnih kataloga ima manjkavosti u usporedbi s klasičnom, fizičkom pretragom kataloških kartica kada se građa traži s obzirom na žanr, a bez unaprijed poznatog autora i/ili naslova. Nakon pregledavanja vodiča dostupnih u digitalnom katalogu NSK bilo je potrebno pretražiti stari, kartični katalog. To je moguće samo uz pomoć iskusnog knjižničara jer na ladicama uslijed zapuštenosti nedostaju signature tako da je, zahvaljujući susretljivosti i stručnosti djelatnika NSK, popis proširen za osam korisnih naslova koji nisu bili pronađeni digitalnim pretraživanjem. Sličan je slučaj bio i u Knjižnicama grada Zagreba gdje je nekoliko vodiča pronađeno zahvaljujući pomoći knjižničarke. U navedenim knjižnicama i mrežnoj stranici dostupno je bilo ukupno 48 turističkih vodiča tiskanih u promatranim razdobljima, odnosno u vrijeme kada je Hrvatska bila dijelom Austro-Ugarske i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Najstariji vodič objavljen je 1882., a posljednji 1936. godine.

Klasičnim filološkim metodama, popisivanjem i opisivanjem sadržaja i uspostavom metaleksikona vodiči su sadržajno sistematizirani te su se nakon kvantitativne, kvalitativne i komparativne analize sistematiziranog sadržaja donijeli zaključci o promociji identiteta i obavijesnosti tekstne vrste turističkog vodiča o stavovima autora koji su ih pisali. Usporedbom sadržaja domaćih i stranih autora utvrđene su razlike u percepciji i promociji nacionalnog identiteta kod domaćih i stranih autora te su doneseni opći zaključci o tekstnoj vrsti turističkog vodiča i njegovoj budućnosti.

1.4. Opis korpusa

Građa ovoga doktorskoga rada sastoji se od 48 turističkih vodiča na hrvatskome, engleskome, njemačkome jeziku te višejezičnih iz razdoblja Austro-Ugarske i Kraljevine SHS/Jugoslavije što u svojem sadržaju obuhvaćaju grad Zagreb kao glavno ili jedno od mnogih odredišta. U nastavku je popis vodiča poredan kronološkim redoslijedom s podatkom u kojoj knjižnici ili na kojoj su poveznici dostupni, ako su pronađeni na mrežnoj stranici:

1. Heksch, Alexander F. (1882) *Illustrierter Führer durch Ungarn und seine Nebenländer (Siebenbürger, Croatien, Slavonien und Fiume: Handbuch für Touristen und Geschäfts-Reisende: mit 52 Illustrationen und Karten / herausgegeben von Alexander F. Heksch, Hartleben's illustrierte Führer; Nr. 6 (KGZ)*
2. *Vodja po Zagrebu i njegovoj okolini* (s.a) [1881-1885], nakl. Leo Woerl, Beč (NSK)
3. *Southern Germany and Austria by Karl Baedeker, handbook for travellers*, (1887). K. Baedeker, Leipsic [Leipzig]
<https://archive.org/details/02008565.5297.emory.edu/page/n11>
4. *Southern Germany and Austria, including Hungary, Dalmatia and Bosnia, handbook for travellers* (1891), K. Baedeker, Leipzig,
<https://archive.org/details/01028235.5298.emory.edu/page/n451>
5. *Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i njegovoj okolici: sa slikom i nacrtom grada Zagreba* (1891?), Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch) (DAZG, KGZ, HAZU)
6. Lukšić, Abel [1891] *Illustrierter Führer von Agram: Nebst Reisebegleiter durch Kroatien und Slavonien / Abel Lukšić* (NSK, KGZ)
7. Hudovski, Adolf (1892), *Zagreb i okolica: kažiput za urodjenike i strance : sa 43 slike i 2 nacrtu*, Agram: Tisak dioničke knjižare Zagreb
<http://kgzdzd.arhivpro.hr/?kdoc=301003967>
8. Hudovski, Adolf (1892b), *Agram und Umgebung: Monografie mit Fremdenführer : mit 48 Illustrationen und 2 Plänen*, Druck der Aktien-buchdruckerei Agram (DAZG)
9. *Führer durch Agram und Umgebung*, (1896), Woerl's Reisehandbücher, IV. Auflage, Würzburg und Leipzig (NSK)

10. *Austria: including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia; handbook for travellers*, (1896), K. Baedeker, Leipsic
<https://archive.org/details/01834643.5422.emory.edu/page/n527>
11. Lihl, Dragutin (1897), *Agram und seine Umgebung*, Stadtebilder-Verlag (Karl. P. Geuter), Zagreb (NSK)
12. Dr. Béla Alföldi (1900), *Führer durch Ungarn, Croatien und Slavonien*, A. Hartleben's Verlag, Wien, Pest, Leipzig (NSK)
13. *Zagreb riečju i slikom = Agram in Wort und Bild* (1900?), Budimpešta : Izdano po poduzetničtvu za izdavanje opisa gradova sa razglednicima (DAZG)
14. *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia; handbook for travellers*, (1900), K. Baedeker, Leipsic
<https://archive.org/details/austriaincludin00firgoog/page/n8/mode/2up>
15. *Österreich-Ungarn, Handbuch für Reisende*, K. Baedeker, (1903), Leipzig
https://archive.org/details/bub_gb_r/page/n6/mode/2up
16. *Austria-Hungary, including Dalmatia and Bosnia with 44 maps and 33 plans, handbook for travellers*, (1905), K. Baedeker, Leipzig
<https://archive.org/details/austriahungaryi00firgoog/page/n9>
17. *Vodić [vodič] kroz Zagreb i okolicu* (1906), Tisak C. Albrechta (Maravić i Dečak), Zagreb, (KGZ)
18. Novotni, Vjekoslav (1906), *Zagreb i okolica sa 1 kartom i sa 31 slikom*, izdao Hrvatski sokol na prvi svesokolski slet u Zagrebu, Tiskara i litografija C. Albrechta (Maravić i Dečak), Zagreb (NSK)
19. *Illustrierter Führer durch Agram und Umgebung, nebst Ausflügen nach den Badeorten Krapina-Töplitz, Rohitsch-Sauerbrunn und Warasdin-Töplitz, sowie nach den Plitvicer Seen : mit einem Plane der Stadt, einer Karte der Umgebung, einer Übersichtskarte der Plitvicer Seen und Abbildungen / herausgegeben von Leo Woerl*, 5. Aufl., [1908?], Woerl's Reisebücherverlag, Woerl's Reisehandbücher (NSK)
20. *Zagreb, Uspomena na svesokolski slet*, (1911), Dionička tiskara u Zagrebu, Zagreb, (KGZ)

21. *Austria-Hungary: with excursions to Cetinje, Belgrade, and Bucharest; Handbook for Travellers*, (1911), K. Baedeker, Leipzig
<https://archive.org/details/austriahungarywi00karl/page/n10/mode/2up>
22. Vörös, Slavko (1911) *Šaljivi vodič kroz Zagreb / tekst napisao S. Vörös ; ilustrovali B. Petrović i S. Vörös*; (1911), Tisak Pučke tiskare (E. Demetrović i drug), Zagreb, (NSK)
23. *Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende* (1913), K. Baedeker, Leipzig., <https://archive.org/details/sterreichungar00karl/page/n3>
24. *Vodič kroz Zagreb i okolicu sa najnovijim nacrtom i slikama grada Zagreba* (1922), Zagreb: Naklada poduzeća za umjetničku reklamu "ARS" (Vj. Novotni) (NSK)
25. Bojničić, Ivan (1922) *Zagreb; 3. album*, Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović" (NSK)
26. Bojničić, Ivan (1924). *Zagreb: sa opisom prof. dr. Ivana Bojničića*, Zagreb : Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović" (DAZG)
27. Zagreb (s.a) [1921 - 1927], Zaklada tiskare Narodnih novina u Zagrebu, (NSK)
28. Modrić, Joso (1927) *Zagreb i okolica : pregled povjesnih i kulturnih znamenitosti / Joso Modrić*. Zagreb: Štamparija Linotip (DAZG)
29. *Bijeli Zagreb i okolica u opisu i slikama: sa malim rječnikom, praktičnim uputama, planom grada Zagreba i željezničkom kartom* (1928), Mažuranovi vodiči, Balkanove putne knjižice, Zagreb : [s. n.] (DAZG)
30. *Zagreb*, U Zagrebu: Društvo za promet stranaca, 1928. hrvatski (DAZG)
31. *Zagreb*, U Zagrebu: Društvo za promet stranaca, 1928. njemački (DAZG)
32. Srkulj, Stjepan (1928), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1928*. Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba (KGZ)
33. Srkulj, Stjepan (1928b), *Zagreb einst und jetzt*, Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb (KGZ)
34. Srkulj, Stjepan (1928c), *Zagreb past and present: Free Royal Town of Zagreb* (KGZ)
35. *Führer durch das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen, (Jugoslavien)* Herbert Taub (1928), Volkswirtschaftlicher Verlag A. G. (KGZ, NSK)

36. *Illustrierter Führer durch Jugoslawien: (Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen)*, (1929) Herbert Taub, 2., verbesserte und erweiterte Aufl., , Volkswirtschaftlicher Verlag A. G. (NSK)
37. Šenoa, Milan (1929), *Ilustrovani vodič po Zagrebu* Kuglijevi putni vodiči, Tisak i naklada knjižare St. Kugli (DAZG)
38. Šenoa, Milan (1929), *Illustrierter Führer durch Zagreb: Kugli's Reisefuehrer no. 7*,
39. Šenoa, Milan (1929), *A.D.A.C. Dalmatienfahrt 12-29. IV. 1929.*, Automobilski klub Kraljevine SHS, Sekcija Zagreb (DAZG)
40. Srkulj, Stjepan (1930), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1930.*, Općina slob. i kr. grada Zagreba (KGZ)
41. Srkulj, Stjepan (1930b), *Zagreb einst und jetzt*, Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb (NSK)
42. Srkulj, Stjepan (1930c), *Zagreb past and present*, Free Royal Town of Zagreb (KGZ)
43. *Vodič po Zagrebu* (1934), izdanje knjižare A., Čelap – trojezičan (DAZG)
44. *Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i okolici* (1934), (NSK)
45. Herbert C. Jackson (1935), *The Yugoslav Times* (NSK)
46. Srkulj, Stjepan (1936), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1928.*: Općina slob. i kr. grada Zagreba (KGZ)
47. Srkulj, Stjepan (1936b), *Zagreb der Vergangenheit ung Gegenwart*, Gemeinde der königlichen Freistadt Zagreb (KGZ)
48. Srkulj, Stjepan (1936c), *Zagreb past and present*, Free Royal Town of Zagreb (KGZ)

Iz popisa je razvidno da su 23 vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske, a 25 ih je iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Od toga je šesnaest vodiča na hrvatskome, sedamnaest na njemačkome, deset na engleskome jeziku, a pet ih je višejezičnih. Od njih su četiri dvojezična – vodič pod rednim brojem trinaest iz 1900. godine u kojem nakon teksta na hrvatskome jeziku slijedi njegov njemački prijevod, oba vodiča Ivana pl. Bojničića (br. 25 i 26) u kojima su tekst na hrvatskome jeziku i prijevod na francuski jezik usporedni, vodič pod brojem 28 u kojem su također simultano otisnuti hrvatski tekst i njemački prijevod, dok je vodič popisani pod brojem 44 trojezičan pri čemu, jedan nakon drugoga, slijede tekstovi na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku. Detaljnijim pregledom dvaju vodiča Ivana pl. Bojničića utvrđeno je da je

riječ o sadržajno istovjetnim vodičima s jedinom razlikom u tome što raniji ima pažljivije dizajnirane korice¹. Isti je slučaj i s dvama vodičima Milana Šenoe na njemačkom jeziku iz 1929. godine koji su sadržajem istovjetni. Postojeći je vodič samo presvučen novim koricama u povodu posjeta članova njemačkog automobilskog kluba Zagrebu. To izdanje nije jedino koje je tiskano određenim povodom. U čast održavanja sletova Hrvatskoga sokola tiskana su tri vodiča s popisa, vodič iz 1906. autora Vjekoslava Novotnog, vodič iz 1911. Dioničke tiskare u Zagrebu čiji autor nije poznat te vodič iz 1934. nepoznatog autora i nakladnika koji je objelodanjen u čast šezdesete obljetnice Hrvatskog sokola iako je on 1922. bio raspušten, a ustrojeno je novo Hrvatsko sokolsko društvo.² Osim vodiča iz 1906., Vjekoslav Novotni autor je i vodiča iz 1922., prvoga koji je tiskan nakon Prvog svjetskog rata.

Pregledom se popisanih vodiča također može ustvrditi da su nekim vodičima na stranim jezicima u podlozi hrvatski predlošci. Riječ je o vodičima Adolfa Hudovskog (br. 7 i 8), Milana Šenoe (br. 33, 34 i 35), vodičima Društva za promet stranaca iz 1928. godine (31 i 32) te Stjepana Srkulja iz 1930. (br. 41, 42 i 43) i 1936. godine (br. 47, 48, 49). Vodič na hrvatskome jeziku Stjepana Srkulja iz 1928. godine razlikuje se sadržajem od njegovih stranih ekvivalenata (br. 36, 37, 38).

Isto se tako može zaključiti da su neki vodiči nadopunjavani i tiskani u više izdanja. To su vodiči poznatog njemačkog izdavača specijaliziranog za kratke vodiče Lea Woerla (br. 2, 9 i 17) od kojih je dostupno prvo, četvrto i peto izdanje iz 1880-ih, 1896. i 1908. godine pri čemu je znakovito da je prvo izdanje vodiča napisano na hrvatskom, dok su dva kasnija napisana na njemačkom jeziku. Za razliku od Woerla, njegov još poznatiji sunarodnjak, Nijemac Karl Baedeker, u istraživanim razdobljima nije tiskao kratke, ali je u svoje vodiče koji su obuhvaćali veća zemljopisna područja ili velike gradove poput Pariza, Londona i Berlina, uključio i Zagreb. Na popisu je osam takvih vodiča, šest na engleskom (br. 3, 4, 10, 14, 16 i 21) i dva na njemačkom jeziku (br. 15 i 22). Svi su izdani krajem 19. i početkom 20. stoljeća u razdoblju Austro-Ugarske što je bilo zlatno doba izdavačke kuće Baedeker kada su nastala njezina najpoznatija i najvrjednija inozemna izdanja. Isti je slučaj s dvama vodičima austrijske izdavačke kuće A. Hartleben koja je osim u Beču imala podružnicu u Leipzigu i čije crvene

¹ Izdanje iz 1924. ima jednostavne sive korice s naslovom Zagreb, na ranijem je izdanju crtež paunova na zelenoj podlozi.

² Izvještaji gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog kraljevskog glavnog grada Zagreba za godinu 1919.-1925., str. 24

korice i zlatni naslov upućuju na to da su koncipirani po uzoru na vodiče Karla Baedekera. Autor je prvog, ujedno i najstarijeg utvrđenog Hartlebenova vodiča iz 1882., Austrijanac Alexander Heksch, a Mađar Béla Alföldi zaslužan je za Hartlebenov vodič iz 1900. (1 i 12). Iako je Alföldi osuvremenio i nadopunio vodič svog prethodnika, detaljnijim pregledom utvrđeno je da je veliki dio prepisao. Iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije pronađena su dva vodiča u nakladi Švicarca Herberta Tauba (br. 39 i 40), prvo iz 1928. te drugo, „poboljšano“, iz 1929. godine koje je izdano zbog nakladničkog uspjeha prvoga izdanja. Zagrebački gradonačelnik i povjesničar Stjepan Srkulj autor je devet vodiča s popisa, a svoje je vodiče, na hrvatskom i na stranim jezicima, nakon 1928. ažurirao i ponovo izdavao 1930. i 1936. godine.

Radi lakšeg uspoređivanja vodiča, u kasnijoj fazi istraživanja dostupna izdanja razvrstana su u skupine i to s obzirom na to u kojem su vremenskom i povijesno-političkom razdoblju nastali, je li riječ o stranim ili domaćim izdanjima, koliko zemljopisno područje obuhvaćaju te na kojem su jeziku. Dodan je poseban osvrt na poznatije strane izdavačke kuće koje su im bile nakladnici i na autore vodiča koji su nam poznati. Zbog preglednosti, raspodjela vodiča prikazana je tablično uključivši i broj vodiča u svakoj uspostavljenoj skupini.

Tablica 1 Vodiči Zagreba s obzirom na razdoblja i obuhvat

Austro-Ugarska	Vodiči stranih autora/izdavača	Vodiči velikog obuhvata	10	13	23
		Turističke monografije Zagreba/Zagreb kao glavno odredište	3		
	Vodiči domaćih autora/izdavača	Vodiči na hrvatskom jeziku	6	10	
		Vodiči na stranom jeziku	3		
		Višejezični	1		
Kraljevina SHS/Jugoslavija	Vodiči stranih autora/izdavača	Vodiči velikog obuhvata	2	3	25
		Turističke monografije Zagreba/Zagreb kao glavno odredište	1		
	Vodiči domaćih autora/izdavača	Na hrvatskom jeziku	9	22	
		Na stranom jeziku	9		
		Višejezični	4		
					48

1.5. Očekivani znanstveni doprinos istraživanja

Ovim se istraživanjem želi doprinijeti razumijevanju žanra turističkog vodiča, njegove povijesti, sadržaja i koncepta, te njegove uloge u konstrukciji kolektivnog identiteta u određenim povijesno političkim i društvenim kontekstima, i to na primjeru turističkih vodiča grada Zagreba napisanih od 1882. do 1936. godine. Kako se dosad zagrebački turistički vodiči gotovo uopće nisu sustavno istraživali, ovim će se radom steći konkretne spoznaje o vodičima iz spomenutog razdoblja, ali i neke opće spoznaje o obilježjima toga nakladnički iznimno uspješnoga i često upotrebljavanoga žanra popularne kulture, optičkog medijskog formata i proizvoda masovne potrošnje. Uzimajući u obzir stečene spoznaje o konstrukciji i promicanju nacionalnog i kulturnog identiteta u vodičima općenito i u starim turističkim vodičima Zagreba posebno donijet će se i zaključci o promidžbi kulturnog i nacionalnog identiteta koji mogu biti korisni i danas. S obzirom na to da se stari vodiči Zagreba, kao što je navedeno, dosada nisu sustavno istraživali ovaj će rad biti vrijedan doprinos faktografiji vezanoj uz Zagreb ne samo o razdobljima u kojima su pisani nego i o nekim povijesnim činjenicama. Stoga će se na jednom mjestu okupiti u vodičima dostupne informacije o pojedinim lokalitetima, događajima, osobama i institucijama.

2. ISTRAŽIVAČKA POLAZIŠTA

2.1. Uvod

U ovome se istraživanju vodiče promatra kao tekstove iz kojih mogu iščitati neke sastavnice identiteta i to nacionalnog, kulturnog i individualnog. Kvantitativnom i kvalitativnom analizom tekstova pokazuje se kako se u vodičima stvaraju okosnice hrvatskog nacionalnog identiteta, kako se Zagreb predstavlja u kulturnom smislu te kako osobni stavovi ili interesi pojedinca mogu biti inkorporirani u taj tekst. Zbog toga se uspostavlja metaleksikon lokacija te se analizom korpusa koji se sastoji od 48 turističkih vodiča postavljene hipoteze potvrđuju ili odbacuju.

Kako je riječ o starim, povijesnim turističkim vodičima, među čijim se autorima nalaze i oni koji se ističu svojom profesijom, stručnošću i/ili položajem, neki se od vodiča upotrebljavaju u svrhe drugačije od one koja im je namijenjena, odnosno da pomognu putniku da se orijentira pri posjeti Zagrebu. Naime, pod uvjetom da autor ima adekvatan stručni i profesionalni autoritet, vodiči se mogu rabiti kao relevantni izvori koji su na jednome mjestu prikupili niz raznolikih podataka o gradu i poslužili kao svojevrsne autobiografije grada, odnosno povijesni priručnici ili mini-leksikoni u kojima su, raznolikije nego u klasičnim udžbenicima, objedinjeni podatci vezani uz različite aspekte života jednoga grada u određenom razdoblju. S obzirom na to da se u vodičima tipično opisuje prostor koji se gleda, odnosno naglasak je na vizualnom, može se reći da oni, doduše drugačije nego pisci ili slikari, oslikavaju vedute grada na način prilagođen popularnom i svakodnevnom. Budući da je riječ o društvenom fenomenu koji proizvodi vlastiti i poseban diskurs iz kojeg potom nastaju tekstovi i tekstne vrste specifične za turizam, u teorijskom se pregledu započinje s dominantnim sociološkim teorijama turizma te lingvističkim i sociolingvističkim teorijama o diskursu i tekstu uzimajući pritom u obzir posebnost, ali i multifunkcionalnost toga žanra koji je, iako često omalovažavan i podcjenjivan, opstao preko dvjesto godina i često bio sveprisutan pratitelj na putovanjima širokih slojeva ljudi iz cijeloga svijeta. Potom se uspostavlja povijesni, politički i gospodarski kontekst unutar kojeg su vodiči iz korpusa napisani, a nakon kraćeg istraživanja promjena nekih zagrebačkih hodonima u promatranim razdobljima pregled završava osnovnim crtama izgradnje hrvatskog nacionalnog identiteta u razdoblju ilirizma jer je način kako se nacionalni identitet konstruira u vodičima predmet istraživanja ovoga rada.

2.2. Turizam i društvo

2.2.1. Najvažnije sociološke teorije turizma

Percepciji da je turistički vodič nevrijedan znanstvene pozornosti pridonijele su teorije koje su dominirale sociologijom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća. Zbog toga se u kratkim crtama donosi pregled onih najvažnijih koje su oblikovale znanstveni pristup turizmu svojega vremena. Istraživanja turizma kao društvenog fenomena započela su 50-ih godina 20. stoljeća. Jedan od njegovih poznatijih i citiranijih kritičara bio je sociolog Boorstin koji je u knjizi *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America* (1961) o iluzijama i pseudo-događajima, koji su po njemu ovladali američkim društvom, turističko putovanje prozvao jednim od njih. U trećem poglavlju *From Traveler to Tourist: The Lost Art of Travel*, Boornstin tvrdi da je prekomjernom uporabom riječi avantura za svakodnevnne, beznačajne aktivnosti ona izgubila svoje značenje neobičnog i uzbudljivog iskustva što se događa neplanirano i romantične je prirode te se sada rabi za unaprijed osmišljene događaje koje nam se želi prodati (1991: 78). Dok su nekadašnja putovanja bila poučna te su doprinijela pojavi renesanse i prosvjetiteljstva, novodobna, iako Amerikanci putuju u značajno većem broju nego što je to prije bio slučaj, nisu donijela nikakve značajne promjene. Američki turist sada puni svoje iskustvo pseudo-događajima i očekuje da se cjeloživotne avanture mogu proživjeti u dva tjedna. Zato očekuje da mu one budu isporučene jer ih je platio te zahtjeva da se cijeli svijet preuredi u pozornicu za na kojoj će se oni događati (1961: 80). Zbog toga je današnji putnik izoliran od krajolika i lokalnog stanovništva te je njegova glad za neobičnim u potpunosti zadovoljena onda kada slike koje nosi u svojoj glavi potvrdu pronađu u nekoj dalekoj zemlji (Boorstin, 1961: 109). Ta izrazito kritička teorija o turizmu, nadopunjena percepcijom o pogubnom učinku koji turizam ima na kulturu, društvo i okruženje domaćina, prevladavala je u sociološkim znanstvenim istraživanjima turizma (Cohen, 1979: 19).

Sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća dolazi do jake reakcije na takvo znanstveno polazište. Ona je djelomice bila potaknuta dvama znanstvenim člancima, poznatim člankom Deana MacCannella (1976) o uprizorenoj izvornosti³ (engl. *staged authenticity*) u kojem je

³ Za termin *staged authenticity*, koji je ustaljen u znanstvenoj literaturi engleskog govornog područja, može se pronaći nekoliko različitih hrvatskih prijevoda. To su glumljena autentičnost (Žanić, 2016), inscenirana autentičnost (Jeinić, 2017) ili čak više njih u istom radu, na primjer inscenirana, namještena ili uprizorena autentičnost (Dujmović, 2019).

turistu nazvao hodočasnikom modernog doba te Grabrunovim (1977. prema Cohen, 1979: 20) koji je turizam shvaćao kao sveto putovanje (engl. *sacred journey*). Krajem 70-ih godina 20. stoljeća sve je češća kritika Boornstinova viđenja turizma kao jednog od pseudo-događaja unutar kojih se kreće moderan čovjek. Tako se Cohen (1979.) u pokušaju ponovne evaluacije sociologije turizma osvrnuo na četiri osnovne teme koje bi po njemu u sociologiji trebalo redefinirati: (1). potrebu da se odrede preciznije podjele gdje su ranije bile generalizacije, (2). potrebu da se pobliže istraže neke novije pojave, (3). potrebu da se preformuliraju tadašnji problemi u području turizma i (4). potrebu da se razvije istraživačka strategija u polju sociologije turizma.

Boornstinovu teoriju o pseudo-događajima, unaprijed osmišljenim iskustvima i umjetnim turističkim proizvodima također su kritizirali Pearce i Moscardo (1986: 121), a s obzirom da je nekoliko desetljeća ona bila prihvaćena kao polazišna u sociološkim istraživanjima turizma nazvali su je elitističkom i optužili za suzbijanje svakog pokušaja kritičkog razmišljanja o tome području. Posljedično tomu, istraživanja su turizma i društvenog ponašanja kakvo se očituje u turizmu zanemarena te su u znanosti o turizmu prevladala rješenja proizišla iz takve elitističke teorije (1986:122).

John Urry (1995: 2-3), poznati sociolog turizma, u središte je svojih znanstvenih razmatranja postavio pojam turističkog pogleda (engl. *tourist gaze*)⁴ te je time turizam pozicionirao kao prvenstveno vizualnu aktivnost. U istoimenoj je knjizi utvrdio devet minimalnih odlika društvene pojave koja se naziva turizmom. Prva od odlika jest ta da je on praksa odmaranja (engl. *leisure activity*) koja pretpostavlja postojanje svoje suprotnosti – organiziranog i pravilima uređenog poslovnog, odnosno radnog vremena. Ostalih osam odlika turizma prema Urryju su: 2. turisti odnose stvaraju izmještanjem u druge destinacije i neizostavno uključuju prostorno kretanje, 3. putovanje i odsjedanje odvijaju se na drugim lokacijama u odnosu na svakodnevne, 4. mjesta koja se odlazi gledati nisu direktno povezana s plaćenim poslom i često su mu u suprotnosti, 5. veliki udio populacije modernih društava sudjeluje u takvim turističkim praksama, 6. mjesta za gledanje biraju se zbog iščekivanja, poglavito sanjarenja i maštanja o zadovoljstvima drugačijima od onih svakodnevnih, 7. turistički je pogled usmjeren odlikama krajolika ili gradskih krajolika odvojenih od svakodnevnih iskustava, 8. pogled se gradi

⁴ U hrvatskoj se znanstvenoj literaturi može pronaći nekoliko prijevoda tog termina. To su turistički pogled (Batina, 2012; Krajačić, 2022), pogled turista (Klanfar, 2019) i turističko zagledavanje (Duda, 2003).

znakovima i turizam uključuje skup znakova, 9. novi turistički djelatnici neprestano reproduciraju nove predmete koji će se izložiti turističkom pogledu.

Takvo je shvaćanje turizma rezultiralo teorijom da je osnovno značenje turizma bijeg od svakodnevnog života i pokušaj da se priroda i/ili povijest upotrijebe kao alternative, odnosno svjetovi suprotni svakodnevici od koje turisti bježe (Koshar, 2000: 8). Ta je teza postala opće prihvaćena polazišna točka većine znanstvenih istraživanja koja su se na različite načine bavila fenomenologijom turizma (Cohen, 1979; Koshar, 1998; Duda, 2003, Bertoša i dr., 2012). U kasnijim je radovima Koshar tezu o turizmu kao pokušaju da se značenje pronade onkraj svakodnevnog te da su posao i dokolica, odnosno svakodnevno i nesvakidašnje, čvrsto odvojeni, napustio. Turizam je promatrao kao vrstu odmora/dokolice koji omogućuje da pojedinac svijest o vlastitoj izmještenosti shvati kao egzistencijalnu činjenicu modernog života, a putovanje kao prvenstveno individualnu praksu koja može, ali i ne mora, postati karakteristična za veće skupine ljudi i profilirati se u njihovu kolektivnu praksu. Bilo individualna ili kolektivna, kultura je putovanja dio identiteta pojedinca, a katkad i kolektiva (Koshar, 2000:). Turizam se ne shvaća kao komercijalizirani voajerizam pri kojemu privilegirane klase uživaju promatrajući druge, nego kao praksu koja i pred najbogatije među turistima postavlja različite izazove, poput brzih i stresnih presjedanja u zračnim lukama i željezničkim kolodvorima, prilagodbe na promjene u prehrani, pregovaranja s putnim agentima, svađe s bližnjima te iščitavanje znakova u turističkim destinacijama. Prema Kosharu (2000: 8) turizam pronalazi značenje zahvaljujući trudu, kontaktima i interakcijama putnika bez obzira na to koliko je on unaprijed programiran ili strukturiran te mijenja li ili potvrđuje putnikov pojam sebe na nepredvidive načine Dokolica (engl. *leisure*) se može promatrati kao skup praksi i povezivanja (engl. *connectivities*) koje doprinose izgradnji pojma o zajednici, pravima i pripadnosti, a koji su važni čimbenici kada je riječ o tome kako pojedinci sebe pozicioniraju u društvu (Koshar, 2002: 21)

Takva promjena u viđenju turizma, odnosno putovanja u modernitetu, motivirana njegovim velikim globalnim rastom potaknula je i znanstvena istraživanja turističkog vodiča kao teksta, njegove obavijesnosti o mjestima koje je opisivao i ljudi koji su se njime koristili.

U 21. stoljeću masovni mediji postali su sveprisutni u životima generacije mlađih naraštaja. Oni su transformirali turistički pogled koji je sve više povezan, odnosno nije potpuno odvojen od ostalih društvenih praksi. Zbog toga turizam gubi na posebnosti, odnosno ljudi su u svakodnevnom životu sve više turisti, neovisno o tome sviđa li im se to i jesu li toga svjesni.

Turistički je pogled postao dijelom suvremenog iskustva, ali i turističko iskustvo koje ga je potaknulo proživljava brzu i veliku promjenu koja nije odvojiva od širih strukturalnih i kulturnih promjena u suvremenim društvima (Urry i Larson: 2011: 97). Ta se promjena reflektira na ostale medije, posebice one tiskane, koji uslijed brzog i sveobuhvatnog prodora digitalnih tehnologija sve teže osiguravaju svoj opstanak. Isto je s vodičima koji prestaju biti sveprisutni pratitelji na putovanjima te je izgledno da će razvojem novih tehnologija u potpunosti i nestati.

2.2.2. Uprizorena autentičnost (engl. *staged authenticity*) i turistički pogled (engl. *tourist gaze*)

Dean MacCannell (1973) tvorac je općeprihvaćene teorije o uprizorenoj izvornosti (engl. *staged authenticity*) kada je riječ o turističkom iskustvu. U toj je teoriji polazište dihotomija pozornica/zapozorje (engl. *frontstage/backstage*) koju je utvrdio slavni sociolog Erving Goffman, utemeljitelj teorije okvira. Goffman (1959) je strukturu podjelu svih društvenih situacija u koje se pojedinac upušta opisao tim dvama terminima. Pozornica je pritom, kada je riječ o turizmu, mjesto susreta domaćina i gosta, odnosno korisnika i pružatelja usluge, a prostor iza pozornice mjesto je u koje se pripadnici domaćinskog tima povlače da bi se odmorili među predstavama i pripremili za sljedeću. Primjeri su zapozorja kuhinje, kotlovnice i praonice, a na pozornici su recepcije hotela, saloni i tome slično (MacCannell, 1973: 590). U toj se predstavi mogu odrediti tri ključne uloge s obzirom na pristup tim dvama prostorima: izvođača koji imaju pristup i pozornici i zapozorju, recipijentna predstave koji pristup imaju samo pozornici te autsajdera koji predstavu ne izvode niti promatraju i isključeni su iz obaju prostora (Goffman, 1959: 144-45). MacCannell tvrdi da između tih dvaju polova postoji kontinuum, odnosno niz posebnih društvenih prostorija koje su stvorene da bi primile turiste i stvorile privid autentičnosti njihova iskustva te da je moguće teorijski razlikovati šest takvih etapa. Prva je etapa Goffmanova pozornica koju turisti teže savladati i zaći iza nje. Druga je turističko prednje područje (engl. *tourist front region*) koje je ukrašeno tako da u nekim pojedinostima izgleda kao zapozorje, treće je još uvijek područje pozornice koje je u potpunosti organizirano tako da izgleda kao zapozorje. Četvrto je područje dio zapozorja koji je povremeno otvoren autsajderima, a peto je dio još dublje iza pozornice koji se mijenja ili čisti jer se turistima povremeno dopušta da u njega zavire. Posljednje je šesto područje, Goffmanovo zapozorje, tj. društveno područje koje motivira svijest turista (MacCannell, 1973: 598). Uprizorenje je područja zapozorja zamjena za naše neostvarene snove i želje, prilika za himbenost i mogućnost

da se uđe u zemlju mašte. Upravo je zbog toga takvo uprizorenje izrazito unosno (MacCannell, 1973).

Primjeri su uprizorene autentičnosti često vezani uz tjelesni pokret, odnosno ples koji katkad može imati takvu označiteljsku snagu da postane dominantan označitelj cijele kulture poput primjerice maorskog plesa *haka*. Takvu vrstu uprizorenja MacCannell, osim uprizorenom izvornošću, naziva i rekonstruiranim etnicitetom (MacCannell, 1973).

Razvoj konstruirane turističke atrakcije ovisi o tome kako oni koji su izloženi turističkom pogledu reagiraju, ne samo da bi se zaštitili od upada u svoje živote koji se odvijaju u zapozorju, nego i da bi iskoristili prilike za zarađivanje koje se time otvaraju (Urry i Larson: 2010: 10).

John Urry (1990), utemeljitelj sociologije turizma, smatra da je turistički pogled (engl. *tourist gaze*) središnji u turizmu te da turističko gledanje znamenitosti zahtijeva uspostavu društvenih obrazaca čiji je naglasak na vizualnim elementima krajolika koji se u trenutku izmještenosti snažnije percipiraju nego u svakodnevnom životu. Kada otputujemo krajolik promatramo sa zanimanjem i znatiželjom, a to je gledanje društveno organizirano i sistematizirano. Prema Urryju turistički pogled nije univerzalan, nego se on od društva do društva, društvene grupe do društvene grupe te od razdoblja do razdoblja razlikuje (Urry: 1990: 1). Dvadesetak godina nakon što je John Urry utvrdio termin turistički pogled (engl. *tourist gaze*), Maoz (2006: 222) uvodi termin lokalnog pogleda (engl. *local gaze*) koji se zasniva na recipročnom modelu i bavi se moći lokalnog stanovništva u zemljama trećeg svijeta čiji je pogled zasnovan na kompleksnijoj, odnosno dvostranoj slici, a te dvije percepcije jedna drugu nadopunjuju te proizvode obostrani pogled (engl. *mutual gaze*). Taj pogled nije nužno optička kategorija, već uključuje i mentalne predodžbe, odnosno načine na koje domaćini i turisti vide, shvaćaju, konceptualiziraju, razumiju, zamišljaju i konstruiraju jedni druge. Znanost o turizmu u značajnoj se mjeri bavila time kako turisti vide domaćine te kako to utječe na njihovo ponašanje, potpuno zanemarujući drugu stranu, polazeći isključivo od gosta i opisujući taj odnos kao izrazito asimetričan u pogledu odnosa moći. Prema tim istraživanjima lokalno stanovništvo ne gleda, nego se od pogleda skriva, prilagođavajući se željama i zahtjevima gostiju. Takva je percepcija, međutim jednostrana. Kako je njezino istraživanje pokazalo i turisti i domaćini izloženi su pogledu onoga drugoga samo što ga gosti, zaokupljeni potragom za autentičnošću, nisu svjesni (Maoz, 2006).

Većina etabliranih znanstvenih teorija turizma za polazište svog promatranja imale su turistu, potpuno pritom zanemarujući „drugu stranu“, odnosno percepciju lokalnog stanovništva. Tako je i općeprihvaćeni termin *turistički pogled* (engl. *tourist gaze*) utvrđen u vrijeme kada je većina znanstvenih istraživanja bila usmjerena na turistu. Lokalni pogled kao termin nastao je kada se dio te pozornosti preusmjerio na lokalno stanovništvo što je omogućilo širi uvid u kompleksan i dvosmjernan odnos u kojem se ta dva pogleda međusobno hrane i jedan na drugog utječu. U tom odnosu turisti imaju i manifestiraju veću moć, a lokalno se stanovništvo mora prilagođavati, prodavati, skrivati i štititi. Od njih se očekuje da očuvaju i izlože/uprizore nešto autentično čije je istinsko postojanje upitno te da glume na pozornici koju nisu stvorili i koja im se rijetko sviđa (Maoz, 2006: 235).

Dann (2002: 6) tvrdi da je turist postao središtem pozornosti ne zato što je predstavljao konstitutivni element najveće industrije na svijetu nego zato što je kao metafora svjetskog društva omogućio sociološko razumijevanje svoga svijeta. Ukratko, turist otkriva više o okolnostima društva koje ga stvara nego o načinu života društva koje ga ugošćuje. Drugi je problem takvog polazišta taj što je svijet u vrijeme kada je ta perspektiva utvrđena, bio drugačiji nego što je danas. Tada nije bilo interneta, elektroničke pošte ili revolucionarnih *cyber* tehnologija pa se postavlja pitanje je li zbog toga turist prestao biti metaforom društva, a postao metaforom svijeta koji se brzo mijenja. Prema Dannu, što je brža ta promjena to je turist kao metafora globalnoga društva relevantniji. Velika Britanija jedno je od najnadgledanijih društava kada je riječ o takozvanom „slobodnom svijetu“. Zbog guste mreže nadglednih kamera većinu stanovništva tretira poput kvazikriminalaca pa su time stvoreni preduvjeti za stvaranje želje i bijega od takvog nadzora kroz turizam.

Mnogi su znanstvenici postojanje istinske autentičnosti dovodili u pitanje. Budući da društvo nije statično ne očekuje se da bi bilo koje društvo zadržalo izvoran način života nimalo se ne prilagođavajući promjenama (Jelinčić, 2010: 44). Zato autentičnost sama po sebi ne može biti jedini kriterij prema kojem se određen proizvod može smatrati kvalitetnim. Baština se za turistički pogled ciljano uprizoruje i tumači te kada bi se ona interpretirala isključivo točno prezentirajući prošlost na osnovi njezinih sačuvanih ostataka, ona ne bi bila zanimljiva te se ona zbog toga ona prilagođava novomu vremenu (Jelinčić, 2010: 45).

Zbog velikog rasta turizma u svijetu te sve većeg broja destinacija koje su prisiljene nositi se s masama turista potvrđuje se sve veća potreba za promišljanjem o načinima upravljanja kulturnim dobrima u svrhu njihove zaštite i očuvanja. Međutim, čak ni u zapadnoeuropskim

zemljama s najduljom tradicijom u organiziranju kulturno-turističkih projekata, kulturni turizam nije sustavno organiziran, već je sveden na pojedinačne inicijative (Jelinčić, 2008: 218-219). Zbog toga je potrebno kulturni turizam organizirati na decentraliziran način u okviru sustava turističke industrije i suradnje privatnog i javnog jer lokalno stanovništvo najbolje poznaje svoju kulturu i povijest, a središnja vlast treba biti usmjerena prema koordinaciji, promidžbi i utjecaju na zakonodavstvo (Jelinčić, 2008: 329-330). Uprizorenje kulture s ciljem da se ona izloži turističkom pogledu ovdje je danost, odnosno turistička destinacija nema izbora nego mu se prilagoditi i upraviti na način koji će biti turistu zanimljiv, a lokalnoj zajednici financijski koristan i životno prihvatljiv.

Kada je riječ o znanstvenicima koji su se bavili turizmom općenito ili kulturnim turizmom posebno, isto kao kod autora turističkih vodiča, može se uočiti razlika u perspektivi. Dok se znanstvenici koji potječu iz zemalja koje produciraju najveći broj putnika bave značenjem takvog putovanja za samog turista, znanstvenici se iz receptivnih zemalja češće bave načinima kako se lokalno stanovništvo s tom masovnom pojavom nosi i kako se od nje zaštititi. Muhvić-Dimanovski i Horvat (2011) usporedile su tri vodiča kroz Hrvatsku domaćih s trima vodičima stranih autora te su utvrdile da su razlike u načinima kako prezentiraju Hrvatsku manje nego što su to očekivale. Razlike koje su se ipak pronašle odnose se prvenstveno na stvaranje percepcije o njezinoj pripadnosti Europi i/ili Balkanu. Dok autori domaćih vodiča Hrvate opisuju kao stari europski narod s dubokim povijesnim korijenima u zapadnome svijetu izbjegavajući bilo kakvo spominjanje Balkana, strani autori te veze naglašavaju evocirajući stereotipe o balkanskom mentalitetu (Muhvić-Dimanovski i Skelin Horvat, 2011: 79).

2.2.3. Semiotika, turistička atrakcija i turistički vodič

Jedna od važnih minimalnih karakteristika turizma jest ta da se turistički pogled gradi putem znakova (Urry, 1990: 3) te da je turizam duboko semiotička industrija posvećena proizvodnji, komodifikaciji i reprezentaciji kulture i kulturoloških razlika, a u takvoj je proizvodnji kulture jezik ključan resurs. *Neopjevane vojske semiotičara, odnosno turista, rasutih širom svijeta, u potrazi su za znakovima „prave stare Engleske“ ili „tipično francuskog“ te tako zaokupljeni semiotičkim projektima gradove, krajolike i kulture čitaju kao sustave znakova* (Culler, 1981: 130). MacCannell (1976: 109) također smatra da je turistička atrakcija znak koji se ostvaruje u trihotomiji marker (označitelj) – prizor (engl. sight: označeno) – turist. Marker je informacija o lokaciji, a prizoru značenje daju dva okvira, prvi je informacija koju turist mora posjedovati da

bi posjet smatrao potpunim, a drugi je posjet, npr. mostu ili crkvi, kao predmetu koji je sam po sebi vrijedan pažnje. Odnos je između označenog i označitelja, kako su utvrdili još de Saussure i Pearce, proizvoljan, poput primjerice odnosa pojma slobode i Kipa slobode. Opisujući turističku atrakciju kao sistemski konstrukt, a turističke atrakcije kao podsustave znakova unutar sustava cjelokupnog turizma Leiper (1990: 367) je uspostavio sličnu trihotomiju turist-nukleus-marker jer bez turista koji je posjećuje nema ni atrakcije.

Krajačić (2011: 83) tvrdi da se značenje prostora stvara prvenstveno korištenjem jezika i slika te da je teško reći stvara li se pritom imitacija stvarnog prostora, njegova refleksija ili konstrukt. Tako je prostor Hrvatske u vodiču Lonely Planeta organiziran kao sustav turističkih atrakcija, odnosno vodič markira, ističe i konstruira prostor za one kojima je namijenjen (Krajačić, 2011: 90). Ovaj vodič stvara predodžbu o geografskom prostoru Hrvatske kao egzotičnom prostoru, privlačnog morskog pojasa, netaknutih otoka i bogatog kulturnog nasljeđa. Pritom, reprezentacije nisu nasumično odabrane već predstavljaju pomnu selekciju te uključuju vrijednosne momente, odnosno ideologijski su iskrivljeni te prostor mitologiziraju, a vodič je okvir proizvodnje znanja i identiteta pri čemu on ne proizvodi samo znanje o prostoru nego i stvarnost koju opisuje (Krajačić, 2022: 96).

Bertoša i dr. (2012: 165) polazeći od Flochove tipologije valorizacije prema kojoj određena lokacija postaje turistička atrakcija tek onda kada je semiotički valorizirana, odnosno kada joj se pripiše određena vrijednost u praktičnom, kritičkom, ludičkom i mitskom/utopijskom smislu analizirali brošuru Croatian Cultural Heritage koju je izdala Hrvatska turistička zajednica 2009. godine. Koristeći sva četiri tipa valorizacije analiza je pokazala da je brošura oblikovana u smislenu i uzročnu putanju te da je preoblikovala hrvatsku kulturnu baštinu u uređen, svrhovit i siguran semiotički svijet posredujući čitatelju, odnosno turistu, trojako sudjelovanje: osjetilno, emocionalno i kognitivno (Bertoša i dr., 2012: 180).

2.3. Diskurs

2.3.1. Diskurs, turistički diskurs i sociolingvistika

Diskurs je bilo koja povezana govorena ili pisana cjelina. Može ga proizvesti govornik, pisac ili dvoje ili više ljudi koji sudjeluju u konverzaciji, odnosno dopisivanju. Istraživanja diskursa postala su česta 90-ih godina 20. stoljeća, a iako je pristupa u takvim istraživanjima mnogo pojam analize diskursa najčešće se veže uz istraživanja zasnovana na tradicionalnim

gramatičkim konceptima, dok se pojam tekstne lingvistike povezuje s istraživanjima većih jezičnih jedinica koje imaju odredivu komunikacijsku funkciju (Trask, 1999: 52). Nekim lingvistima tekst je isto što i diskurs, dok je drugima tekst fizički proizvod nastao kao rezultat diskursa, odnosno diskurs je proces koji vodi ka konstrukciji teksta (Trask, 1999: 208). Van Dijk piše o trima dimenzijama diskursa: uporabi jezika, komuniciranju ideja i interakciji u društvenoj situaciji (1997 :2) te ističe i važnost konteksta i potrebu da se on precizno definira te da se uspostavi teorija konteksta jer je on u znanosti do sada ostao neodređen iako ga u posljednjih nekoliko desetljeća društvene i humanističke znanosti sve više uzimaju u obzir (Van Dijk, 2009: 248).

Thurlow i Jaworski (2010: 1) svoju knjigu o ulozi i prirodi jezika i komunikacije u turizmu kao globalnom fenomenu nazvali su Turistički diskurs (engl. *Tourism discourse*). Vodeći se poznatim tezama Michaela Billiga (1995) o banalnom nacionalizmu i Ulricha Becka (2002, 2004, 2006) o banalnom kozmopolitanizmu, i turistički je diskurs za Thurlow i Jaworski ukorijenjen u svakodnevne, tekstualne manifestacije globalizacije, i to institucionalne, međuljudske ili posredovane (2010: 226). Iako diskurzivne prakse u turizmu mogu biti banalne (engl. trite), primjerice razglednice, novine i vodiči, one nikako nisu i trivijalne, jer iako su žanrovi i tekstne prakse turizma obični i svakodnevni, istovremeno su globalni dosegom i utjecajem (2010: 226).

Francesconi diskurs definira kao jezik koji se upotrebljava u institucionalnom, profesionalnom i društvenom okruženju (2014: 163) te ispituje lingvističku, tekstualnu i diskursnu dinamiku koja se stvara u turizmu i turističkim tekstovima (2014: 3). Polazeći od systemske funkcionalne lingvistike Michaela Hallidaya i njegove teze o funkcionalnosti, kontekstualnosti, semantičnosti i semiotičnosti jezika te triju dimenzija društvenog konteksta, polja (engl. *field*), načina/modusa (engl. *mode*) i sadržaja (engl. *tenor*), ona je provela multimodalnu analizu turističkih brošura s ciljem utvrđivanja načina čitanja tih tekstova.

Istraživanja diskursa u turizmu, kao i žanrova koji su iz njega proizašli iznimno je malo, a onih koji istražuju turističke vodiče, najreprezentativniji žanr koji je proizašao iz tog globalnog i brzorastućeg društvenog fenomena, još je manje. Sociolingvistikom turizma prvi se bavio Graham Dann. On (1996) je utvrdio da turizam ima vlastiti diskurs koji se proizvodi u semiotici turizma, a manifestira se u primjerice promidžbenim materijalima turističke industrije. Thurlow i Jaworski (2010: 192) turistički vodič nazivaju primjerom neprepoznatljivijeg tekstualnog turističkog žanra, odnosno diskursom u pokretu. Slikama, brošurama te ostalim medijima

jezikom se turizma pokušava zavesti milijune ljudi ne bi li postali turisti te tako drugima prepustili kontrolu nad svojim stavovima i ponašanjem. Kao turisti oni tomu jeziku i sami doprinose komunikacijom o vlastitu iskustvu.

Diskurs i turizam dvije su različite kulturne tvorbe, a obje su u znanosti privukle mnogo kritičke i teorijske pozornosti. Ipak, načini na koje se to dvoje isprepleće značajno su manje propitivani, a suradnja među znanstvenicima koji se prvenstveno bave diskursom i komunikacijom s jedne i onih koji se prvenstveno bave turizmom s druge strane, izostaje. Proučavanje tih dvaju područja zahtijeva multidisciplinarnost te su ona zbog toga privukla pozornost znanstvenika iz različitih područja znanosti, primjerice engleskog jezika, jezika i komunikacije, medija i izvedbenih umjetnosti, sociologije, socijalne politike, društvenog i ekonomskog razvoja i putovanja i turizma (Pritchard i Jaworski, 2004: 1). Iako su navedene discipline različite, ono što im je zajedničko jest isti interes, a to je postaviti diskurs i komunikaciju u središte istraživanja turizma neovisno o tome je li riječ o odnosu turista prema prostoru, istraživanju turističkog iskustva ili identitetima i mobilnosti.

Prema Heller i dr. (2014: 426) turizam je sociolingvistima zanimljivo područje istraživanja zbog simboličnosti i privremenosti jezika i drugih semiotičkih sustava specifičnih za turizam. Za većinu sociolingvista jezik nije statičan nego je fluidan i promjenjiv, odnosno jezik je dinamičan spremnik za fleksibilne i pokretne resurse – kodove, žanrove i stilove koji su neplanirani i situacijski uvjetovani činovi tvorbe identiteta, postavljanja društvenih granica i odnosa moći.

Coupland i Jaworski (2001) utvrdili su da je pri analizi diskursa potrebno imati u vidu lokalne pristupe proučavanju upotrebe jezika, interakcije lice-u-lice te u detaljne tekstualne analize uključiti jezične i nejezične reprezentacije prostora kao kulturno značajnog lokaliteta. Istovremeno, valja uzeti u obzir globalne dimenzije diskursnih obrazaca koji proizlaze iz općih (engl. large scale) normi, vrijednosti i ideologija. Najprecizniji su oni pristupi diskursu koji spajaju detaljnu analizu jezika i njegove uporabe s analizom društvene strukture i kulturnih praksi.

U ovome se radu diskursu, odnosno tekstu koji iz njega proizašao – turističkom vodiču, pristupa s obzirom na lokalni kontekst, ne samo turistički, nego i povijesno-politički. U povijesno turbulentnom razdoblju promjene državnog konteksta te pojavom turizma koji je iznjedrio „trivijalne“ žanrove poput turističkog vodiča istražiti će se kako je identitet, odnosno njegovo prikazivanje isto, slično ili različito s obzirom na promjenu razdoblja i različite autore.

2.3.2. Jezični krajolik i turistički diskurs

Područje sociolingvistike koje se u posljednje vrijeme ubrzano razvija jest krajobrazna lingvistika (engl. *linguistic landscaping*, odnosno *LL*). Već se brzim pretraživanjem može pronaći obilje znanstvenih članaka novijeg datuma iz tog područja. Započevši istraživanjima uličnih znakova, imena ulica i mjesta te natpisa na javnim zgradama, ono se proširilo na istraživanja svih vrsta znakova neovisno o tome koliko su nepostojani ili kratkotrajni te gdje, kako i za koga su postavljeni (Said i Kasanga, 2016: 71). Ovo novo područje znanosti razvilo se posljednjih godina kao područje interesa i suradnje primijenjenih lingvista, sociolingvista, sociologa, psihologa, kulturnih geografa i još nekoliko disciplina. Ono što im je svima zajedničko jest zanimanje za jezični krajolik kao prizor u kojem se javni prostor konstruira i simbolički (Ben-Rafael i dr., 2006; Shohamy i Gorter, 2008). To se čini obilježavanjem materijalnih i nematerijalnih predmeta te jezičnim simbolima (engl. *token*). Te je simbole moguće analizirati s obzirom na jezike koji se upotrebljavaju, njihovu relativnu istaknutost u lingvističkom krajoliku te njihove sintaktičke i semantičke aspekte. Istraživači se slažu da te jezične činjenice koje pokazuju niz varijacija ukazuju na kulturne, društvene, političke i ekonomske okolnosti (Ben-Rafael i dr., 2010).

Danas je istraživanje jezičnog krajolika mahom orijentirano na sadašnjost urbanog jezičnog mozaika. Međutim, jezični krajolik nije stanje, on je dijakroničan proces te se značenje u sadašnjosti ne može u potpunosti razumjeti ne uzevši prošlost u obzir (Pavlenko, 2010: 133). Istražujući uporabu jezika u Kijevu kroz povijest, Pavlenko je utvrdila da je gotovo svaka nova uprava ostavila svoj pečat na gradski jezični krajolik (2010: 148) oktroirajući novu promjenu. Slično se može reći i za Zagreb u kojemu je svaka promjena uprave ostavila trag na urbanu onomastiku.

Turističkim su se diskursom u sociolingvističkom smislu najviše bavili Thurlow i Jaworski. Posebice ih je zanimalo međutjecaj jezika, vizualnog diskursa i kulturnih praksi vezanih uz prostor posebice kada su posredovani tekstom, kada je prostor konstruiran diskursom te kada se prostorom koristi kao semiotičkim resursom (Jaworski i Thurlow, 2010). Thurlow i Jaworski istražili su jedan od takvih nepostojanih, ali ključnih resursa posredne kulturne razmjene u turizmu i komunikacije domaćina i gosta, a to su razglednice (Thurlow i Jaworski, 2010: 94). Zajedno sa suvenirima, fotografijama i *objet trouvé*, primjerice kamenčića s plaže ili ulaznica, oni su primjeri turističkih predmeta (engl. *tripper object*), odnosno kulturnih predmeta u pokretu kojima značenje nije imanentno, nego je proizvoljno i zadano vanjskim kontekstom te

ovisno o njihovom krajnjem počivalištu (Lury, 2002). Razglednice imaju dvojaku svrhu. U jednu ruku njima turisti naglašavaju svoj turistički identitet, a u drugu, usprkos privremenoj odsutnosti, potvrđuju pripadnost svojoj zajednici kod kuće (Thurlow i Jaworski, 2010:124).

Kao što je prethodno spomenuto Thurlow i Jaworski (2010: 192) turistički vodič nazivaju primjerom najprepoznatljivijeg tekstualnog turističkog žanra, odnosno diskursom u pokretu. Radilo se o autoritativnom tonu Baedekerovih vodiča, Eyewitnessovim slikovnicama s informacijama enciklopedijskog tipa ili Lonely Planetu i Rough Guideu koji donose informacije o zabačenijim područjima turistički vodič u ruci znak je da je njegov korisnik površni amater, a ne pronicljivi poznavatelj mjesta koje obilazi (Thurlow i Jaworski, 2010: 191). Ipak, vodič je praktična nužnost za novopridošle te ih usmjerava i pomaže im pri snalaženju. Ti tekstovi nisu samo markeri kulture, nego su dinamični predmeti koji imaju veliku moć u oblikovanju načina na koji pojedinac vidi svijet oko sebe. Lingvistički i materijalno, turistički su vodiči ontološke sigurne luke pri preživljavanju u nepoznatom (Jack i Phipps, 2003: 195), koji u glosarima koji se u njima pronalaze, jezik stavljaju u prvi plan turističkog krajolika (Thurlow i Jaworski, 2010: 196). Iz tipičnih jezičnih fraza koje su u njima dostupne može se zaključiti da je raspon tema koji pokrivaju izrazito skučen te da je priroda odnosa između gosta i domaćina svedena na razmjenu osnovnih usluga. Gotovo nikada se ne nude izrazi kojima bi se mogao uspostaviti sadržajni razgovor te tako potaknuti posjetitelje na međukulturni i međujezični transfer s Drugim, a na koji se većina vodiča poziva i koji je u središtu turističke mitologije (Thurlow i Jaworski 2010: 208).

Kao što je ranije utvrđeno turistički je vodič najprepoznatljiviji žanr proizišao iz diskursa turizma i malo je znanstveno istražen. Zagrebački su vodiči ovdje analizirani detaljno te je pokazan način na koji su različiti autori, poznati i nepoznati te domaći i strani, konstruirali i/ili percipirali hrvatski nacionalni identitet u dvama različitim vremenskim razdobljima.

2.4. Tekst

2.4.1. Tekst i tekstna lingvistika

U djelu *The linguistic study of text and discourse* Halliday tvrdi da je tekst, odnosno semantički izbor u društvenom kontekstu, semantički koncept, društveni događaj i sermiotički susret. On je sredstvo razmjene, primarni kanal kojim se prenosi kultura i semantički proces društvene dinamike. Iako prema Hallidayu tekst u osnovi konceptualno nije odrediv, on je ipak, bio

dugačak ili kratak, prozni ili u stihu, izgovoren ili napisan, književan ili neknjiževan, podložan lingvističkoj analizi (Hallyday: 2006: 3). Isto tako, što se više tekstova proučava, to je relevantnije i zanimljivije ono što se može reći o jednome od njih (Hallyday, 2006: 6).

Beaugrande i Dressler (2010: 14) tekst definiraju kao komunikacijski događaj koji zadovoljava sedam kriterija tekstualnosti, a to su: kohezija, koherencija, intencionalnost, prihvatljivost, informativnost, situativnost i intertekstualnost. Rasprava o tim kriterijima nadilazi područje lingvistike te je potrebno posegnuti u druge znanosti, posebice kognitivne, da bi se rasvijetlile zakonitosti uporabe jezika. Danas je tekstna lingvistika interdisciplinarno područje kojem mnoge znanosti doprinose na različite načine od psihologije, kognitivnih znanosti, psihijatrije i neuropsihologije do sociologije, kulturne antropologije i znanosti o književnosti, a semiotika i računalna znanost pokušavaju razjasniti osnovne komunikacijske funkcije (Glovacki-Bernardi i dr., 2001: 244). Slično se može reći i o istraživanjima turističkih vodiča koja su često bila multidisciplinarna, a provodili su ih znanstvenici iz različitih područja: povijesti, geografije, sociologije, kulturne antropologije, psihologije, lingvistike, filozofije, semiotike i semantike.

U hrvatskoj lingvistici prvi se nadrečeničnom jezičnom razinom bavio Josip Silić. Tako je glavna zadaća njegove knjige *Od rečenice do teksta* podnaslova *Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva bila prikazati povezanost rečenice s rečenicom u nadrečeničnom jedinstvu* (Silić, 1984: 1). Od ostalih se tekstnih lingvista ističu se Mirna Velčić, Zrinjka Glovacki-Bernardi, Nada Ivanetić, Lada Badurina, Dubravko Škiljan i Pavao Tekavčić, a prva hrvatska gramatika u koju je uključena i tekstna razina jest Silić-Pranjkovićeve *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* objavljena 2005. godine

Tekstna se lingvistika posebno razvila u Njemačkoj i Nizozemskoj lingvističkoj tradiciji, a bavi se raznim tekstovima nastalim za različite svrhe s ciljem da se eksplicitno utvrdite formalne lingvističke karakteristike zahvaljujući kojima se jedan tekst razlikuje od drugoga (Trask, 199: 209). Prvi se sustavnim istraživanjima jezika na nadrečeničnoj razini bavio američki jezikoslovac Zellig S. Harris u knjizi *Analiza diskursa* iz 1952. godine u kojoj je pokušao riješiti dva problema: proširivanje deskriptivne lingvistike na nadrečeničnu razinu i uspostavu korelacije kulture i jezika, odnosno jezičnog i nejezičnog ponašanja (Glovacki Bernardi, 2004: 34). Tekstna lingvistika počela se razvijati 1970-ih godina 20. stoljeća i u velikoj je mjeri promijenila dotadašnji pristup proučavanjima jezika. Dok je do tada u težištu znanstvenog pristupa u lingvistici bio jezik kao sustav pri čemu se nisu uzimali obzir njegova komunikacijska vrijednost i funkcija, pojavom tekstne lingvistike proučavanje se jezika

preusmjerava na njegovu uporabu u interakciji i konkretnoj komunikacijskoj situaciji (Ivanetić, 2003: 1). Tekst tako postaje osnovnom jezičnom jedinicom prema kojoj se određuju ostali rečenični elementi (Glovacki-Bernardi i dr., 2001: 235), preuzima primarno mjesto od rečenice te postaje središnjim predmetom znanstvenih istraživanja (Ivanetić, 2003: 1; Brinker, 2005: 13-14).

Tekstna lingvistika nema utvrđen jedinstven pristup istraživanjima, već se u njezinom okviru upotrebljava niz različitih metoda i načela (Borčić, 2013: 3). Osnovna je zadaća tekstne lingvistike ispitivanje ustrojstva konkretnih tekstova u sklopu njihova funkcioniranja, odnosno u njihovoj upotrebi i svrsi, njihovu proizvođenju i njihovoj obradi kod primatelja (Glovacki-Bernardi, 2004: 26). Za određivanje neke jezične tvorbe tekstem presudni su situacijska uklopljenost te zajedničko znanje o svijetu producenta i recipijenta (Glovacki-Bernardi, 2001: 236). Za Halliday i Hasan (1989: 10) tekst je jezik koji je funkcionalan, odnosno jezik obavlja neki zadatak u nekom kontekstu. Situacijski kontekst pritom odlikuju tri karakteristike: polje (engl. *field*), sadržaj (engl. *tenor*) i način/modus (engl. *mode*). Polje se odnosi na ono što se događa, a u čemu je jezik ključna komponenta, sadržaj se odnosi na sudionike u situaciji, njihove statuse i uloge, te naposljetku način se odnosi na to koju ulogu jezik ima u dotičnoj situaciji (Halliday i Hasan, 1989: 12). Kada je riječ o vrsti putovanja u kojoj se tipično koristi turistički vodič polje bi bilo putovanje, sudionici bi bili turisti, a o ulozi koju vodič ima u turizmu koja u znanosti nije dovoljno istražena (Peel i Sorensen, 2016) bit će riječi u kasnijim poglavljima.

Tipološki, Ramm razlikuje turističke vodiče kao tekstove s obzirom na veličinu zemljopisnog područja koje opisuju, orijentaciju na opće ili posebno te vrijeme kada se čitaju. Kada je riječ o zemljopisnom području, vodiči mogu obuhvaćati velika područja koja obuhvaćaju više zemalja, mogu opisivati jednu zemlju ili samo jedan grad. Isto tako, vodiči se razlikuju po stupnju specifičnosti, odnosno mogu biti opći ili orijentirani na neki poseban interes, a glede vremena kada se čitaju, oni mogu služiti kao priprema za putovanje ili opći izvor podataka o nekom zemljopisnom području (Ramm, 2000: 149-150).

2.4.2. Tekstne vrste/žanrovi

Osim navedenog tekstna se lingvistika bavi karakteriziranjem različitih vrsta tekstova s različitim tekstnim funkcijama na temelju različitog konstruiranja teksta (Glovacki i dr., 2001: 236). Tekstne su vrste klase tekstova što se mogu uvrstiti u određene složene obrasce djelovanja

i tvore dio identiteta nekog teksta. Budući da je temelj za obilježja tekstnih vrsta sporan jer ne postoji prirodnoznanstveno opisiv temelj, predlagani su različiti kriteriji za klasifikaciju tekstova, primjerice predmet i cilj teksta, tipovi dijelova teksta, komunikacijski kriteriji i drugo (Glovacki-Bernardi i dr., 2001: 244). Martin (1984: 5) tvrdi da je žanr uprizorena, ciljana i svrhovita aktivnost u koju se upuštaju govornici kao članovi jedne kulture. U hrvatskoj tekstnoj lingvistici ne postoji ustaljen naziv za osnovnu jedinicu njezina interesa te se autori za uporabne tekstove koriste nazivima tekstna vrsta (usp. Glovacki-Bernardi) i/ili žanr (usp. Ivanetić).

Devedesetih godina 20. stoljeća narastao je interes znanstvenika ne samo za turizam koji je najbrže rastuća svjetska industrija nego i za žanrove koji su iz njega proizašli. Tekstnim vrstama vezanim uz turizam bavila se Calvi (2010: 16 prema Francesconi 2014: 15-16). Ona je utvrdila multifunkcionalan i multidimenzionalan okvir za klasifikaciju turističkih tekstova zasnovan na kategorijama žanrovske obitelji (engl. *genre family*), makro-žanra, (engl. *macro-genre*), žanra (engl. *genre*) i pod-žanra (engl. *sub-genre*). U žanrovsku obitelj pripadaju tekstovi proizišli iz zadanog društveno-profesionalnog konteksta sa sličnom komunikacijskom svrhom. Oni u turizmu mogu biti urednički (putopisi, turistički vodiči te putnički i turistički časopisi), institucijski (službeni letci, brošure, reklame i mrežne stranice putničkih agencija), organizacijski (ulaznice, rezervacije, kartice, računi), zakonski (pravila i norme), znanstveno-akademski (znanstveni članci i eseji) i neformalni (putnički blogovi, vlogovi i chatovi). Makro-žanr određuju zajednička komunikacijska svrha i medij te zajednički kanal i pošiljatelj. U turizmu su to primjerice brošure, putnički časopisi, putnički katalozi, mrežne stranice i turistički vodiči pri čemu posljednji može unutar sebe sadržavati nekoliko žanrova poput itinerara, zemljopisnih karti, praktičnih informacija i fotografija. Žanrovi mogu biti samostalni ili uklopljeni u makrožanrove. Određuje ih slična komunikacijska i pragmatična funkcija, formalna posebnost i sličnost u jeziku. U turizmu postoji mnogo turističkih žanrova, a praktični vodiči, opisni vodiči, itinerari, planovi putovanja i reklame za putovanje samo su neki od njih. Podžanrovi su određeni tematski, primjerice povijest umjetnosti, obrti, hrana i piće, sport i zabava česta su tema u turističkim tekstovima.

2.5. Povijesne i gospodarske prilike u Austro-Ugarskoj i u Kraljevini Jugoslaviji

2.5.1. Povijesno političke okolnosti u Hrvatskoj u razdoblju Austro-Ugarske

Hrvatske zemlje, Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, od ranog srednjeg vijeka, tj. od 7. do početka 12. stoljeća bile su kneževina, odnosno kraljevina. Početkom 12. stoljeća ugarski kralj Koloman i predstavnici hrvatskoga plemstva potpisali su ugovor poznat u historiografiji kao *Pacta conventa*, a njime je uspostavljena dvojna Hrvatsko-Ugarska Monarhija. Ta zajednica u kojoj je ispoštovan državno-pravni položaj hrvatskih zemalja postojala je do 1527. godine kada je hrvatsko plemstvo u Cetingradu izabralo za svoga kralja Ferdinarda I. Habsburškog kao kralja Hrvatske i Slavonije te je u njezinu sastavu ostala sve do njezina raspada 1918. godine. Za razliku od Hrvatske i Slavonije Dalmacija i Istra bile su pod Mletačkom Republikom, a nakon njezinog pada 1797., mirom u Campoformiju⁵, Austrijanci i Francuzi postigli su sporazum o podjeli mletačkih teritorijalnih posjeda kojim su Austrijanci dobili Dalmaciju, Istru i Boku Kotorsku (Turza, 2016: 23). Nakon pobjede udruženih austrijskih i britanskih snaga nad Francuzima i završetka Napoleonskih ratova austrijska vojska okupira Dubrovačku Republiku, koja mirovnim kongresom u Beču 1815. godine također ulazi u sastav Habsburške Monarhije (Mijatović, 2019).

Ujedinjenjem teritorija nekadašnje mletačke Dalmacije, Boke kotorske i Dubrovačke Republike stvorena je pokrajina Dalmacija (1816.), ujedinjenjem mletačke i austrijske Istre stvorena je pokrajina Istra (1825.), a 1881. godine razvojačena je Vojna krajina i pripojena je Hrvatskoj i Slavoniji. Jedino je Rijeka Hrvatsko-Ugarskom nagodbom, odnosno „riječkom krpicom“ ostala izdvojena kao *corpus separatum* ugarske krune. Iako se takvim slijedom događaja većina hrvatskih zemalja prvi put okupila u sastavu iste države, dualizam stvoren austro-ugarskom nagodbom 1867. godine učvrstio je zid između sjeverne i južne Hrvatske (Stančić, 2002: 146) jer su Hrvatska i Slavonija s određenom autonomijom u upravi, sudstvu i školstvu, bile dijelom Translajtanijske sa središtem u Budimpešti dok su Dalmacija i Istra ostale u Cislajtanijskoj pod Bečom, u austrijskom dijelu Monarhije.

⁵ Campoformio. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10616>>.

Tijekom 19. stoljeća dogodile su se brojne promjene na političkom, gospodarskom, prosvjetnom, kulturnom polju. Na političko-društvenom polju došlo je do važnih promjena. Europska događanja utjecala su i na *hrvatsko pitanje* u višenacionalnoj Habsburškoj Monarhiji/Austrijskom Carstvu. Tridesetih godina 19. stoljeća tijekom *ilirskog pokreta* postavljaju se zahtjevi koji se tiču nacionalnih vrijednosti kao što je pravo na uporabu materinjskog jezika koji od 1847. godine postaje službeni umjesto latinskog,⁶ objedinjavanje hrvatskih zemalja i samostalnost u određenim nadležnostima. Tijekom revolucionarne 1848. godine ban Josip Jelačić donosi *Zahtjevanja naroda*⁷, prekida sve odnose s Mađarskom, osniva samostalnu hrvatsku vladu s banom na čelu. Već sljedeće 1849. godine donesen je Oktroirani ustav kojim je dokinut feudalni poredak u cijeloj Habsburškoj Monarhiji temeljem kojeg je Monarhija postala ustavna i nasljedna. Pedesetih godina, točnije 1852. započinje Bachov apsolutizam i traje do 1859. godine tijekom kojeg su, među ostalim odredbama, ukinuta zakonodavna tijela, sabori (skupštine, parlamenti), odnosno autonomije u pokrajinama i zemljama Carstva, zabranjena je hrvatska zastava te uveden njemački jezik u škole i upravu. Bez obzira na apsolutističku vlast odvijale su se brojne temeljne reforme. Započela je modernizacija i reforma uprave, pravosuđa, školstva koje su doduše popraćene izraženom germanizacijom, osobito kada je u Hrvatskoj tijekom reforme školstva uveden njemački jezik kao službeni od 1849. do 1860. godine⁸.

Parlamentarni život i ustavni poredak vraćen je 20. listopada 1860. godine Listopadskom diplomom cara Franje Josipa I. u kojoj je pozvao sva zakonodavna tijela na zasjedanje čime je 1861. godine obnovljen rad Sabora. Glavno pitanje bilo je preuređenje Monarhije i položaj Hrvatske, odnosno državno-pravni odnos između Hrvatske i Ugarske. Sudjelovali su zastupnici Narodne stranke koji su imali većinu u Saboru s idejom federalizacije Habsburške Monarhije i priznavanja samostalnosti Hrvatske u poslovima uprave, sudstva, školstva i bogoštovlja, Stranke prava s Antom Starčevićem koji u Saboru donosi ideju o samostalnosti Hrvatske te mađaronske Unionističke stranke (Šišić, 1936).

⁶ U hrvatskom je Saboru 1843. godine na hrvatskom jeziku održao govor Ivan Kukuljević. Od druge polovice 13. stoljeća do 1847. godine službeni je jezik bio latinski. Od 1847. u Saboru je službeni jezik hrvatski. Sakcinski (Horvat, 1936: 121 - 126)

⁷ *Zahtjevanja naroda. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66720>>.

⁸ neoapsolutizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43365>>

Nakon pada Bachova apsolutizma u Beču je pri Vladi osnovan *Hrvatsko-slavonski odsjek*, s odsjecima za unutrašnje poslove, nastavu i pravosuđe izdvojen iz Državnog ministarstva. Na hrvatske zahtjeve da se osnuje dvorska kancelarija kralj je izdvojio Hrvatsko-slavonski odsjek i preimenovao ga je u *Kraljevski dvorski dikasterij za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju* koji počinje s radom 1861. godine⁹. *Namjesništvo* u Zagrebu bilo mu je podređeno. Ukidanjem Dikasterija 1862. godine osnovana je *Kraljevska dalmatinsko hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija* na čijem je čelu bio Ivan Mažuranić, književnik i prvi ban pučanin. Dokinuta je u jesen 1869. godine nakon Nagodbe i njene poslove do osnivanja Zemaljske autonomne hrvatske vlade preuzima ministarstvo u Budimpešti. U Zagrebu je započela s radom s određenim ovlastima *Kraljevska dalmatinsko-slavonsko-hrvatska zemaljska vlada* i djelovala je od 1869. do 1918. godine¹⁰.

Do propasti Habsburške Monarhije bilo je nekoliko upravnih i sudskih reorganizacija i promjena nadležnosti. Upravne su reforme donesene više puta do kraja 19. stoljeća, a sudstvo je sedamdesetih godina 19. stoljeća u potpunost postalo samostalno. U Hrvatskoj je planirani upravni ustroj zaživio sredinom 19. stoljeća. Županije su bile podijeljene na kotare, a kotari na općine s mijenjanim ovlastima. Županijska uprava postojala je do 1922. godine¹¹ kada su u novonastaloj državnoj zajednici Kraljevini SHS / Jugoslaviji ukinuta. Od pravosudnih reformi najznačajnija je bila osnivanje Stola sedmorice, vrhovnog suda za Hrvatsku 1862. godine (Čepulo, 2012).

Sedamdesete godine 19. stoljeća obilježene su banovanjem Ivana Mažuranića (1873. – 1880.) koji je u politici bio angažiran još od vremena *ilirskog pokreta*. Bio je predsjednik Matice hrvatske za čijeg je mandata četverogodišnje školovanje proglašeno obaveznim,¹² a poznat je po svome kulturnom i pjesničkom djelovanju. Bile su to godine značajnih reformi koje su dale temelje modernizaciji Hrvatske s izrazitim nastojanjem da Hrvatska bude financijski neovisna. Primijenjeni su brojni zakoni doneseni u Beču, odnosno Carevinskom vijeću koji su se odnosili

⁹ dikasterij. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15142>>.

¹⁰ Dvorska kancelarija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16798>>.

¹¹ Uredba o podjeli zemlje na oblasti (SN br. 92 od 28. travnja 1922.).

¹² Donesen je prvi hrvatski zakon o školstvu. Zakon ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1874.

na upravu, pravosuđe, školstvo, slobodu tiska, a zaživjele su i brojne javne službe. Otvoreno je 1874. Zagrebačko sveučilište i poticano djelovanje kulturnih ustanova (Iveljić, 2016).

Kako su Mađari sve izraženijom mađarizacijom u želji za stvaranjem jedinstvene Mađarske na štetu Hrvatske, učestalo kršili odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe suzbijajući svaku hrvatsku težnju za samostalnošću, među ostalim, upotrebom pokrajinskih, a ne hrvatskog imena, uvođenjem dvojezičnih grbova, odnosno nijemih grbova¹³ te mađarskog jezika i uvjetovali njegovo znanje za rad u javnim službama i željeznici u Hrvatskoj (Artuković, 2010) dolazi do sve većeg otpora. Zbog održivosti postojećeg stanja u Monarhiji i suzbijanja bilo kakvog nezadovoljstva banom postaje mađaron grof Khuen-Héderváry (1883. -1903.) koji se održao čak dvadeset godina (Matković, 2003).

Protumađarski otpor rezultirao je intenzivnijim stranačkim životom i osnivanjem političkih stranaka. Jedna od najznačajnijih bila je Hrvatska pučka stranka koju su osnovala braća Stjepan i Antun Radić (Petrić, 2015). Reakcija na zbivanja u Banskoj Hrvatskoj bila je *politika novog kursa* u Dalmaciji čiji su začetnici Ante Trumbić i Frano Supilo tražeći ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske (Vulesica, 2012). To političko stajalište podržano je u Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji (Matković, 1994).

Druga industrijska revolucija i prosvjetiteljske ideje, osobito u Habsburškoj Monarhiji nakon ukidanje feudalnog sustava, uvjetovale su stvaranje građanskog sloja koji se postupno realizira i pozicionira sve više u društvu, osobito 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća. Započela je industrijalizacija, grade se prve tvornice, otvaraju banke, započinje elektrifikacija po većim gradovima, unaprjeđuje se poljoprivredna proizvodnja. Ipak, bez obzira na to što dolazi do razvoja društva mnogi razdoblje vlasti Khuena Héderváry ja smatraju jednim od najgorih za Hrvate i Hrvatsku (Heka, 2016). Odlaskom Khuena Héderváry ja i nadalje je aktualno *hrvatsko pitanje* koje traje od *ilirskog pokreta* do stvaranje moderne i samostalne Republike Hrvatske 1991. godine.

U 19. stoljeću koje se može nazvati *stoljećem nacija* hrvatske zemlje nisu ujedinjene, a o njenoj sudbini uglavnom odlučuju austrijske i mađarske vlasti te u ozračju Prvog svjetskog rata

¹³ Ramberg, Hermann. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51737>>.

pregovaraju o njihovu teritoriju. Londonskim ugovorom 1915. godine¹⁴ sile Antante obećale su Italiji i Kraljevini Srbiji i dijelove hrvatskog teritorija. Politika koja zagovara raspad Austro – Ugarske i ujedinjenje u južnoslavensku zajednicu oblikuje se i u Jugoslavenskom odboru¹⁵ osnovanom 1915. godine, koji su činili političari iz južnoslavenskih zemalja, većim dijelom iz Hrvatske. Zbog različitih interesa sila Antante i Kraljevine Srbije oko rješavanja južnoslavenskog pitanja, odnosno stvaranja južnoslavenske zajednice, uloga Južnoslavenskog odbora nije bila značajna.

2.4.3. Intertekstualnost i intermedijalnosti

2.4.3.1. Intertekstualnost i intermedijalnost u lingvistici i književnoj teoriji

Koncept intertekstualnosti prva je imenovala i opisala Julia Kristeva u nizu eseja o djelima ruskog kritičara i teoretičara Mihaila Bahtina izdanih između 1966. i 1968. godine na francuskom jeziku (Orr, 2010). Ona se nadovezala na Bahtinovu metalingvističku teoriju dijaloga koja je nadišla strukturalistički formalizam jer se u njoj osim jezičnih obrađuju i drugi semiotički sustavi, primjerice književnost, žanrovi, mitovi, folklori i kultura (Crnković. 2014). Intertekstualnost podrazumijeva da tekst ne može postojati kao hermetična, odnosno samodostatna cjelina pa tako ne može ni djelovati kao zatvoren sustav. Autor sastavlja tekst čitajući druge tekstove te zbog toga njegov tekst nije original, nego je kompilacija postojećih tekstova. Kristeva tekstove tumači kao permutacije u kojima se više izjava iz drugih tekstova isprepleću i neutraliziraju (Ray, 2015). Intertekstualnost je prisutna na vodoravnoj osi, koja povezuje autora i čitatelja teksta te na okomitoj koja povezuje tekst s drugim tekstovima (Lozo, 2021).

Intertekstualnost se najčešće primjenjuje u teorijama umjetnosti, posebice književnosti i filmskoj umjetnosti gdje se tumači kao međusobna povezanost dvaju ili više tekstova, odnosno kao takav odnos među književnim tekstovima u kojem je za razumijevanje jednoga djela važno poznavanje drugoga, pri čemu je ta relacija ispunjena značenjem koje se na drugi način ne bi

¹⁴ Londonski ugovor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37085>>.

¹⁵ Jugoslavenski odbor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29461>>.

moglo ostvariti (Maković i dr., 1988: 7). Primjerice, filmski esej kao žanr uvjetovan je spregom intertekstualnosti, intermedijalnosti i interdisciplinarnosti, odnosno istraživanjem različitih umjetničkih disciplina, interdisciplinarnim interakcijama s humanističkim znanostima, kao i susretima sa znanstvenim disciplinama (Keser Battista, 2010).

Osim intertekstualnosti, u teoriji je književnosti važna i multimedijalnost, odnosno relacije i položaj koji književnost zauzima prema drugim umjetnostima. Intermedijalna istraživanja naglašavana su u radovima Aleksandra Flaker i Viktora Žmegača pri čemu je *Flakerovo zanimanje za svijet izrazitije usmjereno prostoru, a Žmegačevo vremenu, iz čega proizlazi Flakerova izrazitija sklonost vizualnosti i likovnosti, a Žmegačeva auditivnosti i glazbi (kao najapstraktnijoj umjetnosti), no to ne isključuje mogućnost da Flaker u svoje oglede i rasprave uključi primjedbe o glazbi, kao što to Žmegač čini s likovnim umjetnostima* (Pavlović, 2009: 224).

Knjigu *Književnost i glazba: intermedijalne studije* (2003), u kojoj obrađuje književne motive u glazbi te glazbene u književnosti, Žmegač je posvetio intermedijalnom susretu glazbe i književnosti. Monografija donosi sustavan pregled primjera u kojima su skladatelji svojim djelima inspiraciju pronašli u književnim motivima, ali, mada je takvih primjera manje, i kada su se pisci u svojim djelima poslužili glazbom: *Gibanje je, dakle dvosmjerno: glazba želi da u njoj odjekne književna misao, a književnost se trsi da izrazi doživljaje organiziranog zvuka* (Žmegač, 2003: 8).

U monografiji *Književne vedute* Flaker tvrdi da je pojam vedute, koji se upotrebljava u vizualnim umjetnostima, uglavnom primjenjiv i kada je riječ o književnim tekstovima te predlaže da se tim pojmom nazivaju oni dijelovi proznih i pripovjedačkih tekstova te stihotvoračkih cjelina koji se mogu izdvojiti iz strukture zbog njihove usmjerenosti na likovnost u predočivanju gradske zbilje, ili urbanih intervencija u prirodi (Flaker, 1999: 26-27). Ipak, književne se vedute prema Flakeru razlikuju od likovnih ponajviše po tome što osim vizualne mogu modelirati akustičku i olfaktornu percepciju gradskih cjelina, ali i po tome što književni tekst dopušta pozive na kinetičke elemente viđenoga (1999: 27). Posebna se pozornost treba posvetiti kinetici u onim vedutama koje nastaju kada se motrište smještava u *tehnem* vozila: od konjske zaprege i kočije, sve do vlaka, automobila i letjelica (1999: 28). Književne je vedute u književnosti Flaker podijelio na topografije, panorame, arhitektonske vedute i prirodne vedute koje je oprimjerio likovnim djelima i njihovim književnim ekvivalentima. Slično bi se moglo reći i za turistički vodič jer su turizam kao društvena praksa i vodič kao žanr koji je iz nje

proizašao vezani uz vizualno, a turistički vodiči opisuju vedute, doduše na jedan potpuno drugačiji, popularan i pragmatičan način prilagođen osnovnim potrebama turiste modernoga doba.

2.4.3.2. Intertekstualnost, intermedijalnost i turistički vodič

Müller (2012) vodič promatra iz posebne perspektive povijesti kulturnih medija. U skladu s tim, vodič vidi kao iluzionistički optički medijski format koji dovodi u vezu s ostalim optičkim medijima s obzirom na to da su iluzionistički mediji 19. stoljeća oblikovali horizont očekivanja i promijenili putničke navike publike. Osim proizvodom masovne potrošnje Müller (2012) vodič objašnjava kao optički popularno-kulturni medijski format što pomaže pri gledanju, tj. uopće omogućava gledanje čak i onda kada ne sadrži ni jednu fotografiju.

Jedan od najpopularnijih likovnih medija 19. stoljeća bila je panorama. Ona je označila početak modernih optičkih masovnih medija (Müller, 2012: 93). Riječ panorama nije kao što bi se moglo pretpostaviti kakav stari grčki termin nego je uvedena u jezik krajem 17. stoljeća kao *terminus technicus* te je početkom 18. stoljeća prihvaćena u većini europskih jezika, kako bi označila tehničku novotariju koja je služila zabavi masa. Radilo se o ovecim rotondama u koje su se postavljale litografije velikog formata, često 15 metara visine s promjerom od 40 metara. Posjetitelji su u rotundu ulazili uskim, mračnim hodnikom te su se stubama penjali na uzvišenu platformu koja se nalazila na samoj sredini građevine, s koje se onda pružao nesmetan pogled na cijelu kružno postavljenu litografiju. Nakon 1801. godine kada je izumitelj panorame Robertu Barkeru istekao patent, u Europi su počele nicali kao gljive. Motivi koje su prikazivale varirali su od krajolika, gradova do velikih bitaka. Prema Müller, fascinaciju panoramama uzrokovao je sam optički doživljaj, odnosno osjećaj da se gradovi i krajolici gledaju s motrišta koje omogućava preglednost i poziciju kao da se gleda s vrha brežuljka. Takav panoramski pogled nije samo zadovoljavao potrebe svoje publike nego je na nju povratno djelovao, a litografije u rotondama zadovoljavale su iste ili slične želje ondašnjih turista (Müller, 2012: 96). U svojem prvom gradskom vodiču *Paris und Umgebungen* iz 1855. grad je opisan panoramski jer je jedino tako publici čija je svijest bila oblikovana onodobnim optičkim medijem, odnosno panoramom, bio čitljiv. Međutim, s novim se, 20. stoljećem perspektiva mijenja. Novi velegradovi sastojali su se od mnogo upečatljivih mjesta pa je nemoguće bilo utvrditi jedno mjesto s kojeg se grad može prikazati kao cjelina. Masovni su mediji već prodrli u svakodnevni život što se zrcalilo i u likovnim umjetnostima u kojima se promijenila perspektiva pa se

istovremeno javljaju ekspresionizam, kubizam ili dadaizam. Grad je prostor pun pokreta s mnoštvom istovremenih događaja bez fokusa, iz njega prijete opasnost i u njemu se igraju boje i svjetlost. Sve to dovelo je do novih praksi prikazivanja prostora. Način prezentacije gradova mijenja se i zahvaljujući popularizaciji filma, novog vizualnog medija koji svijet prikazuje linearno, odnosno u slikama koje jedna drugu slijede. Takvu, novu optiku, slijedi i Baedeker pa u svojim linearnim opisima osvjetljuje samo ona mjesta koja po vlastitom vrijednosnom sudu smatra dostojnim opisivanja dok ona druga poput sirotinjskih dijelova grada, prostitucije, prljavštine ostavlja u tami (Müller, 2012). Dok je Baedeker 19. stoljeća djelovao poput reflektora koji na grad baca svjetlo s visine, novi Baedeker 20. stoljeća prostor osvjetljava poput snopa svjetlosti iz džepne svjetiljke te prostor tako montira kao što se to čini s filmovima. Tako je prema Müller Baedekerov vodič bio posljedica ne samo optičkog i medijskog konteksta u kojem je nastao nego i tehničkih dostignuća te gospodarskih okolnosti svoga vremena, odnosno litografskih panorama, željeznice i jačanja građanske klase u 19. stoljeću te pojave novih medija u 20. stoljeću koji su na njega utjecali.

Turistički je vodič kao žanr nastao kao produkt jednog vremena, mijenjao se i prilagođavao očekivanjima i navikama svojih korisnika. Krajem 19. stoljeća na čelu kuće Baedeker bio je Fritz Baedeker koji je napustio praksu svog oca Karla da mjesta koja opisuje obilazi sam. Iako Baedekerovi vodiči nisu bili znanstveni žanr, sam izdavač ih je smatrao stručnim knjigama (Müller, 2012: 175). Kao autori angažirani su vodeći stručnjaci toga vremena u cilju da se vodičima priskrbi pozitivna reputacija u znanstvenim krugovima. Među njima je bilo povjesničara umjetnosti, arheologa i geografa te se u vodičima mogu pronaći podatci o geologiji, religiji, statistici, etnografiji, arhitekturi, arheologiji kao i mnogobrojne bibliografije, Primjerice, u vodiču kroz gornji Egipat iz 1891. popisana su imena svih egiptologa koji su sudjelovali u iskopavanjima i istraživanjima pa je ta publikacija do danas referentna egiptolozima i arheolozima. O vodičima je Anna Siemsen, pedagoginja i političarka, zapisala: *Kada jednom naša kultura bude daleka prošlost, možda već za sto godina, naši će vodiči biti najvažniji izvori za istraživanja i kulturni dokumenti. Vjerniji, živopisniji i svestraniji su od velikih romana i znanstvenih istraživanja*¹⁶ (Müller, 2012: 176). Ipak, takvo približavanje znanosti, odnosno „pametovanje“, nije uvijek nailazilo na dobar prijam kod čitatelja, posebice zbog uporabe stručne terminologije koja nije bila svima razumljiva. Kada je riječ o zagrebačkim vodičima,

¹⁶ autoričin prijevod

autori su im često bili upravo profesori, pa su zbog toga vrijedni izvori informacija i mogu poslužiti kao leksikoni i/ili sažeti povijesni udžbenici. Među njima se posebno ističu *Zagreb i okolica*, *Kažiput za urođenike i strance* profesora financija i gradskog senatora Adolfa Hudovskog te *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti* povjesničara, političara i zagrebačkog gradonačelnika Stjepana Srkulja.

2.5.2. Zagreb u razdoblju Austro-Ugarske

Prvi je pisani povijesni izvor o imenu grada Zagreba Felicijanova isprava iz 1134. godine u kojoj se navodi da je 1094. godine osnovana Zagrebačka biskupija (Episcopatus zagrabiensis).¹⁷ Od 1201. godine u popisu biskupovih posjeda naziva se Zagrabria i odnosi se na područje Opatovine dok se Zlatna bula iz 1242. Bele IV. odnosi na Gradec. Od 16. st. sve se češće upotrebljava naziv Zagreb za dva srednjovjekovna povijesna zagrebačka naselja, odnosno biskupski Kaptol i zagrebački Gradec tim više što je i službeno Sabor 1557. godine Zagreb proglasio glavnim gradom Hrvatske. Od 1242. godine do 1850.¹⁸ za Poglavarstvo grada Zagreba bilo je nekoliko naziva. Od 1850. do 1918. godine službeni je naziv Općina slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, a od 1918. do 1945. Poglavarstvo grada Zagreba.¹⁹

Revolucionarna zbivanja 1848. godine u Europi, osobito u Austriji i Mađarskoj imala su utjecaja i u Hrvatskoj. Zbog mađarskih zahtjeva i pokušaja proglašavanja mađarskog jezika službenim, prijedloga da Slavonija bude sastavni dio Ugarske, a Banska Hrvatska samo pokrajina s minimalnom autonomijom Hrvati donose *Zahtijevanja naroda*²⁰ u kojima zahtijevaju promjene položaja Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji, odnosno ujedinjenje hrvatskih zemalja i samostalnost u određenim poslovima.

Zagreb postaje sjedište glavnih političkih zbivanja. U Zagrebu, u Narodnom domu prihvaćeni su *Zahtjevi*. Josip Jelačić imenovan je za bana.²¹ Prekida sve veze s Ugarskom i osniva Bansko

¹⁷ Isprava se čuva u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu.

¹⁸ Mato Grabar, DAZG-HR- 1-Poglavarstvo slobodnog grada Zagreba, Inventar, Zagreb, 2006., *Communitas civium Civitatis Montis Graecensis Zagrabiensis, 1242. - 1847.*, Poglavarstvo Slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, 1850.

¹⁹ Čengiđ, Dubravka: Gradsko poglavarstvo Zagreb 1850. – 1945. Inventar.

²⁰ *Zahtijevanja naroda. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 17. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66720>>.

²¹ To je bila funkcija visokog državnog dužnosnika. Često se koristio i naziv potkralj.

vijeće odnosno prvu samostalnu vladu.²² Održao se, usprkos mađarskom protivljenju Sabor u Zagrebu, prvi čiji su zastupnici bili izabrani iz svih društvenih slojeva. Zagovarana je federalizacija Monarhije u kojoj bi uz Hrvatsku bile južna Ugarska i slovenske zemlje. Jelačiću je Sabor dao neograničenu vlast. Gotovo sve zahtjeve donošenjem nametnutog, odnosno oktroiranog ustava 1849. godine Franjo je Josip ukinuo.

Značajna događanja 1848./1849. odredila su i ubrzala razvoj zemalja sastavnica Habsburške Monarhije, Hrvatske pa tako i Zagreba stvarajući uvjete za oblikovanje građanskog društva. Zahvaljujući, iako kratkotrajnom statusu Hrvatske, mijenja se i slika o Zagrebu: (...) *od periferne pokrajine u okviru Ugarske pretvorili u samoupravno političko područje s izvršnom vlašću odgovornom banu i Saboru te funkcionalnim glavnim gradom... Zagreb, koji je do tada bio samo jedan od hrvatskih gradova slične veličine i puko administrativno središte jedne krunovine, počeo se postupno razvijati u pravo hrvatsko središte (političko, ekonomsko, kulturno), prožimajući izgradnju hrvatskog nacionalnog projekta i urbanog projekta Zagreba kao 'hrvatske metropole'* (Tomić i Strecha, 2016: 34).

Carskim patentom 7. rujna 1850. godine Slobodni i kraljevski grad Zagreb i općine Kaptol, Nova Ves, Vlaška ulica i selo Horvati ujedinjuju se čineći tako jedinstvenu cjelinu - Grad Zagreb²³. Uveden je Privremeni općinski red za grad Zagreb, te je time prestalo administrativno poslovanje i djelovanje Magistrata slobodnog i kraljevskog grada Zagreba²⁴. Na čelu grada bio je gradski načelnik (prije sudac), izvršni organ gradskog zastupstva, a birali su ga iz redova gradskih vijećnika. Svi su građani postali jednaki pred zakonom, što je značilo da su imali pravo sudjelovati u radu gradske uprave. Na prvim izborima za novu gradsku vlast 1851. za gradonačelnika bio je izabran Janko Kamauf (1851. - 1857.) ujedno i posljednji grički sudac.²⁵

U razdoblju vladavine Franje Josipa I. u Zagrebu se izmijenilo čak 18 gradonačelnika u 19 mandata jer je Milan Amruš tu funkciju obnašao dva puta. Bansku je vlast bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u istom razdoblju vršilo 14 banova (uz jednog banskog namjesnika i jednog kraljevskog komesara). Svi oni nesumnjivo imaju svoj udio u zaslugama za razvoj

²² Prvu vladu, Hrvatsko kraljevsko vijeće osnovala je Marija Terezija 1767. Ukinula ga je 1779. godine. Ovlasti Hrvatskog kraljevskog vijeća prenijela je na Ugarsko namjesničko vijeće i tako je stanje ostalo do 1848. godine.

²³ Zemaljsko-zakonski i vladin list od god. 1850. VII. Zagreb, 1850. (43)

²⁴ Dubravka Čengić, HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb

²⁵ Isto

*Grada*²⁶ Do početka 2. svjetskog rata izabrano je još 10 gradonačelnika i jedan ban (Milčec, 2006).

Ukidanjem Bachova apsolutizma 60-ih se godina Zagreb počeo intenzivnije razvijati i modernizirati, a osobiti zamah dobio je u vrijeme bana Ivana Mažuranića postavši glavno hrvatsko središte. Zagreb je sjedište Hrvatskog sabora, Hrvatske zemaljske vlade, Vrhovnog suda za Banovinu Hrvatsku i Slavoniju Stola sedmorice, drugostupanjskog i prvostupanjskog kotarskog suda, Katastarskog ravnateljstva za Banovinu Hrvatsku, Slavoniju i Vojnu krajinu (1875.), Sveučilišta i Gradske štedionice.

Urbanizacija se širila osim na Donji grad i na gradska predgrađa i postupno je jačalo gospodarstvo. Godine 1864. održana je Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska gospodarsko - šumarska izložba i svečano je otvorena na današnjem Trgu Republike Hrvatske. Osobno ju je otvorio hrvatski ban.

Modernizacija Zagreba odvijala se većim dijelom tijekom vladavine cara i hrvatskog kralja Franje Josipa I. Habsburškog koji je na vlasti bio 68 godina, odnosno od revolucionarne 1848. do 1916. godine. U tom razdoblju posjetio je Zagreb tri puta. Prvi posjet bio je 1852. početkom Bachova apsolutizma kada je Zagrebačka biskupija podignuta na razinu nadbiskupije. Drugi posjet bio je 1869. u pratnji kraljice Elizabete (Sisi) kako bi podupro sklapanje Hrvatsko-Ugarske nagodbe, a treći 1895. radi podrške režimu bana Khuena Héderváry ja. Tom je prigodom otvorio zgradu Hrvatskog glazbenog zavoda i Hrvatskog narodnog kazališta, a zbog političke situacije i mađarizacije hrvatski studenti demonstrativno su spalili mađarsku zastavu pred spomenikom bana Josipa Jelačića (Horvat, 2016).²⁷

Ukidanjem apsolutizma odobren je 1861. Naputak za privremeno uređenje županija, slobodnih kotara, slobodnih i kraljevskih gradova, povlaštenih trgovišta i seoskih općina. Grad Zagreb zadržao je status temeljem starog municipalnog prava sve do 1881., kada je donesen Zakon o ustrojstvu gradskih općina u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji²⁸. Kraljevska dalmatinsko-

²⁶ Katarina Horvat: Zagreb u doba Franje Josipa I. (1848. – 1916.). Uz stotu obljetnicu smrti njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva Franje Josipa I., DAZ, Zagreb, 2016.

²⁷ Isto

²⁸ Sbornik zakonah i naredabah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1881. III. Zagreb, 1881. (3)

hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija u Beču²⁹ i Namjesničko vijeće u Zagrebu³⁰ 1861. zahtijevaju izradu plana prostornog razvoja grada. Tako je donesena 1865. prva generalna regulatorna (urbanistička) osnova za grad Zagreb ili Urbanistički plan kojom je Donji grad definiran kao nositelj urbanističko-arhitektonskog i kulturnog identiteta Zagreba te je do danas ostao njegovim središtem. Godine 1887. drugom urbanističkom osnovom za grad Zagreb predviđeno je veliko širenje gradskog područja, a za treću je 1907. godine prijedlog dao Milan Lenuci (Knežević, 2019).

Nakon Nagodbe 1868. godine, osobito u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića u Zagrebu se realiziraju gotovo na svim poljima brojne reforme poglavito važne u upravi, sudstvu, infrastrukturi, graditeljstvu, kulturi, prosvjeti, prometu, znanosti i završetku katastarske izmjere hrvatskih zemalja te razvoja industrije; od manufakturnih radionica do velikih industrijskih poduzeća. Razvoj kulture bio je vidljiv osnivanjem Gradskog muzeja, knjižnice i arhiva 1907. godine, zgrade Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Etnografskog muzej, osnivanja brojnih društava, primjerice Društva svetog Jeronima (1868.) i Hrvatskog pjevačkog saveza. Godine 1896. prikazan je prvi film, a 1926. počela je s radom prva radio-postaja Zagreb.

Godine 1826. osnovano je Glazbeno društvo (poslije Glazbeni zavod), a 1829. i prva glazbena škola, 1834. prvo glumište, 1842. Matica ilirska (od 1874. Matica hrvatska), 1846. Narodni muzej, 1854. Realka (poslije realna gimnazija), 1874. Sveučilište, a 1895. otvoreno je novo kazalište³¹. Kako je 1848. proglašena sloboda tiska tiskaju se Narodne novine, Slavenski jug, i Katolički list zagrebački (Švoger, 2000). Osobito je bilo važno poticanje književnog stvaralaštva osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća u novinskim izdanjima Vienac, Hrvatska, Sloboda. Broj izdanja u drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. povećao se kao i broj književnih časopisa Jutarnji list, Večer, Obzor, Dom, Narodna politika i razne stranačke novine, a od književnih Književnik: hrvatski književni mjesečnik, Hrvatska revija – glasilo Matice hrvatske, Signali: mjesečnik za literarna i kulturna pitanja (Sabljak, 2014).

Ostvareni su značajni rezultati u komunalnom razvoju: uvedena je javna plinska rasvjeta (1877.), izgrađen je moderni vodovod (1878.), osnovano je središnje gradsko groblje na

²⁹ Ukinuta je 1869. godine.

³⁰ Tijelo izvršne vlasti.

³¹ Katarina Horvat: Zagreb u doba Franje Josipa I. (1848. – 1916.). Uz stotu obljetnicu smrti njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva Franje Josipa I., Zagreb, 2016.

Mirogoju (1878.), uveden je konjski tramvaj (1891.), započinje izgradnja sistematske moderne kanalizacije (1892.), otvoren je Državni (danas Glavni) kolodvor (1892.), postavljena je električna rasvjeta (1907.) te je proradio je i prvi električni tramvaj (1910.).³²

Godine 1883. Franjo Josip I. imenovao je grofa Khuena Héderváry ja za bana *da umiri uznemirenu Hrvatsku*. Sjedište mu je bilo u Zagrebu iz kojeg je vodio dvadeset godina promađarsku politiku zbog koje je 1903. godine došlo do masovnih prosvjeda. U Zagrebu su prosvjednici razbili prozore na zgradi prometne uprave, demolirali su zgradu Narodnih novina te poskidali ili porazbijali sve natpise na njemačkom i mađarskom jeziku (Heka, 2016).

Kada je riječ o dovršetku standardizacije hrvatskog jezika u drugoj se polovici 19. stoljeću vodila bitka između četiriju filoloških škola: zagrebačke riječke, zadarske te hrvatskih vukovaca (Fumić, 2015). Iako su temeljna pitanja poput štokavske stilizacije, izgradnje rječnika slavenskim jezičnim sredstvima te oslanjanje na prethodne faze standardizacije bila usuglašena, a neslaganja su se stvorila u vezi s množinskim padežima, ikavskim i ijekavskim izgovorom te stupnjem utjecaja pučkog govora na standardni jezik³³. Konačnu standardizaciju provela je škola hrvatskih vukovaca na čelu s Đurom Daničićem, Tomislavom Maretićem i Ivanom Brozom. Tomo Maretić, ključna osoba jezikoslovne kroatistike i uopće hrvatske filologije na prijelazu 19. u 20. stoljeće (Samardžija, 2001: 131), jezik je promatrao kao nešto što, zbog nesavršenosti vernakulara, treba biti plansko, umjetno, stvoreno s posebnom svrhom, te je aktivno zapostavljao hrvatsku književnojezičnu tradiciju u korist „narodna jezika“ (Piškorec i Janković, 2015). Njegovo je jezično djelovanje bilo usmjereno na promicanje „hrvatskog ili srpskog“ književnog kao standardnog za južne Slavene u Austro Ugarskoj Monarhiji (Piškorec i Janković, 2015: 7). Danas se djelovanje hrvatskih vukovaca koji su iz jezičnog korpusa isključili velik dio hrvatskog jezičnog blaga, ocjenjuje kao početno razdoblje jezičnopolitičke paradigme serbokroatizama kao jezične ideologije koja je za cilj imala ujedinjenje Hrvata i Srba na temelju novoštokavske ijekavice (Piškorec i Janković, 2015: 12-13).

³² Isto

³³ filološke škole. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19622>>.

2.5.3. Povijesno političke okolnosti u Hrvatskoj u razdoblju SHS/Kraljevine Jugoslavije

Na kraju 1. svjetskog rata mirovnim pregovorima od 1919. do 1920. stvara se nova geopolitička karta Europe. Hrvatski sabor proglasio je 29. listopada 1918. raskid svih veza s Austro – Ugarskom. Južnoslavenske zemlje koje su bile u sastavu Austro Ugarske Monarhije osnivaju Državu Hrvata, Srba i Slovenaca³⁴ koja će se nakon kratkoročnog trajanja sjediniti 1. prosinca 1918. godine s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u novu državnu zajednicu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca na čelu sa srpskom dinastijom Karađorđević. Rapalskim ugovorom³⁵ 1920. godine Kraljevina se odrekla dijelova slovenskog i hrvatskog teritorija u korist Italije. Već 1921. godine donesen je Ustav poznatiji kao Vidovdanski kojim je ozakonjena unitaristička i centralistička politika Karađorđevića. Njegovu su izglasavanju prethodile razmirice o tome treba li nova država biti monarhija ili republika pri čemu su Pašić i Pribičević zalagali za centralističko uređenje dok je Stjepan Radić, vođa najjače političke stranke u Hrvatskoj, Hrvatske pučke seljačke stranke bio u oštroj opoziciji i zastupao je za republikansku koncepciju uređenja. S ostalim hrvatskom strankama osnovao je Hrvatski blok koji je u Saboru osporavao Ustavotvornoj skupštini da donosi Ustav i za Hrvatsku. Ipak Ustav je unatoč tome donesen te je nominalno država proglašena ustavnom i parlamentarnom monarhijom. U upravnom smislu dolazi do ukidanja povijesnih hrvatskih zemalja i podjele na 33 oblasti pa Zagreb tako postaje središte samo jedne od njih što znači da s proglašenjem toga Ustava značajno izgubio na važnosti koju je kao administrativno središte imao u Austro-Ugarskoj. Nezadovoljstvo je u Hrvatskoj raslo pa je vlast pojačala represiju, a u javni život uvedene su mnoge restrikcije. Radić, republikanac, federalist te protivnik centralizma i unitarizma bio je nadgledan i često zatvaran. Ipak, 1927. godine priznao je Vidovdanski ustav, stranka je promijenila ime u HSS. Zbog svojih je stavova Radić u režimskim tisovinama dobivao prijeteće smrću, što se u Narodnoj skupštini obistinilo kada je na petoricu hrvatskih zastupnika, Stjepana Radića, Pavla Radića, Đuru Basaričeka, Ivana Pernara i Ivana Grandu u beogradskoj skupštini 1928.godine izvršen atentat nakon kojeg je Radić od posljedica teškog ranjavanja umro. To je izazvalo ogorčenje u narodu, a kralj je ukinuo Ustav i uveo diktaturu 6. siječnja 1929. godine poznatiju

³⁴ Država Slovenaca, Hrvata i Srba. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16369>>.

³⁵ Rapalski ugovor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51831>>.

pod nazivom Šestosiječanjska diktatura. Novim teritorijalnim ustrojem osnovano je devet banovina, a Zagreb je postao glavnim gradom najveće, Savske banovine. Iako je time njegova upravna nadležnost bila proširena u odnosu na onu iz Vidovdanskog ustava, to još uvijek nije bilo ni blizu ulogi koju je imao prije rata. Naziv je države promijenjen u Kraljevinu Jugoslaviju, zabranjen je rad svim političkim strankama i udrugama s nacionalnim obilježjima, uvedena je apsolutistička vladavina, zabranjena je sloboda govora, uvedena je cenzura, zabranjena je uporaba narodnog imena, a svu je političku moć imao kralj. Šestosiječanjska diktatura ukinuta je objavom Oktroiranog ustava 1931. godine, kojim je formalno bila obnovljena ustavna monarhija, ali sve do izbora za skupštinu 1935. godine bila je nastavljena prikrivena diktatura. Diktatura se zasnivala na načelu nacionalnog jedinstva i unitarizma, ali je zastupala uglavnom srpske interese, što je dovodilo do daljnijega nezadovoljstva nesrpskih naroda u Jugoslaviji koji su tražili priznanje narodne i državnopravne individualnosti unutar monarhističke Jugoslavije. Zbog otpora diktaturi ubijeni su i zatvoreni mnogobrojni predstavnici zabranjenih građanskih političkih stranaka i KP Jugoslavije, a dio je političara emigrirao. Represija se protegnula na sve društvene slojeve pa su tisuće ljudi prošle kroz zatvore samo zbog primjerice uvrjede kralja ili isticanja nacionalne zastave³⁶. Otpor takvoj politici kulminirao je atentatom na kralja Aleksandra u Marseillesu 1934. godine nakon čega je Namjesništvo, čiji je najistaknutiji član bio Pavle Karađorđević, odlučilo pokušati riješiti *hrvatsko pitanje* te pregovarati s predsjednikom Hrvatske seljačke stranke Vlatkom Mačekom.³⁷ Pregovori su završili u kolovozu 1939. godine sporazumom kojim je sastavljena koalicijska vlada u Beogradu i stvorena Banovina Hrvatska koja je imala autonomiju u upravi, sudstvu i zakonodavstvu³⁸. Bilo je to rješenje koje je potrajalo kratko jer su ratna zbivanja u travnju 1941. godine dovela do raspada Kraljevine Jugoslavije.

Kada je riječ o jeziku, ozračju se zabrana i diktature, *a u skladu s nepovoljnom jezičnom stvarnosti, simptomatično započinje, kao nikada prije, upotrebljavati posvojna zamjenica naš pa se tako javljaju sintagme poput naša umjetnost, naš narod, naša književnost ili pak naš jezik. Stanje iz 1929. nije se promijenilo ni 3. rujna 1931. kada je donesen Ustav Kraljevine Jugoslavije* (Baraban i Jozić, 2019: 3)

³⁶ Šestosiječanjska diktatura. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59482>>.

³⁷ Bio je i predsjednik Seljačko – demokratske koalicije.

³⁸ Uredba o Banovini Hrvatskoj, SN od 26. kolovoza 1939. br. 1944 - LXVIII

U Ustav iz 1931. godine prepisan je članak o jeziku iz Vidovdanskog ustava prema kojem je službeni jezik u Kraljevini Jugoslaviji „srpsko-hrvatsko-slovenački”, ali s obzirom da je u njemu bilo mnogo razlika trebalo ih je ukloniti kako bi taj „naš“ jezik postao „jedan i jedinstven“ (Baraban i Jozić, 2019: 3).

2.5.4. Zagreb u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije

Svega deset godina nakon odlaska s vlasti bana Khuen-Héderváryja započeo je 1. svjetski rat koji je završio mirovnim ugovorima temeljem kojih su, između ostalog, stvorene nove državne zajednice. Stvorena je Država Hrvata, Srba i Slovenaca nastala raspadom Austro-Ugarske Monarhije. Na čelu države bilo je Narodno vijeće koje je predstavljalo Hrvate, Srbe i Slovence. Hrvatski je Sabor na sjednici 19. listopada 1918. godine prekinuo sve veze Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Rijeke s kraljevinom Ugarskom i carevinom Austrijom proglašavajući neovisnu hrvatsku državu. Proglašeno je njeno sjedinjenje u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba koja se 1. prosinca 1918. ujedinila s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom u Kraljevinu Slovenaca, Hrvata i Srba. Nekoliko dana nakon ujedinjenja izbili su prosvjedi nezadovoljnih građana i pripadnika domobrana (*prosinačke žrtve*) na Trgu bana Jelačića na koje je otvorena paljba. 15 je prosvjednika ubijeno i 20 ranjeno.

Nova je državna zajednica Kraljevina SHS/Jugoslavija za *hrvatsko pitanje* bila izrazito nepovoljna. Za njezina trajanja mogu razlikovati dva razdoblja, prvo od osnutka države do atentata u narodnoj skupštini, a drugo nakon ubojstva Stjepana Radića do njezina raspada.

Nakon 1918. godine, bez obzira na političke promjene, u upravi grada Zagreba ostali su i dalje na snazi oni propisi koji su vrijedili do toga vremena. Riječ je prije svega o Zakonu o općinama iz 1896. godine, o Statutu slob. i kralj, glavnoga grada Zagreba o uređenju gradske uprave iz 1896. godine i konačno o okružnici br. 129-Prs-1918. od 11. ožujka 1918. o novoj razdiobi poslova u gradskoj upravi, kada je ona podijeljena na 12 odsjeka³⁹.

Zagreb je u razdoblju između dva svjetska rata jako političko, gospodarsko i kulturno središte Hrvatske. U Savskoj je banovini izlazilo je oko 298 novina i časopisa (Dobrivojević, 2006) i pretpostavlja se da je najveći broj tiskan u Zagrebu. I nakon Oktroiranoga ustava 1931.

³⁹ Dubravka Čengić, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1919-1945.“ Arhivski vjesnik 38(1995), 116.

prekrivena se diktatura nastavila. Narodi nezadovoljni velikosrpskom politikom zahtijevaju nacionalna rješenja, odnosno nacionalne i državno pravne posebnosti. Hrvatski političari Zagrebačkim punktacijama⁴⁰ osudili su diktaturu i apsolutizam kralja Aleksandra i zatražili njeno ukidanje što je imalo šireg odjeka u javnosti. Vlatko Maček je zbog Punktacija osuđen na trogodišnji zatvor. Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. godine (Čeprić, 2020) od 1935. do osnivanja Banovine Hrvatske 1939. godine započela je postupna demokratizacija u Kraljevini.

2.5.5 (Pre)imenovanja ulica i trgova u Zagrebu u promatranim razdobljima

Toponimi kojima je sadržaj neka veća izgrađena cjelina, najčešće gradska četvrt ili ulica, nazivaju se hodonimima, od. grčkog *hodos* „ulica“ i *onuma* „ime“. Motivacije kod njihovih imenovanja mogu biti različite, a često dolaze od antroponima, odnosno imena ljudi, jer se ulice često imenuju po zaslužnim pojedincima. Takva su oktroirana imenovanja arbitrarna i podložna su promjenama. Česti su i primjeri nazivanja ulica ili trgova prema predaji bez obzira na to koji je njihov službeni naziv. Takva se imenovanja, za razliku od oktroiranih, nazivaju spontanima. Hodonimija je rijetko polje u toponomastici pri čemu osim spontanog postoji i oktroirano imenovanje, a ono je slično antroponomastici i imenovanju ljudi, gdje se vlastito ime uspostavlja propisanim postupkom, odnosno nasljeđivanjem (prezime), novim imenovanjem (vlastito ime) ili spontano (nadimak) (Skračić, 2011: 119).

Toponimi, osim funkcije što lakšeg snalaženja u prostoru, služe i različitim drugim svrhama i ciljevima. Važna su i njihova simbolička značenja kao i spontani ili organizirani otpori nametnutim imenovanjima. Govornici se različitim izborima priklanjaju ovisno o kontekstu, svojim komunikacijskim potrebama ili namjerama *te tako odražavaju i stvaraju svoja iskustva, emocije i svijest o mjestima u dugom i neograničenom procesu semioze* (Bertoša, 2021: 65).

Praksa promjene imena ulica započela je nakon Francuske revolucije u Parizu kada je, na primjer, ime današnjeg Place de la Concorde promijenjeno iz Place Louis XV u Place de la Revolution (Azaryahu, 1997: 481). Taj se običaj proširio i drugdje pa je onomastika gradskog nazivlja i njezinih promjena postala obavijesna o politikama i odnosima moći u urbanim sredinama.

⁴⁰ Zagrebačke punktacije. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 17. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66697>>.

Ta je tema posljednjih nekoliko desetljeća dospjela u središte znanstvenog interesa. Prema Stanić i dr. (2009: 91-92) pojačan interes za nju javio se zbog triju razloga: raspada velikih kolonijalnih sustava, etničkih prijevora u multietničkim sredinama te pada socijalizma u istočnoj Europi zbog čega relevantne literature, i strane i domaće, ima u izobilju. Njome se bave znanstvenici različitih znanstvenih područja pa tako i članci koji tematiziraju preimenovanja ulica pripadaju različitim znanostima: lingvistici, geografiji,⁴¹ sociologiji,⁴² etnologiji⁴³ i povijesti.⁴⁴ U stranoj se znanstvenoj literaturi skup imena ulica i trgova grada naziva *citytext* (Azaryahu, 1990; Palonen, 2008; Rose-Redwood, 2008) što je u domaćoj literaturi prevedeno kao arhitekstura (Hrvoić i Rukavina, 2021: 45) te se, iako je u slučaju engleske riječi težište na gradskoj onomastici kao tekstu, odnosno narativu koji je obavijestan o odnosima moći i politikama u urbanom kontekstu, u prijevodu se ono stavlja na prostor, odnosno prostorno-građevinski aspekt grada.

Lingvistička istraživanja te tematike često toponime i vlastita imena dovode u vezu s etničkim posebnostima stanovnika određenih regija, a one su usko povezane uz jezik kao posebno jaku sponu koja veže pripadnike određene etničke skupine. Toponimi kao i imena poseban su dio jezika te su u višejezičnim sredinama često predmet sukoba. Da bi se potaknula rasprava o imenima i njihovu stalno prisutnomu potencijalu za sukob, istraživačka skupina NAMEN s Odsjeka za germanistiku Sveučilišta u Regensburgu 2007. godine organizirala je simpozij na temu *Imena i njihov potencijal za konflikt u europskom kontekstu*. Zbornik s toga simpozija sadržava članke dvadeset četvero znanstvenika i znanstvenica iz četrnaest europskih zemalja koji tematiziraju načine kako različite vrste imena mogu izazivati sukobe. Budući da su imenovanja, odnosno preimenovanja ulica i trgova bila izvorom sukoba u Hrvatskoj, jedan od članaka posvećen je promjenama imena ulica u Đurđevcu na početku 1990-ih godina. U njemu autor zaključuje da se kod rasprava i polemika o promjenama imena ulica nije riječ o imenima ulica kao takvima, nego ona prvenstveno predstavljaju rezervoar značenja kojima se uključeni akteri služe da bi se pozicionirali u društvenom i javnom okruženju te da bi konstruirali

41 Stanić i dr., 2009.

42 Marjanović, 2007.

43 Rihtman-Auguštin, 2000.

44 Hrvoić i Rukavina, 2021.

odgovarajuće identitete neovisno o tome prihvaćaju li ili odbijaju kakvo rješenje (Piškorec, 2007: 131).

2.5.5.1. Povijest preimenovanja ulica i trgova u Zagrebu

Kada je riječ o Zagrebu, Grič je imao imenovane ulice već od sredine 18. stoljeća, što se spominje u jednom od vodiča iz korpusa (Srkulj, 1936: 26): *God. 1743. imaju već „vulice“ na brdu Gracu imena: Plebanuška (današnja Basaričekova), Opatička, Mesnička, Benetačka, Biškupova „vulica“, vulica od Kamenitih vrat itd.* O tome da su se ona, kao i u Parizu, mijenjala već u drugoj polovici 18. stoljeća, ovisno o političkim stavovima građana, svjedoči isti autor u svojem ranijem vodiču kada govori o reakciji Zagrepčana na uvođenje njemačkog jezika kao službenog (Srkulj, 1928: 32): *To je ogorčilo sve protiv cara Josipa II., te su Zagrepčani prestali zvati Petrinjsku ulicu Josipovom ulicom koju su kod njegova pohoda 1775. prozvali njegovim imenom.*

Pri izradi metaleksikona lokacija Zagreba, zbog razumijevanja prostora koji se u njemu opisuje, pojavila se potreba za uspostavom točne kronologije (pre)imenovanja nekih zagrebačkih ulica i trgova u dvama promatranim razdobljima. Prvo sustavno imenovanje ulica dogodilo se 1878. godine za banovanja Ivana Mažuranića (1873. – 1880.), a (pre)imenovanja nakon toga bilo je nekoliko, jednim dijelom jer se u prvome razdoblju taj dio grada gradilo, neki su trgovi i ulice tada urbanistički nastajali pa su se i imenovali. Drugi je razlog velika povijesno-politička promjena uvjetovana padom Austro-Ugarske te preimenovanje ulica i trgova koje takva promjena za sobom nužno nosi. Hrvatska je prekid svih državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom proglasila 29. listopada 1918., a Gradska je skupština već 3. prosinca donijela odluku o imenima trgova i ulica: *Htijući izbrisati i posljednju uspomenu na ropstvo i podložnost našeg naroda tuđinu, poziva grad. poglavarstvo, da sve tuđinsko nazivlje ulica i trgova, naime nazive ulica Marije Valerije⁴⁵, Jelisavine⁴⁶, Rainerove⁴⁷ te Baroševe⁴⁸ ceste, kao i trgova Franje Josipa I., te Khuena Héderváryja odstrani, pa da dosadanju ulicu Marije Valerije nazove*

⁴⁵ Današnja Praška, a Marije Valerije po nadvojvotkinji Mariji Valeriji, kćeri Franje Josipa I i Sissi

⁴⁶ Današnja Klaićeva, a Jelisavina po carici Sissi, odnosno Elizabeti (1837. – 1898.)

⁴⁷ Današnja Žerjavićeva, a Rainerova po nadvojvodi Raineru Habsburškom od Austrije koji je rođen u Zagrebu (1895. – 1930.)

⁴⁸ Današnja stara Branimirova, a Baroševa po mađarskom ministru trgovine Gáboru Barossu (1848. –1892.)

„*Strossmayerova ulica*“, a trg *Khuena Héderváryja* a da nazove „*Trg 29. listopada 1918*“, trg *Franje Josipa I. do poznijeg konačnog opredjeljenja* da nazove „*Trg I.*“ a ulice *Jelisavinu, Rainerovu te Baroševu cestu predbježno* sa „*A*“, „*B*“ i „*C*“. ⁴⁹

Osim te, u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije od 1927. do 1929. godine, došlo do još jedne promjene imena većeg broja trgova i ulica u središtu Zagreba što upućuje na preustroj odnosa moći koje se potom reflektira i na hodonime.

Pregledom dostupnih znanstvenih monografija i članaka, koji opisuju promjene imena zagrebačkih ulica i trgova, utvrđeno je da ne postoji točna i(li) potpuna kronologija tih promjena. Zbog toga je bilo nužno, iako to nije bio jedan od ciljeva ove disertacije, radi prostornog snalaženja istražiti i utvrditi točan slijed navedenih promjena u u dvama promatranim razdobljima, posebice zapadnog dijela Lenucijeve potkove koja se opisuje u metaleksikonu. Tu su se imena trgova najčešće mijenjala, a rasprava o imenu najvećeg od njih, nekadašnjeg Trga Maršala Tita, a današnjeg Trga Republike Hrvatske, često je bila izvorom sukoba u Gradskoj skupštini i u javnosti, a potencijal za sukob, unatoč tomu što mu je ime promijenjeno, još uvijek postoji te se nakon promjene vlasti u Zagrebu povremeno u javnim tiskovinama ponovo tematizira. Iako ovaj metaleksikon ne opisuje razdoblja nakon izbijanja Drugog svjetskog rata, čestoća i način na koji su imena toga trga mijenjana i u ranijim razdobljima svjedoči o njihovoj važnosti i značenju za pozicioniranje identiteta u javnome prostoru grada. Ovdje su Trg Republike Hrvatske, Rooseveltov trg te Klaićeva ulica opisani zajedno. Budući da su se urbanistički Trg Republike Hrvatske, Trg Mažuranića i Marulićev trg tada prostorno i nominalno razgraničili, također se spominju u tom istom poglavlju.

Iako je ova tema aktualna pa je važno utvrditi točnu kronologiju promjena jer ona je polazišna točka za daljnje analize, rasprave i zaključke, ovdje su u skladu s naslovom disertacije obuhvaćena (pre)imenovanja samo u dvama razdobljima kojima se ovaj rad bavi i to za one ulice/trgove koji se opisuju u metaleksikonu, iako se u zaključku spominju još neki.

U istraživanju su od pomoći bile dvije publikacije, monografija *Zagrebačke ulice* iz 1994. godine, *Zagrebački leksikon* Leksikografskoga zavoda Miroslava Krležje iz 2006. godine te zapisnici sastanaka Gradske skupštine do 1925. godine. Upotrijebljeni su i neki od vodiča iz

⁴⁹ Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1913.-1925, DAZG, Zagreb 2015., str. 186

korpusa, i to njihov tekstualni dio, ali i planovi grada koji su čest prilog u ovoj tekstnoj vrsti te su bili sačuvani u istraživanim primjercima vodiča iz obaju navedenih razdoblja. Riječ je o kartama u vodičima Lea Woerla (1885.), Adolfa Hudovskog (1892.), Dragutina Lihla (1897.), Karla Baedekera (1900.), nepoznatog autora (1911.), Milana Šenoe (1928.) te Stjepana Srkulja (1930., 1936.), tekstualnim dijelovima vodiča Ivana Bojničića i Vjekoslava Novotnijeg (1922.) te Jose Modrića (1927.). Prostorni je redoslijed kronologije promjena u promatranim razdobljima linearan, odnosno započinje Trgom kralja Tomislava, kao što je u većini vodiča. Ako se u vodiču opisuje kako je do imenovanja trga/ulice došlo, to se prepričava ili citira. Upotrijebljeni su i ostali raspoloživi znanstveni članci i monografije navedeni u popisu literature. Navode se i godine postavljanja i/ili premještanja spomenika jer su i oni u suradnji s hodonimima, važne sastavnice u kreiranju identiteta određenog prostora.

2.5.5.2. Promjene imena ulica u Zelenoj potkovi i na Gornjem gradu u Austro Ugarskoj i Kraljevini SHS/Jugoslaviji

A) Trg Franje Josipa I. (1895. – 1918.) → Trg I (1918. – 1927.) → TRG KRALJA TOMISLAVA (1927. – do danas)

Do godine 1892., kada je izgrađena zgrada Državnih željeznica, Donji je grad od Trga bana Jelačića prema jugu sezao do zgrade današnjega HAZU-a pa opisa Trga Franje Josipa u vodičima pisanim prije toga nema. Prvi je put taj trg obilježen još 1819. godine kao Trg I.⁵⁰ Po caru Franji Josipu imenovan je 1895. godine u čast njegova dolaska u Zagreb i nosio ga je do raspada Austro-Ugarske i kraja 1918. godine kada mu je odlukom Gradskog poglavarstva ime promijenjeno u Trg I.⁵¹ Godine 1927. nazvan je po kralju Tomislavu. Kao Trg Franje Josipa I. prvi se put spominje u Lihlovu vodiču (1897.), a kao Trg I opisuje se u Bojničićevu vodiču (1922.), Novotnijevu iz iste godine te Modrićevu (1927.). Nakon toga u svim je vodičima unesen kao Tomislavov trg, a to ime je zadržao do danas.

B) Akademički/Akademijски trg (?-1928.) → TRG JOSIPA JURJA STROSSMAYERA (1928 – do danas)

⁵⁰ Zagrebački leksikon II, 2006, str. 417.

⁵¹ Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1913. – 1925., DAZG, Zagreb 2015., str. 186.

U vrijeme pisanja vodiča Donji se grad intenzivno gradio. Zrinjevac je sezao sve do akademijine palače, a adresa joj je bila Zrinski trg 12 (Hudovski, 1892: 37) pa se često navodi da je njezin položaj produžetak Zrinjevca. Umjetnički je paviljon bio izložbeni paviljon Hrvatske i Slavonije na milenijskoj izložbi u Budimpešti te je nakon njezina završetka 1898. godine prenesen u Zagreb što znači da ga u najstarijim vodičima nema. Akademički se, kasnije Strossmayerov trg, prostirao iza zgrade Akademije. U vodičima su se često hvalili lijepo drveće i nasadi na njemu, rimski sarkofazi pronađeni u Sisku koji su se nalazili iza akademijine palače te Fernkornov Kip sv. Jurja koji je 1867. bio postavljen na ulazu u Maksimir, a 1884. premješten na Akademički trg (Hudovski, 1892: 42) na kojem je ostao do 1908. godine. Zgrade koje su se u vodičima često spominjale kao one koje ga okružuju jesu Kemijski laboratorij sveučilišta Franje Josipa (kasnije Sveučilišta SHS) s južne strane, iza kojeg se od 1895. do 1954.⁵² godine nalazio Kip Petra Preradovića, Društvo sv. Jeronima i Matica hrvatska sa zapadne, te Palača baruna Ljudevita Vranjanića, današnja Moderna galerija, s njegove istočne strane. Godine 1908. Kip svetog Jurja odnesen je na popravak te je vraćen na njegovo današnje mjesto pored Hrvatskoga narodnog kazališta. Godine 1927.⁵³ na trg je postavljen Meštrovićev Strossmayer koji se tamo nalazi i danas, a podignut je *sakupljenim darovima i zabavnim priredbama posebnoga odbora gospođa te doprinosom gradske općine zagrebačke* (Srkulj, 1928: 45). Ime je po Josipu Jurju Strossmayeru trg dobio 1928. godine.⁵⁴ U vodičima iz 1928. godine navodi se kao Akademički trg, a prvi vodič u kojem se spominje Strossmayerov trg jest Srkuljev iz 1930. godine (Srkulj, 1930: 31).

C) Novi terg⁵⁵ → ZRINJSKI TRG/TRG NIKOLE ŠUBIĆA ZRINSKOG (1866. – do danas)

Oko 1830. godine osnovan je trg imena Novi trg na kojem su se održavali dnevni sajmovi za marvu i robu koja se dopremala kolima. Dana 26. studenog 1866. godine, svečanim činom, u povodu tristote obljetnice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog, dobio je trg svoje tadašnje i sadašnje ime. O tome svjedoči nekoliko vodiča iz korpusa (Hudovski, 1892: 34-37)

⁵² Zagrebački leksikon II, 2006., str. 227.

⁵³ Modrić, 1927, str. 14.

⁵⁴ Zagrebački leksikon II, 2006, str. 342.

⁵⁵ Knežević, 2019, str. 23.

D) Ulica Marije Valerije (– 1918.) → Strossmayerova ulica (1918. – 1928.) → PRAŠKA ULICA (od 1928. – do danas)

Probivena je 1866. (Hudovski, 1892. 35.), a je ime dobila po austrijskoj nadvojvotkinji Mariji Valeriji, kćeri Franje Josipa I. Nakon pada Austro-Ugarske ime joj je promijenjeno u Strossmayerovu ulicu, a 1928. u Prašku.

E) U srednjem vijeku Manduševac, od sredine 19. st. Harmica → Jelačićev trg (1850. – 1947.) /TRG BANA JELAČIĆA (1990. – do danas)

Opis trga započinje 13. stoljećem kada je sjeverna strana trga već bila naseljena i poznata pod imenom Šoštarska ili Njemačka ulica. Kada je trg nastao, zvao se Manduševac, po vreli koje se tu nalazi, a kasnije je preimenovan u Harmicu jer se tu nalazila tridesetnica (carina). Po Jelačiću je trg nazvan 1850. godine zaključkom gradskog zastupstva (Hudovski, 1892: 28) kada je Jelačić još bio živ (1801. – 1859.).

F) ILICA (? – do danas)

Nepoznati autor dvojezičnog vodiča tiskanog u Budimpešti (1900: 45) tvrdi da je nastanak imena Ilice prijeporan te da se drži da je u savezu s ilovača, no ipak ta hipoteza nije svestrano priznata. Prema Bojničiću (1922: 17), Ilica se u najstarije vrijeme zvala Varoška Nova Ves, a od 15. stoljeća nosi ime Ilica po ilovačkom potoku Ilica koji je primao vodu od izvora Ilice ispod vinorodnog brda Ilice negdje u blizini kapele sv. Roka. Modrić (1927: 24-25) ističe da je Ilica najduža i najživahnija ulica koja je dobila ime po potoku Ilici, koji je primao vodu od potoka Ilice ispod vinorodnog brda Ilice, gdje je danas Rokov Perivoj.

G) Sajmište (? – 1890.) → Sveučilišni trg (1890. – 1918.) → Wilsonov trg (1919. – 1927.) → Trg kralja Aleksandra Karađorđevića (1927. – 1941.) → TRG REPUBLIKE HRVATSKE (2017 – do danas)

Ulica 8 (Hudovski, 1892, plan grada) → Tvornička (Lihl, 1897, plan grada) → Tvornička/Jelisavina ulica⁵⁶ (od Baedeker, 1900. do 1918.) → Ulica 29. listopada 1918. (1918. – 1929.) → ULICA VJEKOSLAVA KLAJČA (1929. – danas);

Trg Khuena Héderváry ja (?-1918.) → Trg 29. listopada 1918. (1918. – 1927.) → Wilsonov trg (1927. – 1941.) → TRG FRANKLINA DELANOVA ROOSEVELTA (1946. – danas)

Prostor se zapadnog dijela Lenucijeve potkove u promatranim razdobljima intenzivno mijenjao. Može se reći da je u razdoblju Austro-Ugarske i nastao. Promjene se mogu pratiti kroz vodiče, od najstarijeg u kojem se taj dio grada spominje, Woerlova, kako je pretpostavljeno 1885., pa do posljednjeg, Srkuljeva iz 1936. godine. Izgradnjom novih zgrada i ulica nastajali su novi trgovi pa se od početnih Sajmišta i Zapadnog perivoja taj prostor razgraničio na tri trga: Trg Republike Hrvatske, Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića te Trg Marka Marulića. Osim prostornih promjena, u promatranim su se razdobljima mijenjala imena tih ulica i trgova, nekad kako bi prostorne promjene bile popraćene i nominalno, a nekad iz povijesno-političkih razloga. Najviše je puta u ovim dvama razdobljima ime mijenjao Trg Republike Hrvatske.⁵⁷ Prvo mu je ime bilo Sajmište, a Sveučilišnim je trgom imenovan 1890. godine. Taj je prostor nominalno razdvojen u dva odvojena trga 1909. godine te je njegov južni dio imenovan po banu pučaninu, Trg Ivana Mažuranića. On je obuhvaćao i zgradu Sveučilišne knjižnice, a 1928. godine i on je bio odvojen te je južni dio nazvan Trg Marka Marulića. Hrvatski se državni, odnosno zemaljski, arhiv do tada opisuje u natuknici o Mažuranićevu trgu ili, ako je natuknica o tome prostoru više, s ostalim zgradama na njemu. Najstarija je zgrada na Marulićevu trgu zgrada Hrvatskoga državnog arhiva koja je izgrađena 1913. godine. Istovremeno, 1913./1914. izgrađen je

⁵⁶ Ulica se u cijelosti zvala Tvorničkom da bi istočni dio te ulice koji ulazi u Sveučilišni trg bio preimenovan u Jelisavinu, dok je zapadni i dalje nosio isto ime. U Lihlovu vodiču (1897.) cijela se ulica naziva Tvorničkom, a u Baedekerovu je iz 1900. upisana i Jelisavina. Moguće je da je jedan njezin dio preimenovan nakon ubojstva carice Elizabete u Ženevi 1898. godine.

⁵⁷ O ovome trgu nema točne kronologije promjene imena u dostupnoj znanstvenoj literaturi. Kako je njegovo ime često bilo izvorom prijepora, povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević, kojoj je Zelena potkova predmet višedesetljetnog znanstvenog rada, napisala je članak u dnevnoj tiskovini u kojem se može pronaći pouzdana kronologija tih promjena. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/zasto-trg-marsala-tita-treba-preimenovati-u-sveucilisni-20131206> (pristup ostvaren 16. 8. 2022.)

Kraljevski sveučilišni ludžbeni zavod, a nakon Prvog svjetskog rata Sveučilišni fizikalni institut u vremenu između 1926. i 1930., Našička tvornica tkanina te Društvo mirovinskog zavoda (1929.) (Damjanović, 1994: 186-187).

Uz zapadni dio Zelene potkove, odnosno njegovu školsku, znanstvenu i sveučilišnu važnost, usko su vezani susjedni Rooseveltov trg i Klaićeva ulica. Oni su, također, nekoliko puta u ovim razdobljima mijenjali imena, a neka su se od njih i ponavljala. Tako se Trg Republike Hrvatske od 1878. do 1890. zvao Sajmište, od 1890. do 1919. Sveučilišni trg. Godine 1919. na Skupštini gradskog zastupstva od 24. veljače odlučeno je da se Sveučilišni trg preimenuje u Wilsonov⁵⁸ te se on tako zvao do 1927. kada mu je ime promijenjeno u Trg kralja Aleksandra Karađorđevića.⁵⁹

Današnji je Rooseveltov trg u Austro-Ugarskoj bio Trg bana Khuena Héderváryja, a nakon pada Austro-Ugarske od 1918. prozvan je Trgom 29. listopada 1918., da bi 1927. dobio ime Wilsonov trg. Po istom tom datumu, 29. listopada 1928., kada su prekinute sve državno-pravne veze s Dualističkom Monarhijom, bila je 1918. prozvana i nekadašnja Jelisavina ulica, današnja Klaićeva. Njoj je iz Ulice 29. listopada ime promijenjeno 1929. godine, nakon smrti Vjekoslava Klaića. To znači da su nakon Prvog svjetskog rata današnji Rooseveltov trg i Klaićeva ulica bili imenovani po istome datumu, 29. listopada 1918. Po američkom je predsjedniku Wilsonu od 1918. do 1927. bio nazvan današnji Trg Republike Hrvatske, a od 1927. današnji Rooseveltov trg. Mažuranićev je trg imenovan 1909. godine, a Marulićev je trg nominalno odvojen od Mažuranićeva trga 1928. godine.

H) MIHANOVIĆEVA ULICA (1896. – do danas)

Imenovana je 1896.⁶⁰ po piscu i političaru Antunu Mihanoviću, autoru Horvatske domovine, odnosno Lijepe naše. U planu grada na kraju vodiča A. Hudovskog (1892) ucrtana je kao Ulica 11, a najstariji vodič u kojem je upisana kao Mihanovićeva onaj je Baedekerov iz 1900.

⁵⁸ Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1919.-1925, DAZG, Zagreb 2015., str.15.

⁵⁹ U Woerlovu vodiču [1885.] taj se trg naziva Sajmište, a u svim ostalim vodičima iz razdoblja Austro-Ugarske naziva se Sveučilišni trg. Bojničić (1922.), Novotni (1922.) i Modrić (1927.) nazivaju ga Wilsonovim trgom, a u svim vodičima nakon toga naziva se Trgom Aleksandra Karađorđevića.

⁶⁰ Zagrebački leksikon II, 2006., str. 51.

I) Bregovita ulica (– 1928.) → TOMIĆEVA ULICA (1928. – do danas)⁶¹

Dobila je ime po književniku i prevoditelju, požeškom Šenoi, Josipu Eugenu Tomiću (1843. – 1906.). Već u Woerlovu vodiču [1885.] naziva se Bregovitom, a prvi vodič u kojem se na priloženom planu grada naziva Tomićevom je onaj agencije Putnik iz 1928. godine na njemačkom jeziku.

J) Duga ulica (do 1928.) → ULICA PAVLA RADIĆA (1928. – do danas)

Nakon atentata u Narodnoj skupštini i pogibije Pavla Radića Duga je ulica preimenovana u njegovu čast.

K) Pisani most → KRVAVI MOST

Nije poznato kada je ovaj most dobio ime. Prema predaji (Hudovski, 1982: 56), tako je prozvan već u 13. stoljeću.⁶²

L) Od 17. st. Opatička, kraće vrijeme u 19 st. Poštanska → OPATIČKA ULICA

U Lukšićevim vodičima na hrvatskome i njemačkome jeziku (1891: 32; 1891b: 32) Opatička se ulica naziva jednom od najstarijih ulica Gornjega grada koja se proteže od Kamenite ulica do Kipnoga trga. Novotni navodi da (1906: 36; 1922: 4): *Opatička ulica zove se zato jer je tu stajao samostan duvna u kojem je po pripovijedanju i Judita Petronila, kći jasnog bana Petra Zrinskog kao sužnjica poginula*. Samostan klarisa bio je iznimno zaslužan za hrvatsku kulturu jer su sestre klarise, sve redom roda plemićkoga i velikaškoga, podučavale žensku i to na kajkavštini, a ukinuo ih je car Josip II. 1782. godine. Sagradile su i crkvu Sv. Trojstva koja je 1837. srušena.

M) Sjeverna promenade (do 1878.) → VRAZOVO ŠETALIŠTE⁶³ (1878. – do danas)

Dobilo je ime po ilircu, pjesniku i prevoditelju Stanku Vrazu (1810. – 1851.).

⁶¹ Isto, str. 416.

⁶² Više o imenovanju ulica može se pročitati u metaleksikonu.

⁶³ Isto, str. 512.

N) Kazališna ulica → DEMETROVA ULICA (? – do danas)

U Zagrebačkome leksikonu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža tvrdi se da je ova ulica po Dimitriju Demetru dobila ime nakon Prvoga svjetskog rata. Međutim, sudeći prema nekoliko vodiča, odnosno planova grada Zagreba koji su u njima priloženi, razvidno je da je Demetrova ulica to ime nosila u vrijeme Austro-Ugarske. To su Woerlov vodič, za koji je pretpostavljena godina izdanja 1885., Kažiput za urodjenike i strance Adolfa Hudovskog iz 1892. te Baedekerovi vodiči od 1896. nadalje, kada je prvi put uz opis grada dodan i plan grada. Osim u navedenim planovima, ta se ulica spominje u tekstovima nekoliko vodiča iz ovoga razdoblja. Primjerice, Lukšić (1891: 14-15; 1891b: 16-17) objašnjava da je ulica koja spaja Markovu i Opatičku ulicu ime dobila po velezaslužnom hrvatskom piscu i dramaturgu dru. Dimitriji Demetru.

Novotni (1906: 44; 1922: 36) spominje Demetrovu ulicu u natuknici o Markovu trgu. Navodi da se prije se zvala Kazališna jer se tu prije 1834. godine nalazilo zagrebačko kazalište, a sada je u njoj krasno uređeni prirodopisni muzej i palača grofa Jur. Jelačića na mjestu gdje je prije sjeverna grička kula stajala.

O) Markov trg → Trg Stjepana Radića (1928. – 1992.) → TRG SV. MARKA (1992. – do danas)

Nakon atentata u Narodnoj skupštini svoj trojici poginulih hrvatskih zastupnika dodijeljene su ulice u najužem središtu grada. Po najvažnijem među njima, Stjepanu Radiću (1871. – 1928.), preimenovan je povijesno najvažniji zagrebački trg, Markov trg, koji je to ime nosio još od srednjeg vijeka. Godine 1992. vraćeno mu je povijesno ime, a trg pred zgradom gradskog poglavarstva nazvan je po Stjepanu Radiću. Po njegovu mlađem kolegi i rođaku Pavlu Radiću (1880. – 1928.) nazvana je bivša Duga ulica koja vodi u Gornji grad, a po Đuri Basaričeku (1884. – 1928.) bivša Pivarska ulica na Gornjem gradu. Obje i danas nose imena po stradalim zastupnicima.

P) Trg sv. Katarine (do 1928.)⁶⁴ → TRG KATARINE ZRINSKE (1928. – do danas)

Prvi vodič koji spominje ovaj trg pod imenom Katarine Zrinske jest Srkuljev iz 1930. Prije toga u svim vodičima do 1928. taj se trg zvao Trg sv. Katarine, odnosno Katarinski trg (Hudovski, 1892: 68; Srkulj, 1928: 100).

⁶⁴ Zagrebački leksikon I, 2006, str. 476.

R) Gospodska ulica (do 1917.) → Ulica 23. listopada 1847. (1917. – 1935.) → ĆIRILOMETODSKA ULICA (od 1935. – do danas)⁶⁵

Godine 1917. ime ove ulice iz Gospodske promijenjeno je u Ulicu 23. listopada 1847: *Na skupštini od 3. prosinca 1917. pod čl. 149. zaključeno je, da se na vječni spomen historičnog dana 23. listopada god. 1847., kada je hrv. sabor zasjedao u tadanjoj redutnoj dvorani, a današnjoj gradskoj vijećnici, gdje je na prijedlog Ivana pl Kukuljevića proglašen hrvatski jezik službenim i uredovnim jezikom, imade odsele Gospodska ulica nazvati „Ulica 23. listopada.”*⁶⁶ Današnje je ime, po slavenskim apostolima iz 9. stoljeća, dobila 1935. godine.⁶⁷ Srkulj tu ulicu u svojem posljednjem vodiču iz 1936. i dalje naziva Ulicom 23. listopada (1936: 64).

S) Južna promenade → STROSSMAYEROVO ŠETALIŠTE⁶⁸ (? – do danas)

Jedini vodič koji ovo šetalište naziva Južnom promenadom jest najstariji Baedekerov iz 1887. godine, ali Woerlov iz 1885. godine naziva ga Strossmayerovim šetalištem kao i svi kasniji Baedekerovi vodiči.

2.5.5.3. Tablični prikaz i komentari

Radi bolje preglednosti, navedene promjene prikazane su u Tablici 2.

Tablica 2. Promjene imena trgova i ulica u Austro-Ugarskoj i Kraljevini SHS/Jugoslaviji

	Austro-Ugarska	Kraljevina SHS	Kraljevina SHS/ Jugoslavija	Danas
1.	Trg Franje Josipa I. (od 1895.)	Trg I (od 1918.)	Trg kralja Tomislava (od 1927.)	Trg kralja Tomislava
2.	Akademički/ Akademijski trg (od 1886.)	Akademički/ Akademijski trg	Trg Josipa Jurja Strossmayera (od 1928.)	Trg Josipa Jurja Strossmayera
3.	Trg Nikole Šubića Zrinskog (od 1866.)	Trg Nikole Šubića Zrinskog	Trg Nikole Šubića Zrinskog	Trg Nikole Šubića Zrinskog
4.	Ulica Marije Valerije (do 1918.)	Strossmayerova ulica (od 1918.)	Praška ulica (od 1928.)	Praška ulica
5.	Trg bana Jelačića (od 1850.)	Trg bana Jelačića	Trg bana Jelačića	Trg bana Jelačića
6.	Ilica	Ilica	Ilica	Ilica

⁶⁵ Gregl i dr., *Zagrebačke ulice*, 1994, str. 41.

⁶⁶ Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1913. – 1925., DAZG, Zagreb 2015., str. 186.

⁶⁷ Zagrebački leksikon I, 2006., str. 133.

⁶⁸ Zagrebački leksikon II, 2006., str. 348.

7.	Sajmište (? - 1890.) → Sveučilišni trg (od 1890.)	Wilsonov trg (od 1918.)	Trg kralja Aleksandra Karađorđevića I (od 1927.)	Trg Republike Hrvatske (od 2017.)
8.	Tvornička → Tvornička/Jelisavina ulica (od ?)	Ulica 29. listopada 1918. (od 1918.)	Ulica Vjekoslava Klaića (od 1929.)	Ulica Vjekoslava Klaića
9.	Trg Khuena Héderváryja (od 1896.)	Trg 29. listopada 1918. (od 1918.)	Wilsonov trg (od 1927.)	Rooseveltove trg
10.	Trg Ivana Mažuranića (od 1909)	Trg Ivana Mažuranića	Trg Antuna, Vladimira i Ivana Mažuranića (od 1929.)	Trg Antuna, Ivana i Vladimira Mažuranića
11.	-	-	Trg Marka Marulića (od 1928.)	Trg Marka Marulića
12.	Mihanovićeve ulica (od 1896.)	Mihanovićeve ulica	Mihanovićeve ulica	Mihanovićeve ulica
13.	Bregovita ulica	Bregovita ulica	Tomićeve ulica (1928.)	Tomićeve ulica
14.	Duga ulica	Duga ulica	Ulica Pavla Radića (od 1928.)	Ulica Pavla Radića
15.	Krvavi most	Krvavi most	Krvavi most	Krvavi most
16.	Opatička ulica	Opatička ulica	Opatička ulica	Opatička ulica
17.	Vrazovo šetalište	Vrazovo šetalište	Vrazovo šetalište	Vrazovo šetalište
18.	Demetrova ulica	Demetrova ulica	Demetrova ulica	Demetrova ulica
19.	Markov trg	Markov trg	Trg Stjepana Radića (od 1928.)	Trg sv. Marka (od 1992.)
20.	Gospodska ulica/ Ulica 23. listopada 1847. (od 1917.)	Ulica 23. listopada 1847.	Ćirilometodska ulica (od 1935.)	Ćirilometodska ulica
21.	Trg sv. Katarine	Trg sv. Katarine	Trg Katarine Zrinske (od 1928.)	Trg Katarine Zrinske
22.	Južna promenade/ Strossmayerovo šetalište	Strossmayerovo šetalište	Strossmayerovo šetalište	Strossmayerovo šetalište

Od 22 imena ulica i trgova u tablici, osam je na Gornjem, a četrnaest u Donjem gradu. U Gornji se grad ubraja ulica Krvavi most koja je ime dobila po mostu između Gradeca i Kaptola. Od osam ulica na Gornjem gradu, pet ih nije mijenjalo ime: Opatička, Demetrova, Krvavi most te Vrazovo i Strossmayerovo šetalište. Od dvanaest ulica u Donjem gradu, pet ih je zadržalo imena u obama promatranima razdobljima, Jelačićev trg, Zrinjski trg, Ilica, Mažuranićev trg te Mihanovićeve ulica, a jedan, Marulićev trg, imenovan je prvi put. Sudeći prema tomu, imena ulica po pripadnicima i promicateljima ilirizma pokazala su se najpostojanijima isto kao i imena trgova nazvanih po Ivanu ili braći Mažuranić te ocu hrvatske književnosti Marku Maruliću. Od ostalih hrvatskih povijesnih ličnosti, ubrojivši i neke koji nisu obuhvaćeni metaleksikonom, prevladavali su Hrvati koji su se istaknuli u borbama protiv Turaka poput Nikole Šubića Zrinskog, Petra Berislavića i Nikole Jurišića. Po carskoj su obitelji, ne računajući Rudolfov kasarnu i Sveučilište Franje Josipa I., bili imenovani Trg Franje Josipa I., Ulice Jelisavina i Marije Valerije te Rainerova prema nadvojvodi Raineru Habsburškom, a od mađarskih

vlastodržaca trg je imao ban Khuen Héderváry , a ulicu ministar trgovine Gabrijel Baroš kojemu su se pripisivale zasluge za širenje mađarske željezničke infrastrukture. Taj dualitet, iliraca, hrvatskih pisaca i vojskovođa s jedne te stranih vlastodržaca s druge strane, odnosno pozicioniranje onomastikom, iščitava se iz planova grada. Zanimljivo je da nema ni ulica ni trgova imenovanih po bivšim carevima, primjerice Mariji Terezi, ali ni po hrvatskim mučenicima Petru Zrinskom i Franu Krsti Frankopanu koji su važna sastavnica u percepciji hrvatskog povijesnog identiteta. Družba Braća Hrvatskog Zmaja pronašla je njihove ostatke 1907. godine, ali Franjo Josip nije dao dopuštenje za njihovo premještanje u Zagreb pa je Družba to napravila tek 1919. godine (Perčinlić, 2021).

Kada je riječ o razdoblju kraljevine SHS/Jugoslavije, prva je promjena gradskog nazivlja nastupila mjesec dana nakon raskidanja svih državno-pravnih veza s propalom Monarhijom, kada su sva imena po austrijskim i mađarskim vladarima ukinuta, a osim nekoliko hodonima, većini su dodijeljeni brojevi i slova do buduće odluke o konačnom nazivu. Tako je bivši Trg Franje Josipa devet godina nosio ime Trg I da bi konačno 1927. dobio ime po prvome okrunjenome hrvatskome kralju Tomislavu. Iste je godine današnji Trg Republike Hrvatske iz Wilsonova promijenio ime u Trg kralja Aleksandra Karađorđevića. Moguće je da su ta dva preimenovanja međusobno povezana. Njima su zadovoljene dvije potrebe, prva da se jedan važan gradski prostor obilježi istaknutom hrvatskom povijesnom osobom, kraljem Tomislavom koji nema potencijal za sukob u jednu ruku, i druga da se istovremeno nametne novog kralja kao novu prostornu identitetsku sastavnicu na najmonumentalnijem zagrebačkom trgu. S druge strane, u populističkoj nakani da se prikaže bliskim sa svim svojim narodima trojici svojih sinova Aleksandar je dao imena: Petar po svom ocu Petru I. Karađorđeviću, hrvatsko Tomislav te slovensko Andrej. Time je htio pokazati da prihvaća sve identitete novoosnovane države i na osobnoj razini. Pod sličnim izgovorom prisnosti, kako između kralja i njegova naroda ne treba posrednik, Aleksandar je ukinuo Narodnu skupštinu i 6. siječnja 1929. proglasio diktaturu te onomastički intervenirao i u ime države, promijenivši njezin naziv iz Kraljevine SHS u Kraljevinu Jugoslaviju tako zrcaleći svoju snažno unitarističku politiku. Nakon atentata u Narodnoj skupštini, na Gornjem gradu, od tri promjene, jedna i to glavnoga, Markova trga, bila je po Stjepanu Radiću, a bivša Duga ulica koja vodi na Gornji grad, dobila je ime po Pavlu Radiću. I nekadašnja je Pivarska, koja iz Demetrove ulice vodi na Markov trg, preimenovana u Ulicu Đure Basaričeka, sve 1928., odmah nakon ubojstava. Brzina kojom je ta promjena obavljena i važnost prostora u koji se onomastički interveniralo svjedoči o intenzitetu traume koju je taj događaj uzrokovao te potrebi da se to primjereno i obilježi.

Preostale dvije promjene odnose se na Trg sv. Katarine koji je promijenjen u Trg Katarine Zrinske, koja se, kao i njezin suprug Petar Zrinski, smatra hrvatskom mučenicom, te Ulicu 23. listopada 1847., datumu kada je prema odluci Sabora hrvatski jezik uveden kao službeni. Ona je 1935. godine promijenjena u Ćirilometodsku po slavenskim apostolima iz 9. stoljeća. Tako je ulica koja povezuje dva najvažnija trga na Gornjem gradu od imena koje ima posebnu hrvatsku važnost, dobila panslavensko, a imenom trga na koji vodi komemoriralo se Katarinu Zrinsku, mučenicu od austrijske ruke, odnosno Leopolda I. pa je 1928. godine, kada za to više nije bilo političkih zapreka, i ta identitetska sastavnica uključena u gradsko nazivlje. Šetnja od Markove crkve do uspinjače u Austro-Ugarskom razdoblju odvila se od Markova trga, Gospodskom ulicom do Trga, sv. Katarine, da bi se to u novoj državi promijenilo u šetnju od trga Stjepana Radića, Ćirilometodskom do Trga Katarine Zrinske iz čega se osim one naj snažnije, promjene države, iščitavaju i suptilnije politike kao i stvaranje te pozicioniranje novih identiteta u novoj državi.

Biskup je Strossmayer jedini koji ima šetalište, odnosno trg i na Gornjem i u Donjem gradu. Kada je 1928. godine Strossmayerova ulica preimenovana u Prašku, Akademički je trg preimenovan u Strossmayerov, godinu dana nakon postavljanja Meštrovićeva spomenika. Biskup Strossmayer, kao zagovornik ilirizma koji je u svojem temelju imao ideju panslavenstva, postao je simbolom ujedinjenja pa ga kralj Aleksandar u svojem odgovoru na telegram koji mu je 3. prosinca 1918. uputio Stjepan Srkulj, zagrebački gradonačelnik, odgovorio:

Mio mi je pozdrav mojega glavnog slobodnog i kr. grada Zagreba prigodom proglašenja ujedinjenja čitavog našeg troimenog naroda u jednu jedinstvenu državu pod žezlom Njegovog Veličanstva kralja Petra mog uzvišenog oca. Taj mi je pozdrav tim miliji, što je baš grad Zagreb vazda stajao na čelu pokreta za slobodu i ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba. Danas, kada su se ispunili ideali velikoga vladike Strossmayera i snovi svih velikih boraca hrvatskog dijela mog jugoslavenskog naroda za slobodu i samostalnost, osjećam neobičnu radost, što mogu pozdraviti Vas i sve građanstvo mojega glavnog slobodnog i kr. grada Zagreba i uvjeriti Vas o svojoj osobitoj blagonaklonosti. Da živi ujedinjeni narod Hrvata, Slovenaca i Srba. — Aleksandar.⁶⁹

⁶⁹ Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1913.-1925, DAZG, Zagreb 2015., str.24

Budući da je biskup Strossmayer uživao velik ugled u narodu, a ideali koje je promicao djelomice su se poklapali s Aleksandrovom idejom o zajedničkoj državi južnih Slavena pa je tako bio prihvatljiv svima, on je u to vrijeme jedini od pobornika ilirizma zadržao postojeći i dobio novi hodonim u uskom gradskom središtu.

Pregledom imena u središtu grada, njih dvadeset dva, može se utvrditi da ih je devet ostalo nepromijenjeno u dvama promatranima razdobljima. To su imena ulica prema promicateljima narodnog preporoda (Strossmayer, Demetar, Mihanović, i Vraz), borcima protiv Turaka (Zrinski), hrvatskim književnicima i političarima (Marulić i Mažuranići) te tri koje su nosile ime po svojim odrednicama ili zgradama koje su se u njima nalazile (Ilica, Kamenita vrata i Opatička ulica). Sve navedene ulice i danas nose ista imena.

Za razliku od onih naziva kojima se komemoriralo zaslužne građane (Wilson, Stjepan i Pavle Radić, Đuro Basariček, Vjekoslav Klaić), nazivi su se ulica po vlastodršcima mijenjali. Svi su se brisali odmah nakon sloma države kojoj su pripadali (Franjo Josip, Jelisava, Rainer, Marija Valerija, Héderváry, Baroš). Iz te skupine niti jedno od navedenih imena više ne postoji, dok je prva onomastički značajno postojanija te su sva zadržana do danas s iznimkom Wilsonova trga koji je zamijenjen drugim američkim predsjednikom Rooseveltom te Trga Stjepana Radića kojem je 1992. godine vraćeno povijesno ime Markov trg, ali je istovremeno Stjepanu Radiću dodijeljen trg ispred zgrade Gradskog poglavarstva.

Kada je riječ o spomenicima Franji Josipu, odnosno članovima carske obitelji, nije poznato ni koliko ih je bilo jer nema sustavnog istraživanja o tome (Dobrovšak, 2019: 240). Onima za koje je poznato da su postojali, ne zna se sudbina te se pretpostavlja da su uništeni u prvome naletu građanskog gnjeva nakon sloma Monarhije (Dobrovšak, 2019: 263), neki su premješteni, a neki se čuvaju u muzejima, dok se neke ploče postavljene njemu u čast renoviraju (Dobrovšak, 2019: 265). Zbog toga nije moguće u tome pogledu usporediti „odnos snaga“ domaćih odličnika i stranog vlastodršca kao što je to moguće s imenima ulica.

Iz svega navedenog može se zaključiti da su gradski oci ipak, u obama navedenim razdobljima, bar onomastikom kad ne i politikom, bez obzira na tendencije vladajućih nomenklatura da vlastiti pretpostave domicilnom, uspjeli zadržati dominaciju vlastitog identiteta na zagrebačkim ulicama. Međutim, isto se tako može utvrditi da su strani vlastodršci u obama razdobljima brojčanu premoć domaćeg nazivlja nadoknađivali monumentalnošću, značajem i pozicijom lokaliteta koji su nosili njihova imena.

2.5.6. Izgradnja željeznice u Europi i Hrvatskoj

Hrvatska je bila dijelom Habsburške Monarhije još od 1527. pa sve do 1918. što znači da je pojavu prvih turističkih vodiča grada Zagreba doživjela u njezinu sastavu. Stoga su najstariji vodiči u kojima se opisuje Zagreb bili vodiči kroz Austriju i/ili Ugarsku. Osnovni preduvjet za razvoj masovnijeg turizma u 19. stoljeću bila je povezanost željeznicom. Karl Baedeker odredišta koja nisu bila dostupna vlakom ili parobrodom nije uvrštavao u svoje inače vrlo detaljne vodiče. Zato je pomno popisivao sve željezničke linije kojima se do određenog grada moglo doći tako da je primjerice u poznatom vodiču *Paris und Umgebungen* iz 1855. trećina od četiristotinjak stranica teksta posvećena željezničkim linijama koje do njega vode i njihovim opisima (Müller, 2012: 194).

Prva europska željeznička linija koja je bila namijenjena putničkom prometu otvorena je u Engleskoj 1830. i to između Liverpoola i Manchestera, a kontinentalna 1835. između Bruxellesa i Mechelena u Belgiji (Müller, 2012: 128). Uspjeh engleske parne željeznice potaknuo je bankara Salomona Rotschilda na velika ulaganja u njezinu izgradnju i u Austriji tako da je zahvaljujući njegovim financijama dio prve parne željezničke linije, tzv. *Kaiser Ferdinands-Nordbahn* između Floridsdorfa kraj Beča i Deutsch-Wagrama, pušten u promet već 1837. godine,⁷⁰ dok je južna željeznica Beč – Trst, koju je financiralo Društvo južnih željeznica istog većinskog vlasnika, dovršena 1857. godine.

Već 1825. pojavile su se ideje da se i Zagreb s Bečom i Budimpeštom poveže željeznicom. Andrija Ljudevit Adamić, riječki patricij i poduzetnik, predložio je da se prijevoz robe iz riječke luke do Zagreba odvija plovnim vodama, a od Zagreba prema Budimpešti željeznicom da bi se smanjilo troškove prijevoza i osnažilo riječku luku u trgovinskom smislu. Takvi su planovi prekinuti 1828. godine njegovom smrću. Zbog centralističke politike Austrije i Ugarske, početak izgradnje željeznice u Hrvatskoj dogodio se znatno kasnije. Napokon, 1862. uspostavljena je linija Zidani Most – Zagreb – Sisak, prva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, čime je konačno ispunjen osnovni preduvjet za početak masovnije turističke djelatnosti u Zagrebu, a time i pojavu Zagreba kao odredišta opisanog u turističkim vodičima. Tom prugom u vlasništvu Južnih željeznica u Zagreb se dolazilo na Južni kolodvor, današnji Zapadni

⁷⁰ Roll, Victor. Österreichische Eisenbahnen. Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Zweite, vollständig neu bearbeitete Auflage 1912–1923. Zeno.org. Pristup ostvaren 28.2.20. <http://www.zeno.org/Roell-1912/A/%C3%96sterreichische+Eisenbahnen>

kolodvor. Slijedila je pruga Zagreb – Karlovac koja je bila otvorena 1865. kao prva dionica buduće pruge Budimpešta – Zákány (Žakanj) – Botovo – Koprivnica – Zagreb – Rijeka koju su dovršile Kraljevske ugarske državne željeznice 1873.⁷¹ Budući da su željeznice bile u vlasništvu Mađarske države, korištene su za promicanje mađarske politike, a uvođenje mađarskog jezika kao službenog unutar Mađarskih državnih željeznica postalo je povodom žestokih političkih sukoba. Zbog toga se u znanstvenoj literaturi koja se bavi tom problematikom govori o „željezničkom pitanju“ (Tomašegović, 2014).

Godine 1882., kada je tiskan najstariji vodič s popisa, u Zagreb se željeznicom moglo doći na dva načina, na Južni kolodvor iz smjera Zidanog Mosta, prugom koja se spaja na trasu Beč-Trst (1862.) te iz smjera Budimpešte prema Rijeci (1873.), prugom Mađarskih državnih željeznica koje su 1892. izgradile i zgradu zagrebačkog Glavnog kolodvora.

2.5.7. Razvoj turizma u Zagrebu

Svjetska je turistička organizacija kao početak turizma označila 1841. godinu, kada je najstarija putnička agencija Thomas Cook organizirala prvo turističko putovanje (Vukonić, 2005: 12) zakupivši vlak Leicester – Loughborough. Već 1844. ista agencija ponudila je prvo zabavno putovanje u čiju je cijenu bio uključen vodič po trgovinama i znamenitostima (Urry, 1990: 23). Prije 19. stoljeća, putovanja nevezana za posao i rad bila su rezervirana uglavnom za pripadnike viših društvenih slojeva (Urry, 1990: 5). Razvoj željeznice takva je putovanja omogućio i pripadnicima građanstva i radništva. Otprilike istovremeno, ali ne i slučajno, s razvojem željeznice i osnutkom prvih turističkih agencija koje su nudile cjenovno pristupačne paket aranžmane na tržištu se pojavljuju i turistički vodiči. Prvi moderan, nakladnički uspješan turistički vodič bio je *Handbook for Travellers* (1836) engleskoga izdavača Johna Murraya. Njega je ubrzo s tržišta istisnuo njemački izdavač Karl Baedeker koji je, kako piše i u predgovoru, namijenio svoj vodič „svim putnicima koji se žele brzo i samostalno snalaziti dok putuju“. Kopiranjem crvene boje korica i sustava vrjednovanja jednim ili dvama zvjezdicama Johna Murraya s jedne i uvođenjem određenih promjena s druge strane, Baedeker ubrzo postaje eponim za žanr (Allen 1999: 219) i uspješno vlada britanskim i njemačkim tržištem sve do početka Prvoga svjetskog rata. Zovu ga *The Little Red Book*, *Die Reisebibel* ili jednostavno

⁷¹ „željeznica“. U: Hrvatska tehnička enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (mrežno izdanje). Pristup ostvaren 26.2.20. <https://tehnika.lzmk.hr/zeljeznica/>

The Baedeker. Toliko je popularan i utjecajan da su njegova zvjezdica ili dvije, koje prvo dodjeljuje samo znamenitostima, a poslije hotelima i restoranima, bili san svakog hotelijera i gostioničara. Poznat je bio i po svojem kondenziranom jeziku, uglatim zagrada, skraćenicama te masno ili sitno otisnutim dijelovima teksta. Na takav način utvrdio je relativno složenu klasifikaciju u destinacijama koje je opisivao. Budući da je sve destinacije obilazio sam, stvorio je reputaciju apsolutne točnosti i objektivnosti kao i percepciju da prikazuje svijet objektivno, tj. kako je u uvodu vodiča i sam naznačio – onakvim kakav on uistinu jest (Müller 2012: 54–55)⁷². Katalog je tema u vodiču ograničen i sastoji se od informacija koje putniku olakšavaju samostalno snalaženje po zemlji, gradu ili području koje posjećuju. Shemu koju je za to uspostavio Baedeker slijede i moderni vodiči (2012: 26-27).

U Zagrebu se, zbog povijesno-političkih okolnosti dugo čekalo na povezivanje željeznicom pa su tako i prvi vodiči tiskani nešto kasnije nego u ostatku Europe. Kako tvrdi Vukonić (1994: 15) o fenomenu se turizma u nekom gradu može govoriti onda kada zbog posjetitelja dolazi do promjena i modifikacija prostora koji se posjećuje. Zbog toga se kao početak turizma smatra vrijeme kada se posjetitelji priznaju kao kategorija te kada se njihova prisutnost osjeća i bilježi. Kao prapočetak turizma u Zagrebu Vukonić navodi već prvu polovinu sedamnaestog stoljeća kada su na zapadnoj strani sajmišta, uz izvor Manduševca, Kaptol i Gradec zajednički podigli šatore s „kavotočijama“. U 18. stoljeću u Zagrebu postoji nekoliko svratišta među kojima su najpoznatija *K austrijskom prijestolonasljedniku* (njem. *Zum österreichischen Kron Printzen*) u Ilici 11, *K bielom volu* (njem. *Zum weissen Oxen*) u današnjoj Ilici 44 i *K crncu* (njem. *Zum Mohren*) na uglu današnje Frankopanske i Ilice (Vukonić, 1994: 19). U gradskim je kronikama ostalo zapisano da je car Josip II za vrijeme svog boravka u Zagrebu 1783. godine odsjeo u svratištu *Zum römischen Kaiser* (hrv. K rimskom caru) koje je postalo poznato kao konačište vladara i visokih dužnosnika koji su posjećivali grad (Vukonić, 1994: 19). Godine 1827. jedan je bračni par kupio kuću u kojoj se nalazilo konačište *K austrijskom prijestolonasljedniku* te su ga preimenovali u *Jägerhorn* (hrv. Lovački rog) (Vukonić, 1994: 25). Prvi zagrebački hotel bio je hotel Pruckner koji je otvoren 1830. godine (Vukonić, 1994: 17). Nakon toga, otvara se više kavana, koje su brzo postale središtem gradskog društvenog života, a bile su cehovski podijeljene tako da se točno znalo tko u koju zalazi (Vukonić, 1994: 26). Kavane su obilježile

⁷² O ovoj se temi opširnije može pročitati u suautorskom radu I. Medvešek, B. Barabana i A. Bačić *Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity*, Od Pavlimira do riči šokačke, Zbornik Ljiljane Kolenić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, str. 313-329

povijest Zagreba. Dvadesetih godina 19. stoljeća otvorena je prva koja se kasnije proširila i ostala poznata kao Velika kavana, a drugu je otvorio isti ugostitelj u kući poznatog zagrebačkog graditelja Felbingera na uglu Harmice i današnje Gajeve (Vukonić, 1994: 21). Prvi je reprezentativni zagrebački hotel izgrađen 1840. godine u Ilici, na mjestu gdje se nekoć nalazilo svratište *K bielom volu*, čije je ime kasnije promijenjeno u Hotel Royal.

Sredinu 19. stoljeća obilježilo je nekoliko važnih događaja. Godine 1850. Kaptol i Gradec ujedinili su se u jedinstvenu administrativnu cjelinu, a već 1852. održana je prva gospodarska izložba kojim je povodom u Zagreb došao car Franjo Josip I (Vukonić, 1994: 38-39). U drugoj se polovici 19. stoljeća izgrađuje Donji Grad s mnoštvom parkova i promenada koji postaju i do danas ostaju turistički sadržaji *par excellence* (Vukonić, 1994: 39). Kao godinu koja je zlatnim slovima zabilježena u povijesti zagrebačkog turizma Vukonić navodi 1853./54. Te je godine, naime, prvi put u Beču tiskana karta Zagreba i okolice u boji, a to je bilo nužno zbog sve većeg broja stranaca koji su ga posjećivali. (1994: 42). Nakon uvođenja željeznice 1862. godine Zagreb je dobio i plinaru što je omogućilo ulično osvjetljenje te se Zagreb polako počeo pretvarati u tipični srednjoeuropski grad (Vukonić, 1994: 50). Nakon potresa 1880. godine počela je modernizacija i izgradnja grada, regotizirana je katedrala, Markova je crkva 1882. godine dobila šareni krov, a godinu dana kasnije kroz Zagreb je prvi put prošao legendarni Orient Express (1994: 66). Deset godina kasnije izgrađena je zgrada Glavnog kolodvora, a gradska je uprava odredila cijene fijakera i omnibusa koji su putnike s kolodvora vozili u grad (1994: 70). Posljednju dekadu 19. stoljeća Zagreb je dočekao s četrdesetak tisuća stanovnika, a upravo u to vrijeme nastaju i prvi vodiči Zagreba domaćih autora, Abela Lukšića (1891.) i Adolfa Hudovskog (1892.).

Budući da u Zagrebu nije bilo ugostiteljske škole u kojoj bi se obrazovali turistički djelatnici, većina je konobara dolazila iz Beča. Govorni je jezik u ugostiteljskim radnjama ionako bio njemački pa su na njemu bili tiskani jelovnici. Isto tako, u gradu nije bilo profesionalnih turističkih vodiča, ali su hotelski djelatnici pružali takvu uslugu na hrvatskom ili njemačkom jeziku. Ako je putnik trebao *prosvietljenog cicerona* [!] *koji govori i strane jezike*, svako je veće svratište davalo adresu *takvih cicerona* [!] ([Lukšić], 1891: 6). Ipak, do inicijative za osnutkom škole za gostioničarsko-kavanarske naučnike došlo je na kongresu Zemaljskog saveza gostioničarsko-krčmarskih zadruga Kraljevine Hrvatske i Slavonije (Vukonić, 1994: 99). Organizirani turizam u Zagrebu započeo je zahvaljujući društvu Zagrebački zbor koje je osnovano 1909. godine sa zadaćom da propagira promet stranaca. U okviru tog društva

osnovana je Sekcija za promet stranaca u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Izdvojivši se iz Društva, Odbor se 1911. godine nazvao Društvo za promet stranaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a sjedište mu je bilo u Vasićevoj ulici, na uglu Ilice i Preradovićeve ulice (Vukonić, 1994: 109).

Nakon Prvog svjetskog rata koji je Hrvatskoj donio veliku državno-političku promjenu, Zagreb je imao nešto manje od 100.000 stanovnika. Iako grad nije pretrpio značajnu štetu, rat se odrazio na gradski život. Gradonačelnik je Zagreba od 1917. do 1919. bio Stjepan Srkulj koji je autor devet turističkih vodiča s popisa. Odmah nakon rata ponovno je počelo s radom Društvo za promet stranaca, a 1920. na Općem kongresu na njegov je prijedlog osnovan Savez kupališta, toplica, klimatskih mjesta, mineralnih vrela i sanatorija (Vukonić, 1994: 118). Na Kongresu je zaključeno da je potrebno osnivanje službenog tijela u Vladi koje bi se bavilo „prometom stranaca“ te se zahtijevalo da se koncesija za prodaju željezničkih karata izvan stanica dodjeljuje samo registriranim društvima koja se bave „prometom stranaca“, a ne privatnim osobama (Vukonić, 1994: 118). Osnutak Saveza uglavnom se smatra početkom turizma u Zagrebu. Uslijedilo je otvaranje mnogih ugostiteljskih objekata, primjerice restorana, noćnih klubova i kavana.

Prva zagrebačka putnička agencija bila je filijala Putnika osnovana 1925. godine, a prvi direktor bio je Stjepan Dragomanović o kojem će biti riječi kasnije, kod popisa i opisa turističkih vodiča. Na početku, filijala se nalazila na Harmici, a nekoliko godina kasnije preselila se na ugao Zrinjevca i tadašnje ulice Marije Valerije, današnje Praške. Godine 1925. otvara se luksuzni hotel Esplanade s 200 soba i toplom vodom (Vukonić, 1994: 125), kao idealno konačište za bogate putnike Orient Expressa koji je prolazio Zagrebom, ali i važno središte društvenog života Zagreba. Dvadesete godine zlatno su doba zagrebačkih vodiča, a rekordne 1928. godine tiskali su ih Srkulj, Šenoa, Putnik i švicarski nakladnik Herbert Taub. Iste je godine uspostavljena prva zračna veza Zagreba s nekim gradom. Riječ je o liniji Zagreb – Beograd, a zračna luka ubrzo je postala premalena zbog sve gušćeg inozemnog prometa pa je na Borongaju otvorena i druga zračna luka (Vukonić, 1994: 134). Početkom 1933. u Zagrebu je otvoreno zastupstvo agencije Cozulich line koje je nudilo putovanja brodom iz Trsta, a iste su godine sve banovine uključujući i Savsku donijele Pravilnik za unapređenje turističkih interesa mjesta i banja važnih za turizam. Prve odredbe kojima je cilj bio unaprijediti turizam donesene su u gradskoj upravi Zagreba 1936. godine (Vukonić, 1994: 140) kada su tiskana i

posljednja tri vodiča bivšeg gradonačelnika Srkulja koji su ujedno i kronološki posljednji vodiči na popisu.

2.6. Identitet

2.6.1. Nacionalni identitet

Kolektivni identitet podrazumijeva strukturirana i sociokulturna obilježja kojima se daje prednost pred nekim drugim obilježjima (Cifrić i dr., 2013: 27), a najčešće se izriče trima kategorijama: spolom, teritorijem i društvenom klasom (Smith, 1991: 15, 16). Dosadašnja su istraživanja nacionalnog, etničkog, lokalnog i općenito skupnog identiteta mnogobrojna, dolaze iz područja psihologije, lingvistike, sociologije i filozofije te iz njih proizlazi da je identitet višeznačan i višeslojan, a očituje se u mnogim aspektima. Tako Smith (1991) tvrdi da je nacionalni identitet višedimenzionalan te da svaki pokušaj kovanja nacionalnog identiteta predstavlja i političku aktivnost, a Grbić (1994) da su etnički označitelji promjenjivi te mogu, ali ne moraju, ući u korpus distinktivnih obilježja. Joseph (2004) istražuje povezanost jezika s nacionalnim, etničkim i vjerskim identitetom, a Wodak i dr. (2009) na primjeru Austrije pokazuju da se nacionalni identitet konstruira u diskursu kako bi se identificirale i konceptualizirale makrostrategije kojima se pritom koriste.

Rasprave o nacionalnom identitetu često polaze od razgraničenja etničkog i nacionalnog identiteta. Mnogobrojni arheološki nalazi, materijalna kultura i pisani dokumenti svjedoče o kulturnoj i etničkoj raznolikosti što je vezano uz povijest čovječanstva, čovjeka i odnosa među ljudima. Takva se različitost nalazi u svim religijama i svim razdobljima (Korunić, 2005: 88).

Nasuprot tome, nacije, nacionalne zajednice i nacionalni identitet suvremene su povijesne pojave što su se izgradile tijekom društvenih promjena u epohi moderne i modernog društva u Europi krajem 18. stoljeća. Ti se pojmovi izgrađuju i neprekidno mijenjaju u 19., 20. i 21. stoljeću, a taj proces još nije završen (Korunić, 2005: 88). Koncept etniciteta objašnjava se na različite načine, a kreće se između dva ekstrema, primordijalnog i situacijskog. Prema primordijalnim teorijama etnicitet postoji u prirodi, izvan vremena i jedna je od danosti u životu čovjeka, a prema situacijskim teorijama on je ovisan o stavovima, percepcijama i osjećajima koji su nepostojani i prolazni te se mijenjaju ovisno o situaciji u kojoj se subjekt nalazi (Smith, 1991:20). Prema Smithu (1991: 43) kompleksan koncept nacionalnog identiteta mogao bi se definirati kao grupa imenovanog ljudskog stanovništva koje dijeli povijesni teritorij, zajedničke

mitove i povijesna sjećanja, masovnu i javnu kulturu, zajedničko gospodarstvo i zajednička zakonska prava i obaveze za sve svoje članove. Nacija je višedimenzionalan koncept, odnosno ona je ideal koji utvrđuje standard od kojeg konkretni slučajevi odstupaju u različitoj mjeri.

U Europi 19. stoljeća, nakon ukidanja feudalizma dolazi do jačanja građanske klase i pojave kapitalizma, što se često tumači uzrokom nastanka novog modela države – nacionalne države. Za razliku od suverena i plemstva s jedne i religije s druge strane, nacija je postala nositeljem kolektivnog zajedništva. Ona je nadređena pojedincu, a nova odrednica toga kolektiva – nacionalni identitet – osjećaj je pripadnosti i simbolični potencijal obilježja zajedničkih pripadnicima nacije (Novak, 2008: 148). Obilježja koja naciju čine kolektivom, a pojedince pripadnicima upravo te, a ne neke druge nacije, smišljeno se oblikuju na razini socijalne interakcije (Novak, 2008: 149).

Iako je imao slična obilježja, razvoj nacija u Europi i svijetu nije odvio istovremeno i jednakom brzinom. U odnosu na Zapadnu Europu jačanje se građanske klase koja je bila nositelj nacionalne ideje u Srednjoj Europi, gdje je plemstvo dulje zadržalo moć, odvijalo sa zakašnjenjem (Novak, 2008: 149).

Habsburška Monarhija bila je višenacionalna državna tvorevina koja je već 1857. provela prvi moderan popis stanovništva. Među povjesničarima ne postoji jedinstven stav o tome mogu li se rezultati toga popisa stanovništva i/ili bilo koje druge statističke analize iz 19. stoljeća, s obzirom na to da je njihovo provođenje metodološki problematizirano, upotrebljavati kao relevantan izvor podataka o etničkoj pripadnosti njezinih stanovnika. Neki povjesničari smatraju da se zbog toga što statistike podatke o etnicitetu ne sadrže, o njima niti ne mogu donositi zaključci. Petar se Korunić s time ne slaže te tvrdi da su o tome u znanosti stvoreni stereotipi koji se s naraštaja na naraštaj prenose. Pregledom niza knjiga koji govore o životu naroda u Monarhiji i prilažu statistike Korunić (2010: 37-38) je došao do zaključka o etničkom sastavu stanovništva u Monarhiji krajem 18. i početkom 19. stoljeća te je utvrdio deset glavnih nacija s okvirnim brojčanim podatkom: Nijemci 6.320.000, Slaveni 12.000.000, Mađari, 3.340.000, Rumunji 1.800.000, Iliri (Srbi, Uskoci, Morlaci) za koje se ne navodi broj, Talijani 4.000.000, Židovi 383.000, Grci 60.000 i Cigani 150.000. Stachel (2001: 38) navodi da je prema popisu stanovništva iz 1880. u Monarhiji bilo 26,4% Nijemaca, 17,1 Mađara, 13,7% Čeha, 8,6%, Poljaka, 8,3% Ukrajinaca, 7,7% Srba i Hrvata, 6%, Rumunja, 5%, Slovaka, 3%, Slovenaca, 1,7%, Talijana i 2,2% ostalih.

Među navedenim etničkim grupama postojale su značajne razlike kada je riječ o distribuciji moći i povijesnoj tradiciji. Vodeći su bili Nijemci koji su kroz cijelu povijest Monarhije dominirali u vojnom i upravnom smislu, a potom su slijedili Mađari s jakom samosviješću i nacionalnim ponosom koji su uspješno održavali kontrolu nad zemljama krune sv. Stjepana. Tek nakon tih dviju dominantnih naroda nalazili su se Česi, Poljaci, Hrvati i Talijani koji su bili važne sastavnice u ustroju Monarhije te naposljetku Slovaci i posljednji na ljestvici važnosti Srbi, Slovenci, Rumunji i Ukrajinci. Takav se nacionalni poredak očitovao i u društvenom sastavu pa su od nacionalnosti povezanih s Balkanom Hrvati koji su zauzimali srednju poziciju, imali srednji sloj i aristokraciju, dok su Srbi, Rumunji i Slovenci bili seljaci (Jelavich, 2012: 235-236).

Nakon napoleonskih ratova, Istra i Dalmacija pripojene su Habsburškoj Monarhiji što znači da je cijeli je hrvatski prostor, iako upravno razjedinjen, formalno bio okupljen u Monarhiji. Hrvatska i Slavonija pripadale su ugarskom, Dalmacija i Istra austrijskom dijelu Monarhije, Rijeka i Primorje bili su *corpus separatum* s nejasnim razgraničenjem hrvatske i ugarske nadležnosti, a Vojna krajina bila je pod izravnom upravom Beča (Stančić, 2008: 6).

2.6.2. Konstrukcija nacionalnog identiteta u razdoblju ilirizma

Stvaranje hrvatske nacije usko je povezano s djelovanjem hrvatskog narodnog preporoda i Ilirskog pokreta (Novak, 2012: 104). Razdoblje hrvatskog narodnog preporoda obuhvaća vrijeme od kraja 18. do sredine 19. stoljeća i dijeli se na pripremno razdoblje (1790.-1835) s neposrednim pripremnim razdobljem (1830.-1835.), puno preporodno razdoblje (1835.-1848.), vrhunac za vrijeme revolucije 1848. koji je 1850. godina nakon uvođenja Bachova apsolutizma doživio kraj (Stančić, 2008: 6). Mnogo je znanstvene literature napisano o ilircima i ilirskom djelovanju. U ovome kratkom pregledu težište će se staviti na konstrukciju onih aspekata hrvatstva, odnosno ilirstva koji su se promovirali u najranijim turističkim vodičima Zagreba, a osim političkog i jezičnog obuhvaćaju i neke odrednice popularne kulture.

Nacionalna ideologija kakvu su zastupali ilirci može se iščitati iz tekstova koje su pisali preteče ilirizma, pripadnici ilirskog pokreta i programa Narodne stranke koja je iz njega proizašla (Novak, 2012: 117). Preteče Ilirskog pokreta, njegovi pripadnici i članovi Narodne stranke mijenjali su svoje stavove o opsegu hrvatske nacije, ilirskog prostora i njegovih elemenata (Tafra, 1992: 194). Različita su viđenja o ključnom cilju iliraca, od onih da je prioritet bio južnoslavensko, srpsko-hrvatsko i/ili hrvatsko ujedinjavanje pa Novak zaključuje da su oni

iskaze svoje ideologije prilagođavali trenutnim okolnostima, odnosno sklonosti ili nesklonosti Beča (2012: 119).

Izgradnja odrednica nacionalnog identiteta bila je višeslojna, a važan se dio nastojanja ilirskog pokreta koji je svoj politički izraz tražio u okviru Narodne stranke odnosio na pitanje jezika. Iako je hrvatski jezik rano dobio svoju pismenost, zbog tuđinske vlasti nije doživio politizaciju istovremeno s gramatikalizacijom (Novak, 2012: 47). Prva teritorijalizacija hrvatskog vernakulara dogodila se u Dalmaciji kada su pod francuskom upravom pokrenute prve novine koje su sadržavale tekstove na „ilirskom vernakularu“ – Kragalski Dalmatin (1806-1810) te je tako taj idiom službeno povezan s određenim teritorijem (Škiljan, 2002: 263). Administrativno, Hrvatska je u 19. stoljeće ušla kao konglomerat devet upravnih jedinica podijeljenih između četiriju država pa je postizanje nacionalnog zajedništva na političkom, jezičnom, kulturnom planu bilo otežano. Osim toga nije bilo društvene skupine koja bi bila nositeljem uporabe i promicanja hrvatskog jezika jer malobrojni građanski i trgovački sloj nije za to bio dovoljno snažan (Stančić, 2002).

Već nakon smrti Josipa II i propasti njegovih reformi, hrvatski su zastupnici u Ugarskom saboru izjavom *Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae*, pokazali osjećaj jezično-kulturnog identiteta. U toj su se izjavi koju je sastavio Nikola Škrlec ilirci pobunili protiv jozefinske upravne germanizacije i usprotivili uvođenju mađarskog kao uredovnog jezika braneći neutralni latinski i smatrajući da bi prihvaćanje tuđeg jezika bilo biljeg ropstva (lat. *nota sevitius*). Iako su nacije kompleksne zajednice koje nisu određene samo jezično, jezik jest jedno od sredstava grupne identifikacije i diferencijacije prema drugim skupinama zbog čega on može postati integracijski motiv. Godine 1832. Ivan Derkos izrazio je želju da se da se Trojedna kraljevina ujedini u „jednom jeziku“, ne pučkom, već učenom, književnom (lat. *in unam linguam, non popularem, sed eruditam, literarum*) (Stančić, 2002: 38). Iako se ilircima pripisuje zasluga za prvu standardizaciju hrvatskog jezika, gramatološki i leksikografski rad na njemu započeo je još u 18. stoljeću. Ilirci se mogu smatrati elitom koja je prva izgradila predodžbu jezične zajednice te za nju oblikovala prikladan idiom oko kojega se okupila stvarna jezična zajednica (Škiljan, 2002: 262). Ilircima je cilj bio stvaranje zajedničkog jezika Hrvata, ali i nadregionalnog jezika južnoslavenskih naroda, a podloga je tomu jeziku najraširenije, štokavsko narječje (Novak, 2012: 123). U svome radu mala je ilirska jezgra uživala potporu tijela službene Hrvatske, ali i Dvora jer ovaj, ne htijući da Ugarska ojača, nije potvrdio prijedlog ugarskog sabora za uvođenjem mađarskog jezika kao službenog u Hrvatskoj. Ipak, zbog

zadiranja u političko pitanje Bosne te Gajeve suradnje s Rusijom, ministar Meternich donio je odluku o zabrani ilirskog imena i stavio hrvatski narodni preporod pod političku kontrolu. Kako je mađarska oporba na čelu s Koshutom jačala, ta je kontrola olabavljena, a Narodna je stranka postala vladina stranka zbog čega su njezini članovi bivali imenovani na važne državne funkcije, a službena je Hrvatska prihvatila preporodni program. To je rezultiralo osnivanjem najviših nacionalnih, političkih, nastavnih, kulturnih i crkvenih institucija kao i uvođenjem narodnog jezika kao službenog u Hrvatskoj 1847. godine (Stančić, 2001: 102).

Hrvatski se nacionalni identitet, u razdoblju ilirizma nije očitovao samo radom na jeziku, nego i književnošću, odnosno domoljubnom lirikom. Važnu ulogu u buđenju nacionalne svijesti imale su kratke, popularne pjesme – davorije ili budnice. Prvu domoljubnu pjesmu u razdoblju ilirizma *Horvatov sloga i zjedinjenje*, poznatiju po stihu *Još Hrvatska ni propala*, napisao je Ljudevit Gaj. Ona je u svojem tekstu sažela osnovne ideje ilirizma, a zbog melodioznosti bila je lako pamtljiva i prihvaćena u narodu. Osim nje popularne su bile i Vukotinovićeva *Nek se hrusti šaka mala*, Demetrova *Prosto zrakom ptica leti*, Mihanovićeva *Hrvatska domovina* koja je postala hrvatska himna te Preradovićeva *Puca zora bit će dana* (Barac, 1954). U tim su se popularnim pjesmama od kojih većina nije imala umjetničku vrijednost sažimale osnovne odlike hrvatstva. Česti motivi bili su povijesni, odnosno sjećanje na nekadašnju veličinu, ljepota domovine, ljepota i snaga našeg jezika, spoznaja o vrijednosti rada za domovinu, sloboda i sloga. Nakon Srpanjskih žrtava iz 1845. godine te događaja nakon 1848. tematika se mijenja te se u domoljubnom pjesništvu iliraca osjećaju klouče i poraz (Barac, 1954: 80).

U Danici lirskoj, br. 53 od 31. 12. 1842. Bogoslav Šulek u mobilizacijskom je pozivu napisao: „Uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ (Smetko, 2017). Tim je riječima završio svoj članak O važnosti narodne nošnje u čijem je fokusu interesa odjeća koju naziva narodna nošnja pridajući joj uz običaje i jezik, kao glavno integracijsko sredstvo hrvatske nacije, važnu ulogu u afirmiranju nacionalnog identiteta (Smetko, 2017: 365). Pripadnici ilirskog pokreta, uglavnom pripadnici građanstva, osmislili su narodno odijelo koje je temeljeno na odjeći kakvu je nosio seljački sloj preuzevši prepoznatljive znakove narodne identifikacije, a s namjerom da takvo odijelo postane nacionalno. Ilirci su ga nazivali narodnom opravom, narodnim nošivom, narodnom haljinom, narodnim odijelom i narodnom nošnjom. To odijelo imalo je dva prepoznatljiva dijela, surku, odnosno vrstu kratkog kaputa i crvenkapu crvenu vrećastu kapu s istaknutim ilirskim simbolom, polumjesecom i šestokrakom zvijezdom. *Sami preporoditelji koristili su te odjevne predmete kao semiotičke znakove identifikacije te ih ciljano*

upotrebljavali kao sredstvo i kao medij u nacionalnom osvješćivanju i iskazivanju domoljublja (Smetko, 2017: 370). Kolorirana litografija Carla Goebela *Ulazak Alberta Nugenta sa svojim serežanima u Zagreb* prigodom banskog ustoličenja Franje Hallera zanimljiva je po tome što uprizoruje i prenosi šarolikost u odijevanju prisutnih građana od kojih su neki odjeveni pomodno u frakove, a drugi u surke s crvenkapama. Ta prigoda bila je prva svečanost na kojoj se javno iskazivala pripadnost ilirskom narodu o čemu su izvještavale i onodobne novine ali su prenosile i izvještaje mađarskih tiskovina kojima su se na podrugljiv način komentirala odijela serežana i iliraca (Smetko, 2017: 377). Takvo, narodno odijelo, nosio je ban Jelačić kada je ustoličen u bansku čast što je ovjekovječio Anton Dominik Fernkorn u njegovoj skulpturi koja se nalazi na glavnom zagrebačkom trgu prikazavši ga na konju upravo u takvome odijelu sa sabljom uperenom prema naprijed.

2.6.3. Promocija nacionalnog identiteta u turističkim vodičima

Turistički vodiči često su medij kroz koji se zrcali osobni identitet njihovih autora, ali i iz kojih se može „pročitati“ nacionalni/etnički i/ili klasni, dakle kolektivni identitet (Koshar, 2000: 26-27). Pišući o turizmu, Koshar (2000: 9) kulturu putovanja smatra važnom sastavnicom individualnog identiteta u modernitetu što ne mora, ali može poprimiti klasno i nacionalno obilježje. Thurlow i Jaworski (2010) tvrde pak da je turizam duboko semiotička industrija posvećena proizvodnji, komodifikaciji i reprezentaciji kulture i kulturnih razlika pri čemu je jezik osnovni resurs. Koshar (2000: 164) turistički vodič naziva konceptom kojim se mogu ciljano promicati posebne identitetske odrednice, odnosno konstruirati nacionalni identitet. Prema njemu putovanje je kulturna praksa koja zahtijeva i stvara hermeneutiku turizma zasnovanu na interpretaciji tekstova i markera koji služe produkciji znanja o sebi i drugome, a vodič je pritom kulturni proizvod pomoću kojeg se može promišljati veza između globalne evolucije dokolice u komercijalnom društvu, rasta turizma i izgradnje kulturnog i nacionalnog identiteta (2000: 15) Koshar je turističke vodiče proučavao kao predmete popularne kulture iz kojih je proizašlo pitanje o tome jesu li, i ako da kako, prakse dokolice pridonijele važnim konceptima identiteta u modernitetu. Vodiče je proučio, ne kao izvore podataka i/ili proizvode, nego kao tekst koji je imao snažan utjecaj na kulturni identitet svojih korisnika. To je učinio na primjeru Njemačke čije su putničke kulture utjecale na, ali istovremeno i oblikovale, žestoke političke sukobe koji su obilježili europsku povijest 20. stoljeća.

2.7. Turistički vodiči u društvu i znanosti

2.7.1. Društvena stigma turističkog vodiča

Od samih se početaka turizma u društvenoj percepciji stvara razgraničenje „dobrog putovanja“ i „lošeg turizma“, a vodič i njegov korisnik često bivaju predmetom poruge i omalovažavanja. Američki pisac Henry James bio je zgrožen tim novim putnicima, što je izrazio danas poznatim riječima „*vulgar, vulgar, vulgar*“. Heinrich Heine bio je svjestan da će se zahvaljujući željeznici potpuno promijeniti percepcija osnovnih pojmova ustvrdivši da se njome uspješno ubilo prostor (Müller, 2012: 143), a Roland je Barthes u *Mitologijama*, svojoj kritici građanskog društva, vodiče nazvao sredstvom zasljepljenja (2009). U seriji satiričkih vodiča kroz izmišljene zemlje Molwaniju (2003.), Phaic Tăn, (2004.) i San Sombrero (2008.) autori S. Cilauro, T. Gleisner i R. Sitch narugali su se stereotipnom načinu na koji se u vodičima opisuju različite zemlje. Prema Kosharu (2000: 2) osnovni je krmen vodiča, sudeći prema kritikama koje su mu često upućivali znanstvenici i putopisci, sama činjenica što uopće postoji jer je pukim postojanjem potpuno onemogućio to dobrovoljno micanje iz neke vrste sesilnosti u produženi trenutak izmještenosti koje je autor definirao kao turizam. Komodifikacija, marketing, materijalizam i turistička industrija onemogućili su slučajna i spontana otkrića time što su izmislili paket aranžmane i unaprijed utvrđene itinerare.

U istraživanju o tome kako turisti koriste turistički vodič (Therkelsen i Sorensen: 2005: 48) jedan od autora prisjeća se zgrade iz djetinjstva kada se s roditeljima našao u centru Londona i jakog osjećaja nelagode koji je tada osjetio. Naime, dok su roditelji listali po turističkom vodiču da bi se snašli i odlučili kamo će dalje te je time njihov identitet turista bio očit, autor se fizički udaljio od njih, a kada je slučajni prolaznik ponudio pomoć, njegov se osjećaj nelagode još više produbio. To je bio očit znak da se stigma turističkog vodiča, kao nečeg trivijalnog, površnog i sramotnog percipirala već u dječjoj dobi.

Negativan društveni stav o turistu i turističkom vodiču kao „pejorativnom predmetu u suvremenom turizmu“ (Peel i Sørensen, 2016: 207) dobro reflektira rugalica upućena sudionicima paket aranžmana putničke agencije *Thomas Cook*, prve koja ih je organizirala, objavljena u satiričkom časopisu *Punch* već davne 1876. (Berghoff i dr. 2002: 172 prema Peel i Sørensen, 2012: 2):

*Learns to like and to look
By his Guide or his Book
Now he likes his routes Cooked
His opinion red-booked.*⁷³

Često se u znanstvenoj literaturi o turističkim vodičima spominje engleski pisac E. M. Forster i njegov roman *Soba s pogledom*⁷⁴ (Koshar ed, 2002: 109; Thurlow i Jaworski, 2010: 191; Francesconi, 2014: 1-2; Peel i Sørensen, 2016: 206) koji se smatra prvom kritikom masovnog turizma. U drugome poglavlju toga romana naslovljenome *In Santa Croce with no Baedeker* (hrv. U Santa Croceu bez bedekera) glavna protagonistkinja našla se sama, bez stroge guvernante i bedekera pri ruci, u Firenci, odnosno u navedenoj crkvi. Iako taj za nju nepoznat prostor u kojem se zatekla bez ikakvog tumača ili posrednika nije za nju imao nikakvo značenje, taj se trenutak pokazao prijelomnim za njezin život jer je upravo zahvaljujući toj novostečenoj izgubljenosti, ali istovremeno i slobodi, počela sama, bez utjecaja guvernante i/ili bedekera, odnosno promicatelja strogih građanskih društvenih normi, svijet doživljavati samostalno i tako sama donositi odluke važne za svoj život.

Peel i Sørensen na podcjenjivanje turističkog vodiča nailazili su često u popularnom i znanstvenom štivu te su postavili pitanje koliko je takav stav utjecao ili utječe na razumijevanje turističkog vodiča kao predmeta kulture i kako bi to moglo utjecati na opstanak vodiča u nekoj prepoznatljivoj formi. Koshar ističe da je turistički vodič, bez obzira na sve svoje mane, ojačao individualizirajuću funkciju turizma i .postao simbolom želje za emancipacijom (2000: 212).

Müller čestu kritiku o površnosti, nepotpunosti i netočnostima pri prikazivanju realiteta u turističkom vodiču smatra u jednu ruku opravdanom, ali u drugu dociranjem koje gubi iz vida neznanstveni karakter turističkog pogleda. Prema Müller vodiči ne reflektiraju ni društvo u totalitetu niti zbroj onoga što se smatra kulturom svakodnevice, a kritika o „pogrešnom“ pogledu kojem se pretpostavlja vlastiti „ispravan“, podjednako subjektivan i selektivan, nije

⁷³ On vidi i voli
Samo ono što mu vodič zbori
On dopušta da mu Cook rutu skroji
A Baedeker da mu misli stvori. (autoričin prijevod)

Ova kratka rima rugalica je turistima, odnosno njihovom prepuštanju Baedekeru i agenciji Thomas Cook, koji umjesto njih odlučuju što vrijedi vidjeti i što im se treba svidjeti.

⁷⁴ Radnja ovoga romana odvija se u vrijeme Grand Toura i smatra se jednom od prvih literarnih kritika modernog turizma i turističkog vodiča.

vrijedna razmatranja (2012: 14). Peel i Sørensen posebno su poglavlje u svojoj monografiji posvetili društvenoj stigmatizaciji toga žanra te su zaključili da turisti uistinu mogu biti pasivni potrošači lokacija te pratiti vodič u stopu, ali da oni isto tako mogu biti i više od kratkotrajnog sredstva zasljepljenja te da njegovi korisnici mogu aktivno i selektivno usvajati podatke, ovisno o svojim željama i interesima (Peel i Sørensen, 2016: 211)

Peel i Sørensen pronašli su novija istraživanja (Lislie, 2008: 165) u kojima se poznata izdavačka kuća turističkih vodiča Lonely Planet proziva da vara korisnike tvrdeći u svojoj etičkoj viziji da njihovi vodiči omogućuju slobodu i izbor, a zapravo je omogućuju samo onoliko koliko se sloboda izbora uklapa u strukturu vodiča stvarajući samo privid samostalnosti. Poglavlje *Travel Guidebooks as Texts* započinje spomenutom ocjenom teoretičara kulture Rolanda Barthesa (2009) kako je vodič sredstvo zasljepljivanja, tj. suprotnost onoga što tvrdi da jest i da, perpetuirajući buržoaske vrijednosti izravno utječe na korisnikovo razumijevanje svijeta. Na tu tvrdnju nadovezuju se mnoga istraživanja tekstova vodiča koja se mogu podijeliti u dvije skupine: one koji istražuju politički odnos između produkcije i konzumacije turističkog vodiča i time Barthesovu tezu potvrđuju i oni koji tekst vodiča vide kao pomoć pri razumijevanju i konstrukciji destinacije. Takva istraživanja ponekad dovode u pitanje etičnost tekstova koji destinacije i lokalne običaje prikazuju i evaluiraju kroz prizmu zapadnjačke kulture. Tako Lonely Planet u svom indijskom vodiču tvrdi da je „posvećen projektu emancipacije i osnaženja koje se obraća potlačenijim ljudima koji žive u nepravdi“, a humanitarni se diskurs zadržava kroz čitav tekst. Etičnost se takvog pristupa problematizira (Bhattacharrayya 1997, Lisle 2008) jer se postavlja pitanje propagiraju li uistinu vodiči i turizam općenito to što Lonely Planet tvrdi da promiče, ili se pod krinkom humanitarizma „šverca“ stara kolonijalna percepcija na novi, prikriveniji način. Slično je na primjeru vodiča kroz Hrvatsku istog izdavača iz 2002. godine primijetila Krajačić te je zaključila da bi reprezentaciju hrvatskog geografskog prostora zanimljivo bilo proučiti u kontekstu postkolonijalne teorije koja je područje Balkana ili istočne Europe utvrdila kao europsku drugost. Iako su vodiči Hrvatske samo jedna vrsta tekstova iz koje se takva prezentacija zemlje može iščitavati, pristup je nacijama u njima esencijalistički te oni mogu iskazivati imperijalne stereotipe koji su upisani u dihotomiji Istok-Zapad, razvijenost-nerazvijenost, autentičnost-artificijelnost, ali istovremeno i sudjelovati u njihovu učvršćivanju (Krajačić, 2012: 86).

2.7.2. Znanstvena istraživanja turističkih vodiča

Kada je riječ o dostupnim znanstvenim istraživanjima turističkih vodiča ističu se tri monografije koje se na različite načine i iz različitih perspektiva bave turističkim vodičima. Prva je *German Travel Cultures* (2000) (hrv. Njemačke kulture putovanja) Rudyja Koshara, profesora njemačkih i europskih znanosti na Odsjeku za povijest pri Sveučilištu Wisconsin-Madison u SAD-u čije područje interesa uključuje povijest putovanja i dokolice, njemački nacionalni identitet i modernu društvenu povijest. Knjiga je dio serije *Leisure, Consumption and Culture* koja potiče znanstvena istraživanja o tome kako kulture dokolice i konzumerizma evoluiraju u odnosu na mnoštvo identiteta, a konzumaciju općenito i dokoličarske navike posebno tretira kao složen proces koji uključuje znanje, pregovaranje i aktivno stvaranje individualnog i kolektivnog identiteta.

Izborom reprezentativnih turističkih vodiča Koshar povezuje povijest putničke literature i stvaranje pet različitih kultura putovanja u razdoblju od 1904. do 1955., odnosno desetak godina pred Prvi do desetak godina nakon Drugog svjetskog rata. Opisane putničke kulture autor definira kao nacionalno-liberalnu, modernističku, socijalističku, nacional-socijalističku i američko-njemačku te ih oprimjeruje turističkim vodičima.

Rudy je Koshar (2000) vodič, predmet popularne kulture, upotrijebio kao polazišnu točku u istraživanju o tome kako su prakse dokolice (engl. *leisure practices*) dale povod nastanku važnih koncepata identiteta i sebe u modernitetu. Vodiče nije istražio kao izvore podataka, nego kao tekstove koji su dali važan doprinos stvaranju kulturnog identiteta svojih korisnika. Autor smatra da kulturni proizvodi, kojima pripada i vodič, mogu aktivno oblikovati i preoblikovati političke i društvene kontekste, stvoriti važne mreže između čitatelja i teksta, te između teksta i šire čitateljske zajednice. Takva se zajednica može definirati u terminima klase, roda, etniciteta, nacionalnosti, seksualne orijentacije, povijesne sudbine, religije, kulturnih stilova, regionalnog identiteta i političke ideologije. Za njega je vodič dio „hermeneutike“ turizma, odnosno procesa interpretacije kojom turist stvara značenje. U središtu je moderan pojedinac, smješten u određenu društveno-povijesnu situaciju, koji sudjeluje u stvaranju određene kulture putovanja i kolektivnog identiteta, a turistički je vodič pritom i pokretač i proizvod posredništva između pojedinca i kulture putovanja.

Knjiga Rudyja Koshara jedna je od najcitiranijih kada je riječ o novijim istraživanjima turističkih vodiča ili turizma. Prvi je uspostavio vezu između putovanja i identiteta te dokaze

za takve veze tražio i pronašao u vodičima. Dijakronijom kroz pet turbulentnih desetljeća njemačke povijesti, obuhvativši oba svjetska rata, Koshar je uspješno pokazao koliko snažne mogu biti varijacije unutar jednog čvrstog koncepta te kako se iz vodiča može „čitati“ duh određenog vremena i specifični politički stavovi i/ili svjetonazori pružajući pritom polazište svim budućim istraživačima koji će analizirati vezu između turizma, identiteta i manipulacije ili društvenu stvarnost iščitavati iz vodiča. Do slične će spoznaje o mogućnosti obuhvata tog žanra, na posve drugačiji način, doći autorica iduće monografije, ali s fokusom na vodiče jedne izdavačke kuće koja je takoreći izmislila taj čvrst, ali istovremeno izvanredno rastezljiv i prilagodljiv medijski format.

Die Welt des Baedeker – Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945 (2012) (hrv. Svijet Baedekera – povijest turističkog vodiča kao kulturnog medija) je monografija proizišla iz doktorata Susanne Müller, znanstvene suradnice na Institutu za umjetnosti i medije Sveučilišta u Potsdamu, koja se bavi kulturnom povijesti putovanja, povijesti medija i medijskom kulturom 19. i 20. stoljeća. Knjiga je izdana uz potporu Zaklade *Andrea von Braun – von einander wissen* (hrv. Andrea von Braun – saznati jedan od drugoga) koja se zalaže za rušenje granica među disciplinama koje surađuju rijetko ili uopće ne surađuju. Rad se Zaklade temelji na ideji da se međusobnim obogaćivanjem može doći do neočekivanih i iznenađujućih saznanja. Kao što naslov knjige sugerira, autorica prikazuje kulturnu povijest kroz povijest medija na primjeru najpopularnijeg europskog vodiča – Baedekera. Pritom se ne oslanja ni na jednu klasičnu metodu, niti postoji tekst na koji se može teorijski pozvati, što tumači time da je povijest jednog kulturnog medija postupak, tj. priča kojoj se na praktičnom primjeru samo naziru konture. Stoga je cilj je njezina istraživanja razjasniti složen odnos između turističkog vodiča, medijske kulture i povijesti kulture što je moguće samo višeperspektivno. Da bi se objasnio jedan medij, prema Müller, potrebno je pogledati izvan njegovih granica. Müller vodič promatra iz posebne perspektive povijesti kulturnih medija Cilj je njezina istraživanja sažeto analiziranje formata kojem prethode povijesna razmatranja. Medijski formati nisu puki spremnici sadržaja koji sadržaj samo transportiraju korisniku, nego su i suproizvođači smisla – kada bi se zanemarilo formu u korist sadržaja, mediju bi se oduzelo ono što mu je specifično. Formati su uvijek u pokretu sve dok promjena ne postane toliko jaka da uvjetuje stvaranje novog formata, zbog čega je turistički vodič, kao i svaki drugi medij, u stanju stalne diferencijacije i specijalizacije. Njegove formalne sastavnice otvaraju prostor mnogim mogućnostima, ali istovremeno djeluju ograničavajuće. Baedeker je razvio moćan okvir koji se razvija do danas i koji je pogled standardizirao u pokušaju da pokaže svijet onakvim kakav on

uistinu jest. Za Müller turistički vodič, kao svaki drugi medij, karakterizira podvojenost, odnosno on slobodu daje, ali ju istovremeno selekcijom, normama, pravilima klasifikacijama i zvjezdicama ograničava, a ta je ambivalencija u srži njegove medijske logike (Müller, 2012: 119).

Ta je knjiga jedinstven pokušaj da se pronikne u bit jednog žanra jer joj ne prethodi ni jedan tekst na koji se poziva niti rabi neku ranije etabliranu znanstvenu metodu kojom vodiče istražuje. Da bi se u tu bit proniknulo, potrebno je izići iz okvira samoga formata u svijet ljudi koji ga koriste, tj. uspostaviti kontekst, i to svakodnevnim u kojem su nastali. Tim se pristupom Müller približila postavkama kritičke analize diskursa, s tom razlikom da se ne bavi odnosima moći ili institucijama, nego i drugim optičkim medijima koji su obilježili dotično vrijeme, tj. različita vremena kroz koja je vodič opstajao. Knjigom je autorica pružila svjež pogled i uspostavila novu i drugačiju teorijsku osnovu za istraživanja ostalih medija, a zanimljiva je za čitanje i onima koji se istraživački njima ne bave. Njome je pokazala kako i pristup istraživanju jednog žanra može biti podjednako fleksibilan kao što se fleksibilnim pokazao i predmet njezine analize. Turističke je vodiče odredila kao zrcala okruženja u kojima su nastajali i posljedicu tehnoloških inovacija koje su ih omogućile.

Treća je knjiga, namijenjena istraživačima na poslijediplomskoj razini, *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks* (2016) (hrv. Istraživanja uporabe i utjecaja turističkih vodiča) Victorije Peel i Andersa Sørensen. Jedna je u seriji *Tourism and Cultural Change* kojoj je cilj kritički istraživati složen i dinamičan odnos između turizma i kulture te poziva istraživače iz različitih disciplina da uzmu u obzir navedeni odnos. Victoria je Peel profesorica na Odsjeku za turizam Sveučilišta Monash u Australiji, bavi se kulturnim turizmom i putovanjima mladih, a Andres Sørensen vlasnik je tvrtke *TourismLab.dk* iz Danske koja se bavi istraživanjima i savjetovanjem u području turizma i ugostiteljstva kojima pruža uvid u fenomen turizma i ponašanje turista. Usprkos brojnim kritikama koje su mu upućene, turistički vodič nije ni odgovarajuće ni dostatno bio predmetom znanstvenih istraživanja, stoga je cilj ove publikacije problematizirati kontekst turističkog vodiča i proširiti znanja o tom sveprisutnom elementu putovanja u cilju kvalitetnijega razumijevanja sustava turizma.

Peel i Sørensen (2016: 29) prvi su definirali turistički vodič u znanstvenoj literaturi. Također su odredili sedam područja (lat. *lacunae*) koja zahtijevaju više znanstvenih istraživanja i suprotstavljenih mišljenja (2016: 8). Prvo se područje odnosi na pojašnjenje konceptualizacije turističkog vodiča. U dosadašnjim istraživanjima na engleskom jeziku turistički se vodič

naziva *guide*, *handbook*, *travel guide*, *tourist guidebook* i *travel handbook*, što ili dovodi do sužavanja istraživačkog korpusa na „siguran izbor“ ili se termini upotrebljavaju bez razlike. I u hrvatskom jeziku postoji terminološka neujednačenost, odnosno turistički je vodič jtermin koji se rabi i za monografiju o gradu i za osobu podjednako. Potreba za konceptualizacijom postaje žurnija jer ulogu preuzimaju nove tehnologije i platforme. Pregledom nešto više od 13.000 članaka objavljenih u 22 međunarodna turistička časopisa izdana poslije 2000. godine te vodećeg svjetskog časopisa *Annal of Tourism Research*, Peel i Sørensen utvrdili su da se termin *guidebook* često upotrebljava i shvaća kao komercijalna publikacija koja se konvencionalno naziva *travel guidebook*, ali se povremeno upotrebljava i za promidžbene publikacije turističkih zajednica, popise kampova, restorana ili znamenitosti, zbog čega dolazi do terminološke neujednačenosti, čak i unutar jednog članka.

Autori su ovom knjigom pokušali obuhvatiti dosadašnja istraživanja vodiča s engleskog govornog područja i ona pruža dobar pregled literature i znanstvenika koji su se bavili ili se bave ovim žanrom. Za razliku od Koshara i Müller koji su mu, usprkos stigmi, priznali određenu romantiku i osobnost, Peel i Sørenseni su vodiču prišli „s druge strane“, tj. istraživali su ga etnografski i statistički trezveno, kao uporabni predmet, pokušali skinuti „stigmatu“ koja ga prati i – što je Susanne Müller na kraju svoje knjige primijetila kao nužno - ponuditi prvu konceptualizaciju vodiča u znanstvenoj literaturi. Uporabom (n)etnografije prvi su spoznali da korisnici upotrebljavaju vodič drugačije nego što se misli, te da on nema utjecaj na destinaciju za koji ga se „okrivljuje“. Zbog svega toga, ova knjiga može poslužiti kao polazište za mnoga istraživanja turističkih vodiča i njihove moći da posredno ili neposredno utječu na mjesta i ljude.

Navedeni znanstvenici dolazili su iz različitih znanosti te su sukladno tome turističke vodiče promatrali iz različitih znanstvenih perspektiva, a često su pritom njihovi doprinosi bili multidisciplinarni. Povjesničar Rudy Koshar je tako svoje istraživanje o vodičima po Njemačkoj započeo pitajući se kako su, i jesu li uopće, navike vezane za slobodno vrijeme pridonijele promjeni poimanja identiteta i sebe u modernitetu te do kakvih bi se rezultata došlo kada se turističke vodiče ne bi promatralo kao izvore informacija, nego kao tekstove koji su utjecali na kulturni identitet svojih korisnika. Najnekonvencionalnije od dostupnih istraživanja zasigurno je spomenuti doktorat Susanne Müller jer istraživanje Baedekerovih vodiča nije oslonila na ni jedan dosada uspostavljen teorijsko znanstveni okvir, niti je rabila neku

ustanovljenu znanstvenu metodu. Na primjeru samo tih dvaju istraživanja vidljivo je da turistički vodiči, kao predmeti istraživanja, omogućuju izrazito širok raspon pristupa.

Kako je ustvrdio Koshar, mnogi znanstvenici nisu zadovoljni kritikom koja inzistira na dihotomiji „dobrog putovanja“ i „lošeg turizma“ jer ona ne može objasniti razlog zbog kojega tako velik broj ljudi putuje radi dokolice/odmora (engl. *leisure*). Isto tako, spomenuta kritika Henryja Jamesa upućena turistima: „*vulgar; vulgar; vulgar*“ ne može više biti ni teorijska polazišna točka ni povijesna argumentacija, bez obzira na to što su znanstvenici, obrazovani laici, vlade pa i turisti sami skloni vidjeti turističko iskustvo na takav način (2000: 4).

Zbog znanstvenog zanemarivanja, negativna društvena percepcija turističkih vodiča i njihovih korisnika inercijom se nastavila do danas (Peel i Sørensen, 2016). Dosadašnja istraživanja tekstova vezanih uz putovanja uglavnom su zanemarivala publicistički žanr turističkoga vodiča smatrajući ga neznanstvenim ili umjetnički nevrijednim. Ipak, posljednjih desetljeća oni dolaze u fokus istraživanja. Turizam kao društveni fenomen i najbrže rastuća industrija u svijetu i u Hrvatskoj motivira sve više znanstvenika iz različitih disciplina da istraže povijesni razvoj turističkoga vodiča, njegov utjecaj na korisnike i mjesta koja opisuje ili ga pak, kao Koshar (2000: 211), smatraju korisnim alatom za istraživanje fenomena turizma. Istraživanja su turističkih vodiča multidisciplinarna, tj. dolaze iz područja turizma, kulturnoga turizma, sociologije, kulturne antropologije, sociolingvistike, lingvistike, povijesti kulturnih medija, povijesti i geografije.

Dosadašnja istraživanja turističkog vodiča mogu se podijeliti na istraživanja koja se bave poviješću vodiča, istraživanja sadržaja i reprezentacije određenog prostora, a najmanje ih istražuje načine na koje turisti upotrebljavaju, tj. čitaju turističke vodiče. Prvu skupinu čine povijesna istraživanja vodiča 19. i 20. stoljeća. Prvom nakladnički uspješnom serijom europskih vodiča smatra se Handbook for Travellers on the Continent (1836) izdavača Johna Murryja iz Engleske. Njega je s tržišta istisnuo njemački izdavač Karl Baedeker koji je u toj mjeri vladao europskim tržištem vodiča 19. i prve polovice 20. stoljeća da je postao metonimijski izraz za taj žanr u Engleskoj i Njemačkoj (Allen, 1996). Budući da su uspostavili standarde žanra, istraživanja povijesnih vodiča najčešće se bave jednim od tih dvojice izdavača. Goodwin i Johnston (2013) provode kvalitativnu i kvantitativnu analizu Murrayeva vodiča, Koshar (1998) Baedekerov vodič vidi kao simbol i instrument njemačke ekonomske hegemonije nad ostatkom svijeta, a Gilbert (1999) i Mackenzie (2005) istražuju reprezentaciju Londona u turističkim vodičima kao imperijalističkoga središta, a Gilbert i Hancock (2006)

analiziraju kako se tradicija europskih vodiča reflektira na izradu vodiča za Novi svijet. U novije vrijeme, zbog široke rasprostranjenosti uporabe, velike količine korpusa, te općeg i kulturnog utjecaja koji su Baedekerovi vodiči imali, Austrian Centre for Digital Humanities (ACDH), novoosnovani institut Austrijske akademije znanosti, razvija Baedeker Corpus unutar projekta „travell!digital. Exploring People and Monuments in Baedeker Guidebooks (1875-1914) u cilju da omogući otvoren pristup građi znanstvenicima za istraživanja diskursne reprezentacije kulture i konstrukcije identiteta (Czeitschner i Krautgartner, 2017).

Sljedeću skupinu istraživanja čine semiotičko funkcionalne, višemodalne analize vodiča ili brošura koje istražuju na koji način slika i tekst zajedno proizvode značenje u reprezentaciji određene destinacije. Lew (1991) analizom tekstualnoga i slikovnoga sadržaja četiriju vodiča Singapura istražuje specijalnu dimenziju urbanog turizma, a Bertoša, Muhvić-Dimanovski i Skelin Horvat (2012) na primjeru brošure Hrvatska kulturna baština analiziraju načine konstrukcije Hrvatske kao turističke destinacije iz semiotičke perspektive. Neka istraživanja vodiča fokusiraju se na tekstualnu stranu vodiča. Muhvić-Dimanovski i Skelin Horvat (2011) uspoređuju sadržaje triju vodiča o Hrvatskoj stranih i domaćih autora. Ramm (2000) istražuje kratke vodiče za Norvešku na njemačkom jeziku polazeći od triju Hallidayevih kontekstualnih dimenzija, Swensen i Daugstad (2012) na primjeru četiriju vodiča s težištem na kulturnoj baštini pokazuju kako se kroz turističke vodiče ona komodificira, a Mocini (2013) analizom britanskih brošura operatera specijaliziranih za promociju Italije pokazuje kako je evaluativan jezik promidžbeno učinkovit. Relativno malo istraživanja bavi se načinom kojim se čitatelji koriste turističkim vodičima i utjecajem koji vodiči imaju na destinaciju koju opisuju. Therkelsen i Sørensen (2005) kvalitativnim intervjuima istražuju kako turisti u Kopenhagenu čitaju turističke vodiče, Peel i dr., (2012) zaključuju kako se vodiči u australskim tiskanim medijima percipiraju kao osnovno sredstvo pri činu putovanja, a Peel i Sørensen u već spomenutoj knjizi *The Use and Impact of Travel Guidebooks* (2016) istražuju uporabu i važnost turističkog vodiča, problematiziraju njegovu dosadašnju percepciju te utvrđuju da treba mnogo daljnjih istraživanja kako bi se sveobuhvatno istražio međusobni utjecaj vodiča, turizma i kulture jer takva su istraživanja rijetka i nesustavna.

2.7.3. Što je turistički vodič

Seaton (2002) tvrdi da se dvojake potrebe turista ispunjavaju dvjema vrstama tekstova, uputama koje usmjeravaju turiste kamo ići i što vidjeti te uputama o tome kako odigrati ulogu dobrog

turista. Prvu vrstu teksta naziva *vade mecum* (hrv. pođi za mnom), a drugu *belles lettres* (hrv. beletristika). Dok *vade mecum* tekst usmjerava pogled na predmete u vanjskom svijetu objektivno nabrajajući mjesta, prizore, rute i njihove odlike *belles lettres* tekstovi obuhvaćaju i sjećanja, dnevnike, poeziju i romane koji implicitno nude diskurzivne načine shvaćanja i reagiranja na putovanja i mjesta. Drugim riječima, ako *vade mecum* opisuje vanjski svijet, *belles lettres* usađuju mentalitet za shvaćanje toga svijeta (Seaton, 2002: 148).

Kao što je utvrđeno ranije, format turističkog vodiča kakav poznajemo danas uspostavio je njemački izdavač K. Baedeker, a njegovi su vodiči bili toliko popularni i utjecajni da je Baedeker postao metonimijskim izrazom za žanr na engleskom i njemačkom jeziku. U digitalnom izdanju enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža nalazi se natuknica iz koje je vidljivo da on postoji u hrvatskom standardnom jeziku, a rabi se u fonetiziranome obliku:

bedeker, putni vodič, priručna knjiga za turiste, nazvana prema njemačkom nakladniku, osnivaču prvog izdavačkog poduzeća za takve knjige, Karlu Baedekeru (1801–59). Bedekeri se izdaju na različitim jezicima, obuhvaćajući šira ili uža zemljopisna područja (kontinente, države, pokrajine, alpinistička područja, rivijere, gradove itd.).⁷⁵

Taj se eponim u hrvatskome jeziku danas iznimno rijetko upotrebljava. Pronađen je samo u naslovu novinskog članka *Antituristički manifest i bedeker u jednoj knjizi* o neobičnom vodiču Bola, odnosno rugalici masovnom turizmu bračkog umjetnika i osobenjaka Ivica Jakšića Čokrića Puka.⁷⁶ O tome da se rabio i u prošlosti svjedoči citat iz zbirke feljtona o Zagrebu, *O Zagrebu koješta*, u kojem Milan Šenoa (2001: 37) svojeg prijatelja Drageca koji je mnogo znao o Zagrebu i o njemu mu rado govorio naziva *svojim Baedekerom*.

Pri odabiru vodiča koji sačinjavaju korpus ključan je bio koncept kakav je uspostavio Karl Baedeker, odnosno odabir je ovisio o tome slijede li pronađeni naslovi načela Baedekerova formata pa su na popis uvršteni samo oni koji su taj kriterij zadovoljili. Taj je koncept opisala Susanne Müller (2012: 26-27): *Turistički se vodič u pravilu sastoji od triju dijelova koji mu*

⁷⁵ bedeker. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristup ostvaren 7. 5. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6553>>.

⁷⁶ Ivanišević, Ivica „Antituristički manifest i bedeker u istoj knjizi“. U: *Slobodna Dalmacija*, mrežno izdanje 6.8.16. <https://slobodnadalmacija.hr/kultura/antituristicki-manifest-i-bedeker-u-istoj-knjizi-322204>; pristup ostvaren 26.10.20.

definiraju strukturu: informacija o zemlji, praktičnih informacija i opisa destinacije. Müller vodič promatra iz posebne perspektive povijesti kulturnih medija. U skladu s tim, vodič vidi kao iluzionistički optički medijski format koji dovodi u vezu s ostalim optičkim medijima s obzirom na to da su iluzionistički mediji 19. stoljeća oblikovali horizont očekivanja i promijenili putničke navike publike.

Vodilja pri odabiru korpusa bila je i definicija turističkog vodiča koju su, prvi u znanstvenoj literaturi, uspostavili Peel i Sørensen (2016: 29):

A travel guidebook is a commercially distributed entity, made for transient non-locals to be used in the field. It contains place representations and is comprehensive as it includes practical information beyond that of a special interest subject. Yet, it is selective, and by evaluating more than just listing it facilitates a selection process. Authority is asserted through sender identity and through potential to contend “official” information⁷⁷.

Svi su navedeni autori do zaključaka o strukturi vodiča i njegove definicije došli imajući u vidu ključnu ulogu koju je u nastanku žanra imao upravo utemeljitelj formata K. Baedeker čijih se osam vodiča nalazi u korpusu.

Krajačić (2011: 87) turistički vodič definira kao *konstrukt znakova koji kroz interakciju s onima koji ga konzumiraju sudjeluje u proizvodnji i razmjeni značenja o nekom geografskom, odnosno kulturnom prostoru. Dakle, riječ je prvenstveno o iznimno komunikativnom sustavu koji iziskuje interakciju i pregovaranje, odnosno interpretaciju znakova i kodova poruka u svjetlu primaočevih vjerovanja i vrijednosti.* U članku *Problem reprezentacije prostora u suvremenom putničkom vodiču* autorica na primjeru vodiča Lonely Planeta kroz Hrvatsku iz 2002. godine pokazuje kako se u vodičima zapravo proizvodi prostor koji se predstavlja te se tako i Hrvatska uspostavlja kao fiktivna geografija, a vodič sudjeluje u proizvodnji stvarnosti.

⁷⁷ Turistički je vodič komercijalno distribuirana cjelina namijenjena kratkotrajnom boravku u destinaciji i korištenju *in situ*. Sadrži opis mjesta i sveobuhvatan je jer sadrži praktične i općenite informacije. Međutim, on je i selektivan jer osim što sadržaje nabraja on ih i ocjenjuje te time korisnika potiče na određeni odabir. Autoritet se nameće identitetom autora i potencijalom da se ospore „službene“ informacije.(autoričin prijevod)

3. OPIS VODIČA

3.1. Opis vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske

3.1.1. Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Trinaest stranih vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske izdale su tri poznate inozemne nakladničke kuće. Čuvena njemačka K. Baedeker iz Leipziga tiskala je njih osam, austrijska A. Hartleben iz Beča, koja je bila poznata po raskošnim izdanjima romana Julesa Verna, nakladnik je dvaju te njemačka Leo Woerl iz Würzburga, čiji su zaštitni znak bili kratki vodiči, zaslužna je za tri vodiča s popisa.

Budući da su spomenute izdavačke kuće bile vrlo poznate i uspješne u Europi engleskog, njemačkog i/ili francuskog govornog područja, odnosno onoj koja je imala najviše sredstava za putovanja, i s obzirom na to da je Karl Baedeker uspostavio standard toga žanra u 19. stoljeću te postao metonimijskim izrazom za turistički vodič, kratko je, kao uvod u pojedinačne opise vodiča, opisana povijest tih triju nakladničkih kuća.

Spomenuti vodiči se mogu podijeliti u dvije potkategorije: veliki vodiči i turističke monografije. U prvoj potkategoriji nalazi se deset vodiča od kojih su dva austrijskog izdavača A. Hartlebena, a osam ih je najpoznatijeg izdavača turističkih vodiča Karla Baedekera. Iako je kronološki najstariji vodič objelodanio nakladnik A. Hartleben, opis započinje vodičima K. Baedekera jer je on uspostavio standarde za žanr koji vrijede i danas. U drugoj potkategoriji se nalaze vodiči koje je objavila nakladnička kuća Leo Woerl.

3.1.1.1. Karl Baedeker i njegovi vodiči

U danima pred Prvi svjetski rat u Berlinu govorilo se da bi točno u podne car Wilhelm prekidao što god da je u tome času u palači radio. (...) te bi se prisutnima obratio riječima: „Uz vaše ljubazno dopuštenje, gospodo, sada ću vam se ispričati jer se moram pojaviti na prozoru. Vidite, u Baedekeru piše da to činim svaki dan u podne“

(Boorstin, 1964: 111 prema Peel i Sørensen, 2016: 1)

Osnivač istoimene izdavačke kuće Karl Baedeker rodio se 1801. u obitelji koja se od 17. stoljeća bavila izdavaštvom, tiskarstvom i knjižarstvom. Nakon školovanja u Heidelbergu

odlazi na naukovanje kod Georga Andreasa Reimera, poznatog berlinskog izdavača među ostalima i njemačkih romantičara Chamissoa, von Kleista, Tiecka, Novalisa, E.T.A. Hoffmanna, braće Grimm i Schlegela. Iako se zbog svog liberalnog svjetonazora Reimer zamjerio pruskoj cenzuri te su mu neka izdanja zabranjivana, to nije spriječilo njegova šegrti i pruskog poručnika Karla Baedekera da se do kraja života dopisuje ne samo s njim nego i s ostalim promicateljima revolucionarnih ideja poput Augusta Heinricha Hoffmanna von Fallerslebena, autora teksta Pjesme Nijemaca čija je treća strofa danas tekst njemačke nacionalne himne. Pod kraj svog naukovanja u Berlinu, Karl Baedeker počinje raditi u očevoj knjižari u Essenu i odlaziti na niz putovanja po Njemačkoj. Godine 1827. kupuje vlastitu knjižaru u Koblenzu jer je Koblenz osim što je bio glavni grad Rajnske provincije priključene Pruskoj 1810., bio i sjecište međunarodnih putova prema Italiji, Švicarskoj i Rajni. Godine 1836. izdaje *Traveller's manual of conversation* u kojem se direktno obraća putujućem građanstvu engleskog govornog područja. Taj je priručnik u kratkom vremenu postao jedan od najvećih uspjeha nakladničke kuće Karl Baedeker. Dvadesetih godina 19. stoljeća množe se na tržištu priručnici koji opisuju romantičnu i romantičarsku destinaciju oko rijeke Rajne poput priručnika *Rheinreise von Mainz bis Köln* Johanna Augusta Kleina. Od ostalih se razlikovao po malenom formatu, podnaslovu *Handbuch für Schnellreisende* (hrv. Priručnik za brzo putovanje) i jednom novitetu. Naime, Klein iz priručnika izbacuje sve fikcionalno, a popisuje samo „činjenično“. Opisima gradova i krajolika daje značajan prostor, rutu opisuje linearno, tj. prostornim redoslijedom. Nakon smrti autora, Karl Baedeker kupuje izdavačka prava na *Reinreise*, prerađuje ga te 1835. izdaje svoj prvi priručnik koji sadrži i zemljopisnu kartu rajnskog područja zbog čega postaje iznimno popularan jer je prva topografska karta Rajne izrađena samo sedam godina prije toga. I kasnije će njegova izdanja biti poznata po obilju kvalitetnih zemljopisnih karata. U svojoj je knjižari Karl Baedeker prodavao i u crveno ukoričene *Handbooks for Travellers* engleskog izdavača Johna Murraya, poznate engleske obiteljske izdavačke kuće koja je izdavanjem Byronova Childea Harolda proslavila i sebe i lorda Byrona. Budući da su se Murrayevi priručnici prodavali značajno bolje od priručnika *Rheinreise*, Karl ga Baedeker još jednom prerađuje po uzoru na Murrayeve vodiče tako da osim same rute uvodi praktične savjete o hotelima, prijevoznim sredstvima, restoranima i napojnicama. Tek se to, treće izdanje vodiča iz 1839. – koje dodatno pojednostavljuje, izbacuje povijesne opise, a unosi upute i praktične informacije, promijenivši tako i koncept i sadržaj – smatra prvim „pravim Baedekerom“ (Müller, 2012: 37). Poznate crvene korice koje je kopirao od Murraya postat će Baedekerov zaštitni znak tek od 1857. godine, od kada ih imaju svi njegovi vodiči. Iako konkurenti, Murray i Baedeker njeguju prijateljske odnose uz dogovor da

jedan drugomu neće krasti tržište te se redovito dopisuju. Ta je suradnja u najvećoj mjeri oblikovala Baedekerove vodiče jer nakon svakog je Murraya na engleskom uslijedio Baedeker na njemačkom jeziku koji je pokrivaio isto područje. Zlatnim krasopisom otisnut naslov na crvenim koricama i sustav zvjezdica kojima je isticao mjesta s posebnom preporukom preuzeo je od Murraya. Posebnu pozornost posvećuje formatu, s ciljem da pri putovanju bude praktičan i lako prenosiv, ali i sadržaju, tj. točnosti informacija koje pruža s ciljem da bude potpuno pouzdan, korisniku uštedi nepotrebne izdatke i previsoke napojnice te ga zaštiti od gostioničara koji su skloni varati. U 19. st. Murrayevi vodiči gube na kvaliteti i aktualnosti pa ih Baedeker sve češće kritizira. Odnos se narušava, a nakon smrti Karla Baedekera (1859.) njegov sin Ernst izdaje prvi vodič na engleskom jeziku te time Murrayu postaje konkurencija u njegovoj vlastitoj zemlji. Zbog toga suradnja prestaje, Murray se sve više povlači iz izdavanja vodiča da bi 1900. prodao izdavačka prava, a kuća Baedeker postala vladaricom tržišta turističkih vodiča. Tiska se (Hinrichsen, 1992) nekoliko stotina do najviše tisuću primjeraka po izdanju koja se stalno ažuriraju i zamjenjuju novima. Tržište se vodičima naglo širi, pojavljuje se konkurencija koja u velikoj mjeri kopira Baedekerove vodiče. U isto vrijeme, dakle u drugoj polovici 19. stoljeća, kada je taj žanr doživljavao svoje nakladničke vrhunce, nastaju i budući *Blue guides*, *Michelin guides* i mnogi drugi, ali Baedeker i dalje ostaje mjerilo prema kojemu se ocjenjuju svi ostali. Toliko je popularan i utjecajan da su njegova zvjezdica ili dvije, koje je prvo dodjeljivao samo znamenitostima, a poslije hotelima i restoranima, bili san svakog hotelijera i gostioničara, a o njegovoj moći objavljivale su se karikature u tisku i prepričavale anegdote. Zvali su ga *The Little Red Book*, *Die Reisebibel* ili jednostavno *The Baedeker*. Poznat je bio i po svojem kondenziranom jeziku, uglatim zgradama, skraćenicama, masno ili sitno otisnutim dijelovima teksta te različitim fontovima. Na takav način uspostavio je relativno složenu klasifikaciju u destinacijama koje je opisivao (Koshar, 2000: 36). Zanimljivo je da Baedekerovi vodiči, osim onih za Egipat, Palestinu i Siriju, nisu sadržavali fotografije sve do 1979. Iako su njegovi najveći konkurenti, Hartleben, Woerl i Gruben, do uspostave Weimarske republike obilje fotografija kojima su mamili turiste uspostavili kao standard, Baedeker se tome opirao gotovo čitavo stoljeće. Zašto je tomu tako, teško je odgovoriti jer postoji više zapisa o tome kako su članovi obitelji bili veliki pobornici novih tehnologija. Jedan od razloga može biti slijepo vjerovanje u standard i tradiciju koju je utvrdio utemeljitelj kuće (Müller, 2012: 168).

Kuća se iz Koblenza 1872. seli u Leipzig, središte izdavaštva u Njemačkome carstvu, nakon čega doživljava najveće uspjehe pod vodstvom braće Karla II i Fritza Baedekera. Najpoznatije

i najomiljenije izdanje kuće je Indija iz 1914., a u planu su i Japan, Kina i Rusija do kojih ipak, zbog izbijanja Prvog svjetskog rata, neće doći (Müller, 2012: 47).

Svih osam Baedekerovih vodiča s popisa, u koje je uvršten i grad Zagreb, pronađeni su na mrežnoj stranici <https://archive.org>. Šest ih je na engleskome, a dva su njemačkome jeziku. U predgovoru, koji je zajednički svim Baedekerovim vodičima, navodi se da je vodič sastavljen kako bi putniku pomogao da na najbolji način iskoristi vrijeme i omogući mu samostalnost i neovisnost od posrednika, vodiča i hotelijera. Točnost podataka jamči činjenicom da je urednik više puta opisana mjesta posjetio sam, ali i poziva putnike da ga upozore ako naiđu na netočnosti koje su moguće jer vodiči često opisuju stvari koje su podložne čestim promjenama. Kvalitetnih zemljopisnih karata ima u izobilju i njima urednik posvećuje posebnu pozornost. Nakon nekoliko praktičnih uputa o redovima vožnje njemačkih i austrijskih željeznica te mjernim jedinicama koje se u vodiču koriste, ističe se da među navedenim hotelima ima i nepretencioznih ali pouzdanih za *voyageur et garçon*⁷⁸ koji uz malo odricanje od komfora nude veliku uštedu u sredstvima. Urednik izričito upozorava da, kada su hoteli i trgovine u pitanju, nikakve reklame ne prihvaća jer se njihovo spominjanje u vodiču kao i eventualna preporuka mogu zaslužiti isključivo korektnim postupanjem prema putnicima. Posebnu je pozornost Baedeker posvećivao troškovima i novcu pri čemu je bio ljuti protivnik nepotrebnih izdataka, visokih napojnica i nepoštenih ugostitelja (Müller, 2012: 40).

U svih se osam Baedekerovih vodiča u Zagreb stiže željezničkom prugom Budimpešta – Rijeka kroz *šumovitu i brdovitu pokrajinu Hrvatsku* (engl. *the wooded and hilly region of Croatia*), a od vodiča izdanog 1896. u opisu samog grada navedena je i mogućnost dolaska na Južni kolodvor iz Trsta ili Beča. Kako se navodi, u tipičnim Baedekerovim uglatim zagradama, željezničke su postaje prema Zagrebu uglavnom nevažne (engl. *Most of the stations are unimportant.*). U naslovima i podnaslovima engleskih i njemačkih izdanja koristi se njemačko ime za grad – Agram, a u opisu grada navodi se i njegovo slavensko ime – Zagreb.

1. *Southern Germany and Austria including Hungary and Transylvania. Handbook for Travellers by Karl Baedeker* (1887), Leipsic, <https://archive.org/details/02008565.5297.emory.edu/page/n11>

Autor: nepoznat

⁷⁸ U 19. stoljeću bilo je uobičajeno da gospoda putuju sa slugom.

Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1887.
Materijalni opis: 441 str., 15x10 cm, 14 karata i 10 planova gradova
Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers
Jezik: engleski

Najstariji Baedekerov vodič s popisa tiskan je 1887. godine i šesto je englesko izdanje za Južnu Njemačku i Austriju uključujući Ugarsku i Transilvaniju koje odgovara 21. njemačkom izdanju. Budući da je prvo izdanje Njemačke i Austrijskog carstva (njem. *Deutschland und der Osterreichische Kaiserstaat*) tiskano 1844., a Zagreb s Europom spojen željeznicom 1862. može se pretpostaviti da je Zagreb opisivani i u vodičima K. Baedekera tiskanima ranije od 1887. Na 450-ak stranica taj vodič opisuje Würtemberg, Bavarsku, Austriju, Češku i Moravsku te Ugarsku, Galiciju i Transilvaniju nudeći 78 mogućih željezničkih ruta. Baedekerove rute uvijek započinju iz centra prema periferiji tako da njih dvadesetak u poglavlju Ugarska i Galicija kreću iz Pešte ili Beča. Zagreb je opisan na pola jedne stranice i stanica je na pruzi Pešta – Rijeka. Zemljopisne karte nema. Opis grada, kako je tipično, započinje nabranjem hotela, restorana, cijenama taksija ili fijakera, kupeljima, poštom i telegrafom, dakle općim informacijama potrebnim svakome putniku koji u grad dolazi prvi put. Iako na početku vodiča nema spomena Hrvatske, već se Zagreb nalazi u poglavlju Ugarska i Galicija, u opisu se Zagreba navodi da je on glavni grad kraljevine Hrvatske (engl. *kingdom of Croatia*) od 30-ak tisuća stanovnika. Opisuje ga se kao slikovitog, smještenog pored Save te obnovljenog nakon velikog potresa 1880. koji ga je djelomično uništio. Spominju se Donji i Gornji grad, Banski dvori, Nadbiskupska palača, a katedrala iz 15. stoljeća čija obnova nije dovršena preporučena je zvjezdicom i kratko opisana. Pogled na dolinu Save s „Južne promenade“ hvali se kao posebno lijep. U Donjem gradu, koji naziva modernim, nabrajaju se Jelačićev trg sa spomenikom banu Jelačiću, Sveučilište Franje Josipa osnovano 1874., Južnoslavenska akademija znanosti, Zrinski trg s muzejom te park Maksimir. Iako kratak, sveukupni dojam opisa Zagreba je pozitivan što – kada je riječ o Baedekerovim vodičima, s obzirom da prikazuje svijet „onakvim kakav on uistinu jest“ – često nije slučaj.

2. *Southern Germany and Austria, including Hungary, Dalmatia and Bosnia, Handbook for travellers*, K. Baedeker (1891), Leipsic,
<https://archive.org/details/01028235.5298.emory.edu/page/n451>

Autor: nepoznat
Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1891.

Materijalni opis: 495 str., 15x10 cm, 16 karata i 31 plan grada

Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers

Jezik: engleski

Ovo izdanje, sedmo englesko koje odgovara 22. njemačkom, nadopunjeno je Dalmacijom i Bosnom te je 50-ak stranica dulje u odnosu na vodič iz 1887. Kao i prethodno izdanje, obuhvaća Južnu Njemačku i Austriju te uključuje Ugarsku, Dalmaciju i Bosnu. Predgovor je sličan prethodnome, ali ovaj put ističe se da je sadržaj podijeljen u šest dijelova koji se mogu istrgnuti i koristiti svaki posebno. Zagreb je opisan u petome od devet poglavlja na nešto više od pola stranice. U ovome je izdanju naveden u podnaslovu rute broj 58: Od Budimpešte do Stuhlweissenburga, Agrama i Rijeke. Započinje se općim informacijama kojih je u odnosu na prethodno izdanje više. Grad je dobio novi hotel, Kaiser von Österreich, kojem je dodijeljena zvjezdica, a preporučena je i kavana na Trgu bana Jelačića. Grad se opisuje na sličan način kao i u prethodniku, ali je sada naziv Južne promenade promijenjen u Strossmayerovu promenadu, a zvjezdicu je, uz katedralu, zaslužila i Fernkornova Majka Božja pred njom. Proširen je opis Donjeg grada pa su sada spomenuti Sinagoga, Palača pravde, Akademija znanosti pred kojom su se nalazile biste slikara Klovića i Medulića, generala Frankopana te Fernkornov kip sv. Jurja. Tu je i Kemijski laboratorij (Lužnati zavod) te protestantska crkva, jedina u Hrvatskoj, do koje se dolazi Kukovićevom, pa Sajmište i konačno *šarmantna romanička zgrada Sveučilišta Franje Josipa*. Park Maksimir se i ovaj put spominje te se preporučuju izleti na Sljeme i u Gračane. Zagreb je opisan kao moderan grad koji se nakon razornog potresa užurbano gradi. Upotrebljavaju se i opisi poput *is prettily situated 1½ M from the Save* (hrv. lijepo smješten 1½ milju od Save), *a beautiful view of the vally of Save* (hrv. prekrasan pogled na dolinu Save), *Academy of Science with its fine court and valuable collections* (hrv. Akademija znanosti s lijepim atrijem i vrijednim kolekcijama), *a handsome romanesque building of the Francis Joseph University* (hrv. šarmantna romanička zgrada Sveučilišta Franje Josipa) i *the pleasant Maksimir Park* (hrv. ugodan Park Maksimir) (Baedeker, 1896: 354) koji pridonose pozitivnome sveukupnome dojmu opisa Zagreba.

3. *Austria: including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia: Handbook for travellers* (1896), K. Baedeker, Leipsic
<https://archive.org/details/01834643.5422.emory.edu/page/n527>

Autor: nepoznat

Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1896.

Materijalni opis: 468 str., 15x10 cm, 28 karata i 25 planova gradova

Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers

Jezik: engleski

Osmo englesko izdanje koje odgovara 24. njemačkom izdanju vodiča za Austriju uključuje Ugarsku, Transilvaniju, Dalmaciju i Bosnu. U predgovoru se napominje da je u prethodnim izdanjima Austrija izlazila u istome izdanju s Južnom Njemačkom, ali će ubuduće te dvije zemlje izlaziti odvojeno. Vodič je podijeljen u deset poglavlja, a Zagreb je opisan u osmome, istoga naslova kao i u prethodnom izdanju: Ugarska, Hrvatska i Slavonija. Zagrebu su posvećene dvije i pol stranice, od čega je na prvoj plan grada Zagreba, na drugoj opće informacije i opis grada, a na pola stranice preporučeni su izleti u okolici. Na početku je vidljivo da Zagreb ima dva kolodvora, Državni kolodvor za prugu prema Budimpešti, Rijeci, Banja Luci i Sarajevu te Južni kolodvor za prugu prema Zidanome Mostu te Trstu ili Beču. Na planu grada označena su četiri hotela, sedam crkava te devet javnih zgrada. Budući da na karti nisu ucrtani Botanički vrt (1899.) te zgrade Glavnog kolodvora (1892.) kao ni novootvorena zgrada kazališta (1895.) ili doma Ante Starčevića (1895.), može se zaključiti da plan nije najnoviji. U ovome izdanju zvjezdicom je, osim hotela Kaiser von Österreich, okićen i Grand Hotel, a spominju se i trojica trgovaca. Nakon informacija o taksijima, tramvajima, kupeljima i pošti, nešto sitnijim slovima, slijedi opis grada na jednoj stranici. Opis Gornjega grada isti je kao i u prethodnom izdanju, dok se opis Donjega grada proširuje u skladu s promjenama koje su u međuvremenu nastale. Kao i u prošleme izdanju, zvjezdicama su označeni katedrala te Fernkornov spomenik Majci Božjoj ispred nje, ali se sada spominje i uspinjača koja je u promet bila puštena 1890. godine. U Donjem se gradu, kao i u prethodniku, spominju sinagoga i Strossmayerova kolekcija umjetnina kao i spomenik sv. Jurju istoga austrijskoga kipara koji se tada nalazio ispred zgrade Akademije. Opis mogućih izleta u okolici proširen je te se preporučuju izleti u Maksimir, dvosatna vožnja između vinograda i vila kroz Ilicu, Tuškanac, Pantovčak, Cmrok, Prekrižje, Šestine, Ksaver, Mirogoj i Novu Ves te izleti u Remete, Maksimir, Samobor, na Sljeme i u Gračane. U opisu grada zadržavaju se svi epiteti i pozitivan sveukupni dojam opisa kao u prethodna dva bedekera.

4. *Austria: including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia; Handbook for travellers* (1900), Leipsic

<https://archive.org/details/afm2257.0001.001.umich.edu/page/n4/mode/2up>

Autor: nepoznat

Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1900.

Materijalni opis: 479 str., 15x10 cm, 30 karata i 36 planova gradova

Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers

Jezik: engleski

Ovo deveto englesko izdanje vodiča kroz Austriju odgovara 25. njemačkom izdanju i ima 480 stranica, dvadesetak više u odnosu na prethodno izdanje iz 1896., a opis je Zagreba proširen, pa sada zauzima tri stranice od čega je jedna novi plan grada, druga opis grada, a na trećoj su sitnim slovima opisani mogući izleti u okolicu. Zemljopisna je karta Zagreba ažurirana i usporedbom s kartom iz prethodnog izdanja razvidno je da se zagrebački Donji grad promijenio jer su sada vidljive sve nove, u međuvremenu sagrađene donjogradske zgrade, uključujući novu zgradu kazališta, Glavnog kolodvora te Botanički vrt, zahvaljujući kojima je Lenucijeva potkova u velikoj mjeri poprimila svoje današnje obrise. Opis je grada vrlo sličan opisu iz prethodnog izdanja, izbačene su tek dvije trgovine spomenute u prethodnome izdanju, a zadržana je samo jedna. Sve četiri zvjezdice dodijeljene hotelima Kaiser von Österreich i Grand Hotelu te katedrali i kipu Majke Božje ispred nje nalaze se i u ovome izdanju, ali nije dodijeljena niti jedna nova. Vidi se da grad ubrzano raste jer se broj stanovnika povećao za čak 16.000 stanovnika na 53.000 te su u opis Donjeg grada uvrštene i nove građevine, primjerice Umjetnički paviljon i nova kazališna zgrada te dodane informacije o radnim vremenima muzeja i vojnoj glazbi na Zrinjevcu. Izleti u okolicu isti su kao i u prethodnom izdanju osim što je tramvajska karta za Maksimir s dva, poskupjela na tri florina, a Baedeker sada u svojoj tipičnoj zagradi dodaje savjet: *fare 3 fl., bargain necessary* (cijena 3 florina, potrebno cjenkanje) (Baedeker, 1900: 398). I u ovome izdanju zadržan je pozitivan sveukupni dojam kod opisa grada.

5. *Österreich-Ungarn, Handbuch für Reisende*, K. Baedeker (1903), Leipzig
https://archive.org/details/bub_gb_rC1DAQAAMAAJ/page/n6/mode/2up

Autor: nepoznat
Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1903.
Materijalni opis: 546 str., 15x10 cm, 31 karta i 44 plana gradova
Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbuch für Reisende
Jezik: njemački

6. *Austria-Hungary, including Dalmatia and Bosnia; Handbook for Travellers* (1905), K. Baedeker, Leipzig
<https://archive.org/details/austriahungaryi00firgoog/page/n9>

Autor: nepoznat
Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1905.
Materijalni opis: 468 str., 15x10 cm, 33 karte i 44 plana gradova
Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers
Jezik: engleski

Baedeker je svoje vodiče često ažurirao i zamjenjivao novima. Prvo je za određeno područje tiskao vodič na njemačkome jeziku, nakon čega bi uslijedio njegov engleski ekvivalent. Kako stoji u predgovoru, dvadeset šesto njemačko izdanje iz 1903. pod brojem 5 na popisu vodiča predložak je desetom engleskom izdanju iz 1905. pod brojem 6 i najstarije je pronađeno izdanje na njemačkom jeziku. Budući da se radi o dvama ekvivalentnim izdanjima na različitim jezicima, opisana su zajedno. Dalmacija i Bosna uključene su i u taj njemački vodič iako se ne spominju u naslovu kao što je to slučaj u njegovoj engleskoj inačici. Zagrebu s okolicom posvećene su, kao i u prošlom izdanju, dvije stranice teksta te plan grada. Isto kao u prethodnom, engleskom, i u njemačkom se izdanju iz 1903. nabrajaju hrvatski velikani čije se biste nalaze pred zgradom Akademije te se spominju kipar Rendić i njegov kip Petra Preradovića. Po prvi put spominje se i šareni krov crkve sv. Marka, a u njemačkoj je verziji rečenica posvećena banu Jelačiću za kojeg se navodi da je poznat iz bitaka 1848./49. Nažalost, dio teksta nedostaje zbog nekvalitetno skenirane stranice. Detaljnijim pregledom može se utvrditi da opisi grada u ova dva vodiča, mada izuzetno slični, nisu istovjetni. U njemačkom se izdanju za razliku od engleskog spominju njemački i austrijski arhitekti (Bollé, Helmer i Fellner) što u engleskom nije slučaj, a ni distribucija zvjezdica u ova dva vodiča nije ista.

Engleska inačica donosi više zvjezdica hotelima, dok njemačka zvjezdicom preporučuje Strossmayerovo šetalište zbog prekrasnog pogleda na dolinu Save. Ovu razliku možemo objasniti na dva načina: da je Baedeker ipak ažurirao vodiče od njemačkog do engleskog izdanja ili je, svjestan identitetskih različitosti turista s engleskog i njemačkog govornoga područja, uspostavio različite kriterije za hotele i znamenitosti imajući u vidu navedene razlike. Preporučeni izleti ostaju isti kao i u prethodnome vodiču. U obje varijante zadržan je pozitivan dojam opisa grada.

7. *Austria-Hungary with excursions to Cetinje, Belgrade and Bucharest; Handbook for Travellers* (1911), K. Baedeker, Leipzig
<https://archive.org/details/austriahungarywi00karl/page/n10/mode/2up>

Autor: nepoznat

Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1911.

Materijalni opis: 602 str., 15x10 cm, 77 karata i 71 plan grada i 2 panorame

Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbooks for Travellers

Jezik: engleski

Ovaj vodič iz 1911. jedan je od traženijih među kolekcionarima jer je posljednji Baedekerov vodič kroz Dunavsku Monarhiju tiskan na engleskome jeziku prije Prvog svjetskog rata i njezinog raspada. U odnosu na prethodne vodiče Zagreb je izgubio sve zvjezdice koje je imao, kako hotelske, tako i one koje su bile dodijeljene znamenitostima. Sadržaj je ažuriran pri čemu je na početku opisa sada prvi put spomenuto da je Zagreb, osim glavni grad Hrvatske i glavni stožer Trinaestog vojnog korpusa. Broj stanovnika narastao je na 79.000, a navodi se i broj Nijemaca i Mađara. Nešto se više pažnje posvećuje Strossmayerovoj galeriji koja se opisuje detaljnije. Kao i u prošlome pronađenome izdanju nabrojani su hrvatski velikani čije su biste ispred Akademije s nadodanima datumima smrti. U međuvremenu je Fernkornov Sveti Juraj premješten, te je sada pokraj Hrvatskog narodnog kazališta gdje se nalazi i danas. Izleti u okolna mjesta isti su kao u prethodnome vodiču. U ugao zemljopisne karte Zagreba dodana je i manja koja prikazuje okolicu. Dojam je opisa Zagreba u ovome izdanju drugačiji od prethodnika. Pozitivni pridjevi koji su korišteni u prethodnim vodičima zamijenjeni su neutralnima, primjerice *prettily situated* (hrv. lijepo položen) je zamijenjen s *lies* (hrv. nalazi se), a *beautiful view* (hrv. prekrasan pogled) koji se pružao s Strossmayerove promenade je sada *an extensive view* (hrv. širok pogled) (Baedeker, 1911: 533). Isto je primjerice kod opisa Praga gdje je *lies*

most pictouresqly (hrv. izvanredno slikovitog položaja) (Baedeker, 1905: 219) iz prethodnog izdanja skraćeno na neutralno *lies* (hrv. nalazi se) (Baedeker, 1911: 290).

8. *Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende* (1913), K.

Baedeker, Leipzig

<https://archive.org/details/sterreichungar00karl/page/n3>

Autor: nepoznat

Nakladnik: K. Baedeker, Leipzig 1913.

Materijalni opis: 588 str., 15x10 cm, 75 karata, 76 planova gradova, 7 nacrti i 2 panorame

Nakladnički niz: K. Baedeker's Handbuch für Reisende

Jezik: njemački

Posljednje, dvadeset deveto njemačko izdanje vodiča za Austro-Ugarsku tiskano je samo godinu dana prije početka Velikoga rata. Opis grada s kartom sada zauzima četiri stranice, a pregledom se sadržaja može utvrditi da nakladnička kuća Baedeker ažurno dodavala sadržaje u svoj vodič. Osim opisa svih tramvajskih linija već su te 1913. u opis i novi plan grada uvršteni i zgrada Hrvatskog nacionalnog arhiva Rudolfa Lubinskog, koja se kao posljednja zgrada Zelene potkove gradila od 1911. do 1913., Meštrovićev Zdenac života pred kazalištem, crkva sv. Blaža Viktora Kovačića te detaljan opis zbirke koja se može vidjeti u Muzeju za umjetnost i obrt. Izleti su nepromijenjeni te isto kao i u prethodnome, ni u ovome vodiču nakladnik nije dodijelio Zagrebu niti jednu zvjezdicu. Sveukupan dojam grada ostao je neutralan kao i u prethodnome engleskome izdanju.

Pregledom opisa grada Zagreba u osam vodiča Karla Baedekera tiskanih od 1887. do 1913., dakle u razdoblju od 26 godina kada se Zagreb intenzivno gradio i rastao, može se utvrditi da je izdavačka kuća Baedeker opravdala svoju reputaciju kada je riječ o ažurnosti podataka u njihovim vodičima. Sve promjene, radilo se o javnome prometu, hotelima, zgradama ili spomenicima, popraćene su iz izdanja u izdanje. Dosljedno se koristeći istim konceptom, odnosno redoslijedom opisa – željeznička linija kojom se dolazi, potom hoteli, restorani, kupelji, trgovine na početku opisa kurzivom, pa opis grada linearno od Glavnog kolodvora do Jelačićeva trga na Grič pa do katedrale te na kraju izleti u okolicu – Baedeker je novitete iz izdanja u izdanje samo dodavao. Tako se izgradnjom Donjega grada povećavao i prostor koji je Zagrebu dodijeljen u vodičima. Od samo pola stranice 1887. Zagreb, odnosno Agram je do 1913. „narastao“ na četiri. Zbog čega je u posljednja dva izdanja izgubio zvjezdice i epitete

može se samo nagađati. Budući da je isto i kod drugih gradova, npr. Praga, moguće je zaključiti da se u težnji za prikazivanjem svijeta objektivno, odnosno onakvim kakav on uistinu jest, odustalo od subjektivnih u korist neutralnih epiteta kod opisa gradova.

3.1.1.2. Vodiči austrijske izdavačke kuće A. Hartleben

Izdavačku kuću A. Hartleben Verlag osnovao je Conrad Adolf Hartleben (1778.-1862.) godine 1803. nakon što je kupio knjižaru Sigmunda von Ivanisca u Budi da bi se već sljedeće godine preselio u Peštu te stekao reputaciju vrsnog nakladnika postavši treći najveći nakladnik u Monarhiji i to usprkos strogoj cenzuri koja je vladala u prvoj polovici 19. stoljeća. U Pešti je ostao do 1844. kada se preselio u Beč (Bruny, 1995: 12-13), a car Ferdinand II. dodijelio mu je 1843. zlatnu medalju *de arte merito* za publikaciju neobično dugačkog naslova:

*Panorama der österreichischen Monarchie; oder malerisch-romantisches Denkbuch ihrer schönsten und merkwürdigsten Gegenden, bedeutender Städte mit ihren Kathedralen, Palästen und Bauwerken, berühmter Badeörter, Schlösser, Burgen und Ruinen, mit Ansichten nach Originalzeichnungen von Rudolph Alt, Franz Barbarini, Thomas Ender, Eduard Gurk u.a., in Stahl gestochen von den vorzüglichsten englischen Künstlern, mit beschreibenden Schilderungen von F.C. Weidmann, Graf Johann Mailath, Jos. v. Dorner. 1833-1842. In 40 Lieferungen mit 120 Stahlstichen.*⁷⁹

Osim navedenog ordena, 1861. dobio je i zlatnu medalju iz znanosti i umjetnosti za dvanaesto njemačko jubilarno izdanje Galettijeve *Allgemeine Weltkunde oder Encyclopädie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte. Für denkende und gebildete Leser. Bearbeitet von Dr. H. Brachelli und Dr. M. Fall. 12. Auflage. Mit vielen III. und 48 Karten. 1859-1860.* (hrv. *Opći podatci ili geografska enciklopedija za statistiku i državnu povijest, namijenjena mislećim i obrazovanim čitateljima. Preradili Dr. H. Bracelli i Dr. M. Fall. 12. Izdanje, s mnogo III. I 48 karata. 1859.-1860.*).

⁷⁹ Panorama austrijske Monarhije ili slikarsko-romantični spomenar njezinih najljepših i najznačajnijih područja i najvažnijih gradova s katedralama, palačama i građevinama, poznatim kupalištima, dvorcima, burgovima i ruševinama, s razglednicama prema izvornim crtežima Rudolpha Alta, Franza Barbarinija, Thomasa Endera, Eduarda Gurka i drugih te gravurama najeminentnijih engleskih umjetnika i opisima F. C. Wiedmana grofa Johanna Mailatha, Jos. Von Dornera. 1833. – 1842. u 140 primjeraka s 120 gravura (autoričin prijevod)

Car Franjo Josip I. poklonio mu je za isto izdanje vrijedan briljantni prsten kao nagradu, a posebnu pohvalu dobio je i od pruskoga cara Friedricha Wilhelma III. Conrad Hartleben umro je 1863. godine nakon čega su se podružnice u Pešti i Beču razdvojile. Firmu je naslijedio njegov pranećak, 28-godišnji Adolf Hartleben rodom iz Nove Gradiške, tada dijela Vojne krajine, koji se po uzoru na svog oca bio odlučio za vojnu karijeru. Međutim, nakon smrti strica, Adolf Hartleben napustio je vojsku, 1866. prodao peštansku podružnici i završio knjižarski nauk u Leipzigu. Tamo je upoznao Eugena Marxa, kojemu je prepustio posao i pod čijim je vodstvom tvrtka Hartleben Verlag doživjela svoje najsajjnije dane. Adolfu je Hartleбенu 1888. car Franjo Josip I. dodijelio nasljednu plemićku titulu. Eugen Marx bio je poznat po inovativnosti, spremnosti na rizik i zalaganju za dobrobit svih nakladnika (Bruny, 1995: 25). Godine 1892. kupio je Hartlebenov udio u firmi i tako postao njezinim jedinim vlasnikom za čijeg je vodstva izdavačka kuća *Hartleben Verlag* ne samo doživjela svoje najveće nakladničke uspjehe nego i postala poznata po nastojanju da niskim cijenama i širokim rasponom izdanja popularizira znanje u područjima tehnike i kemije. Hartleben je izdavao beletristiku, odnosno prijevode popularnih stranih autora poput Dickensa, Thackeraya i Dumasa, a posebno je ostao poznat po izdanjima romana Julesa Vernea u dvije inačice, luksuznih za građanstvo i aristokraciju koje su stajale i po 13 maraka te jeftinih, koji su se mogli kupiti za svega jednu marku namijenjenih onima niske kupovne moći koji su također snivali o dalekim pustolovinama (Bruny, 1995; 99 – 100). Osim navedenog, izdavao je i knjige iz područja sporta, prava, medicine, katekizma, umjetnosti, jezika, geografije i drugih područja, a u razdoblju od 1880.-1914. objelodanio je 67 turističkih vodiča od kojih je najpopularniji, *Vodič kroz Dalmaciju i austrijsku rivijeru*, doživio čak 14 izdanja (Bruny, 1995: 68). Nakladničke uspjehe prekinuo je Prvi svjetski rat (Bruny, 1995: 32) kojeg je kao i Drugi tvrtka uspješno prebrodila te je poslovala sve do 2007. Pronađena su dva vodiča ove nakladničke kuće koji opisuju i Zagreb, najstariji s popisa iz 1882. čiji je autor Alexander Heksch, te vodič autora Dr. Béle Alföldija iz 1900. godine, oba za Ugarsku i njezine zemlje.

1. Heksch, Alexander F (1882), *Illustrierter Führer durch Ungarn und seine Nebenländer: (Siebenbürger, Croatien, Slavonien und Fiume): Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende: mit 52 Illustrationen und Karte; Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende: mit 52 Illustrationen und Karten / herausgegeben von Alexander F. Heksch, Hartleben's illustrierter Führer; Nr. 6, Wien (KGZ)*

Autor: Heksch, Alexander F.
Nakladnik: A. Hartlebens Verlag, 1882.
Materijalni opis: 272 str., 16 cm, 3 presavijena lista s kartama
Nakladnički niz: Hartleben's illustrierter Führer Nr. 6
Jezik: njemački

Najstariji je od pronađenih vodiča ovaj nakladnika A. Hartlebena i autora Alexandera Hekscha, koji su, kada je u pitanju format, u značajnoj mjeri kopirali Karla Baedekera. Radi se o vodiču crvenih korica sa zlatnim naslovom na njemačkom jeziku od 271 stranice. Vodič obuhvaća Ugarsku i njezine zemlje, odnosno Sedmograđe, (Siebenbürgen), Hrvatsku, Slavoniju i Rijeku. Od četiri karte što su navedene u naslovu, u jedinome primjerku koji je pronađen u Knjižnicama grada Zagreba, sačuvane su tri: željeznička karta, kako stoji u njezinom naslovu, Ugarske, Transilvanije, Hrvatske i Slavonije omjera 1 : 2,482,000 koja obuhvaća područje od Bukurešta na istoku, Beograda na jugu, Zakanyja na zapadu te Beča na sjeverozapadu, ali ne obuhvaća Zagreb, kartu Podunavlja od Pressburga do Budimpešte te Podunavlja od Izlaza do Prigrade. Iz predgovora doznajemo da je komercijalni uspjeh vodiča kroz Podunavlje iz 1880. te Karpate i gornjougarska lječilišta iz 1881. potaknuo nakladnika da proširi ponudu i na istočnu Europu i uključi je u svoju putnu literaturu jer su u poljoprivrednom i trgovačkom pogledu važne zemlje ugarske krune za zapadne Europljane *terra incognita* pa su poslovni ljudi zapada zbog takvog neznanja na gubitku. *Za njih zemljopis prestaje na peštanskim obroncima i sve dalje je zemlja iz mašte* (njem. *Fabelland*) kao da nekakvo *svjetsko more stoji između zapada i ovog predziđa istoka*. Međutim, zbog bogatstva prirodnih resursa i mogućnosti distribucije zapadnjačkih proizvoda, taj kraj dobiva na važnosti, ali zbog svojih još uvijek neiskorištenih prirodnih resursa ne može sudjelovati u međunarodnoj trgovini. Kako se navodi u predgovoru, dugotrajna politička potlačenost dovela je ove zemlje na rub propasti, tek Austro-Ugarska nagodba iz 1867. dopustila im je da se postupno razvijaju, te *ako za 15 godina i nisu nadoknadile sve što je propušteno od 1527., tko bi im to uzeo za zlo!* Zbog svega navedenoga, ovom je putnom priručniku cilj točno i istinito informirati sve one koji žele poslovati ili putovati ugarskim zemljama. Nakon pohvala prirodnih ljepota zemalja Stjepanove krune predgovor završava

upozorenjem čitateljima o tome kako su njezini stanovnici iznimno osjetljivi ako se pri oplođenju ne poštuju državno-pravni položaj njihovih zemalja.

Isto kao što je uobičajeno u Baedekerovim vodičima, Heksch započinje općim podacima o zemlji i praktičnim savjetima. Zanimljiva je napomena u kojoj zbog broja različitih jezika kojima se u ovom dijelu Monarhije govori, Heksch Ugarske zemlje uspoređuje s kulom babilonskom te je uz ustroj svake od zemalja priložen i kratki glosar. Nakon toga predložena je ruta iz Austrije, od Beča prema Budimpešti, od glavnih gradova prema periferijama, kako je to činio i Baedeker, uz savjete o tome kada je najbolje putovati, odnosno kada je sezona u opisanim lječilištima.

Vodič započinje linijom Wien – Raab – Neuszony – Stuhlweissenburg – Budapest na čijem je putu primjerice Martonvásár uz kojeg stoji napomena: *odavde je 1848. general Jelačić krenuo u svoj slavni pohod na kojemu se sve do Raaba nije zaustavio.*

Ime je grada navedeno kao Agram (ungar. Zagrab, kroat. Zagreb) i opis se nalazi na stranicama 48. – 54., odnosno posvećeno mu ih je šest od čega su četiri stranice teksta, a na dvjema su fotografije, i to Kaptola i Trakošćana. Radi usporedbe, Budimpešta je opisana na 15 stranica, od čega su na pet stranica fotografije. Slijedom Baedekerove tradicije prvo su nabrojane željezničke linije kojima se do Zagreba može doći i iz njega otići. Potom se sitnijim slovima navode praktične informacije i to o smještaju, restoranima, kavanama, pivnicama, slastičarnicama, trgovinama cigareta, kazalištu koje se još uvijek nalazi na Gornjem gradu, ali je novo u izgradnji, kupeljima te redu vožnje fijakera i omnibusa s cijenama. Navodi se da je grad podijeljen u tri dijela: Kaptol, Gornji grad i Donji grad te predgrađe Novu Ves. Ukratko je opisana povijest grada i konflikata između Kaptola i Griča. Spominje se i jedna od najstarijih tiskara u istočnoj Europi koju je u Zagrebu 1527. navodno otvorio izvjesni Hermagor Krafft. Od znamenitosti se nešto više pozornosti posvećuje samo katedrali koja je jako stradala u potresu 1880. i *spada među najljepše i najznačajnije građevine* i koja se te 1882. renovira, dok Bakačeva kula i dio zida pred njom još nisu srušeni. Hvale se arheološke zbirke, herbarij i zbirka kovanica. Spominje se i sveučilište koje se također još uvijek nalazi na Gornjem gradu ali se zgrada tvornice duhana u Donjem gradu upravo adaptira za tu namjenu. Pogled se s Gornjeg grada toplo preporučuje, kao i posjet Maksimiru koji se kratko opisuje. Navode se užurbani radovi koji se poduzimaju nakon potresa te elegancija, živahnost i građanski duh koji vladaju gradom: *Zagreb je živahniji, elegantniji i velegradskiji nego što bi se to prema broju stanovnika moglo naslutiti.* Opis završava Zrinjskim trgom koji naziva najljepšim od trgova i

promenadom do Glavnog kolodvora. Savjetuje se posjeta vrelu Jamnice s popisom bolesti koje se tamo tretiraju te dvorcu Trakošćan čiju povijest opisuje.

2. Dr. Béla Alföldi (1900), *Führer durch Ungarn, Croatien und Slavonien*, A. Hartleben's Verlag, Wien, Pest, Leipzig (NSK)

Autor: Alföldi, Bela

Nakladnik: A. Hartlebens Verlag, 1900.

Materijalni opis: 260 str., 16 cm, 50 ilustracija i jedna karta

Nakladnički niz: Hartleben's illustrierter Führer Nr. 54

Jezik: njemački

Ovaj vodič kroz Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju mađarskog autora Béle Alföldija identičnih je crvenih korica i zlatnoga naslova kao i prethodni vodič. S naslovne stranice doznajemo da je to Hartlebenov ilustrirani vodič broj 54, a zahvaljujući popisu svih dosada izdanih vodiča koji se nalazi na prvoj stranici možemo zaključiti da su pronađeni sve Hartlebenovi vodiči koji u svom opisu uključuju Zagreb. Na popisu se navodi da je vodič iz 1882. šesti, a ovaj iz 1900. godine 54. vodič u nakladi ove kuće koja je svojim vodičima opisala Dalmaciju, Trst, Beč, Salzburg, Bosnu i Hercegovinu, Budimpeštu, Podunavlje, Austriju, Karpate, Ugarsku, Italiju, Španjolsku, Portugal, Dolomite, Italiju, Češku i južnu Njemačku. Iz predgovora je razvidno da ovaj vodič ima istu svrhu kao i prošli – s ciljem uspostave i razvoja industrije i trgovine ponuditi putnicima i poslovnim ljudima vjerodostojan izvor podataka na njemačkom jeziku o zemlji bogatoj prirodnim resursima. Autor se također nada da Ugarska ima svijetlu budućnost zahvaljujući *mudroj brizi ove patriotske vlade koja je svjesna svog cilja* te da će taj vodič pridonijeti još većem broju turista i poslovnih ljudi kojima će pomoći spoznati *neiscrpnu snagu* ove zemlje (Alföldi, 1900: V). Na 260 stranica i s 50 fotografija vodič opisuje uglavnom Ugarsku. Od četiri karte koje se spominju u naslovu, u jedinom primjerku pronađenom u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici, sačuvana je samo jedna, i to željeznička karta Mađarske. Već u prvome dijelu vodiča, kada je riječ o jezicima, vidljiva je promjena. Za razliku od Austrijanca Hekscha koji je ugarske zemlje zbog raznolikosti jezika kojima se u njima govori usporedio s kulom babilonskom, Mađar Alföldi ističe sljedeće: *Službeni je jezik mađarski, jezik opće komunikacije također, ali svatko – osim u ponekim predjelima zemlje – razumije i govori njemački. (...) Prema novome propisu, imena svih gradova i mjesta obavezna su na mađarskom jeziku tako da se, da bi se izbjeglo miješanje, ona moraju koristiti. U ovome se vodiču zbog toga koriste isključivo mađarski nazivi, a eventualna imena na drugim jezicima spominju se nakon mađarskih.*

(Alföldi, 1900: 2). Tako je, iako je vodič napisan na njemačkom jeziku, Zagreb imenovan kao Zágráb, Agram (kroatisch Zagreb). Značajan dio toga vodiča, isto kao Baedekerovi, opisuje željezničke rute. Na trideset stranica opisuju se inozemne željezničke linije kojima se do Budimpešte može doputovati, dok su samoj Budimpešti posvećene četrdeset dvije stranice. Taj je opis značajno proširen u odnosu na prethodni Hartlebenov vodič. Zagreb je opisan na samom kraju vodiča na četiri stranice kao stanica na putu od Budimpešte do Rijeke. Od toga su na jednoj sitnim slovima opisani Maksimir i Trakošćan kao preporučeni izleti iz Zagreba. Za razliku od prošlog Hartlebenova vodiča u kojem nalazimo dvije fotografije, u ovome nema ni jedne. Kada je sadržaj vodiča u pitanju, može se utvrditi da je velik dio prepisan iz prethodnika te da je sadržaj, osim što je ažuriran s obzirom na promjene koje je donijela izgradnja nakon potresa, ujedno i skraćen. Mađarski je autor toga vodiča, kada je Budimpešta u pitanju, dodao značajnu količinu podataka u odnosu na svog austrijskog prethodnika, dok je važnost Zagreba, sudeći prema broju stranica na kojima je opisan, umanjio. Pozitivan sveukupan dojam i ocjena Zagreba kao grada velegradskog duha, bez obzira na veličinu, zadržan je i u ovome vodiču. Nakon Zagreba spominju se Karlovac, Rijeka i Opatija sa fotografijama Ogulina i Rijeke.

3.1.1.3. Leo Woerl i njegovi kratki vodiči Zagreba

Malo se toga zna o njemačkom izdavaču kratkih turističkih vodiča Leu Woerlu (1843. – 1918.) iz Würzburga u Njemačkoj čija su tri vodiča grada Zagreba u uvrštena u korpus. Znanstvena istraživanja o njemu nisu utvrđena, pronađeno je samo par članaka u mrežnim izdanjima dvaju lokalnih würzburških novina, Main-Postu naslova *Würzburgs Baedeker: Wer war Leo Woerl?*⁸⁰ te katoličkom Sonntagsblattu naslova *Leo Woerl: Reiseführer des 19. Jahrhunderts*⁸¹, napisanih 2018. povodom stote obljetnice njegove smrti. U njima Eva Pleticha-Geuder, voditeljica Odjela za franačku kulturu u Sveučilišnoj knjižnici u Würzburgu za Lea Woerla kaže da je *fast wie ein Phantom* (hrv. gotovo poput fantoma) jer u arhivu nije pronađena niti jedna njegova fotografija iako je bio uspješan nakladnik koji je imao podružnice u Beču i Leipzigu, bio osnivač i izdavač

⁸⁰ Natter, Alice „Würzburgs Baedeker: Wer war Leo Woerl?“, U: *Main Post*, mrežno izdanje 22.6.18., pristup ostvaren 19.1.20.

<https://www.mainpost.de/regional/wuerzburg/Wuerzburgs-Baedeker-Wer-war-Leo-Woerl;art735,10009307>

⁸¹ Stafen-Handt, Daniel „Leo Woerl Reiseführer des 19. Jahrhunderts“. U: *Sonntagsblatt*, mrežno izdanje 17.4.18., pristup ostvaren 19.1.20.

<https://www.sonntagsblatt.de/artikel/weltweit/kultur/leo-woerl-reisefuehrer-des-19-jahrhunderts>

dvojih katoličkih dnevnih novina od kojih jedne postoje i danas, izdavao katoličku literaturu o Svetoj obitelji, bio dvorski dobavljač knjiga te u svojoj knjižari prodavao opremu i nakit za crkve. Ipak, najpoznatiji je bio po kratkim turističkim vodičima koji su bili njegov zaštitni znak. Školovao se i radio je kod svoga ujaka, poznatog njemačkog nakladnika Benjamina Herdera u Freiburgu, izdavača cijenjenog *Conversations-Lexicon*a u Njemačkoj popularno nazvanog po njemu *Herder*. Nakon boravaka u Leipzigu, Pragu i Beču te za vrijeme Austrijsko-pruskog rata u Zürichu, konačno se 1866. nastanio u Würzburgu u Donjoj Franačkoj gdje je osnovao vlastitu nakladničku kuću *Leo Woerl'sche Buch, Kunst und Verlagshandlung*. U würzburškom se arhivu, osim putovnice i zapisa o selidbi, može pronaći sedam ordena koje je za života dobio, među kojima se nalaze orden kralja Württemberga kao i papinski. Turističke vodiče počeo je izdavati 1878. da bi ih do kraja stoljeća izdao šestotinjak. Prema podacima dostupnima u arhivu u Würzburgu izdavao ih je na njemačkom i engleskom jeziku, od onih za poznata do onih za manje poznata turistička odredišta, ali je sada utvrđeno da je svoj najstariji zagrebački vodič izdao na hrvatskom jeziku. Zašto je zapao u financijske poteškoće te 1896. naglo napustio Würzburg i preselio se u Leipzig nije poznato. Umro je 1918. godine, a njegovu nakladničku kuću preuzeo je Albrecht Seeman. Pronađena su tri vodiča Zagreba ovoga izdavača, odnosno prvo (s.a.), četvrto (1896.) i peto (1908.) izdanje.

1. *Vodja po Zagrebu i njegovoj okolini* (s.n.) (s.a.) (1885), Leo Woerl, Beč (NSK)

Autor: nepoznat

Nakladnik: Leo Woerl

Materijalni opis: 16 str., 15x10 cm, jedan presavijeni plan grada Zagreba

Nakladnički niz: Putne priručne knjige Leona Woerla

Jezik: hrvatski

Prvo izdanje vodiča Zagreba poznatog würzburškog nakladnika napisano je na hrvatskome jeziku i ima 16 stranica. Na naslovnoj stranici nalazi se podatak da nakladnik Leo Woerl ima dvije podružnice, jednu u Beču, a drugu u Würzburgu u Bavarskoj, a na posljednjoj stranici nakon teksta nailazimo na podatak da vodič tiskan u dvorskoj tiskari Karla Frommea u Beču. U prednjoj je korici plan Zagreba na preklapanje, a u vodiču nema fotografija. Izdanje nema predgovor i nije datirano ali pregledom sadržaja utvrđeno je da u gradu *računajuć ovamo i vojničku posadu živi do 30 000 dušah* (s.n., s.a.: 1). Prema popisu je stanovništva iz 1881. Zagreb imao 29.218 stanovnika, pa prema tome možemo pretpostaviti da je vodič tiskan nakon

toga, a prije popisa 1891. kada ih je već imao nešto više od 38.000. Spominje se i evangelička crkva koja je dovršena 1884. godine, a pri opisu zagrebačke prvostolnice Woerl navodi da *za potresa 1880. srušio se diel svoda te stao je graditelj H. Bollé po osnovi Fr. Schmidta, graditelja bečke stolne crkve zagrebačku stolnu crkvu obnavljati i dovršit će nutarnju [unutrašnjju] obnovu do jeseni 1885. i kad bude Schmidtova osnova i na vanjskom dielu crkve izvedena, spadat će ova crkva medju najljepše gradjevine svekolike monarhije.* (s.n., s.a.: 12)

S obzirom na navedeno možemo zaključiti da je najstariji pronađeni vodič isključivo grada Zagreba upravo ovaj kratki Woerlov tiskan najvjerojatnije u prvoj polovini 1885. godine. Vodič ima i kazalo nakon čega započinje prvo poglavlje s općim informacijama o gradu i institucijama koje u njemu postoje. Drugo je poglavlje kratka povijest Zagreba s pregledom sukoba između Griča i Kaptola, potresa i požara optimističnog završetka u ilirskom zanosu: *Godine 1835. uzkrasnio je hrvatski narod pod vodstvom dra. Ljudevita Gaja novomu duševnomu životu koji hrvatski narod svakim danom sve to više mah otimlje; sielo i središte tomu duševnomu pokretu je Zagreb i a posljedice godine 1848. kad se je Hrvatska na svoje noge bila osovila, bile su i Zagrebu u prilog.* (s.n., s.a.: 6)

Spominju se ban Jelačić, biskup Strossmayer i Ljudevit Gaj. Ističu se osnutak gimnazije i sveučilišta Franje Josipa, obnova zemaljske autonomije te *utemeljenje po biskupu Strossmajeru [Strossmayeru] jugoslavenske akademije znanostih i umjetnostih* koje su za autora *očit biljeg i znak, da hrvatski narod novim životom živi* (s.n., s.a.: 6). Nakon povijesti grada popisana su sva boravišta, zabave, *obćila* (željeznica i pošta), preporučeni je obilazak koji počinje Trgom bana Jelačića, nastavlja se prvo Donjim a potom i Gornjim gradom da bi razgled završio katedralom. Na kraju su kratko opisane moguće šetnje i izleti u Maksimir, Tuškanec, Cmrok i Šestine te Remete, Savski most, Sljeme, Samobor, Stubicu, Zaprešić, Karlovac i Varaždin. Koji je bio Woerlov motiv da izda kratki vodič Zagreba na hrvatskome jeziku te tko je njegov autor nije poznato, ali je iz sadržaja jasno da je ovaj vodič djelo domaćeg autora, pobornika Ljudevita Gaja, ilirizma i panslavenstva koji je bio ushićen potpisivanjem Austro-Ugarske (1867.) i Hrvatsko-Ugarske (1868.) nagodbe jer je njome Hrvatska dobila autonomiju, a time i novi zamah kada je nacionalna sloboda u pitanju, što je rezultiralo procvatom na poljima obrazovanja i umjetnosti.

2. *Führer durch Agram und Umgebung*, (1896), Woerl's Reisehandbücher, IV. Auflage, Würzburg und Leipzig (NSK)

Autor:	nepoznat
Nakladnik:	Leo Woerl, Würzburg i Leipzig, 1896.
Materijalni opis:	22 str., 15x10 cm, jedna presavijena karta Njemačke i Austrije, jedan presavijeni plan grada Zagreba
Nakladnički niz:	Woerl's Reisehandbücher, IV. izdanje
Jezik:	njemački

Četvrto je izdanje Woerlova vodiča za Zagreb, uz preinake radi ažuriranja sadržaja, prijevod na njemački jezik prethodno opisanog prvoga izdanja, dakle u podlozi mu je hrvatski predložak. U prednjoj korici nalazi se zemljopisna karta Zagreba, a u stražnjoj Njemačke. Kao Baedeker, i Woerl u predgovoru poziva putnike da nakladnika obavijeste ukoliko naiđu na bilo kakve netočnosti ili pogreške. Zbog nešto većih grafema i jedne umetnute fotografije ovo izdanje ima nešto više stranica u odnosu na prethodno, ali nudi gotovo isti sadržaj kao i prvo hrvatsko izdanje. Izmijenjen je tek broj stanovnika, koji je prema popisu iz 1891. narastao za oko 10.000, a iz opisa je prvostolnice izbačena napomena o planu dovršetka unutrašnjosti katedrale. Iako su slova nešto veća, tekst je tiskan gusto uslijed čega je nepregledan. Iz predgovora doznajemo da je Woerlova zbirka vodiča najveća poznata i da obuhvaća šestotinjak vodiča od kojih su neki tiskani u više od 100.000 primjeraka. Ovaj je zagrebački, kao što je vidljivo na koricama, koštao 50 pfeninga, a cilj mu je bio, radi velikog porasta putovanja zbog sve jeftinijih i bolje umreženih željezničkih linija, što brže ponuditi putnicima jeftin i pouzdan orijentir. Isto kao prethodno, ovo se izdanje sastoji se od općih podataka o gradu, kratkog pregleda njegove povijesti te praktičnih informacija o hotelima, restoranima, zabavi koja se nudi, prometnim sredstvima s cijenama, te prijedloga razgleda grada koji započinje Trgom bana Jelačića, nastavlja se obilaskom prvo Donjeg grada, a zatim i Gornjeg te naposljetku i katedrale. U ovome se izdanju navodi kako se glavni oltar mijenja kao i sporedni te da će katedrala dobiti dva tornja. Osim Zagreba, vodič istim redoslijedom kao i njegov hrvatski predložak, kratko na pet stranica, navodi moguća izletišta u okolici i svako opisuje s nekoliko rečenica.

3. *Illustrierter Führer durch Agram und Umgebung, herausgegeben von Leo Woerl, (1908), 5. Aufl., Woerl's Reisebücherverlag, Woerl's Reisehandbücher, s.a. (NSK)*

Autor:	nepoznat
Nakladnik:	Leo Woerl, Leipzig, 1908.
Materijalni opis:	59 str. i 24 str. reklama, 15x10 cm, jedna karta Zagreba, jedna presavijena karta okolice, jedna karta Plitvičkih jezera i 13 fotografija
Nakladnički niz:	Woerl's Reisehandbücher, V. izdanje
Jezik:	njemački

Peto izdanje Woerlova zagrebačkog vodiča donosi više promjena u odnosu na dva prethodnika. Sada je uveden veći broj fotografija, njih 13, opis Krapinskih toplica, Rogaške Slatine i Varaždinskih toplica te na kraju Plitvičkih jezera s kartom. Zbog velikog broja reklama koje zauzimaju čak 48 stranica, ovaj je vodič značajno duži u odnosu na dva prethodnika. Iako se u predgovoru napominje da je to izdanje tekstualno prerađeno i prošireno, detaljnijim pregledom može se utvrditi da je velik dio teksta u ovome vodiču iz 1908. prepisan iz prethodnog koji datira iz 1896. i koji je prijevod hrvatskog predloška iz 1880-ih. Međutim, tisak je sada presložen na način da tekst bude pregledan, dodane su nove destinacije, a postojeći je tekst, s obzirom da se u međuvremenu Zagreb užurbano gradio i mijenjao, ažuriran ali i ponegdje nadopunjen važnijim povijesnim događajima o kojima u prethodna dva izdanja nije bilo riječi. Nov je predgovor koji je u ovome izdanju posvećen samo Zagrebu, kako se navodi, hrvatskome glavnome zemaljskome gradu koji je zbog unutrašnjopolitičkih odnosa dospio u prvi plan te se poput još nekih gradova u Monarhiji često spominje. Također doznajemo da se u Zagrebu nailazi na posebnu nacionalnost u većoj mjeri nego u drugim austrijskim gradovima (njem. *besondere Nationalität*) iako je poznavanje njemačkog jezika dostatno za sporazumijevanje. Dijelovi u kojima se spominju i hvale Ljudevit Gaj, Josip Jelačić i biskup Strossmayer zadržani su i u ovome izdanju. Praktične informacije su proširene u odnosu na prethodnike, a predložena šetnja gradom sada započinje s Glavnog kolodvora (1892.), s kojega se nakon šetnje Donjim gradom nastavlja prema Griču, a završava Kaptolom i katedralom. U ovome izdanju proširuju se opisi okolnih mjesta i dodaju nova odredišta, Krapinske toplice, Rogaška Slatina i Varaždinske toplice s popisima bolesti koje se tamo tretiraju. Nakon opisa, fotografije i zemljopisne karte Plitvičkih jezera, vodič završava popisima stvari koje za putovanje treba spakirati za dame i gospodu te savjetima onima koji idu planinariti.

3.1.2. Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

3.1.2.1. Vodiči domaćih autora na hrvatskom jeziku

1. *Ilustrovani vodič* [vodič] *po Zagrebu i njegovoj okolini: sa slikom i nacrtom grada Zagreba* (1891), Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch) (DAZG, KGZ, HAZU)

Autor: nepoznat [Lukšić, Abel]

Nakladnik: Lav Hartman (Kugli i Deutsch)

Materijalni opis: 80 str. teksta, 30. str. reklama, jedan plan grada Zagreba i 11 fotografija

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski

Ovaj vodič naizgled nepoznatog autora objelodanjen je u nakladi poznate zagrebačke knjižare Lav Hartmann (Kugli i Deutsch) 1891. godine i najstariji je pronađeni vodič domaće nakladničke kuće na hrvatskom jeziku. Te iste godine L. Hartmann izdao je i vodič Zagreba, Hrvatske i Slavonije na njemačkome jeziku autora Abela Lukšića (vodič br. 6, poglavlje 1.4.). Pregledom sadržaja pokazalo se da je upravo taj vodič (br. 5) Abel Lukšić vjerno preveo na njemački jezik, proširio ga opisom Hrvatske i Slavonije, izdao te iste 1891. godine te je moguće da je on autor i ovoga, hrvatskog vodiča. Zagreb se opisuje na 80 stranica i s jedanaest fotografija. Započinje tipično, općim informacijama o smještaju, javnom prijevozu s cijenama, kupalištima, telegrafu, vodičima, pošti i brzojavima. Nakon povijesti grada slijede opći podatci o gradu, njegovom zemljopisnom položaju i administrativnom značaju, stanovništvu i jeziku. Ulice i trgovi opisani su abecednim redoslijedom, a na isti način su popisani spomenici, pa crkve i bogomolje te muzeji, umjetničke zbirke i knjižnice. Povremeno, sitnijim slovima autor opisuje važnije događaje ili legende koje se vežu uz dotični prostor. Nakon nekoliko kraćih opisa Zagrebačke okolice, tj. *omanjih izleta do četirisatne daljine* vodič završava prijedlogom itinerera za šestodnevni boravak u gradu. O ovome vodiču bit će još riječi u opisu vodiča broj 6 Abela Lukšića na njemačkom jeziku (prvi vodič u poglavlju 3.1.2.1.).

2. Hudovski, Adolf (1892), *Zagreb i okolica: kašiput za urodjenike i strance: sa 43 slike i 2 nacrti*, Agram: Tisak dioničke knjižare Zagreb
<http://kgzdz.b.a.hr/?kdoc=301003967>

Autor: Hudovski, Adolf

Nakladnik: Tisak dioničke knjižare Zagreb, 1892.

Materijalni opis: 96 str., 19 cm, jedan presavijeni list s planom Zagreba i 44 fotografije

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski

Adolf Hudovski (1828? – 1900.), autor jedinog starog vodiča Zagreba koji je dio digitalizirane zbirke Knjižnica grada Zagreba, bio je gradski vijećnik i senator koji je modernizirao gradsku upravu. Kad je ban Jelačić digao vojsku, Hudovski je stupio u „narodnu stražu“ te sudjelovao u ratu s Mađarima, a nakon Bachovog apsolutizma 1858. postao je gradskim senatorom. Zanosio se idejama Ilirskog pokreta kojima je ostao vjeran do kraja života (Stanisavljević, 1930). Njegov se „Kašiput“ u katalogu Knjižnica grada Zagreba navodi kao druga, dok se na stranicama Muzeja grada Zagreba navodi kao prva turistička monografija grada Zagreba⁸², tiskana u dvije varijante, hrvatskoj i njemačkoj. Korištena je i kao relevantan izvor podataka u diplomskom radu na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu (Kolar, 2018). Iz predgovora doznajemo da se autor, kada je riječ o povijesnim podacima, služio *Spomenikom grada Zagreba* Ivana Krstitelja Tkalčića i *Povijesti [Povijesti] Hrvatske po T. Smičiklasu* te da je njemu *bilo samo sabrati material [materijal] i složiti poput mozaika*. Na naslovnici je fotografija Jelačićeva trga, dok su u prvoj i zadnjoj korici nacrti, i to grada Zagreba iz 1766. i najnoviji. Gustog tiska, sitnih slova i s nešto manje od sto stranica, vodič započinje tipično „baedekerovski“, praktičnim informacijama, tj. nabrojanjem hotela, gostiona, kavana, slastičarnica, misa, kupališta, šetališta, prijevoznih sredstava i ostalih praktičnih informacija koje uključuju i cijene. Nakon kraćeg općeg dijela o položaju Zagreba, grad je opisan kao *liep, prijazan i čist, a pučanstvu se sviđa kultura i napredak te rado prijanya uz sve, što je lijepo i krasno* (Hudovski, 1891: 4). Nakon desetak stranica o povijesti grada slijede popisi s adresama institucija, zbirki, trgovina, dobrotvornih i drugih društava te novina. Razgled grada započinje

⁸² Vodič iz 1891. godine nakladničke kuće Kugli i Deutsch najstariji je pronađeni domaći vodič, a godina njegovog izdanja je pretpostavljena, tako da se sa sigurnošću nije moglo tvrditi koja je od ove dvije turističke monografije Zagreba starija. Pregledom Kuglijevog vodiča utvrđeno je da je pretpostavljena godina 1891. točna, odnosno da se navodi u tekstu.

s kolodvorom Južnih željeznica s kojeg se dolazi do Jelačićeva trga a uz put se opisuju škole, vodovod i tvornice koje su se nalazile na zapadnom dijelu grada. Nakon šetnje Lenucijevom potkovom, od Zrinjevca prema jugu, pa prema Sveučilišnom trgu i Ilicom dolazi se natrag na Jelačićev trg. Na petnaest stranica opisan je Gornji grad, od Kamenitih vrata pa Opatičkom i Demetrovom na Markov trg i naposljetku Gospodskom (danas Ćirilometodska) na Strossmayerovo šetalište uz Isusovački konvikt čijim opisom završava poglavlje o Gornjem gradu. Kaptol i Nova Ves opisani su na deset stranica, a posljednje poglavlje o Vlaškoj ulici te okolici zauzima narednih desetak stranica. Na kraju je popis fotografija s legendama. Ovaj je vodič izdao Tisak dioničke knjižare 1892. godine da bi kasnije izdavačko pravo otkupila kuća Kugli i Deutch koja ga je, promijenivši korice, tiskala godinama nakon prvog izdanja (Petek, 2018: 34).

3. *Vodić [vodič] kroz Zagreb i okolicu* Tisak C. Albrechta (Maravić i Dečak), Zagreb, 1906 (KGZ)

Autor: I. Dadin.
Nakladnik: Tisak C. Albrechta (Maravić i Dečak).
Materijalni opis: 48 str., 15 cm, 23 str. reklame
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

Ovaj kratki vodič ima četrdeset osam stranica od kojih su dvadeset tri reklame uglavnom trgovaca, obrtnika i ugostitelja koji se u njemu spominju. Iz zaglavka je razvidno da se dijelom na kolodvoru s ciljem da promovira poduzeća koja spadaju *među prva, najbolja i najsolidnija domaća poduzeća* (Dadin., 1906: 48), a napisan je povodom gospodarske izložbe. Njegov osnovni cilj bio je navesti putnika u lokalne tvrtke i trgovine domaćih vlasnika, a opis grada i znamenitosti su u službi promicanja hrvatstva i slavenstva.

Razgled grada počinje od glavnog kolodvora riječima: *Nema stranca, kojemu se nevine uzdah začudjenja, kad opazi tu krasotu, a nema opet Hrvata, komu nezadrhće srdce od radosti, kad vidi koli krasno ga pozdravlja glavni grad liepe naše domovine* (Dadin., 1906: 2). Putem prema Zrinjercu i Trgu bana Jelačića spominju se *slavni naš Preradović, dični naš Rendić, odličan rodoljub g dr. Stjepan pl. Miletić, nezaboravni biskup-dobrotvor Josip Juraj Strossmayer te slavni junak Jurišić i mučenik Krsto Frankopan* (Dadin., 1906: 2 – 4). Sličnim epitetima opisuju se i domaći trgovci, obrtnici i ugostitelji: *Na sjevernoj strani trga u Pongračevoj palači, nalazi*

se trgovina mladog i rodoljubnog trgovca Franje Rollera (Dadin., 1906: 9), ili *vlasnik svratišta jest domaći čovjek i dobar rodoljub g. Franjo A. Schmidt* (Dadin., 1906: 11), te upute poput: *treba paziti na geslo svoj k svome - a Šolc [slastičar, IM] je posve naš; stari Zagrebčan* (Dadin., 1906: 22) ili kritike poput: *Zagrebačko pivo je danas jedno od najboljih ovdje točećih se piva, koje dosele samo radi nehaja domaćih ljudi i raznih predrasuda zapostavljeno bilo; imali su ljudi loš običaj previše su hvalili tuđe!* (Dadin., 1906: 41) Na kraju su odlazni i dolazni vozni redovi vlakova te pozdravni odlomak optimističnog tona u kojem se zbog svega što je napravio na gospodarskom planu hvali gradonačelnik Milan Amruš i koji završava riječima: *do vidjenja dakle u velegradu Zagrebu, kod prve buduće izložbe*. Tekst potpisuje I. Dadin.. Zbog skraćenog imena i prezimena nije bilo moguće utvrditi njegov identitet.

4. Novotni, Vjekoslav (1906), *Zagreb i okolica sa 1 kartom i sa 31 slikom*, izdao Hrvatski sokol na prvi svesokolski slet u Zagrebu, Tiskara i litografija C. Albrechta (Maravić i Dečak), Zagreb (NSK)

Autor: Novotni, Vjekoslav
Nakladnik: Tiskara i litografija C. Albrechta (Maravić i Dečak), Zagreb, 1906.
Materijalni opis: 74 str., jedna presavijena karta Zagreba, 31 fotografija
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

Turistički vodič Zagreba crvenih korica, na 74 stranice izdao je 1906. Hrvatski sokol povodom održavanja prvoga svesokolskog sleta u Zagrebu.

Hrvatski sokol osnovan je 1874. u Zagrebu po uzoru na sličnu organizaciju u Češkoj s ciljem održavanja tjelesne sprema te buđenja i održavanja nacionalne svijesti. Težište razvoja organizirane tjelovježbe bilo je na gimnastici, ali su se poticali i ostali sportovi. Društvo Hrvatski sokol djelovalo je u sastavu ogranaka po cijeloj Hrvatskoj, povezanih u župe objedinjene u nacionalni odnosno Slavenški savez. Među redovne djelatnosti Sokola ubrajaju se manifestacijske priredbe, javne vježbe, nacionalni i sveslavenski sletovi. U razdoblju do I. svjetskog rata Hrvatski sokolski savez priredio je dva svesokolska sleta u Zagrebu 1906. i 1911.

(I. hrvatski svesokolski slet)⁸³ koji su osim plakatima Emanuela Mencija Crnčića, bili popraćeni i turističkim vodičima Zagreba.

Vjekoslav Novotni (1843.-1928.), autor ovoga vodiča, bio je profesor hrvatskog i latinskog jezika, strastveni planinar, glavni tajnik planinarskog društva, urednik časopisa Hrvatski planinar 1904. – 1909. godine, autor prvih planinarskih vodiča i prvog biciklističkog putopisa. Jedan od Ražanskih kukova na Velebitu nosi po njemu ime Novotnjev kuk. Osim ovoga napisao je i prvi vodič Zagreba nakon prvog svjetskog rata iz 1922. godine.

U korici vodiča iz 1906. priložena je fotografija na preklapanje tadašnjeg Trga Franje Josipa I, danas Trga kralja Tomislava s Umjetničkim paviljonom i Starčevićevim domom. U „Pripomienku“ se govori o sokolu koji leti iznad područja *gdje ima roda hrvatskoga, učeći božansku nauku, spas roda i naroda: rad, čestitost i žilavost* i alegorija je patriotizma i fizičke spremnosti pod motom *Desnicu jačaj, domovini služi*. Doznajemo da je takvu „nauku“ prihvatilo već preko 4000 sokola koji pod Sljemenom zagrebačkim najprije sniše gnijezdo tražeći sopstvene ni koristi ni slave, već – u misli domovinu gdje će se uhvatiti u kolo ljubavi s ostalim sokolima koju tu sletiše iz svih strana slavenskoga kraja, ne bi li tom slogom i ljubavi zajednička majka Slavija bila sretnija, zadovoljnija i snažnija.

Nakon ovog živopisnog uvoda slijedi forma tipična za vodiče. Započinje se s poviješću grada, nastavlja zemljopisnim položajem, upravno-pravnim značajem i opisom Zagreba u koji autor unosi mnogo patriotskoga žara: *Bieli naš Zagreb, živa uzdanica i srce naše narodno, spada po krasnom prirodnom svom položaju među prve gradove naše monarkije* (Novotni, 1906: 18). To dokazuje tako da nabroja sve što grad nudi od muzeja, tiskara, zavoda, društava, crkvi, trgova i ulica uključujući i svih 78 novina koje te 1906. izlaze. Potom predlaže šetnju od kolodvora Južnih željeznica na novi, pa pod numeriranim naslovima uz obilje fotografija opisuje redom važnije zagrebačke trgove i ulice od donjeg grada prema Griču i naposljetku Kaptolu. Kao što je uobičajeno obuhvaća i okolicu, i to Maksimir, Mirogoj, Remete, Cmrok i gornji Tuškanac, Pantovčak, Vrhovac, sv. Duh i Fratersčicu, Šestine i Gračane, Zagrebačku goru, Medvedgrad, Lonjsku pećinu/Adolfovac i Sljeme te Podsused i Samobor. Vodič završava sadržajem,

⁸³ „I. hrvatski svesokolski slet“. U: *DiZbi. HAZU, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (mrežno izdanje). Pristup ostvaren 21.1.20. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=32790>

abecednim indeksom toponima, popisom znanstvenih zbirki i muzeja, cjenikom Hrvatskog zemaljskog kazališta, željezničkim voznim redom te cjenikom zagrebačkih fijakera.

5. *Zagreb, Uspomena na svesokolski slet*, (1911), Dionička tiskara u Zagrebu, Zagreb (KGZ)

Autor: nepoznat
Nakladnik: Dionička tiskara u Zagrebu
Materijalni opis: 97 str., ilustr., stranice nisu numerirane
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

Iako je i ovaj je vodič nepoznatog autora iz 1911. kao i prethodni iz 1906. napisan u povodu održavanja hrvatskog svesokolskog sleta u Zagrebu, potpuno je različit od svog prethodnika. Na stotinjak (97) stranica gustim tiskom, obiljem fotografija i reklamama na svakoj drugoj stranici, opisuje grad Zagreb, njegovu povijest i znamenitosti uključujući okolicu, odnosno Medvedgrad, Podsused i Samobor te Plitvička jezera, a na samom kraju na nekoliko stranica hvali Bosnu i Hercegovinu kao *nove veoma zanimljive zemlje za turiste*. U stražnjoj korici nalazi se karta Zagreba na preklapanje. Za razliku od autora prethodnog vodiča koji je u opis Zagreba otvoreno unosio svoje patriotske osjećaje, nepoznati autor ovoga vodiča je suzdržaniji, bez takvoga žara ili otvorenih naznaka vlastitih emocija. Tipično, vodič započinje općim podacima o gradu, nastavlja njegovom poviješću nakon čega opisuje Donji grad od Glavnog kolodvora prema Trgu bana Jelačića. Neobično je da posebnu pažnju poklanja kavani Corso koja se nalazila na uglu Ilice i Gundulićeve detaljno opisujući njezinu unutrašnjost, sve prostorije i njihove funkcije što upotpunjava sa čak šest fotografija njezine terase, unutrašnjosti, kuhinje, toaleta i grijanja te hvali njezin „velegradski“ izgled. Nakon kratkog opisa poznatijih zagrebačkih hotela te šetnje preko zapadnog dijela Lenucijeve potkove detaljno se opisuju novoizgrađeni sanatorij u tadašnjoj Jelisavinoj ulici (današnja Klinika za dječje bolesti u Klaićevoj): *I sanatorij sačinjava jedinicu našeg kulturnog napretka, te služi na ures i ponos glavnoga grada a i cijele domovine.*, a na priloženim fotografijama vidimo fasadu, bolesničku sobu, foaje u prizemlju i na prvome katu te operacijsku dvoranu. Osim sanatorija hvali svratište *K bijelom janjetu*, dvije ljekarne i galeriju Ulrich. Nakon Maksimira, Gornjeg grada, Kaptola i Medvedgrada vodič završava opisom Plitvičkih jezera, te tipično, voznim redom vlakova i cijenama zagrebačkih fijakera, nacrtom Hrvatskog zemaljskog kazališta te naposljetku kratkim opisom Bosne i Hercegovine. Iako se autor ovoga vodiča potrudio ponuditi činjeničan opis,

uvođenjem detaljnih opisa objekata koji nisu tipični za vodiče težište je stavio na velegradski duh grada želeći tako Zagreb i ono što nudi u društvenom i gospodarskom pogledu staviti uz bok ostalim europskim metropolama.

6.

slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. Nakon njegova odlaska u Beč 1864. tiskaru je vodio D. Kostinčer, a 1866. prodana je D. Bokauu, koji je premješta u Zagreb. U Beču je Lukšić do 1865. nastavio izdavati *Glasonošu*, objavljivao časopis *Slavische Blätter* (1865–66; urednik A. Šenoa) i osnovao Sveslavensko umjetničko društvo 1868. Ondje je kao inspektor i organizator hrvatskoga odsjeka Svjetske izložbe 1873. objavio više brošura. Bio je vlasnik i odgovorni urednik lista *Agramer Nachrichten* (1872) te autor izdanja *Die Autonomie der Stadt Triest* (Beč 1865) te *Bosnien und die Herzegovina* (Prag 1878). („Abel Lukšić“, u: *Hrvatski biografski leksikon*)⁸⁵

Njegov vodič spomenut je pri opisu vodiča na hrvatskome jeziku istog izdavača, poznate zagrebačke nakladničke kuće Lava Hartmanna, (Kugli i Deutsch). Crvene korice sa zlatnim naslovom identične su koricama obaju već opisanih Hartlebenovih vodiča. U podnaslovu autor ukazuje na činjenicu da je sva opisana područja, baš kao što to činio Karl Baedeker obišao sam, čime je jamčio pouzdanost i točnost informacija. U predgovoru autor tumači da je vodič namijenjen i domaćima i strancima jer *pobliže poznavanje Hrvatske i Slavonije nije niti približno toliko prošireno ni među domaćem stanovništvu niti strancima koliko s obzirom na svoje ljepote, etnološku raznolikost i povijest zaslužuje*. S obzirom na to da zemlju godišnje posjećuju tisuće turista i poslovnih ljudi nakladnik je mišljenja da bi bilo poželjno da pri ruci imaju vodič domaćeg autora koji će ih opskrbiti neophodnim podacima o svim važnijim mjestima i gradovima te, poput Baedekera i Hartlebena, koje kopira ne samo crvenom bojom korica i zlatnim naslovom nego i formatom, prikazati Hrvatsku *wie es wirklich ist* (hrv. onakvom kava ona uistinu jest) (Lukšić, 1891: 1).

Organizacijom, fotografijama i sadržajem dio vodiča koji se odnosi na Zagreb vjeran je prijevod vodiča nepoznatog autora tiskanog u istoj nakladničkoj kući te iste 1891. godine: *Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i njegovoj okolini: sa slikom i nacrtom grada Zagreba*. Zbog toga se može pretpostaviti da je Abel Lukšić autor i onoga hrvatskoga vodiča koji je poslužio kao predložak njemačkome, a opisan je u poglavlju 3.1.2.1. *Vodiči domaćih autora na hrvatskome jeziku*. Isto kao i njegov hrvatski predložak, vodič započinje tipično, praktičnim informacijama o fijakerima i omnibusu. Sitnim slovima, u odvojenim paragrafima, kratko se opisuju hoteli, restoracije i pivnice, kavane, slastičarnice, kupelji te daju informacije o uspinjači, *konjki*,

⁸⁵ Šojat Lada, Kunčić Meri, Musa Tea (2018). „Lukšić, Abel“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (mrežno izdanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 18.3.20. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11977>

odnosno tramvaju (njem. *Pferdebahn*) te pošti i telefonu. Nakon toga govori se o klimi, povijesti grada, zemljopisu, temperaturama, vremenskim razlikama u odnosu na veće europske gradove te se nakon kratkog poglavlja o vjeri, jeziku i narodu hvali doseg europskog kulturnog nivoa u Zagrebu kao i potpunu vjersku slobodu. U istome poglavlju navodi se kako je hrvatski u Zagrebu dominantan ali njemački se posvuda govori. Vodič donosi i zanimljiv sud o hrvatskim narječjima pri čemu, u duhu ilirizma, uzdiže štokavski, hercegovački idiom, dok kajkavski i čakavski naziva *iskvarenim dijalektima*. Zanimljiva je suptilna razlika u ocjeni ljepote i detaljnosti opisa pojedinih hrvatskih narječja u hrvatskoj i njemačkoj inačici ovoga vodiča. U priloženim citatima ova je razlika označena masnim tiskom (s.n.,1891:13):

Najljepše hrvatsko narječje jest hercegovačko, koje zbog svoje blagosti, zvučnosti i mehkoće spada među najljepša slavenska narječja. Ovim narječjem govore u južnih i istočnih krajevih Hrvatske te u većem dijelu Slavonije, ali naravno tu se je već narječje nešto malo promijenilo. U središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj te južnoj i zapadnoj Ugarskoj govori se narječje što se znatno razlikuje od hercegovačkog, a približuje se slovenštini, kojom govore planinski Hrvati. U hrvatskom primorju uvuklo se u jezik mnogo talijanštine

Die schönste Mundart der kroatisch-serbischen Sprache ist die herzegovinische, ein Idiom voll tönender Anmuth, welches in Rücksicht Weichheit, Milde und Wohllaut den ersten Rang unter allen slavischen Sprachen einnimmt. Dieses Idiom wird nur im Süden und Süd-Osten Kroatiens und im größten Teil Slavoniens gesprochen, allerdings nicht in jener Reinheit wie in der Herzegovina. In Central- und Nord-Kroatien und im nördlichen Slavonien wird ein mehr oder weniger gutes und reines Kroatisch, an vielen Orten besonders aber im Westen Kroatiens und an der kroatischen Meeresküste werden aber arg verdorbene Dialekte gesprochen. (hrv. U središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj te u sjevernoj Slavoniji govori se manje-više dobrom i čistom inačicom hrvatskog jezika, dok se u mnogim mjestima, posebice zapadnoj Hrvatskoj i u hrvatskom primorju govori grubo iskvarenim dijalektima) (Lukšić, 1891)

Dok je u hrvatskoj verziji Lukšić *planinske Hrvate* okrivio za *slovenštinu*, a primorce *talijanštinu*, u njemačkom je prijevodu ta kritika poopćena pa dijalekte koji se govore u zapadnoj Hrvatskoj i u primorju nazvao grubo iskvarenima te za razliku od hrvatskog vodiča nije naveo što ih kvari niti imenovao narod koji ih govori. Može se primijetiti i razlika u

imenovanju područja, pa je teritorij koji je hrvatskome vodiču južna i zapadna Ugarska u njemačkoj inačici nazvan sjevernom Slavonijom.

U prilog tome da je Lukšić imao u vidu različitosti između hrvatske i njemačke publike kada je prevodio hrvatski predložak govore i razlike u tumačenju događaja u Hrvatskoj nakon 1848. (Lukšić, 1891: 9). Tako u hrvatskome vodiču navodi:

Žalostna godina 1848. nije donesla Hrvatom sreće, jer je poslije nje uzslijedilo desetak godina njemačkoga gospodstva, koje je narod teško podnosio. Silni ga tereti pritisnuše, nametnuo mu se je tuđi njemački jezik u školu i ured. Tomu zlu doskočeno je djelomice 1869. kad je Hrvatska stekla jedan dio autonomije i to na polju prosvjete sudstva i uprave. (s.n., 1891: 9)

U njemačkom je vodiču ovo prevedeno (Lukšić, 1891.: 10):

(...) das Jahr 1848. gab ihnen die Landes-Autonomie, dann kamen wieder die 10 Jahre der Bedrückung durch fremde Bureaukratie, schwere, vorher nie bekannte Steuern, fremder Sprachenzwang in der Verwaltung und in der Schule aber das Jahr 1868 gab dem Lande wieder die volle Autonomie auf dem Gebiete des Gesetzgebung, der Justiz, des Cultus (...)⁸⁶

Osim suprotne ocjene 1848. godine koja u hrvatskoj inačici *nije donesla Hrvatom sreće*, a u njemačkoj je *dala Hrvatima zemaljsku autonomiju*, Bachov se apsolutizam u hrvatskoj verziji vodiča jasno pripisuje Nijemcima i jezik se opresije imenuje. U njemačkom je prijevodu ponovo došlo do poopćavanja te se govori o stranoj birokraciji i jeziku, a da se ne precizira o kojem je jeziku riječ. Može se primijetiti i da je u njemačkome vodiču ispravljena pogreška kod navođenja godine potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, iz 1869. u 1868.

Nakon povijesnog dijela slijedi popis ulica i trgova abecednim redoslijedom, crkava i bogomolja, muzeja, biblioteka i kazališta. Ovaj dio vodiča završava opisom okolice te

⁸⁶ (...) godina 1848. donijela im je državnu autonomiju, potom je ponovo uslijedilo 10 godina opresije stranom birokracijom, teškim i dotada nepoznatim porezima, nametnutim stranim jezikom u uredima i školama, ali je godina 1868. opet zemlji dala punu autonomiju u područjima zakonodavstva, pravosuđa i kulture (...) (autoričin prijevod)

itinerarom za šestodnevni boravak u Zagrebu, i osim nekoliko suptilnih preinaka radi prilagodbe njemačkoj publici, istovjetan je hrvatskome predlošku.

Crvenom bojom korica, napomenom da je autor sve opisano obišao sam, da stvari opisuje onakvima kave one uistinu jesu te uporabom različitih slova u njemačkoj inačici, što je još jedna razlika u odnosu na hrvatski predložak, ovim se vodičem autor želi približiti publici njemačkog govornog područja koja format turističkog vodiča veže uz K. Baedekera ili A. Hartlebena. Toga je Lukšić očito svjestan pa je njemačku verziju svoga vodiča prilagodio potencijalnim čitateljima, ne samo suptilnim intervencijama u sadržaj nego i formatom, odnosno izgledom. Dodao je opis Slavonije i rutu od Zagreba do Rijeke koja je tada bila ruta kojom se u vodičima K. Baedekera dolazilo u Zagreb, iako je preko Zidanog Mosta on bio povezan prugom Beč – Trst trideset godina ranije, ali su stranci češće u Zagreb pristizali na Glavni kolodvor iz smjera Budimpešte. Osim ove, Lukšić je naveo i sve ostale željezničke rute prema i od Zagreba, njih čak 21, te opise mjesta na njima pri čemu je za detaljnije opise, povijesne događaje ili legende koristio sitnija slova. Sve su ovo bile karakteristike formata kakvog je uspostavio Baedeker. Lukšić završava svoj vodič njemačko-hrvatskim i hrvatsko-njemačkim rječnikom i indeksom toponima.

2. Hudovski, Adolf (1892), *Agram und Umgebung: Monografie mit Fremdenführer: mit 48 Illustrationen und 2 Plänen*, Agram: Druck der Actien-Buchdruckerei (DAZG)

Autor: Hudovski, Adolf

Nakladnik: Druck der Actien-Buchdruckerei, Zagreb, 1892.

Materijalni opis: 130 str., 19 cm, [1] presavijeni list s planom grada: ilustr.

Nakladnički niz: -

Jezik: njemački

Gradski vijećnik Adolf Hudovski autor je dvaju vodiča s popisa, Kažiputa za urodjenike i strance izdanog 1892. (poglavlje 3.1.2.1.) i ovoga njemačkoga napisanog nešto kasnije te godine. Većina je autora koji su za svoje strane vodiče kao predloške imali vodiče na hrvatskome jeziku, uz eventualne manje promjene, pribjegavala prijevodima. Iako u predgovoru Hudovski tvrdi da ga je *nedostatak povijesnih i etnografskih opisa Zagreba potaknuo da ovu monografiju prenese iz hrvatskog originala na njemački, djelomično proširi i posjetiteljima ponudi vodič po Zagrebu* njegove intervencije, kada je koncept u pitanju, su značajno obuhvatnije. Već na samome početku vidljive su razlike. Dok njemačka inačica odmah

nakon popisa sadržaja govori o povijesti Hrvatske i Zagreba, hrvatska započinje tipičnije, uputom za boravak i popisom hotela, restorana, slastičarnica, kavana i kupelji. Njemački je vodič Hudovski preustrojio, odstupivši od tipičnog formata koji je u hrvatskoj verziji vodiča slijedio. To znači i da je u hrvatskom vodiču prostor opisivao linearno, od Južnog kolodvora prema Jelačićevom trgu, te putem do Donjeg grada i preko Griča do Kaptola, odnosno trgove, ulice i zgrade opisivao je redosljedom kojim se njima ili pored njih šetajući prolazilo. Upravo takav način opisa prostora tipičan je za tu tekstnu vrstu. Međutim, u njemačkoj verziji vodiča to nije slučaj. Dok u hrvatskom vodiču na svega nekoliko stranica na kraju popisuje institucije s obzirom na kategoriju kojoj pripadaju, njemačka je verzija vodiča čitava organizirana u takve kategorije, odnosno opis nije prostorno linearan nego je vodič koncipiran tematski. Podijeljen je u 16 poglavlja: Povijest, Topografija s povijesnim crticama, Okolica, Zakonodavstvo, Ban i administracija, Obrazovne ustanove, Seminari i samostani, Znanost, Umjetnost i književnost, Knjižnice i zbirke, Trgovina, industrija i poljoprivreda, Sanitetske ustanove, Dobrotvorne ustanove i udruge, Ustanove od općeg značaja, Vojna zapovjedništva i ustanove te Društvene udruge. Takvim ustrojem, odnosno zanemarivanjem prostornoga redosljeda, Hudovski odstupa od važne odlike tekstne vrste turističkog vodiča. Tek je na kraju vodiča popis zgrada, ulica i trgova linearnim redosljedom, na ruti kojom se prolazi od Južnog kolodvora prema gradu, te je uz svaki od njih broj stranice na kojoj se pripadajuće objašnjenje nalazi. Takva je organizacija vodiča od korisnika zahtijevala stalno listanje vodiča, s kraja i popisa rute na stranicu na kojoj se nalazi traženi opis. Kada je riječ o samom sadržaju, nema razlika između njemačkog prijevoda i hrvatskog predloška.

3. Lihl, Carl (1897), *Agram und seine Umgebung*, Städtebilder-Verlag (Karl. P. Geuter), Darmstadt (NSK)

Autor: Lihl, Carl (Dragutin)
Nakladnik: Karl. P. Geuter, Darmstadt, 1897.
Materijalni opis: 70 str.: plan; m8
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

Dragutin (Carl, Karl) Lihl (1848. – 1900.), novinar i publicist, u Zagrebu je do 1864. polazio nižu gimnaziju, potom je izučio knjigotiskarstvo. Radio je u tiskarama u Trstu, Beču, Münchenu, Stuttgartu, Gothi, Leipzigu i Pešti, a nakon povratka u Zagreb 1873 – 79. u tiskari L. Hartmana. Godine 1879 – 93. bio je administrator i član uredništva u listu *Agramer*

Zeitung, 1893 – 97., ravnatelj Okružne bolesničke potporne blagajne te od 1897. do kraja života gradski izvjestitelj u *Narodnim novinama*. Isprva socijaldemokrat, iz Pešte je 1872. pomagao u organizaciji štrajka zagrebačkih tipografa, 1874. uređivao njemački dio lista *Radnički prijatelj – Der Arbeiterfreund*, 1876 – 1880. bio prvi predsjednik tipografskoga PD „Sloga“ te priredio katalog hrvatskih izložaka na tipografskoj izložbi u Budimpešti (Zagreb 1878). Njegovo je *Slovo na čast spomen-svečanosti Gutenberga i petogodišnjice Tipografičkoga društva* – govor iz 1875. s povijesnim pregledom tiskarstva u nas objelodanjeno (Zagreb, s. a.). Autor je pripovijetke *Kovačeva Barica* (1886), priručnika *Novi novci* (1892) Člancima gospodarsko-socijalne tematike surađivao u *Agrar Zeitungu* (1888), *Obćinaru* (1888. – 1890., 1892. – 1893.) i *Obrtniku* (1888. – 1889.). Bio je tajnik Hrvatskoga planinarskoga društva 1889–1900 („Dragutin Lihl“, u: *Hrvatski biografski leksikon*).⁸⁷

Njegov je vodič Zagreba iz 1897. jedan od vodiča iz serije *Städtebilder und Landschaften aus aller Welt* nakladnika Karla P. Geutera iz Darmstadta, tiskan u Linzu na njemačkom jeziku. Na korici je fotografija spomenika banu Jelačiću, a naslov i ime serije su tiskani goticom. U vodiču je 20 fotografija i plan grada. Započinje tipično, opisom željezničkih ruta kojima se može stići u Zagreb te praktičnim informacijama o smještaju, javnom prijevozu, mogućoj zabavi, institucijama i muzejima. Preporučenu šetnju za kratkog boravka u Zagrebu započinje Glavnim kolodvorom kroz Donji grad te uspinjačom preko Gornjega grada nastavlja Kaptolom na Jelačićev trg. Preporučuje i izlete u Maksimir, Cmrok i Tuškanac. Slijede opće informacije o gradu, njegovoj administraciji, kulturnome, umjetničkom i političkom životu, obrazovnim institucijama i hrvatskoj povijesti. Zagrebačku povijest Lihl opisuje ukratko na samo tri stranice fokusirajući se na sukobe između Kaptola i Griča te na katastrofe, tj. požare i potrese koji su grad često pogađali. Nakon toga, поближе objašnjava zgrade na ruti koju je prethodno uspostavio, a vodič završava tipično, prijedlozima izleta u okolice koji su grupirani prema stranama svijeta.

Autor se na samome početku obraća strancima (1897: 8): *Diesen Eindruck, den der Fremde bei seinem ersten Besuche der Stadt gewinnt, rechtfertigt vollkommen ein längerer Aufenthalt.* (hrv. Ovaj dojam, koji stranac stječe pri svojoj prvoj posjeti, opravdan je razlog za dulji boravak u gradu.“). Taj prvi dojam sam Lihl sugerira u prvoj rečenici: *Die Hauptstadt Des Königreiche*

⁸⁷ Šojat, Lada (2013). „Lihl, Dragutin“ IU: *Hrvatski biografski leksikon* mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18.2.20. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11794>

Kroatien und Slavonien Agram zeichnet sich durch eine prachtvolle Lage, reizende Umgebung herrliche Anlagen und eine wohlthuende Reinlichkeit aus. (hrv. Glavni grad Kraljevine Hrvatske i Slavonije Zagreb ističe se veličanstvenim položajem, privlačnom okolicom, prekrasnim zgradama i parkovima te ugodnom čistoćom). Svi su opisi kratki i donose najosnovnije informacije, a takva kondenzacija jedna je od važnih karakteristika tekstne vrste turističkog vodiča. Zbog toga je obavijesno kada se isti događaj ili opis ponove više puta. U ovome vodiču Lihl dva puta biranim riječima hvali ustroj države postignut Austro-ugarskom (1867.) i posljedično tome Hrvatsko-ugarskom (1868.) nagodbom, oba puta u poglavlju s općim informacijama o gradu, prvi put kada opisuje administrativni ustroj grada (Lihl, 1897: 9-10), a drugi kada je riječ o hrvatskoj povijesti (Lihl, 1897: 13):

Der im Jahre 1868 zwischen dem Königreiche Ungarn und dem Königreiche Kroatien und Slavonien abgeschlossene staatsrechtliche Vertrag hat dem Lande nicht nur die staatliche Integrität und nationale Individualität sowie die volle Autonomie in Verwaltungs-, Justiz-, Cultus- und Unterrichtsangelegenheiten gewährleistet sondern auch die Grundbedingungen einer fortschrittlichen Entwicklung geboten (Lihl, 1897: 11-12).⁸⁸

Isti je slučaj s posjetom cara Franje Josipa I. Zagrebu 1895. godine povodom svečanog otvaranja nove zgrade Hrvatskog zemaljskog kazališta. Prvi put ovim događajem završava poglavlje o povijesti grada kada su Zagrepčani nakon potresa zahvaljujući pomoći koju su dobili i vlastitom radu iz ruševina podigli grad do takvog sjaja i raskoši (Lihl, 1897: 17): (...) *so dass am 14. October [Oktober] 1895 Se. Majestät der Kaiser und König Franz Joseph I. in würdiger Weise in seinem Mauern empfangen und begrüsst werden konnte* (hrv. tako da je 14. listopada 1895. njegovo veličanstvo, car i kralj Franjo Josip I. na dostojan način mogao biti primljen u njegove zidine.). Isti se događaj spominje drugi put kod opisa kazališne zgrade (Lihl, 1897: 33): (...) *und im Beisein Sr. Majestät des Kaisers und Königs Franz Josef I. am 14. October [Oktober] 1895 in feierlicher Weise eröffnet wurde.* (hrv. te svečano otvoreno 14. listopada 1895. u prisustvu njegovog veličanstva, cara i kralja Franje Josipa I.)

⁸⁸ Državnim sporazumom kojeg su 1868. godine potpisale Kraljevina Ugarska i Kraljevina Hrvatska i Slavonija ne samo da se zemlji zajamčila državna cjelovitost i nacionalna posebnost te potpuna samostalnost u državnim, pravnim, kulturnim i obrazovnim pitanjima nego su se i ostvarili osnovni preduvjeti za njezin napredak i razvoj. (autoričin prijevod)

3.1.2.3. Višejezični vodiči domaćih autora/nakladnika

1. *Zagreb riečju i slikom = Agram in Wort und Bild* (1900?), Budimpešta: Izdano po poduzetničtvu za izdavanje opisa gradova sa razglednicima (DAZG)

Autor: nepoznat

Nakladnik: Izdavanje opisa gradova sa razglednicama, Budimpešta 1900.

Materijalni opis: 136. str, od toga 33 str. na početku i 33. str. na kraju reklame

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski i njemački

Jedinom dvojezičnom, hrvatsko-njemačkom vodiču iz razdoblja Austro-Ugarske nepoznatog autora na naslovnoj je korici ornamentima uokviren crtež zagrebačke katedrale. Zahvaljujući jednoj od mnogih reklama koje se u njemu nalaze razvidno je da se taj vodič mogao kupiti u kioscima za 60 filira. Reklame grupirane na početku i na kraju vodiča zauzimaju gotovo podjednak broj stranica kao oba sukcesivno tiskana teksta. Pažljivijim pregledom utvrđeno je da se, kada je riječ o njihovom sadržaju, radi o prijevodu. Opis grada započinje zemljopisnim položajem Zagreba i kratkom poviješću njegovog administrativnog ustroja. Nakon toga autor poziva na šetnju koju započinje Glavnim kolodvorom (kr. Ugarskih državnih željeznica) *pošto sa njega najveći dio stranaca ulazi u grad*. Prvo što će tada ugledati je *Trg Franje Josipa koji je za posjete ljubljenskog vladara godine 1895. uređen i tim imenom prozvan*. Put do Jelačićeva trga vodi širokom, drvoredom zasadjenom cestom uz koju se opisuju krasne palače u raznim slogovima među kojima su palače u vlasništvu najslavnijeg živućeg hrvatskog slikara Vlaha Bukovca te uz dom dične naše Matice hrvatske, onoga društva koje od 40-ih godina amo bijaše tako rekući najvažniji štitnik naše liepe knjige. Nakon Jelačićeva trga, preko Gundulićeve i Frankopanske dolazi se do zgrade hrvatskog zemaljskog kazališta koju je svečanim načinom uz saučešće od hiljada i hiljada ljudi iz svih krajeva domovine otvorio i svrsi svojoj predao dne. 14. listopada g. 1895. naš preljubljeni vladar i kralj. Potom se preko Mihanovićeve vraća natrag na polazište, tj. Glavni kolodvor uz pohvale okolnim zgradama koje zaslugom arhitekata Leona Hoenigsberga i Julija Deutscha koji su praktičnom uporabom moderne gradjevne škole nastojali da jednoličnosti stanu na put i (...) do blizu 110 zgrada podizali služe kao primjeri u tom pogledu. Time završava poglavlje o Donjem gradu kojem je posvećeno dvostruko više prostora nego narednim poglavljima o Gornjem gradu i Kaptolu u kojemu kratko spominje samo najvažnije. Opis završava s: *Nu razvoj grada pokazuje i to, da se grad može podičiti*

osobitom skrblju kompetentnih faktora, te da se sa strane najviše autonomne oblasti, zemaljske vlade, na čelu joj Njeg. Preuzvišenosti bana Dragutina grofa Khuena Héderváry -a i sa strane gradske uprave koja se nalazi u prokušanim rukama gradonačelnika velemožnog gosp. Adolfa pl. Mošinskyja-Zagrebgradskog, sve učini što je u interesu boljka Zagreba (s.n., 1900: 55,56). Posljednje je poglavlje opis zagrebačke okolice nakon čega slijedi njemački prijevod istog sadržaja. Opisane su Varaždinske toplice kao i bolesti koje se u njima tretiraju, ali ne sukcesivno nego simultano. Vodič završava voznim redom vlakova i popisom tvrtki i trgovina na hrvatskom jeziku.

Iako je većina vodiča Zagreba iz razdoblja Austro-Ugarske tiskana za banovanja Khuena Héderváry ja (1883. – 1903.), ovaj je dvojezični vodič tiskan u Budimpešti jedini od vodiča u kojemu se on spominje

3.2. Opis vodiča iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Kraj prvoga svjetskoga rata donio je Europi veliku povijesno-političku promjenu. Velika su se predratna carstva raspala, a Hrvatska, koja je prije rata bila dijelom Austro-Ugarske Monarhije ulazi u novoosnovanu Državu Slovenaca Hrvata i Srba (29. listopada 1918.) desetak dana prije njegova službenog završetka (11. studenog 1918.), a 1. prosinca u Kraljevstvo Srba Hrvata i Slovenaca. U novoj je državi Zagreb kao administrativno središte izgubio na važnosti. Vidovdanskim ustavom postao je središtem tek jedne od 33 oblasti u Kraljevini SHS, a nakon njegova ukidanja i proglašenja Šestosiječanjske diktature središtem Savske banovine, jedne od devet banovina na koje je administrativno bila podijeljena Kraljevina Jugoslavija.

3.2.1. Vodiči stranih autora i/ili nakladnika

Kada je riječ o vodičima stranih izdavača iz razdoblja između dvaju svjetskih ratova kada je Hrvatska bila dijelom Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pronađena su samo tri takva vodiča. Od toga su dva istoga švicarskoga nakladnika H. Tauba na njemačkom jeziku koji su tiskani 1928. i 1929. te obuhvaćaju cijelo njezino zemljopisno područje. Treći vodič tiskan je 1935. na engleskom jeziku u Zagrebu u nakladi engleskog urednika Herberta C. Jacksona, a osim grada Zagreba, opisuje i Savsku banovinu kojoj je Zagreb bio glavni grad.

U prva dva vodiča, Zagreb je samo jedno od mnogih odredišta, dok je u trećem vodiču Zagreb glavno odredište.

1. *Führer durch das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (Jugoslawien)*
herausgegeben im Einvernehmen mit den amtlichen Stellen zur Förderung des
Reiseverkehrs in Jugoslawien von Herbert Taub, (1928), Zürich: Volkswirtschaftlicher
Verlag A. G. (NSK)

Autor: Taub, Herbert
Nakladnik: Volkswirtschaftlichee Verlag A.G., Zuerich, Druck der polygraphischen
Gesellschaft Laupen bei Bern, 1928.
Materijalni opis: 319 str., 18 cm, ilustr.
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

Vodič švicarskog autora Herberta Tauba započinje uvodnom riječju Slovenca, dr. Cirila Žižeka, direktora Odjela za promet stranaca u Ministarstvu za industriju i trgovinu u Beogradu. Doznaje se da je 1926. Jugoslaviju posjetilo 150.000 turista, da bi se već sljedeće godine taj broj povećao na 300.000. Ova nova zemlja privlačna je prvenstveno zbog Jadranskog mora ali i bogate kulture i zanimljivih običaja stvorenih dodirima s Orijentom koji se strancu koji posjeti Sarajevo *bolje očituje nego u istinskom Orijentu i to sa svim zapadnjačkim komforom* (Taub, 1928: 3). Zbog ugodne klime, lijepe prirode i mnoštva lječilišta Jugoslavija je u turističkom pogledu novitet i otvara nove mogućnosti kada je hotelijerstvo u pitanju. U predgovoru autor sugerira da je taj vodič jedini na tržištu koji je pokušao opisati cijelu Kraljevinu Jugoslaviju i kojemu je kod odabira destinacija koje će opisati bio cilj voditi se zemljopisnim datostima, a ne političkim motivima (Taub, 1928; 7). Iz popisa imena u zahvali razvidno je da je autor pri sastavljanju vodiča pomoć u prikupljanju informacija dobio iz više jugoslavenskih ministarstava, konzulata te od direktora podružnica agencije Putnik iz više gradova uključujući i Zagreb gdje je navedenu dužnost obnašao Stjepan Dragomanović, osnivač prvog turističkog ureda u Zagrebu i Društva za promet stranaca.⁸⁹ Nakon uvodne riječi slijede praktične i opće informacije te kraći uvod o zemlji i ljudima. Opis zemlje započinje od zapada prema istoku i podijeljen je na poglavlja Slovenija, Hrvatska i Slavonija, Vojvodina, Srbija, Bosna i Hercegovina, Hrvatsko primorje, Dalmacija te naposljetku Crna Gora.

⁸⁹ Dragomanović, Stjepan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristup ostvaren 17. 8. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16137>>

Poglavlje o Hrvatskoj i Slavoniji započinje kratkim pregledom povijesti na dvije stranice koje su popraćene dvjema fotografijama, hrvatskih seljaka u nošnjama i zagrebačke katedrale. Težište je povijesnog pregleda na borbi Hrvata protiv Mađara i mađarona te stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije, a opis je političkog života u Hrvatskoj na početku 20. stoljeća detaljan kada se uzme u obzir kratkoća cjelokupnoga opisa. Nakon zemljopisne karte slijedi opis Zagreba kojeg se naziva glavnim gradom nekad autonomne Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a koji je, kada su promet, gospodarstvo i kultura u pitanju, i dalje najvažniji centar države u kojemu se nalaze najljepše i najnaprednije komunalne građevine. Nakon općih informacija i kratkog pregleda povijesti Zagreba u kojem se ponovo spominje odnos s Mađarima, opisuju se Kaptol i katedrala te sukobi Griča i Kaptola. Hvali se sposobnost grada da vlastitim snagama prebrodi sve nedaće koje su ga snalazile, privuče nakon potresa i strane snage da bi se izgradile sve kulturne, obrazovne i ostale ustanove zahvaljujući kojima se grad uspješno razvija i dalje. Zbog izvanredne željezničke povezanosti, Zagreb se preporučuje kao dobro polazište iz kojeg se može odlaziti u obilazak ostalih dijelova zemlje, hvali se kao bankarski centar u kojemu je se nalazi trećina privatnog kapitala čitave države, a zbog dobrog gradskog tramvaja, modernih autobusnih linija i ukusnih taksi vozila i fijakera ostavlja dojam velegrada makar ima samo 150.000 stanovnika. Potom slijedi šetnja gradom, prvo istočnim dijelom Zelene potkove, pa potom Gornjim gradom s kojeg se ponovo vraća u Donji grad, odnosno zapadni dio Zelene potkove.

2. *Illustrierter Führer durch Jugoslawien: (Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen) herausgegeben im Einvernehmen mit den amtlichen Stellen zur Förderung des Reiseverkehrs in Jugoslawien von Herbert Taub, 2., verbesserte und erweiterte Aufl., (1929), Zürich: Volkswirtschaftlicher Verlag A. G. (NSK)*

Autor:	Taub, Herbert
Nakladnik:	Volkswirtschaftliche Verlag A.G., Zuerich, Druck der polygraphischen Gesellschaft Laupen bei Bern, 2. verbesserte und erweiterte Auflage, 1929.
Materijalni opis:	355 str., ilustr., 18 cm + 2 presavijena lista
Nakladnički niz:	-
Jezik:	njemački

Drugo, poboljšano i prošireno izdanje Taubova vodiča kroz Kraljevinu Jugoslaviju rezultat je *posvemašnjeg dobrog prijema prvoga izdanja što je autoru bio dokaz da smjeli pokušaj da ovu*

potpuno nepoznatu zemlju približi europskim putnicima nije bio uzaludan (Taub, 1929: 10). To je potaknulo autora da se odvaži i na drugo izdanje u kojem je osim promjena u sadržaju dodao zemljopisne karte, fotografije, rute kao i mali rječnik te točnije podatke o hotelima. Pomoć koju je dobio pri sastavljanju prvoga izdanja bila mu je na raspolaganju i pri sastavljanju ovoga, drugoga izdanja, u kojemu je, kada je Zagreb u pitanju, pomogao i dr. Gjuro Szabo (1875. – 1943.), poznati konzervator, muzeolog i povjesničar te dugogodišnji ravnatelj Muzeja grada Zagreba.⁹⁰

Od svibnja 1918., kada je datirano prvo izdanje vodiča, do lipnja 1929., kada je napisan predgovor drugoga izdanja, u političkom životu države dogodila se dramatična promjena. Nakon atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini kralj Aleksandar Karađorđević ukinuo je Ustav i Narodnu skupštinu te uveo diktaturu. Zanimljivo je da je Taubov jedini od vodiča izdanih nakon navedenih događaja koji ih spominje i ukratko objašnjava:

Bei der Durchführung der Verfassung traten große innerpolitische Schwierigkeiten zutage, besonders wegen der zu stramm zentralistischen Deutung ihrer Bestimmungen seitens der Regierungsparteien. Es entstand in neuen Gebieten des Reiches eine starke föderalistische Bewegung, die sogar defaitistische Formen annahm. Da das Parlament, besonders nach dem schicksalsschweres Attentate auf einige kroatische Volksvertreter am 20. Juni 1928 in der Skupština, auseinander war, der Situation Herr zu werden und einen Ausweg aus der verfahrenen politischen Lage zu finden, sah sich König Alexander am 6. Januar 1929 veranlasst, die überlebte Verfassung aufzuheben und das diskreditierte Parlament aufzulösen um so die Neuregelung der staatsrechtlichen Beziehungen zwischen den einzelnen Provinzen in einer ruhigeren und besonneneren Atmosphäre vorzubereiten.⁹¹

⁹⁰ Szabo, Gjuro. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristup ostvaren 17. 8. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59216>>

⁹¹ Kod primjene ustava došlo je do velikih unutrašnjopolitičkih teškoća, pogotovo zbog toga što su vladajuće stranke kruto tumačile njegove odredbe. U novim područjima države nastao je snažan federalistički pokret koji je poprimio defetističke odlike. Budući da parlament nakon sudbinskog atentata na nekolicinu hrvatskih zastupnika 20. srpnja 1928. nije uspio ovladati situacijom i pronaći izlaz iz teškog političkog stanja, kralj Aleksandar odlučio je ukinuti neadekvatan ustav i raspustiti diskreditirani parlament te tako, u mirnijoj i trezvenijoj atmosferi, pripremiti novo uređenje državnopravnih odnosa među pojedinim provincijama (autoričin prijevod)

U poglavlju o Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno povijesnom pregledu autor spominje Stjepana Radića kao osnivatelja velike i moćne seljačke stranke kojemu je pošlo za rukom ujediniti veliku većinu Hrvata, ali nema spomena o tome da je bio jedan od hrvatskih zastupnika koji je stradao u atentatu. Usporedbom sadržaja opisa Zagreba u vodičima iz 1928. i 1929. utvrđeno je da nije došlo do nikakvih promjena u tekstu, ali je dodano nekoliko fotografija.

3. *English pocket guide of Zagreb and the County of Sava (Savska Banovina)*, The Yugoslav Times, Edited and published by Herbert C. Jackson, Zagreb, 1935, (NSK)

Autor: Jackson, Herbert C.
Nakladnik: The Yugoslav Times
Materijalni opis: 15x11cm, 117 str., ilustr.
Nakladnički niz: -
Jezik: engleski

Džepni vodič na engleskom jeziku Herberta Jacksona iz 1935. godine osim Zagreba popisuje i opisuje sva zanimljiva kupališta i primorska odredišta uključujući Bled. Izdan je kao dodatak časopisu *The Yugoslav Times* i prvo je izdanje prvoga dijela vodiča kroz cijelu Jugoslaviju. Započinje portretom *najmlađeg europskog kralja*, tada dvanaestogodišnjeg Petra II Karađorđevića u državnoj odori. Nakon abecednog popisa mjesta i gradova opisanih u vodiču autor u predgovoru objašnjava razloge zbog kojih je odlučio napisati ovaj vodič. Jugoslaviju naziva najvažnijom zemljom južne Europe koja iz godine u godinu postaje sve značajnijim faktorom u trgovini i turizmu za zemlje engleskog govornog područja pa je zbog toga neophodan autentičan vodič na engleskom jeziku u kojem će se nabrojati sve njezine prednosti, posebice zbog sve većeg broja posjetitelja iz Amerike i Engleske koji dolaze parobrodskim linijama na jadransku obalu. Urednik pritom naglašava da je sve opisano posjetio osobno te može jamčiti točnost podataka koje je u vodiču naveo. Pritom želi izričito naglasiti velike gospodarske mogućnosti koje se ovdje nude američkim i engleskim kolonijalnim uvoznicima, izvoznicima te poslovnim ljudima koji traže nova područja za eksploataciju. Nadalje, autor jamči kvalitetu hotela koje preporučuje te hvali turističke agencije *Putnik* i *Wagons Lits Cook* kojima se svaki putnik kroz Jugoslaviju može obratiti s povjerenjem.

Tekst vodiča započinje poglavljem naslovljenim *Kratka povijest Jugoslavije* u kojem autor veliča prirodne ljepote i ljubaznost ljudi neistražene zemlje južnih Slavena, ali iz kojega o povijesti zemlje ne doznajemo ništa osim (Jackson, 1935: 3):

*During thousands of years the land which is now Yugoslavia has been and still is the bridge connecting two different worlds, the Orient and the Occident and on this bridge meet in a curious blend some of the most picturesque and interesting characteristics of both civilisations..*⁹²

U ovome poglavlju autor izriče svoje oduševljenje prirodnim ljepotama zemlje spominjući *unsurpassed scenery* (hrv. nenadmašni krajobrazi), *romantic mountain landscapes* (hrv. romantični planinski krajolici), *jewellike lakes* (hrv. jezera poput dragulja), *the sapphire-blue Adriatic* (hrv. safirno-plavi Jadran) i *old cities whose historic monuments are steeped in memories of a glorious Past* (hrv. stari gradovi čiji su povijesni spomenici okupani uspomenama na slavnu povijest) (Jackson, 1935: 3). Osim prirodnih ljepota, Jackson hvali ponašanje i izgled ljudi citirajući Georga Bernarda Shawa koji je nakon posjete Jugoslaviji napisao: *The people are everything you imagine yourselves to be and are not. They are hospitable, good-humored and very good looking. Every town is picture and every girl a movie star(...)* (hrv. Ljudi su sve što zamišljate da ste i sami, ali i nisu. Ljubazni su, dobre naravi i iznimno privlačni. Svaki je grad slika, a svaka je djevojka filmska zvijezda (...)).

Bio sportaš, planinar, bolesnik, turist ili poslovni čovjek, svatko će, kako u predgovoru tvrdi Jackson, pronaći za sebe određite u ovoj *virgin and unexplored country* (hrv. djevičanskoj i neistraženoj zemlji). Ipak, posebno oduševljenje autor pokazuje prema Jugoslaviji kao određitu za lov ili ribolov: *From the Alpine regions of Slovenia to the bare peaks of Macedonia extend the regions where the fauna is plentiful and varied.* (hrv. Od alpskih predjela Slovenije do golih vrhova Makedonije nižu se područja u kojima je fauna obilata i raznolika) (Jackson, 1935: 5). Informacije o zemlji općeg su karaktera te uglavnom služe zemljopisnom snalaženju kroz zemlju s posebnim naglaskom na sve što će zatrebati lovcu/ribolovcu na putovanju kroz Savsku banovinu poput podataka o postupku i cijeni ishoda dozvole za lov i ribolov, sezonama lova i smještaju. U vodič su uključena i dva autorska teksta. Prvi je o ribolovu, a autor mu je E. F. Ross, umirovljeni engleski vojnik iz Indije koji navodi: *For a sportsman with limited means (and this applies to many of my brothers British officers on pension) it is the ideal country to spend a few months fishing.* (hrv. Za sportaša s ograničenim sredstvima (a to se odnosi na mnogobrojnu moju braću britanske časnike u mirovini) ovo je idealna zemlja za

⁹² Tisućama je godina ova zemlja, danas Jugoslavija, bila i još uvijek jest most koji povezuje dva različita svijeta, Orijent i Okcident, a na tome se mostu u neobičnoj mješavini susreću neke od najslikovitijih i najzanimljivijih karakteristika obiju civilizacija. (autoričin prijevod)

nekoliko mjeseci ribolova) (Jackson, 1935: 6). Drugi je članak autora Hon. Edwarda A. Stonora o lovu na divokoze na Bledu preuzet iz časopisu *Country Life* (Jackson, 1935: 104):

*I was lucky in having chosen for my holiday of five weeks such a delightful country as Yugoslavia, a country too little known by my compatriots and a very Eldorado for sports both as regards shooting and fishing. The latter is phenomenally good – in fact, I have never caught so many trout in so short a time, nor such big ones.*⁹³.

Iz članka je očito da je taj engleski plemić došao na Bled u lov na divokoze na poziv kralja Aleksandra Karađorđevića te je u ovome članku taj cjelodnevni događaj detaljno prepričao.

Vodič opisuje Savsku banovinu, najveću od devet banovina na koje je administrativno bila podijeljena Kraljevina Jugoslavija, a obuhvaćala je dolinu Save, Zagorje, Liku, Gorski kotar i sjeverni Jadran. Zagreb, glavni grad Savske banovine, opisuje kao drugi glavni grad Jugoslavije s 200.000 stanovnika i svim karakteristikama modernog grada te jednim od najstarijih europskih sveučilišta zbog čega ostavlja dojam većega grada nego što zapravo jest (Jackson, 1935: 11). Posvećeno mu je šest stranica teksta nakon čega su popisane crkve, konzulati, muzeji, izložbe, knjižnice, uredi za registraciju stranaca te putničke agencije, pošte, parobrodske kompanije, hoteli i restorani te benzinske crpke i kina. Herbert C. Jackson Zagreb i Savsku banovinu opisuje površno i idilično, kao odredište iz bajke nestvarno lijepe prirode te sretnih i privlačnih ljudi, koja je idealna za eksploataciju i užitke dostojne kraljeva ali dostupne i umirovljenicima.

3.2.2. Vodiči domaćih autora i/ili nakladnika

3.2.2.1. Vodiči Ivana pl. Bojničića

Ivan pl. Bojničić (1858. – 1925.) od Knina i Plavnog diplomirao je studij prava i filozofije te doktorirao temom *Krivotvorenje isprava u srednjem vijeku* (1880.). Ban Ivan Mažuranić imenuje ga 1879. godine pristavom (nižim činovnikom) u Arheološkom odjelu zagrebačkoga

⁹³ Imao sam sreću kada sam za svoj petotjedni odmor izabrao tako ocharavajuću zemlju poput Jugoslavije, zemlju koju moji sunarodnjaci tako slabo poznaju, a pravi je Eldorado za sportove, i to kada su u pitanju i lov i ribolov. Potonje je fantastično – zapravo, nikada nisam ulovio toliko pastrva u tako kratkom vremenu i to vrlo velikih (autoričin prijevod)

Narodnog muzeja. Bojničić i njegov pretpostavljeni nisu se najbolje slagali jer je mladi učenjak *u struci nadkriljivao i samoga svoga šefa* (Matijević, 2008: 570). Raspon interesa i djelovanja bio mu je širok. Osim tajnik Hrvatskoga arheološkog društva bio je i lektor mađarskog jezika i izvanredni profesor na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, urednik *Glasnika Društva za umjetnost i umjetni obrt*, tajnik Društva umjetnosti u Zagrebu, a godine 1896. na milenijskoj izložbi u Budimpešti uredio je hrvatski historijski odjel za koji je napisao i kratku povijest Hrvata. Bio je članom povjerenstva za uređenje Kraljevskoga zemaljskog arhiva u Zagrebu, a mađarsko ga je Etnografsko društvo imenovalo 1889. svojim referentom za Hrvatsku.

Imenovan je arhivarom, odnosno ravnateljem Kraljevskoga zemaljskog arhiva 1892. Tu je dužnost obnašao sve do smrti. Emilije pl. Laszowski, kasniji ravnatelj Arhiva ustvrdio je da je Bojničić, s kojim je predano surađivao na polju arhivistike, *u istinu zemaljski arhiv digao do zamjerne visine i učinio ga poznatim svijetu*. Nekoliko tjedana prije izbijanja Prvoga svjetskog rata 1914., Bojničić je imenovan kraljevskim ugarskim dvorskim savjetnikom. Bio je počasni član Hrvatskoga starinarskog društva u Kninu i jedan od prvih članova družbe Braća hrvatskog zmaja u Zagrebu. Znanstveni i stručni interes dr. Bojničića bio je širok i kretao se između najraznovrsnijih kulturno-historijskih područja: politička povijest, historijski folklor, progoni vještica, nakit, moda, život dama u prošlosti, heraldika, sfragistika, diplomatika, genealogija, numizmatika, arheologija, povijest plemstva itd. Bojničićevo najvažnije i najpoznatije znanstveno djelo je *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Zahvaljujući njegovome trudu neoborivim je činjenicama dokazao, da su Hrvati imali svoje autohtono plemstvo. Bio je to težak udarac za mađarske povjesničare koji su tvrdili da u Hrvatskoj i Slavoniji postoje samo ugarski plemići hrvatskoga etničkog podrijetla. Prijateljevao je s cijelim naraštajem zagrebačkih književnika i glumaca te je bio redovit gost, poslije završetka radnog vremena, u „Kazališnoj kavani“, okupljalištu umjetnika i boema (Matijević, 2008: 570-572).

Pronađena su dva vodiča kojima je autor Bojničić. Njihovim pregledom utvrđeno je da su, kada je riječ o sadržaju, identični. Istog su formata, nešto većeg nego što je to bilo uobičajeno za turističke vodiče. Različite su im jedino korice, pri čemu u ranijem autor nije naveden. Međutim, zbog identičnog sadržaja vodiča iz 1924. iste nakladničke kuće kojem u potpisu stoji Ivan Bojničić utvrđeno je da je on autor i ranijeg vodiča iz 1922. godine. Radi se o monografiji Zagreba na 24 stranice s usporedno otisnutim hrvatskim i francuskim tekstom te 24 fotografije Zagreba nakon toga. Iako odstupa od formata turističkog vodiča ne samo svojom dimenzijom

nego i time što ne sadrži praktične informacije, prostor prikazuje linearno što je tipično za ovaj žanr. Može se pretpostaviti da je, zbog usporednog teksta na francuskom jeziku, bio, između ostalog, namijenjen strancima pri posjeti Zagrebu i korištenju *in situ*. Zbog toga je uvršten u korpus.

1. Bojničić, Ivan (1922) *Zagreb; 3. album*, Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović" (NSK)

Autor: Bojničić, Ivan
Nakladnik: Izdanje Jos. Čaklovića, Zagreb
Materijalni opis: 72 str.: ilustr.; 17 x 26 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski i francuski

2. Bojničić, Ivan (1924). *Zagreb: sa opisom prof. dr. Ivana Bojničića*, Zagreb : Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović" (DAZG)

Autor: Bojničić, Ivan
Nakladnik: Izdanje Jos. Čaklovića, Zagreb
Materijalni opis: 72 str.: ilustr.; 17 x 26 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski i francuski

Vodič započinje kratkom poviješću Zagreba nakon čega su najvažniji trgovi, ulice i zgrade sažeto opisani u 14 kratkih poglavlja. Uporabom anafore Bojničić želi naglasiti povijesnu važnost Zagreba i prikazati ga najmodernijim i najnaprednijim gradom slavenskoga juga: *Ovdje je do najnovijih vremena stolovao hrvatski ban; ovdje je od god 1869. bila kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada; ovdje je zasjedao hrvatski sabor. Ovdje su bili i najviši sudovi (stol sedmorice, banski stol). Ovdje su bila financijsko ravnateljstvo, kr. ravnateljstvo pošta i brzjava, najviša vojna zapovjedništva itd., te se u njemu zaista okupljao sav politički život kraljevina Hrvatske i Slavonije.* (Bojničić 1922, 1924: 10). Hvali i njegovu kulturnu razinu: *Zagreb je u kulturnom pogledu ognjište čitavoga hrvatskoga naroda. Brojne kulturne institucije, koje uzdržava hrvatski narod, dižu ugled i slavu grada Zagreba.* (Bojničić, 1922, 1924: 11). O akademiji znanosti i umjetnosti kaže: *Danas je bez dvojbe prvi znanstveni zavod na slavenskome jugu.* (Bojničić, 1922, 1924: 14). Kao dugogodišnji ravnatelj arhiva arhivsku

djelatnost grada spominje često, ne samo s obzirom na kratkoću vodiča nego i u odnosu na druge vodiče: *Na prvom mjestu stoji Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zatim spadaju ovamo: arhiv (zemaljski sa njemu utjelovljenim gradskim i kaptolskim arhivom), nadbiskupski i dijecezanski arhiv, akademijski arhiv, knjižnice (...)* (Bojničić, 1922, 1924: 12), te kod opisa Trga Nikole Zrinskoga: *„Uz knjižnicu ima akademija i vrlo bogat arhiv.* (Bojničić, 1922, 1924: 14).

3.2.2.2. Vodič Vjekoslava Novotnija

1. *Vodič kroz Zagreb i okolicu sa najnovijim nacrtom i slikama grada Zagreba (1922)*, Zagreb: Naklada Poduzeća za umjetničku reklamu "ARS" (Vj. Novotni) (NSK)

Autor: Novotni, Vjekoslav
Nakladnik: Poduzeće za umjetničku reklamu „ARS“, Zagreb
Materijalni opis: 56 str.: 12 ilustr.: 15 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

Ovaj vodič namijenjen je *u prvom redu kao putokaz strancima, a ne bi bilo na odmet kada bi se ovakva knjižica složila i u stranom kojem jeziku..* Potpisnik predgovora, prevoditelj Ljubomir Jesig, u ime tvrtke „ARS“ zahvaljuje Vjekoslavu Novotnom za brigu o tekstu i korekturi te ističe nužnost nastanka takve knjižice jer je posljednja takva *ugledala svjetlo već prije mnogo godina, i to u vrijeme magjarsko-austrijskog gospodstva.* Planinar, putopisac i biciklist Vjekoslav Novotni, osim ovoga, autor je i vodiča izdanog 1906. povodom održavanja prvog svesokolskog sleta u Zagrebu koji je opisan prethodno. Usporedbom ovih dvaju vodiča istoga autora pokazalo se da je Novotni iskoristio već postojeći tekst koji je ažurirao tako da je zadržao koncept, redosljed i većinu sadržaja koji je mijenjao samo gdje je to bilo nužno, izbacujući sada nevažeće, ubacujući važeće ili samo zamjenjujući primjerice imena ulica, trgova ili institucija. Budući da je od 1906., kada je objelodanjen njegov prvi, do 1922., kada je objavljen drugi vodič, došlo do raspada države u čijem je sastavu Hrvatska bila u vrijeme nastanka prvoga vodiča i nastanka nove, takve su promjene u sadržaju sada bile nužne. Primjerice, iz ranijega vodiča izbačeno je: *Godine 1895. već se Zagreb tolikom snagom svojom bio okitio, da je mogao dostojno primiti na svoje krilo Njeg. Veličanstvo Franju Josipa I., sadanjega premilostivoga kralja i smjerno mu se zahvaliti na očinskoj brizi, punim pouzdanjem, da ga ne će ni ubuduće*

ostavit, ni on ni slavni mu potomci. (Novotni, 1906: 11). Umjesto toga u vodiču iz 1922: 12. stoji: *Nov nam se evo preporodi i sve jednako snažno preporadja osobito iza propasti austro-ugar [!] države kad se je Hrvatska po svojim zakonitim zastupnicima 29. listopada 1918. sa Slovenijom i Srbijom složila u jednu državu Jugoslaviju.*: Usporedbom Novotnijevih vodiča možemo utvrditi da je Zagreb 1906. godine imao 23 tiskare, 8 knjižara, 33 tvornice te da je izlazilo 78 dnevnih novina (Novotni, 1906: 18), a 1922. 43 tiskare, 41 knjižaru i papirnicu, 72 tvornice te da izlazi 65 novina i časopisa. Nasuprot tome u Zagrebu je 1906. bilo 50 gostionica i hotela te 26 kavana (Novotni, 1906: 20), da bi taj broj pao do 1922. kada je u Zagrebu bilo 10 gostionica i hotela te 25 kavana (Novotni 1922: 21). Osim navedenih primjera, iz novoga vodiča izbačeno je nekoliko dijelova teksta koji su odisali subjektivnošću i patriotskim entuzijazmom kao, na primjer, citirani ulomak iz opisa vodiča iz 1906.

3.2.2.3. Vodič Jose Modrića

O Josi je Modriću malo toga poznato. Pretragom kataloga Knjižnica grada Zagreba može se utvrditi da su početkom 20. stoljeća postojala dvojica, Joso Modrić putopisac i Joso Modrić publicist. Dok je prvi bio čitan i cijenjen u Italiji, poglavito zbog svoga putopisa o Crnoj Gori na talijanskom jeziku izdanog u vrijeme udaje crnogorske princeze za talijanskog kralja, o potonjem Josi Modriću, publicistu nema gotovo nikakvih podataka. Utvrđeno je samo da je, osim autorom ovoga turističkoga vodiča Zagreba, bio i nakladnikom časopisa *Književnik: hrvatski književni mjesečnik* koji je izlazio od 1928. do 1939. godine.

1. Modrić, Joso (1927) *Zagreb i okolica : pregled povjesnih [povijesnih] i kulturnih znamenitosti* / Joso Modrić. Zagreb: Štamparija Linotip (DAZG)

Autor: Modrić, Joso, publicist
Nakladnik: Štamparija Linotip, Zagreb
Materijalni opis: 64 str.; 17 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

Modrićev vodič Zagreba iz 1927. nema ni fotografija niti zemljopisnih karata. Tekst je tiskan gusto, ali je podijeljen u odlomke, a masnim je tiskom istaknut predmet opisa. Na početku je detaljan sadržaj s brojevima stranica što olakšava snalaženje kroz vodič.

Kako stoji u predgovoru, autor je podatke sakupio iz većeg broja djela stručne literature te dobrim dijelom i usmenim informacijama kod pojedinih ustanova, a naročito muzeja i galerija slika. Svrha mu je da *kratko i pregledno iznese sve što je od najveće kulturne i historijske vrijednosti u Zagrebu i njegovoj okolini (...) a domaćeg utvrdi, a stranca uputi u upoznavanju i ljubavi lijepog i bijelog Zagreba, čija je povijest ispunjena slavom i nadčovječnom borbom za održanje malog i junačkog hrvatskog naroda* (Modrić, 1927: 5).

Vodič započinje kratkim pregledom povijesti grada. Navode se međusobni sukobi Kaptola, Gradeca i Medvedgrada te nedaće koje su Zagreb pogađale, odnosno potresi, poplave, požari i opasnosti koje su prijetile od Turaka. Pregled se nastavlja značajem hrvatskog preporoda. Pritom se kude Nijemci i Mađari, a hvali hrabrost hrvatskoga naroda: *U tom nesavladivom napretku imao je hrvatski narod mnogo i žučno da se bori sa svojim opasnijim neprijateljima Mađarima i Nijemcima. Borbu je vodio Zagreb, okupivši najbolje hrvatske sinove i snabdijevajući ih duševno i materijalno za težak zadatak obrane prava malog hrvatskog naroda pred brojčano nesravnjivo jačim vjerolomnim Nijemcima i drskim Mađarima. Bojevi su bili teški i žestoki, ali junaštvo i ustrajnost naših predaka vratili su nam sva prava na osvitlu osnutka ove države.* (Modrić, 1927: 11). Zagrebu se pripisuju sve zasluge za to: *Nema ni jednog narodnog ni kulturnog pokreta, koji nije potekao iz Zagreba. Svi istaknutiji rodoljubi i narodni vođe odgojili su se i živili [živjeli] su u Zagrebu (...).* (Modrić, 1927: 11-12). Autor Zagreb smatra najmodernijim gradom države: *(...) u nastavljanju kulturnih i privrednih tradicija svojih predaka, pa je danas na ponos Hrvata najnapredniji i najljepši grad u ovoj državi.* (Modrić, 1927: 12). Povijesni pregled završava u nacionalnom zanosu komentarom o tisućitoj obljetnici krunidbe kralja Tomislava: *Kad bi Tomislav, prvi hrvatski kralj, opet oživio, nebi [ne bi] nigdje našao tako lijepu, vrijednu prijestolnicu kao što je Zagreb, da odavle kao nekada sa obala sinjeg Jadranskog mora ravna udesom svoga, negda bezbrižnog, hrvatskog naroda* (Modrić, 1927: 12). Nakon povijesnog pregleda slijede znamenitosti koje opisuje linearnim, prostornim redosljedom, od Glavnog kolodvora, kroz Lenucijevu potkovu do Gornjeg grada te Kaptola ka istočnome dijelu grada prema Maksimiru. Već na početku, kod opisa Glavnog kolodvora Modrić ponavlja izrečeno u povijesnome pregledu: *Vazda u svečanome ruhu dočekuje Zagreb svoje goste želeći im dobrodošlicu u metropoli Hrvata, u kulturnom i privrednom centru kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i slavenskoga juga.* (Modrić, 1927: 13). U skladu sa svojim stavovima pobornika ilirizma i narodnog preporoda koji su očiti već na početku vodiča, Modrić bira i opisuje ljude i događaje koji ih promiču. Tako Strossmayera naziva genijem, Petra Zrinskog hrvatskim mučenikom, bana Jelačića slavnim, Ljudevita Gaja

velikim hrvatskim preporoditeljem, a grofa Dragutina Draškovića vrlim rodoljubom. Kod opisa Mirogoja, koji je grad Zagreb otkupio od Ljudevita Gaja Modrić lamentira: *Slavni pokojnik, ostavljen od cijeloga svijeta, tražio je utočište u ovom predjelu, te nije nimalo slutio, da će to njegovo negdanje zaklonište postati jednom spokojištem onoga Zagreba, koji je na njega živa zaboravio.* (Modrić, 1927: 51). Pregled znamenitost završava Tuškancem nakon čega, kao što je tipično za vodiče, slijedi opis okolice.

3.2.2.4. Vodiči Milana Šenoa

Milan Šenoa (Zagreb, 1869. – 1961.) bio je geograf i književnik te sin Augusta Šenoa. Diplomirao je i doktorirao geografske znanosti na zagrebačkome Filozofskom fakultetu gdje je radio kao docent, izvanredni profesor te redoviti profesor do umirovljenja 1940. Uz znanstveni rad bavio se i raznovrsnom književnom djelatnošću. Pisao je putopise, pripovijesti i drame. U žanru je putopisa vezivao svoju zemljopisnu vokaciju i literarne pretenzije jer mu je pisanje bilo deskriptivno i objektivističko, još u realističkoj tradiciji. Uz knjigu putopisa *Preko kršnih gora do sinjega mora*, potvrdio se i kao *pouzdani kroničar Zagreba* (po sudu Branimira Donata koji je prikupio i objavio njegovu feljtonistiku u knjizi *O Zagrebu koješta*, 2001 (Maroević, s.a.).⁹⁴

Svoju ljubav prema rodnome gradu Šenoa je iskazao i pisanjem kratkih vodiča grada Zagreba. Pronađena su tri, jedan na hrvatskome i dva na njemačkome jeziku. Detaljnijim pregledom utvrđeno je da se, kada je riječ o njemačkim vodičima radi o vjernom prijevodu hrvatskog teksta. Kasniji njemački vodič tekstem je istovjetan ranijem koji je presvučen novim koricama povodom dolaska članova njemačkog automobilističkog kluba u Zagreb. Budući da su vodiči Milana Šenoa na hrvatskom i njemačkom jeziku sadržajem istovjetni, opisat će se zajedno.

⁹⁴ Maroević, Tonko. „Šenoa, Milan“. U; Matica hrvatska; mrežna stranica, pristup ostvaren 13.9.20. <https://www.matica.hr/knjige/autor/610/>

1. Šenoa, Milan (1929), *Ilustrovani vodič po Zagrebu sa 5 slika, nacrtom grada, popisom svih ureda, škola, ulica, trgova, crkava, konzulata, te alfabetskim kazalom znamenitosti*, Kuglijevi putni vodiči, Tisak i naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, Ilica broj 30 (DAZG)

Autor: Šenoa, Milan

Nakladnik: Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli, 1928.

Materijalni opis: 36 str., [2] lista s tablama; 15 cm + [1] višestruko presavijeni list s Nacrtom slob. i kr. glavnog grada Zagreba s jedne i tumačem nacрта s druge strane

Nakladnički niz: Kuglijevi putni vodiči; br. 6

Jezik: hrvatski

2. Šenoa, Milan (1928?), *Illustrierter Führer durch Zagreb: mit 5 Abbildungen und einem Stadtplan: samt Verzeichnis aller Aemter, Schulen, Strassen, Plätze, Kirchen, Konsulate und einem Alphabetischen Register der Sehenswürdigkeiten*, Kugli's Reiseführer no. 7, Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli (DAZG)

Autor: Šenoa, Milan

Nakladnik: Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli, 1928.

Materijalni opis: 41 str., [1] višestruko presavijen list s tablom (nacrt Zagreba), [2] lista s tablama: ilustr.; 15 cm

Nakladnički niz: Kugli's Reiseführer; no. 7

Jezik: njemački

3. Šenoa, Milan (1929), *A.D.A.C. Dalmatienfahrt 12-29. IV. 1929., Zagreb – Unseren Gästen des Allgemeinen Deutschen Automobil Clubs, Zagreb, 14-16. IV. 1929.*, Automobilski klub Kraljevine SHS, Sekcija Zagreb (DAZG)

Autor: Šenoa, Milan

Nakladnik: Automobilski klub Kraljevine SHS, Sekcija Zagreb, 1929.

Materijalni opis: 41 str., [1] višestruko presavijen list s tablom (nacrt Zagreba), [2] lista s tablama: ilustr.; 15 cm

Nakladnički niz:

Jezik: njemački

U hrvatskom vodiču Šenoa na 36 stranica i četirima fotografijama opisuje Zagreb. Započinje općim uvodom te popisom hotela, restorana, kolodvora, kupališta, ureda, ljekarni i banaka. Nakon popisa muzeja, zbirki i znamenitosti vodič nudi prijedloge za obilazak u slučaju jednodnevnog ili višednevnog boravka u gradu. Slijedi kratak pregled povijesti grada te opisi Gornjeg grada, Kaptola, Donjeg grada. Nema ni opisa istočnoga dijela grada koji se tada intenzivno gradi niti izleta u okolicu kao što je u vodičima uobičajeno. U prvoj korici nalazi se oveća zemljopisna karta Zagreba na preklapanje koja na drugoj strani ima tumač. Pregled je grada kratak, samo s najnužnijim informacijama, a može se primijetiti i nekoliko pogrešaka, primjerice 1571. je navedena kao godina izbivanja Seljačke bune umjesto 1573., a XVII. umjesto XIV. stoljeće kao vrijeme izrade južnog portala crkve svetog Marka. Njemačka inačica toga vodiča prijevod je postojećeg hrvatskog predloška. Jedina se utvrđena razlika između hrvatskog predloška i njemačkog prijevoda odnosi na ime trga koji u hrvatskoj inačici nosi naziv Trg N, a u njemačkoj Trg Petra Oslobodioca (današnji Trg žrtava fašizma). Iako je tu promjenu imena Šenoa zabilježio, prethodno navedene pogreške prepisao je u njemačkom prijevodu.

3.2.2.5. Vodiči Stjepana Srkulja

Stjepan Srkulj (1869. – 1951.) bio je povjesničar, političar i gradonačelnik grada Zagreba u dvama mandatima, prvi put 1917. – 1919., a drugi 1928. – 1932. nakon čega je postao ministrom građevine u vladi Kraljevine Jugoslavije. Osim političar bio je i gimnazijski profesor povijesti u donjogradskoj gimnaziji u Zagrebu. Napisao je mnogo srednjoškolskih povijesnih udžbenika koji su pisani i objavljeni u Austro-Ugarskoj, Kraljevstvu SHS (kasnije Kraljevini Jugoslaviji) i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Povijest je doktorirao u Beču gdje je dobro svladao crtanje karata što je rezultiralo njegovim kapitalnim djelom, prvim hrvatskim povijesnim atlasom *Hrvatska povijest u 19 karata* (1937). Šezdesetak godina poslije, 1997. povjesničar Josip Lučić nadopunio je atlas sa šest novih karata te je izdana *Hrvatska povijest u 25 karata* za koju je predgovor napisao prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman.

Javno je, dakle, djelovao kao političar, povjesničar te gradski zastupnik i gradonačelnik. Što se tiče njegove političke djelatnosti, u Austro-Ugarskoj je bio član Napredne stranke na čelu s Ivanom Lorkovićem koja je bila dijelom Srpsko-hrvatske koalicije. U ime zagrebačkoga gradskog zastupništva podupirao je Narodno vijeće i stvaranje jugoslavenske države. Naprednjaci su zastupali modernističke, odnosno liberalne ideje, a kao sastavnica Hrvatsko-

srpske koalicije *pronašli su odgovarajuću formulu za pristupanje polugama vlasti, tj. držali su da je bolje sudjelovati u kreiranju važnih odluka nego biti stalno u oporbi.* (Matković, 2012: 91). Kao član vodstva te stranke prije izbijanja rata, 1913. bio je biran za gradskog zastupnika, a 15. studenog 1917. na skupštini gradskoga poglavarstva velikom većinom glasova zastupnika i za gradonačelnika. Posljednje godine rata uključio se u pokret južnoslavenskog okupljanja i suradnje s drugim južnoslavenskim narodima te bio zagovornikom raskidanja svih državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom. Nakon rata ostao je vjeran svome starome stranačkome vodstvu te je podupro osnivanje Hrvatske zajednice, djelovao unutar prvog Hrvatskog bloka te sudjelovao u radu Privremenog narodnog predstavništva. Stranačka baza Hrvatske zajednice bili su činovnici, odnosno zagrebački javni službenici, nasuprot Radićevom seljaštvu koje je sačinjavalo veliku većinu tadašnjeg stanovništva. Međutim, ubrzo nakon ostvarenja predratnih težnji, dolazi do otriježnjenja i razočarenja pogotovo nakon događaja 5. prosinca 1918. na Jelačićevom trgu kada je Srkulj bio ne samo zagrebačkim gradonačelnikom nego i kooptiranim članom Središnjeg odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Hrvatska zajednica protivila se centralizmu Kraljevine SHS te je svoje nezadovoljstvo otvoreno iskazivala u zajedničarskom dnevniku *Hrvat* čiji je urednik bio upravo Stjepan Srkulj. U njemu se promicala ideja federalizacije Kraljevine te je zbog otvoreno iskazanog nezadovoljstva te dubokih razilaženja među hrvatskim političarima, Stjepan Srkulj bio sve češće metom žestokih napada Pribičevićevih unitarista. Zato je njegov prvi mandat zagrebačkog načelnika ubrzo i završio (Matković, 2012: 92-93).

Nakon što je Hrvatska zajednica 1926. rasformirana, podupro je osnivanje i pristupio je Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci na čelu s Antom Trumbićem. To je bila reakcija na politiku Stjepana Radića, odnosno na sklapanje sporazuma s vladajućim radikalima Nikole Pašića i ulaska HSS-a u vladu u Beogradu (Matković, 201: 93).

U razdoblju prije atentata federalisti su u Narodnoj skupštini djelovali zajedno s pravašima u obnovljenom Hrvatskom bloku pa su uslijed te političke suradnje Srkulj i Pavelić u lipnju 1927. godine zajedno putovali na Međunarodni kongres gradova u Parizu. Nakon atentata u Narodnoj skupštini i proglašenja Šestosiječanjske diktature Srkulj je podupro novo uređenje te je kraljevim direktnim ukazom, kako su nakon uvođenja diktature birani gradonačelnici, ostao na toj poziciji. Neki povjesničari smatraju da je takva Srkuljeva politika bila posljedicom međustranačkog dogovora federalista, pravaša i Mačekovog HSS-a, dok su drugi mišljenja da je Srkulj suradnju s Beogradom dogovarao mimo stranačke lojalnosti još 1927. godine

(Matković, 2012: 93). Ovakva se Srkuljeva odluka *može promatrati i u kontekstu držanja nekih od vodećih čimbenika hrvatske politike (...) koji su s odobravanjem popratili kraljev manifest od 6. siječnja 1929. pretpostavljajući da je njime odbačen Vidovdanski ustav i stvorene pretpostavke za nov dogovor o unutarnjem uređenju države.* (Matković, 2012: 93). Tako je Srkulj svojom potporom kralju osigurao svoju gradonačelničku poziciju, ali je istovremeno stekao etiketu suradnika režima. Da bi ublažio policijsku represiju koja je uslijedila nakon likvidacije kraljevog pouzdanika Tonyja Schlegela (1929.) i otkrivanja planova za atentat na kralja za koji su bili osumnjičeni i neki članovi gradskog poglavarstva, Srkulj je podupro slanje poklonstvene deputacije u Beograd i pozvao kralja Aleksandra u posjet Zagrebu.

Nakon opoziva dvojice hrvatskih ministara, Stanka Šibenika i Nikole Precce koji nisu više htjeli sudjelovati u vlasti smatrajući je *dekorom pseudoparlamentarnog sustava*, Srkulj je kraljevim dekretom, kao disident Hrvatskog bloka, ušao u vladu kao ministar građevina. Ta vlada je padala tri puta, ali se Srkulj u njoj održao kao ministar.

Kao gradonačelnik, Srkulj se založio za pokretanje *Gradskog vjesnika* kako bi općinstvu lakše predstavio velike planove za investicije koje imao, a naglasio je da će inzistirati kod samih gradskih činovnika da svojim priložima sudjeluju u njegovom uređivanju. Taj je list djelovao sve do 1933. Opseg i kvaliteta lista znatno su opali nakon odlaska Stjepana Srkulja s položaja zagrebačkog gradonačelnika u ministarsku fotelju u Beogradu 1932. godine (Hutinec, 2011: 49). Osim rješavanja aktualnih gradskih pitanja Srkulj je prikupljao knjige za gradsku biblioteku (Hutinec, 2011: 48), financirao stručna putovanja (Hutinec, 2011: 49) na koja je i sam putovao te povećao izdatke za reprezentaciju grada (Hutinec, 2011: 54).

Osim politikom Srkulj se bavio i pisanjem srednjoškolskih udžbenika, recenzija i prikaza novih historiografskih izdanja u Nastavnom vjesniku te bio sudionikom na međunarodnim povijesnim kongresima (Matković, 2012: 95). Još se i danas mnoge povijesne čitanke i udžbenici pozivaju na izvore koje je prikupio i objavio upravo Srkulj (Detling, 2009: 237). Njegovi povijesni udžbenici bili su iznimno popularni među gimnazijalcima i za tadašnje udžbenike znanstveno i psihološki suvremeno koncipirani (Modrić Blivajs, 2007: 782). Ipak, prvi hrvatski povijesni atlas koji je izdan 1937. godine smatra se njegovim kapitalnim djelom.

S obzirom na važne javne uloge koje je obnašao u burnim povijesno-političkim okolnostima, relativno je malo istraživanja koja se bave likom ili djelom Stjepana Srkulja. Najčešće ga se spominje usputno, u kontekstu širih istraživanja. Tako ga politolog Tihomir Cipek (1995)

navodi kao dobar primjer subjektivnosti u historiografiji pokazujući kako u svojim povijesnim udžbenicima tiskanim 1924. i 1944. događaje objašnjava u skladu s duhom vremena, tj. službenom političkom doktrinom. Denis Detling (2009) napisao je pregled dostupnih bibliografskih jedinica i istraživanja o Stjepanu Srkulju. Stjepan Matković kao prilog uz Srkuljeve Memoare koji su izdani u časopisu Ivo Pilar 2012. napisao je Skicu za životopis Stjepana Srkulja, prvi pregled njegovog života i rada u znanstvenoj literaturi koji je u opisu Srkuljeva djelovanja u većoj mjeri korišten u ovoj disertaciji kao izvor podataka za kratak pregled njegove biografije. Prema Matkovićevim riječima na Srkuljeve je Memoare slučajno naišao u Hrvatskom državnom arhivu. Zapravo se radi o uvezanom tekstu pisanom pisaćim strojem u kojem nije bilo podataka o tome kada je životopis dovršen, ali se prema nekim opisima i sudbinama pojedinaca može zaključiti da je nastao neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Godina 1967. koja je navedena kao godina izdanja vjerojatno je godina uveza jer Srkulj je umro 1951. godine (Matković, 2012: 89).

Povjesničarka Mira Kolar Dimitrijević (1983: 176) kritizirala ga je zbog zanemarivanja siromašnih slojeva Zagreba, posebice zbog odluke da se, unatoč povećanju broja siromašnih Zagrepčana i nedostatka sredstava u gradskome proračunu, izdvoje značajna gradska sredstva za kupnju palače Pongraz koju je u jednom od svojih vodiča (Srkulj, 1928: 84) nazvao *jednom od najboljih kuća novijega doba*. Cilj te kupovine bio je da i Zagreb, poput Beograda i Bleda, dobije kraljevsku rezidencijalnu palaču. Ključeve je palače Srkulj svečano uručio kralju prilikom njegovog posjeta Zagrebu 1931., a taj je čin Detling (2009: 240) opisao vrhuncem njegovog dodvoravanja Karađorđeviću.

Zvonimir Milčec (2006: 88–89) opisuje ga kao vrijednoga gradonačelnika kojemu nije bilo ispod časti, uz ozbiljne dužnosti koje je imao, upustiti se u trivijalnu aktivnost pisanja turističkoga vodiča Zagreba. Stjepan ga Matković (2012: 96) naziva pragmatičnim povjesničarom koji je *tako pokazao osjećaj za promicanje turističkih vrijednosti Zagreba*. Ipak, iako turistički vodič kao tekstna vrsta nema znanstveni karakter, Hutinec (2011: 13) smatra da ta takve knjige *mogu predstavljati zanimljiv izvor podataka budući da nam omogućavaju uvid u svijest samih tadašnjih Zagrepčana o svojoj prošlosti i suvremenosti, koja je danas predmetom historiografske analize*. Srkuljev vodič Zagreba iz 1930. godine *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093.-1930*. Hutinec (2011: 13) koristi kao relevantan izvor podataka u svojoj doktorskoj disertaciji uz objašnjenje:

Među takvim se djelima ističe knjiga povjesničara Stjepana Srkulja, objavljena u vrijeme kada je on sam sjedio na gradonačelničkoj stolici pa se stoga može smatrati i autobiografijom grada.

Odsjek za turizam Gradskog poglavarstva slao je ovaj vodič inozemnim putničkim agencijama, novinarima koji su u svojim tiskovinama željeli predstaviti Zagreb i onima koji su izrazili želju bolje upoznati Zagreb (Kolar, 2018: 68). Sam Srkulj (1967: 58) je u svojim Memoarima zapisao:

Meni je mnogo stalo bilo do reprezentativne strane Zagreba, kao glavnoga grada svih Hrvata, a prema tome i dužnost da se očuva njegova starina, da se na prvi pogled vidi da je Zagreb još uvijek u zapadnoj Europi na pragu Orienta, kako su to svi stranci koji su poslije sloma Monarhije dolazili u Zagreb, konstatirali.

U želji da Zagreb strancima i domaćima predstavi kao napredan, europski grad te prikaže njegovu prošlost ali i sadašnjost, Srkulj je izdao sveukupno 12 turističkih vodiča koji su objelodanjeni 1928., 1930. i 1936. godine na hrvatskom, engleskom, njemačkom i francuskom jeziku. Svi navedeni vodiči imaju isti koncept koji je tipičan za ovu tekstnu vrstu s općim podacima o gradu na početku, kratkim itinerarima, povijesnim pregledom te linearnim opisom grada koji započinje s Glavnim kolodvorom, a završava s nekoliko mogućih izleta u bližoj zagrebačkoj okolici.

Hrvatski vodič iz 1928. sadržajem je opširniji od svojih stranih ekvivalenata iz iste godine, odnosno vodiči na francuskom, engleskom i njemačkom jeziku njegove su skraćene verzije. Svi su vodiči iz 1930. i 1936. godine izjednačeni kada je riječ o količini teksta, odnosno kasniji hrvatski vodiči su skraćeni u odnosu na svoj predložak iz 1928. godine. Zbog toga su vodiči iz 1928. opisani posebno, obraćajući pozornost na razlike između „domaćeg“ i „stranih“ vodiča. Osim toga, vodiče iz 1928., 1930. i 1936. uspoređeni su s ciljem da utvrdimo način na koji je autor ažurirao nova izdanja s obzirom na dramatične političke događaje i promjene u svojoj političkoj poziciji koje su se odvale između prvog (1928.) i drugog (1930.) te drugog i trećeg (1936.) izdanja. U vremenu između prvog (1928.) i drugog (1930.) izdanja došlo je do atentata u Narodnoj skupštini i pogibije hrvatskih zastupnika, umro je Stjepan Radić, ukinut je Vidovdanski ustav i proglašena je Šestosiječanjska diktatura, a Srkulj je u studenome 1928. postao gradonačelnikom. Događaji između drugog (1930.) i trećeg izdanja (1936.) nisu bili ništa manje turbulentni ni kada su političke okolnosti u pitanju, niti Srkuljev politički život.

Zagrebačkim gradonačelnikom ostao je do 1932. kada je imenovan ministrom u vladi u Beogradu. Na tom mjestu ostao je do atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseillesu (1934.) što je zaustavilo njegovu političku karijeru. Zbog toga su uspoređeni domaće vodiči s njihovim stranim, istovremenim inačicama s ciljem utvrđivanja eventualnih razlika kada je riječ o sadržaju. Komparirani su i sadržaji vodiča na istom jeziku iz 1928., 1930. i 1936. da bi se utvrdilo jesu li, ili kako su, navedene promjene utjecale na njihov sadržaj.

1. Srkulj, Stjepan (1928), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1928*. Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba

Autor: Srkulj, Stjepan

Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1928

Materijalni opis: 131 str., [1] presavijen list s tablom (nacrt Zagreba): ilustr. ; 22 cm

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski

Predgovor prvog izdanja Srkuljeva vodiča datiran je na Uskrs 1928., nekoliko mjeseci prije atentata u Narodnoj skupštini te nešto više od pola godine prije nego što će Srkulj drugi put postati zagrebačkim gradonačelnikom. Autor je prošlost i sadašnjost Zagreba opisao na 130 stranica s 35 fotografija različitih dimenzija. Na kraju vodiča nalazi se presavijena zemljopisna karta. U uvodnoj riječi Srkulj svoj vodič naziva kratkim pregledom Zagreba na narodnom, socijalnom, kulturnom i gospodarskom polju. Osim strancima i turistima ova *priručna knjiga o gradu Zagrebu* koja je *duševni i stvarni vodič grada* (Srkulj: 1928: 5) namijenjena je Hrvatima *da se poklone prahu otaca, djedova i pradjedova svojih koji su domovinu sačuvali*, Srbima *da vide što je Zagreb u nacionalnom pogledu učinio, ali i to što je Zagreb sa samoupravom svojom ma da je i skućena bila, sam stvorio, iako mu režimi nisu nimalo skloni bili*, Slovincima *da vide kako i zašto je Zagreb bio Meka Slovincima, kako ih je lijepo primio i srcu privinuo* te naposljetku i samim Zagrepčanima *koji kraj mnogih i mnogih palača prolaze, a ne zamjećuju ljepotu i povijesnu vrijednost njihovu* (Srkulj: 1928: 5).

Opis započinje Glavnim kolodvorom, jer *utisak je, kada se iz kolodvora izlazi, upravo bajan*. Slijedi popis hotela te ostale opće informacije koje tipično nalazimo u turističkim vodičima poput kupališta, kazališta te prijevoznih sredstava. Zemljopisne prilike grada opisane su na nekoliko stranica. Osim kratkog opisa zemljopisnoga položaja te terenskih i klimatskih prilika podatci o stanovništvu navode se detaljno, i to ne samo sastav nego i brojevi stanovnika Zagreba

od 1368. do 1921. uz izračun koliko se od 1870. do 1921. stanovništvo Zagreba povećavalo iz desetljeća u desetljeće. Poglavlje završava podacima o broju obrtnika, društava, načinu rada gradskog zastupstva, gradskom proračunu te opisom grba i zastave grada.

Povijesni pregled započinje prvim zapisima u kojima se spominje Zagreb, odnosno osnutak biskupije 1093. godine. Osim važnijih toponima, imena gradskih ulica ili dijelova grada te imena ljudi važnih za povijest Zagreba, Srkulj i opise pojedinih događaja koji su obilježili hrvatsku i zagrebačku povijest tiska drugačijim, širim razmakom među slovima. Riječ je primjerice o uspostavi personalne unije s Ugarskom 1102. ili potpisivanja zlatne Bule 1242. godine. Istim tiskom povremeno ističe određene riječi poput „germanizaciju“ i „rasparcelizirao“ misleći na reforme cara Josipa II. kojima je uveo njemački jezik kao službeni umjesto latinskog te administrativno odvojio Hrvatsku i Slavoniju. Svoje viđenje 18. stoljeća u Hrvatskoj sažeo je u jednoj rečenici ocjenjujući kako je u prva polovica imala hrvatski značaj, dok je u drugoj dominantan bio njemački, široko razmaknuvši riječi „hrvatski značaj“. (Srkulj, 1928: 33). Jedan je zakon Srkulju (1928: 31) posebno važan pa detaljnije tumači njemu važnu odredbu:

Taj su zakon [Pragmatičnu sankciju, IM] Hrvati prihvatili g. 1712. stvorili su ga, a da za to nijesu pitali zajednički [hrvatsko-ugarski, IM] sabor, koji taj zakon nije htio prihvatiti. Mađžari su se bojali i gorega pa su 1714. na zajedničkom saboru prihvatili zak. čl. 120., koji veli da u Hrvatskoj vrijede samo oni statuti i zakoni, koje je kralj potvrdio bez obzira na to, da li se oni podudaraju s ugarskim zakonima ili ne.

Širokim tiskom istaknut je drugi dio ovoga zakona u kojem se govori o neovisnosti Hrvatske od Mađarske kada je riječ o donošenju zakona i statuta.

Kao iskusni gimnazijski profesor povijesti i autor povijesnih udžbenika Srkulj je u povijesnom pregledu kratak, jasan i temeljit. Povijesne činjenice navodi pozivajući se na zapise i dokumente koje potom interpretira u skladu s vrijednostima koje želi promicati i osobnim uvjerenjima. Tako na primjer proglašavanje Zagreba slobodnim i kraljevskim gradom on komentira (Srkulj, 1928: 24):

Zlatna bula bila je temelj gospodarskomu i kulturnomu napretku varoši Graca. Sloboda, pravice i povlastice njezine privukle su mnoge strance, koji su u Gracu našli novu domovinu i brzo se asimilirali domaćem žiteljstvu. To je ona tajanstvena moć hrvatskog

gostoljublja i hrvatske društvenosti da je svakoga stranca znala tako asimilirati, te je još samo ime sjećalo na njemačko, talijansko, mađarsko ili češko podrijetlo obitelji.

Povijesni pregled završava osobnim osvrtom na sve važnije povijesne događaje u Zagrebu u kojem kudi germanizaciju i Mađare, a uzvisuje sve vezano za ilirizam, hrvatstvo i sveslavenstvo te otvoreno izriče veliko oduševljenje zbog novostvorene kraljevine da bi na kraju diskretno dao do znanja da situacija ipak nije povoljna (Srkulj, 1928: 36):

(...) ali od 1830. vidio je i preživio uskrsnuće narodno, prve novine, prve predstave hrvatske, osnutke najjačih narodnih institucija naših. Vidio je 29. srpnja 1845. žrtve toga narodnog uskrsnuća. Doživio je sjajne dane bana Jelačića, instalaciju njegovu pod vedrim nebom i bratimljenje Hrvata i Srba. Vidio je g. 1848. rat s Mađarima, a 1850. crnu nezahvalnost Habsburga, koji nam je poslao novu germanizaciju i krutu centralizaciju, koja je sledila narodni život. Doživio je 1852. uzdignuće biskupije zagrebačke na nadbiskupiju, a od g. 1860. – 1869. doživio je sjajne dane hrvatske narodne samosvijesti. E, vidio je on otvorenje Jugoslavenske akademije i mecenu njezina Josipa Jurja Strossmayera, vidio je Eugena Kvaternika, bana pučanina Ivana Mažuranića (1874. – 1880.), vidio je otvorenje hrvatskog sveučilišta (1874.), vidio je Antuna i Davida Starčevića, sjedinjenje Krajine (1881.), za kojim je stoljećima žudio, doživio je tešku borbu s banom Khuenom-Héderváryjem, koji mu je posebnim zakonom samoupravu okrljaštio, ali golem razvitak Donjega grada pada baš u njegovo doba. (...) doživio je slom monarhije i ono golemo oduševljenje kojemu premca nema, 29. listopada 1918., kad se na starome Markovome trgu proglasila slobodna država Hrvata, Srba i Slovenaca... Doživio je – no stanimo ovdje, jer to još preživljujemo...

Nakon povijesnog pregleda slijede itinerari za boravke u Zagrebu od pola, jednog, dva i tri dana. Potom započinje razgled grada koji je podijeljen u četiri dijela: Donji grad do Petrinjske ulice, Gornji grad, Kaptol i istočni dio Donjeg grada. Opis je linearan, a osim zgrada od povijesnog značaja Srkulj opisuje i one od gospodarske i komunalne važnosti što nije uobičajeno u ovoj tekstnoj vrsti. Opisi su uglavnom činjenični, ali autor povremeno u opis unosi i osobni komentar. Posebno je poglavlje posvećeno Zagrebu kao kulturnom središtu. Ono započinje razvojem školstva u Zagrebu za koje Srkulj tvrdi da je najrazvijenije u državi i to zahvaljujući vlastitom nastojanju i sredstvima. (Srkulj, 1928: 68). Osim povijesnog razvoja i ustroja obrazovanja u Zagrebu Srkulj popisuje sve fakultete i škole želeći predstaviti Zagreb kao centar izobrazbe i kulture. Neočekivano, nakon navedenog pregleda, a prije nego što će

opisati zgradu Kraljevskog sveučilišta Srba Hrvata i Slovenaca, otvoreno iskazuje ljutnju zbog statusa Zagreba u novoj državi koji mu je namijenjen Vidovdanskim ustavom (Srkulj, 1928: 69):

G. 1922. degradirala je Narodna skupština bez pitanja i protiv volje hrvatskoga naroda Zagreb na obično provincijalno mjesto ili oblasno središte, koje se ima brinuti samo za svoju oblast. Tako je Zagreb izgubio ono, što su od njega stoljeća stvorila i što je stoljećima privredio. Zagreb je izgubio svoj politički, svoj upravni, svoj gospodarski položaj, zadržao je jedino još svoj kulturni položaj. No zadržao je još jedno: svakome Hrvatu je on još i danas glavni grad – prijestolnica njegova.

Opisu kazališne zgrade posvećeno je svega nekoliko rečenica. Ne spominju se ni poznati austrijski arhitekti kazališnih zgrada u Austro-Ugarskoj Helmer i Fellner kao niti činjenica da je povodom njegovog otvaranja u Zagreb došao car Franjo Josip, što bi bilo za očekivati, ali se spominje kazališni zastor Vlaha Bukovca „Preporod“ koji Srkulj proglašava najljepšom umjetninom kazališta i kratko ga opisuje.

Slijedi dugačak opis obližnjeg Etnografskog muzeja sa svim zbirkama po katovima koji završava komentarom (Srkulj: 1928: 75):

Zanosan je članak o tom našem muzeju napisala francuska pjesnikinja Lucie Delarue-Madrus u pariškoj reviji „Art et Industrie“ u 1. broju 1928. Članku je natpis „Dekorativna umjetnost“ i prikazuje, kako je hrvatski seljak znao sve svoje kućne predmete i svoj svakodnevni život zaodjeti umjetnošću. „Odiijela koja nose seljaci nedjeljom pa i radnim danom, kao da su nacrtana i naslikana od samog Baxta i određena da ih obuče Nižinski ili Kersavina, da bi plesali neki balet po glazbi Rimski-Korsakova ili Stravinskoga. Zlato, srebro, čipke kožusi spajaju ugodnu svoju dražest sa smionim bojama... To ruho beskrajno raznoliko, poput veličanstvenih ostataka sa krabuljnog plesa, čini se kao da je bilo vezeno i opet samo vezeno za velikaše iz vilinskih priča....

Put Donjim gradom nastavlja se zapadnom stranom Zelene potkove pa preko Frankopanske, redom se opisuju sve zgrade uz koje se prolazi te obilazak Donjega grada završava samostanom Sestara milosrdnica i crkvom sv. Vinka.

Novo poglavlje, Gornji grad, započinje načinima kojima se do njega Mesničkom moglo doći te se nastavlja Demetrovom do Opatičke ulice. Putem autor opisuje gornjogradske palače i njihovu povijest posebice ističući onaj dio njihove prošlosti koji ima hrvatski značaj. Tako spominje zgradu koja je u vrijeme pisanja vodiča bila u vlasništvu Financijalne delegacije, ali je ostala poznata kao samostan Klarisa pri čemu posebno ističe plemićko i velikaško podrijetlo većine sestara, njihov hrvatski rod te činjenicu da su djevojčice poučavale na hrvatskom jeziku i to kajkavštini. (Srkulj, 1928: 87).

Zanos hrvatskom poviješću i umjetnošću, ali i razočaranost administrativnim položajem Zagreba u Kraljevini SHS, može se primijetiti kod opisa dvorane za primanje nekadašnjeg Odjela za bogoštovlje i nastavu, današnjeg Hrvatskog instituta za povijest (Srkulj, 1928: 87):

(...) ne znaš što bi prije gledao, da li radove hrvatskih slikara Čikoša, Medovića, Tišova i dr. ili kipova Roberta Frangeša: „Teologiju“, „Medicinu“, „Justiciju“. Od Medovića je „Dolazak Hrvata“, „Sabor kralja Tomislava u Spljetu 925.“ i „Krunisanje Ladislava Napuljskog“. (...) Danas su u toj palači samo ostaci ostataka toga odjela – prosvjetno odjeljenje velikoga župana zagrebačke oblasti.

Najobavjesniji prostor opisan u turističkim vodičima Zagreba često je Markov trg jer je on bio političkim i administrativnim središtem Zagreba i Hrvatske pa zato i poprištem mnogih važnih svečanih ali i dramatičnih događaja. Srkulj mu je posvetio nešto više od jedne stranice. Opis trga započinje (Srkulj, 1928: 89) : *Slom monarhije slomio je i njemu krila. Mnogo je mnogo toga vidio sv. Marko, samo jedno nije vidio, na svojem tornju neprijateljevu zastavu. Bio je svoj, bio je ponosan kao što su bili ponosni purgari njegovi na brdu Gracu.* Ponos i samostojnost Zagreba pokušava potom dokazati nabrojanjem burnih događaja koji su se na trgu dogodili. Započinje zgodom kada su gradski oci, nakon što su od kaptolskoga biskupa očinski opomenuti da sudjeluju u procesijama u povodu završetka Tridesetogodišnjega rata, odlučili biskupu „pokazati zube“ i na procesiju doći jedino ako budu lijepo pozvani što je biskup sljedećom prilikom i napravio. Takav postupak Srkulj dovodi u vezu s ruskim gradom Velikim Novgorodom koji je u spisima sebe nazivao gospodinom Velikim Novgorodom kakav je i Zagreb htio biti. Potom je nabrojeno sve što je Zagreb tijekom povijesti „vidio“ ističući uglavnom događaje koji dokazuju ono što Srkulj želi pokazati – kako [je – I. M., B. B., A. B.] ponosan, postojan i *svoj gospodin* Zagreb usprkos mnogim nedaćama uspio ostati. Nedaće se, tj. ono što je *doživio i preživio*, odnose na one koje su uzrokovali Nijemci, npr. pljačka doma Petra Zrinskog ili Mađaroni i srpanjske žrtve koje kroz vodič spominje čak tri puta (Srkulj,

1928: 35, 90, 93). Srkuljev stav o događajima razvidan je i uporabom atributa kojima ih opisuje: *tužno krunjenje Matije Gupca, junak od Siska ban Tomaš Erdedi, ustanak protiv nevirnog Nimca, ljuta germanizacija i razdiranje tijela majčice Hrvatske, zora narodnog preporoda, junački ban Josip Jelačić i najsjajni dani: proglašenje narodne slobode*. (Medvešek i dr., 2021: 320)

Kao Trgu, i crkvi je svetoga Marka, posvećen znatniji prostor. I ovdje Srkulj osim samog opisa crkve iskazuje svoj stav prema restauraciji crkve koju su proveli Friedrich Schmidt i Hermann Bollé: *Čitava je crkva stradala od posljednje restauracije (1876. – 1882.). Jedino se toranj spasio od ovog udesa*. (Srkulj, 1928: 90). Prije navedene restauracije krov crkve sv. Marka bio je jednobojan. O novom, šarenom, Srkulj (1928: 90) donosi osobni sud:

Krov crkve sv. Marka ne odgovara mirnome millieu-u Markova trga. Na južnoj strani trga, kada se dolazi sa Strossmayerova šetališta, udaraju u oči dva golemi grba – gradski i zemaljski – među bojadisanim crjepovima, ali stranci nalaze, da se u tim bojama odražuje slavenski značaj Zagreba, daleko više nego u ikojem drugom slavenskom gradu, jer odgovaraju živoj nošnji seljačkog svijeta hrvatskoga.

Kod opisa vladine i županijske palače, danas zgrade Hrvatskog sabora, Srkulj (1928: 93) ponovo lamentira: Jedina nova građevina Markova trga jest vladina palača, u kojoj su opustjele saborske dveri. One stare mirne kuće i županija, (...), koje je sve progutala vladina palača kao da govore negdje: nisi nas trebala progutati za onaj posao što ga sad obavljaš.

Nakon Markova trga obilazak grada nastavlja se ulicom 23. listopada [današnja Ćirilometodska, IM]. Osim značajnih zgrada koje se nalaze u ovome dijelu Gornjeg grada ovdje se nalazila i bivša kuća Ljudevita Gaja u kojoj je kasnije bio smješten pravosudni odjel koji je prestao djelovati uslijed centralizacije u Beogradu (1928: 93). Ovo nije jedini slučaj kada Srkulj opisuje kuću, koja se inače, jer nije arhitektonski dovoljno značajna, ne bi našla i nije se nalazila u turističkim vodičima iz toga vremena, ali je povezana s osobama ili događajima koje autor veže uz promicanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Tako spominje i Walterovu kuću u kojoj su se u vrijeme narodnog preporoda sastajali narodni prvaci grof Janko Drašković i Ljudevit Gaj da u njoj vijećaju o narodnim poslovima. (1928: 96). U opis unosi i manje poznate pojedinosti koje ističu panslavensku orijentaciju narodnoga preporoda: *Najsvjetliji je dan Trg. sv. Katarine doživio 5. lipnja 1848. kad je na njem uveden u bansku čast Josip Jelačić i kad je položio*

prisegu sijedoga srpskoga patrijara Josifa Rajačića. Instalacija je bila pod vedrim nebom (Srkulj, 1928: 100).

Od Gornjega se grada autor oprašta kratkim poglavljem patetičnog tona u kojem Grič naziva mrtvim gradom nad kojim bdije toranj crkve sv. Marka *kao što bdije mletački kolega njegov nad mrtvim lagunama* (Srkulj, 1928: 102). Još jednom Srkulj žali za autonomijom u unutrašnjoj upravi, pravosuđu, nastavi i gospodarstvu koju je Hrvatska imala u razdoblju Austro-Ugarske. U istom raspoloženju uvodi sljedeće poglavlje, Kaptol, koji naziva supatnikom Griča te veliča njegovu prošlost, a izražava tugu zbog njegove sadašnjosti nazivajući ga gradom nekadašnjih *grandseigneura*, a sada siromaha. Posvetio mu je petnaestak stranica i sedam fotografija. Autor hvali barokni Kaptol koji se znao othrvati svim invazijama koje je doživio do sloma Monarhije, ali je pokleknuo od posljednjeg udarca koji mu je zadala agrarna reforma koja je od nekadašnjih kurija stvorila *sitni trgovački svijet sa sitničarijama i gostionama, a od gospodskih salona stanove za iznajmljivanje, koji uzdržavaju današnju prečasnú gospodu, kad ih agrar nije odštetio* (Srkulj, 1928: 103). Nakon povijesti sukoba na Krvavome mostu, Crkve svete Marije i Palače kaptolske ljekarne sv. Marije koju detaljnije opisuje, najviše je prostora posvećeno prvostolnoj crkvi, njezinoj riznici i Nadbiskupskom dvoru. Detaljno je opisana povijest izgradnje katedrale te njezin izgled iz baroknog razdoblja koji je popraćen osvrtom nekog stranca koji je 1821. napisao da *toj sjajnoj građevini – nema premca u čitavom silnom carstvu austrijskom.* (1928: 107). Autor kritizira renovatore Bolléa i Schmidta: *Svu tu krasotu izbacili su iz crkve restauratori najnovijega vremena. (...) Ništa više ni manje nego 18 prekrasnih baroknih oltara je izbačeno iz crkve i zamijenjeno slabim gotskim radnjama. Od stare radnje se je samo srčika spasila od današnjega vremena.* (1928: 108). Osim crkava, kaptolskih kurija te ljevaonice zvona, gradski zastupnik Srkulj u opis uvrštava i zgrade koje najčešće nisu uvrštavane u vodiče poput Tvornice kože ili Gradske ubožnice. Nakon Kaptola opisan je istočni dio grada, od Vlačke ulice prema Novom Zagrebu, tada dijelu grada koji se intenzivno gradio, a obuhvaća prostor između Vlačke, Martićeve i Bauerove ulice te se nastavlja prema Peščenici i Maksimiru. Vodič završava poglavljem o bližoj i daljoj okolini, odnosno kratkim opisima Šestina, Medvedgrada, Samobora, Zagorskih kupališta te naposljetku Plitvičkih jezera. Nakon nekoliko reklama, na samom kraju vodiča nalaze se dva plana Zagreba, manji koji prikazuje Novi Zagreb te veći, cijeloga grada, na preklapanje, U vodiču ima 35 fotografija.

U uvodnome je dijelu ovoga vodiča autor najavio da će isti, u skraćenome obliku, izići na njemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Pregledom engleske i njemačke inačice utvrđeno

je da nema razlika u njihovom sadržaju pa će biti opisane zajedno, a posebna će se pozornost obratiti na promjene koje je autor u njih unio u odnosu na hrvatski predložak..

2. Srkulj, Stjepan (1928b), *Zagreb einst und jetzt 1093-1928*. Zagreb: Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1928
Materijalni opis: 78 str.: ilustr.; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

3. Srkulj, Stjepan (1928c), *Zagreb Past and Present 1093-1928*. Zagreb: Free Royal Town of Zagreb, Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1928
Materijalni opis: 80 str. : ilustr. ; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: engleski

Srkulj je strane ekvivalente svoga prvoga vodiča značajno skratio, sa 130 na osamdesetak stranica. Usprkos tome, koncept te redoslijed opisa ostali su isti, dok su pojedini opisi zgrada ili trgova skraćeni, a neki su u potpunosti izbačeni. Njemački i engleski vodič sadržajno su istovjetni, odnosno radi se o vjernome prijevodu najvjerojatnije s njemačkog na engleski jezik. U objema inačicama nema predgovora nego vodič započinje opisom Glavnog kolodvora na koji su stranci najčešće dolazili u Zagreb. Sam je opis gotovo isti kao i u hrvatskom izvorniku, s manjim preinakama kada je riječ o epitetima kojima se opisuju hotel Esplanade i Samobor. Uvodni dio skraćen je kao i poglavlje o zemljopisnim prilikama Zagreba. Nasuprot tome, povijesni je pregled sadržajno značajnije izmijenjen. S obzirom na činjenicu da je ovaj dio vodiča obavijestan kada je riječ o stavovima povjesničara i političara Srkulja, opisan je detaljno s posebnom pozornosti na dijelovima koje je autor promijenio. Dok je u hrvatskome vodiču težište bilo na povijesti samoga grada, u inačicama namijenjenima strancima Zagreb je stavljen u širi, državni kontekst tako što je povijest samoga grada značajno skraćena te je više riječi o povijesti Hrvatske, pravno-političkim odnosima s državama u čijem je sastavu bila te njezinoj

upravi. Događaje koje je želio istaknuti kao posebno važne Srkulj je i u stranim vodičima tiskao razmaknutim slovima. U odnosu prema hrvatskom predlošku u njemačkoj je varijanti ovoga vodiča takvih dijelova teksta više, a u engleskoj ih je manje. Srkulj je na takav način, u njemačkom prijevodu istaknuo sve ono što je u nacionalnom smislu želio promicati, a to je samostojnost, državotvornost i autonomija koju je Hrvatska kroz povijest imala ili gubila u odnosu prema Austriji i Ugarskoj. Za neke od tih događaja, osim navedenog načina tiska, autor nudi i dodatna tumačenja. Kada je riječ o ulasku Hrvatske u personalnu uniju s Ugarskom Srkulj je istaknuo (1928b: 10): *Međutim, Hrvatska je kao država ostala potpuno neovisna od Ugarske, s njome povezana jedino kroz osobu kralja. Do ovakve personalne unije došlo je 1102..* Osam stotina godina veza Hrvatske i Ugarske sažima u jednoj rečenici (Srkulj, 1928b: 14): *Vom Jahr 1102 bis zum Zusammenbruch Österreich-Ungarns 1918 blieb Kroatien mit Ungarn als gleichberechtigtes Königreich verbunden.* (hrv. Od godine 1102. do raspada Austro-Ugarske 1918. Hrvatska je ostala povezana s Ugarskom kao ravnopravna kraljevina). Riječi „ravnopravna kraljevina“ otisnute su razmaknutim slovima. Istaknuo je i način na koji se u 13. i 14. stoljeću birao hrvatski regent (lat. *Dux Croatiae et Slavoniae*) kojem je rezidencija bila u Zagrebu, Kninu i Zadru. O ovlastima regenta Srkulj zaključuje sljedeće (Srkulj, 1928b: 15): *Hrvatske vojvode (njem. Herzöge) sljednici su hrvatskih kraljeva, oni su nositelji hrvatske državne individualnosti.* Tezu o hrvatskoj državno-pravnoj individualnosti potvrđuje činjenicom da nikada u zajedničkoj povijesti nije uspostavljena jedinstvena kraljevina nego su Hrvatska i Ugarska uvijek bile pravno odvojene. Ta se odvojenost (Srkulj, 1928b: 15, 16) najbolje očitovala 1527. godine kada su hrvatski plemići potpuno neovisno od mađarskog plemstva, nakon pogibije hrvatsko-ugarskog kralja, u Cetingradu izabrali Ferdinanda Habsburškog za svog vladara.

Što se tiče povijesti grada Zagreba, spominje se samo najosnovnije te su tiskom naglašeni važniji toponimi, imena dokumenata poput Zlatne Bule i prvi pismeni spomen Zagreba kao imena grada: *Zagrepčani iz grada Gradeca i kanonici s Kaptola* (1928b: 16). Osim navedenog autor tiskom ističe i neobičnu špekulaciju vezanu za Matiju Gupca, koje nema u hrvatskom izdanju, u slučaju uspjeha Seljačke bune (1928: 16): *(...) imao je namjeru uspostaviti carsku vladu kako bi ona povisila poreze i branila granicu od Turaka.*

Neobičnosti u tumačenju događaja koji se odnose na obranu od Turaka nastavljaju se kada Srkulj ističe da je hrvatski ban o svemu odlučivao sam što argumentira činjenicom da do Josipa II niti jedan austrijski car nije osobno posjetio Hrvatsku. Odlukom je cara Rudolfa II uprava

Vojne krajine od 1578. iz nadležnosti hrvatskoga bana prešla u ruke nadvojvode Karla II.⁹⁵ Autor, međutim, tvrdi da je Rudolf II ovu funkciju dodijelio svome bratu, nadvojvodi Maksimilijanu, te dodatno objašnjava: *Kralj Rudolf II morao je povući dekret o imenovanju te prirediti novi u kojem stoji da nadvojvoda mora sve odluke donositi u dogovoru s hrvatskim banom te da one ne smiju sadržavati ništa što bi štetilo slobodi kraljevine*. Nakon toga hvali odlučnost Hrvata da u takvim odlučujućim trenucima ne odustaju od svojih prava i ne pristaju na umanjivanje svojih sloboda. Isti način tiska koristi se i u dijelu teksta u kojem je riječ o izboru bana, nakon što se Toma Erdödy povukao s banske časti. Nadležni su tom prilikom nadvojvodi Maksimilijanu navodno poslali dopis u kojem napominju da se što prije za bana izabere jedan od domaćih sinova jer oni neće slušati stranoga zapovjednika niti ga slijediti u bitku, čak ni ako zbog toga dođe do propasti njih samih i njihove domovine. Sljedeće što tiskom ističe jest način na koji je u Hrvatskoj došlo do potpisivanja Pragmatične sankcije zahvaljujući kojoj je Marija Terezija mogla biti i hrvatskom kraljicom. Prema Srkulju Hrvati su taj dokument potpisali neovisno o Mađarima i protivno prethodnoj odluci mađarskog parlamenta prema kojoj su svi zakoni u Hrvatskoj trebali biti u skladu s postojećim mađarskim zakonima.

Politika centralizacije i germanizacije koju su u 18. stoljeću provodili Marija Terezija i njezin sin Josip II. rezultirale su, osim uvođenjem njemačkog jezika kao službenog, gubitkom ovlasti hrvatskog sabora koje su kraljičinom odlukom prešle u ruke mađarskog parlamenta. Razmaknutim je tiskom naglašeno: *Tada su Hrvati, da bi ojačali svoju poziciju prema Beču, počinili najveću sudbinsku pogrešku koju su uopće mogli počinili i pogubniju od svih koje su do tada počinili. Odlukom sabora iz 1790. godine podčinili su Hrvatsku i Slavoniju mađarskoj administraciji (...). Kao posljedica ove nečasne odluke uslijedile su teške političke bitke s Mađarima koji su radili sve da Hrvatska nestane sa zemljopisne karte*. (Srkulj, 1928b: 19).

Devetnaesto stoljeće obilježeno je nastojanjima Mađara da uspostave vlastitu upravu i uvedu mađarski kao službeni jezik, nastanku Ilirskog pokreta, i sukobu bana Jelačića s Mađarima. Posljednje što je u povijesnom pregledu naglašeno razmaknutim tiskom odnosi se na razdoblje Bachovog apsolutizma (Srkulj, 1928b: 20): *Međutim, Habsburgovci su umjesto zahvalnosti proveli novu germanizaciju i energičnu centralizaciju*. Autor za kraj spominje i Hrvatsko-ugarsku nagodbu kojom je Hrvatska, zahvaljujući snažnom otporu koji je pružila pri

⁹⁵ Vojna krajina. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 16. 2. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>>.

potpisivanju nagodbe, uspjela dobiti poseban status. Iako ovaj dio teksta nije naglašen načinom tiska, zanimljiva je autorova napomena o tome kako je *veliki Gladstone* [William Gladstone, britanski premijer u četiri mandata, IM] imao hrvatski primjer u vidu kada je Irskoj htio dopustiti samoupravu.

Nakon kratkog osvrtu na Prvi svjetski rat i propast *oronule* (njem. *vermorschten*) monarhije te oduševljenja uspostavom Države Hrvata, Srba i Slovenaca povijesni pregled završava riječima: *Doduše, novo uređenje mlade države za Zagreb zasigurno nije bilo povoljno. Centralizacija je Zagrebu oduzela gotovo sve institucije političke i ekonomske naravi te je stari Gornji grad, stari grad na Griču ostao pust i nijem; ništa nije ostalo što bi moglo zamijeniti život od nekoć. Ali život nije ugašen, preselio se u Donji grad koji sada cvate...* (Srkulj, 1928b: 21).

Nakon povijesnog pregleda, isto kao i u hrvatskome predlošku, autor nudi tri itinerara obilaska grada u slučaju jednodnevnog, dvodnevnog ili trodnevnog boravka. Slijedi opis Donjeg grada, Gornjega grada, Kaptola te naposljetku Vlaške ulice i Novoga Zagreba, odnosno istočnoga dijela grada od Vlaške ulice prema Maksimiru koji se u to vrijeme gradio. Izbačeni su opisi bolnica, ubožnica i sirotišta kao i nekoliko kuća pojedinaca čiji značaj nije bio od arhitektonske važnosti. Isto kao i hrvatski predložak, vodič završava s kratkim opisom bliže i dalje okolice, ali je u stranim inačicama autor dodao opis Trakošćana, a izbacio Samobor.

U stranim je vodičima iz 1928. godine autor, osim što je izbacio opise pojedinih privatnih kuća vezanih za Ilirizam te zgrada koje tipično nisu bile opisivane u vodičima poput bolnica i ubožnica, mijenjao i neke fotografije. Izbacio ih je 5, a nekoliko zamijenio. Uočljiva je razlika između vodiča na hrvatskome jeziku iz 1928. i svih ostalih vodiča u odabiru fotografija crkve sv. Marka i katedrale. Dok je u vodiču iz 1928. fotografija crkve sv. Marka s novim krovom od glazirane opeke kakav je i danas, u ostalim, kasnijim vodičima Srkulj bira fotografiju sa starim, jednobožnim krovom kakav je bio prije Schmidtove i Bolléove obnove. Isti je slučaj s fotografijom prvostolnice. U najstarijem vodiču fotografija je novija te katedralu prikazuje frontalno, odnosno nakon rušenja Bakačeve kule i prednjeg dijela zida koji ju je nekoć okruživao. U svim ostalim vodičima Bolléova je katedrala prikazana lateralno, a na slici su vidljivi Bakačeva kula kao i prednji dio zida. Ovakvim odabirom fotografija Srkulj svjesno odstupa od realnosti i težnje da se vodičima prikaže svijet „kakav uistinu jest“ i to upravo kada je riječ o dvjema građevinama koje se u najvećoj mjeri smatraju simbolima Zagreba. Iz pripadajućeg se tekstualnog opisa katedrale može zaključiti razlog ovakvoga odabira, jer autor otvoreno kritizira restauratore, optužujući ih za devastaciju. Međutim, kada je riječ o

markantnome šarenome krovu crkve svetog Marka, o njemu u osam od devet ovdje opisanih vodiča nema niti riječi, odnosno, osim fotografije crkve sa šarenim krovom iz vodiča je izbačen i dio koji ga u originalu tekstualno opisuje. Tako autor fotografijom perpetuira svoj stav o Schmidtovoj i Bolléovoj restauraciji ostavljajući stranog korisnika svoga vodiča zaklutog za objašnjenje o krovu koji vidi *in situ*. Vodič završava tipično za žanr, kraćim opisom bliže okolice.

Sljedeće izdanje, odnosno vodiči iz 1930. godine, jedino je koje je autor pisao za vrijeme svog gradonačelničkog mandata. U predgovoru tog drugog izdanja Srkulj ističe da je hrvatska inačica vodiča skraćena i izjednačena s njemačkim, francuskim i engleskim izdanjem te svi vodiči imaju jednak broj stranica i fotografija. Zbog toga će se sva tri vodiča iz 1930. godine opisati zajedno, s osvrtom na promjene koje su unesene u vodiče iz 1930. u odnosu na vodiče iz 1928. Osim toga, usporedit će se domaći vodič iz 1930. s njegovim stranim ekvivalentima iz iste godine.

4. Srkulj, Stjepan (1930), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1930*. Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1930
Materijalni opis: 80 str. : ilustr. ; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

5. Srkulj, Stjepan (1930b), *Zagreb einst und jetzt 1093-1930*. Zagreb: Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1930
Materijalni opis: 75 str. : ilustr.; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

6. Srkulj, Stjepan (1930c), *Zagreb Past and Present 1093-1930*. Zagreb: Free Royal Town of Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1930
Materijalni opis: 80 str. : ilustr. ; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: engleski

Autor je u svim ažuriranim vodičima zadržao isti koncept i redoslijed opisanog prostora kao što je bio u njegovim prethodnicima, a u strane je vodiče sada dodao predgovor koji je prijevod predgovora iz domaćeg izdanja iz 1928. godine. Kada je riječ o sadržaju, postoji razlika u povijesnom pregledu između domaćeg i stranih izdanja. Iako u predgovoru autor tvrdi da su sada svi vodiči izjednačeni u domaćem izdanju težište je na zagrebačkoj, dok je u stranim izdanjima ono na hrvatskoj povijesti isto kao što je bio slučaj u prethodnim izdanjima. Iako sada ima manje dijelova teksta koji su istaknuti odvajanjem slova, njihov se sadržaj i dalje najčešće odnosi na nekoliko najvažnijih događaja u povijesti grada i pravnu samostojnost hrvatske u odnosu prema Austriji i/ili Mađarskoj kako u stranim, tako i u domaćem izdanju. Srkulj je kasniji hrvatski vodič pokušao ujednačiti sa stranim potpunim izbacivanjem ili skraćivanjem nekih natuknica, odnosno inkorporiranjem više natuknica u jednu tako da za razliku od prvog hrvatskog vodiča (1928.) koji ih je imao 173, skraćeni hrvatski vodič (1930.) ih ima 120. To je još uvijek nešto više u odnosu na strane koji ih kroz sva izdanja imaju od 102 do 105. Daljnjim pregledom sadržaja može se utvrditi da su kasnija hrvatska izdanja za predložak imala hrvatski vodič iz 1928., dok su strana izdanja za predložak imala njemački vodič iz iste godine pa su već opisane razlike između domaćih i stranih izdanja zbog toga i zadržane. Ovo je posebno vidljivo u već spomenutom povijesnom pregledu koji je, kada je riječ o domaćim izdanjima s jedne i stranim s druge strane, najrazličitiji. Ipak, u stranim je izdanjima svojih vodiča zadržao opaske o Matiji Gupcu i dopisu nadvojvodi Maksimilijanu o upravi nad Vojnom krajinom koji su opisani prethodno. Iz novijeg hrvatskog izdanja Srkulj je izbacio one dijelove teksta u kojima otvoreno iskazuje svoje osobne stavove, dijelove u kojima je nostalgican i patetičan te one natuknice koje opisuju privatne kuće te institucije koje nisu tipično bile predmetom opisa u ovome žanru, poput pučkih kuhinja, ubožnica te nekih bolnica. To je već bio učinio u stranim vodičima iz 1928. godine. Zahvaljujući ovakvim intervencijama, njegov hrvatski vodič iz 1930., kao i strani iz 1928., bez obzira na izmjenu fotografija koja je

objašnjena prethodno, bliži je težnji da se u ovoj tekstnoj vrsti svijet prikaže „onakvim kakav on uistinu jest“. Zbog autoriteta autora, povjesničara i gradonačelnika, ovaj hrvatski vodič iz 1930. godine Goran Hutinec koristio je i kao relevantan izvor informacija kod izrade doktorske disertacije na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a uz vodič Adolfa Hudovskog iz 1892. godine bio je izvor informacija u izradi nekoliko diplomskih radova. Vodič iz 1930. s njemačkog na engleski jezik preveo je S. Jonke.

Iako je 1929. godine, osim uvođenja diktature i cenzure, kralj Aleksandar zabranio uporabu narodnih imena, Srkulj u ih svojem vodiču iz 1930. koristi. Kada je riječ o jeziku hrvatskih vodiča na leksičkoj razini, Srkulj je, pišući o Zagrebu, vrlo hrabro isticao hrvatske jezične posebnosti– i odabirom leksema koji nisu slijedili preporuke tada relevantnog rječnika vukovca Tome Maretića, ali i odabirom opisa hrvatskih kulturnih institucija, poput Matice hrvatske, Trga bana Josipa Jelačića, Palače prve hrvatske obrtne banke, Hrvatskoga zemaljskog kazališta, Hrvatskoga učiteljskog doma, Hrvatskoga sokola i dr., čime se na jezičnom planu odmicao od normativnih rješenja koja su bila na snazi dvadesetih godina 20. stoljeća. (Medvešek i dr., 2021.: 325)⁹⁶

7. Srkulj, Stjepan (1936), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1936*. Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba

Autor: Srkulj, Stjepan

Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1936

Materijalni opis: 80 str. : ilustr. ; 22 cm

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski

⁹⁶ O ovoj se temi opširnije može pročitati u suautorskom radu I. Medvešek, B. Barabana i A. Bačić *Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity*, Od Pavlina do riči šokačke, Zbornik Ljiljane Kolenić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, str. 313-329

8. Srkulj, Stjepan (1936b). *Zagreb der Vergangenheit und der Gegenwart 1093-1936*. Zagreb: Gemeinde der königlichen Freistadt Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1936
Materijalni opis: 80 str. : ilustr.; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

9. Srkulj, Stjepan (1936c). *Zagreb Past and Present 1093-1936*. Zagreb: Free Royal Town of Zagreb, Zagreb

Autor: Srkulj, Stjepan
Nakladnik: Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1936
Materijalni opis: 82 str. : ilustr. ; 22 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: engleski

Gradonačelnički je stolac Srkulj napustio 1932. da bi ga zamijenio onim ministra građevine. Na toj je funkciji, bez obzira na činjenicu što je vlada u naredne dvije godine padala čak tri puta, zadržao sve do atentata u Marseilleu 1934. Tim je događajem završila njegova politička karijera pa se Srkulj posvetio izradi svoga kapitalnoga djela, prvoga hrvatskoga povijesnoga atlasa koji je izdan 1937. godine. Godinu dana ranije, 1936., objelodanio je i treće izdanje vodiča Zagreba na hrvatskom, njemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Za razliku od prethodna dva izdanja iz 1928. i 1930. sve je ažurirane vodiče u potpunosti izjednačio i kada je riječ o sadržaju te je ih je proširio unoseći i opis istočnog dijela grada koji se u međuvremenu izgradio. U povijesnome pregledu su dijelovi o Matiji Gupcu izmijenjeni: *Još je jednu tužnu sliku doživio grad na brdu Griču, strašnu smrt seljačkoga vođe Matije Gubca i Josipa Pasanca. Osuda se nije izvršila na Markovom trgu (sadašnjem Trgu Stjepana Radića), nego na stratištu koje je bilo negdje oko bivše Streljane* (Srkulj, 1936: 24). Sada je u stranim inačicama vodiča Seljačka buna, odnosno sudbina Matije Gupca opisana na isti način kao u svim hrvatskim vodičima. Izbačeni su i dijelovi u kojima se veliča održanje hrvatske samostojnosti 1102. usprkos personalnoj uniji s Ugarskom kao i neovisnost od Mađara pri donošenju odluke o izboru Ferdinanda Habsburškog 1527. godine. Težište je povijesnog pregleda u svim vodičima

na gradu Zagrebu, dok se spomenuti važni događaji za hrvatsku pa tako i zagrebačku povijest samo šturo i faktografski spominju tako da Srkuljevi osobni stavovi o njima sada nisu vidljivi kao što je to slučaj u prethodnim izdanjima. Zato ih sada otvoreno iznosi na kraju, kada je riječ o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi i Vidovdanskom ustavu, o dvama važnim dokumentima koji su značajno promijenili životne okolnosti Hrvata, a kojima je autor i sam svjedočio, starijem kao dijete, a kasnijem kao zagrebački gradonačelnik. Hrvatsko-ugarsku nagodbu hvali, jer je učinila pored svih svojih mana Zagreb pravim glavnim gradom cijele Hrvatske i Slavonije. Zagreb je postao upravno, političko, ekonomsko i kulturno središte svih Hrvata, jer je povukao u svoj život i Vojnu krajinu za čim je stoljećima žudio. (Srkulj, 1936: 29) Za razliku od toga Vidovdanski ustav otvoreno kritizira: *Centralizacija koja je bila osnovica Vidovdanskog ustava, oduzela je Zagrebu gotovo sve ustanove ekonomske, političke i prosvjetne naravi. Zagreb, koji je bio glavni grad teritorija od 42.000 km², spao je na središte jedne oblasti od nekih 8.000 km². Posljedica bijaše da je Gornji grad na Griču opustio i zanijemio.* (Srkulj, 1936: 29). Ukidanjem Vidovdanskog ustava i uspostavom banovina, te Zagreba kao glavnoga grada jedne od njih Srkulj je i dalje nezadovoljan: *To međutim još uvijek nije 'ono pravo'. Zagreb sa svojom zadaćom koju mu je povijest odredila – da bude središtem svih Hrvata – ne može se i ne će se zadovoljiti položajem običnoga središta jedne od devet banovina.* (Srkulj, 1936: 30). Godine 1931., u vrijeme kada je Srkulj još uvijek bio zagrebački gradonačelnik, u Beogradu je na ćirilici izdana publikacija *Naš najveći kralj*. Za cilj je imala promicati osobu kralja, a mnogobrojni autori, javne osobe iz različitih područja javnoga života i iz različitih dijelova Kraljevine Jugoslavije, u kratkim su člancima veličali Aleksandra Karađorđevića. Jedan od njih je i tadašnji gradonačelnik Srkulj koji u svome kratkome članku naslova *Sve oči uprte u kralja – Jugoslavija je narodni i državni ideal Hrvata*, veličajući kralja, spominje i banovine: *Zahvalni smo što je provedba i izvršenje zakona povjerena Banovinama, jer će one u sadašnjem, pa i proširenom djelokrugu, najbolje znati, da prema tradicijama i vitalnim interesima, pojedinih dijelova zemlje, prema potrebama u živoj narodnoj duši, a uvijek u skladu s interesima cjeline, veliko djelo Kraljevo privedu konačno cilju i u duhu jedinstva države i nacije.* (Tresić Pavičić i dr.: 1931: 98). Uz članak je priloženo i nekoliko fotografija od kojih je na jednoj palača Pongrac s natpisom *Kraljev dvor u Zagrebu*. U turističkim je vodičima iz 1936. dvor obitelji Pongrac preimenovan u Kraljevski dvorac. Iako je u oba primjera Srkulj iskazao isti stav, odnosno želju za većim administrativnim značajem Zagreba, u publikaciji posvećenoj kralju je to učinio izrazito oprezno, izrazima *pa i proširenom djelovanju i prema potrebama u živoj narodnoj duši*, kamuflirajući svoje nezadovoljstvo hvalospjevima kralju i Jugoslaviji. U turističkim vodičima

Srkulj je otvoreniji kada su izrazi nezadovoljstva u pitanju, iako je i u njima, iz izdanja u izdanje sve umjereniji.

Kada je riječ o prostornom opisu grada, Srkulj je dosljedan te je on isti u svim vodičima. Iako je izbacio sve dijelove teksta u kojima otvoreno iskazivao emocije, njegovi se stavovi, mogu iščitati iz opisa pojedinih prostora kod kojih je odabir uvijek na onima koji imaju hrvatski značaj i/ili su vezani za Ilirski pokret. Primjeri za to su opisi bivšeg samostana Klarisa, Palača negdašnjeg odjela za bogoštovlje i nastavu ili Hrvatskog zemaljskog kazališta.

Na kraju se može zaključiti da je Srkulj u turističke vodiče unosio svoje političke stavove. Istina, oni su uvijek imali uporište u tome da se Zagreb, kao povijesna i turistička točka, uzdigne na višu razinu, ali nikada na štetu dominantnih političkih utjecaja. S obzirom na to da su vodiči nastajali u vrijeme velikih povijesno-političkih promjena, u njima se može iščitati vrlo suptilan pokušaj određivanja Zagreba kao važne kulturne, povijesne i turističke odrednice, ali nikada u naglašenoj dominaciji s obzirom na vladajuću politiku i njezine interese. (Medvešek i dr., 2021.:325, 326) Doduše, u svome najstarijem vodiču iz 1928. Srkulj je svoje stavove iskazivao otvorenije, ne ustručavajući se iskazati i vrlo intenzivne osjećaje. Sudeći prema vodičima, Srkulj nije odstupao od svojih stavova o Hrvatskoj kao kulturnoj i ponosnoj zemlji duge i turbulentne povijesti koja je usprkos nedaćama znala ponosno očuvati svoj identitet, kao ni od želje da Zagreb bude ono što mu je povijest namijenila – glavnim gradom slavenskoga juga. Isto se ne bi moglo reći za njegove političke odluke. Bio je političar sklon kompromisima i dodvoravanju. U turističkim vodičima, tekstnoj vrsti koja se percipirala trivijalnom, dopustio je sebi više slobode kada je riječ o otvorenom iskazivanju stavova nego što je to činio drugdje.

3.2.2.6. Vodiči nepoznatih autora

1. Zagreb (s.n., s. a.) [između 1921. i 1925.], NSK

Autor:	nepoznat
Nakladnik:	nepoznat
Materijalni opis:	bez brojeva stranica
Nakladnički niz:	-
Jezik:	hrvatski i njemački

Na naslovnoj je stranici ovoga vodiča crtež koji prikazuje muškarca i dvije žene u noćnome izlasku i odjeći modernoj 20-tih godina 20. stoljeća. Naslov je *City bar* s adresom u Jurišićevoju 15 i telefonskim brojem te podnaslovima *Večernji koncerti, Dnevno u 5 sati čajanka, Diners, Soupers, Buffet i Otmene zabave* te se može zaključiti da je ovo vodič koji je služio promidžbi dotičnog noćnog kluba domaćim i njemačkim gostima. Tekstovi na hrvatskom i njemačkom jeziku tiskani su usporedno i riječ je o prijevodu. Vodič je kratak te, uz nekoliko reklama, Zagreb opisuje na svega tri stranice. Fotografija nema. Na kraju je detaljan popis zagrebačkih ulica, trgova i zgrada s oznakom gdje se nalaze na karti koja nije sačuvana. Vodič nije datiran niti postoji predgovor. Sudeći prema samom početku moglo bi se pretpostaviti da je vodič pisan za vrijeme Austro-Ugarske. Započinje rečenicom: *Zagreb ili njemački zvan Agram, slobodni je kr. grad i ujedno glavni grad Hrvatske* jer upravo tako svoj opis Zagreba započinju vodiči tiskani u razdoblju prije prvog svjetskog rata obavezno navodeći njegovo njemačko ime. Ta se praksa u vodičima tiskanima nakon Prvog svjetskog rata napušta. Ipak, pažljivijim čitanjem, ponajviše zbog imena nekih trgova i ulica razvidno je da se radi o razdoblju Kraljevine SHS: *Odmah pri dolasku sa državnog kolodvora nalazimo se na divnom Trgu I. sa mnogo krasnih privatnih kuća.* Trg I, današnji Trg kralja Tomislava je od 1918. do 1925. nosio ovaj naziv, pa možemo zaključiti da je vodič napisan najkasnije 1927. kada je ovaj trg, dvije godine nakon tisućite obljetnice krunjenja kralja Tomislava, dobio svoje današnje ime. Isti je slučaj s današnjom Praškom ulicom koja je za vrijeme Austro-Ugarske nosila ime po Mariji Valeriji, najmlađoj kćeri Franje Josipa, a nakon sloma Dunavske Monarhije preimenovana je u Strossmayerovu ulicu: *Ulicom Strossmayerovom dolazimo na Jelačićev trg (...)*. Nasuprot tome, današnji Trg Republike Hrvatske naziva Sveučilišnim trgom i u tekstu i na popisu trgova na kraju vodiča, kako se zvao do 1918. kada je preimenovan u Wilsonov trg, a 1927. u Trg kralja Aleksandra Karađorđevića. Ipak, pred sam kraj, opisujući *Sveučilišni trg* spominje se i *Sveučilište kralj. SHS*. Osim ovakvih nedosljednosti kod imena ulica i trgova, i sadržaj je upitne točnosti: *Po predaji utemeljen je grad Zagreb za doba argonautske plovidbe, no u istinu udariše mu temelj hrvatski kraljevi oko god. 800. Svoje je ime Krvavi most dobio jer je tamo nekoć prigodom jedne takove ulične borbe između gradjana i kaptolskih ljudi krv tako silno tekla da se je potok Medveščak zarumenio krvlju.* Iako Turci u Zagreb nisu nikada ušli autor ovoga vodiča tvrdi: *Ove nutarnje prepirke bile su ali ipak neznatne naspram onih brojeva, što su ih hrabri Zagrebčani, i to jednako gradjani i biskupski ljudi vojevali u neprekidnom ratu sa Turcima kroz mnoga stoljeća i to tako uspješno da polumjesec nikad nije zasjao na zagrebačkim bedemima.* Kada je riječ o stanovništvu Zagreba i jeziku kaže: *Zagreb broji oko 120000 [!] stanovnika, gotovo skroz Hrvata, ali njemački se svuda razumije i rado govori, osobito sa strancima. Ako jest pučanstvo*

presežno rimokatoličko, ipak posjeduju protestanti, grčkoistočni i izraelićani svoje velike općine, crkve i hramove. Kao i prethodno opisan Bojničićev vodič, ni ovaj nema praktičnih informacija o gradu ali prostor prikazuje linearno što je važna karakteristika vodiča kao tekstne vrste, a njemački prijevod ukazuje na to da je ova knjižica također bila namijenjena korištenju *in situ*, kako domaćim gostima, tako i strancima.

2. *Bijeli Zagreb i okolica u opisu i slikama: sa malim rječnikom, praktičnim uputama, planom grada Zagreba i željezničkom kartom* (1928), Mažuranovi vodiči [vodiči], Balkanove putne knjižice, Zagreb (DAZG)

Autor: nepoznat, predgovor Majo Mažuran

Nakladnik: Zagreb: [s. n.], [1928]

Materijalni opis: 128 str. [1] višestruko presavijen list s tablom (nacrt Zagreba): ilustr.; 19 cm

Nakladnički niz: Mažuranovi vodiči [vodiči], Balkanove putne knjižice

Jezik: hrvatski

Ovaj vodič nepoznatog autora započinje detaljnim opisom hotela Esplanade i njegovih usluga jer *Zagreb, kao glavna privredna stanica u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, osjećao je potrebu velikog modernog hotela, koji će pružati sve udobnosti posjetiocima lijepa grada.* (s.n., 1928). U ovome dijelu vodiča stranice nisu numerirane, a fotografije, kojih je čak šest, otisnute su uz tekst. U ostalim dijelovima vodiča ih je značajno manje i uvezane su naknadno. Nakladnik Majo Mažuran potpisuje predgovor u kojem se divi Zagrebu: *Kruna lijepih i interesantnih Jugoslavenskih [!] gradova jest svakako bijeli Zagreb, grad, koji se odlikuje svojom davnom historijom. Tu su nicali oslobodilački narodni pokreti, koji udariše temelje današnjoj velikoj i jakoj državi, tu je postavio temelje bratstva balkanskih Slavena, Genije [!] Strossmayer, sagradio Jugoslavensku [!] akademiju znanosti i umjetnosti, tu su temelji kulture i gospodarske snage države Južnoslavenske.* (s.n., 1928: 7). Nakon općih informacija o zemlji, isječkom iz Šenoine pjesme *Zagrebu*, započinje opis grada, odnosno njegovog zemljopisnog položaja i povijesti. Sadržajem je vodič tipičan predstavnik svoga žanra koji prostor opisuje linearno i to tako da šetnje različitim dijelovima grada raspoređuje u pet dana. Osim njemačko-hrvatskog i hrvatsko-njemačkog rječnika na kraju posebna se pažnja posvećuje automobilskom prometu i njegovoj važnosti u turizmu: *Jer bez sumnje može se ustvrditi da je željeznica dobila ozbiljnog konkurenta: automobili i avijoni [!] ova dva prometala, zauzimaju u životu moderna i poslovna čovjeka, svaki dan sve više mjesta. (...) Bez sumnje, država koja će u budućnosti*

imati više razvijen automobilizam, igrati će [!] odsudnu ulogu u budućim zapletajima. (s.n., 2018: 79). Nakon ovoga uvoda slijedi opis prometne tvrtke Tapred d.d. i njezinih autobusa koja se opisuje slično kao hotel Esplanade na početku.

Osim Zagreba ovaj vodič nudi i dosta detaljan opis Samobora u kojem je težište na Samoborcima koji su aktivno sudjelovali u Ilirskome pokretu i događajima koji su za njega vezani. Nakon opisa Samobora slijedi put do Čateških toplica u Sloveniji kao i do mora, odnosno Suška.

3. *Zagreb* (1928) U Zagrebu: Društvo za promet stranaca (DAZG)

Autor: nepoznat
Nakladnik: Društvo za promet stranaca, 1928
Materijalni opis: 21 str. : ilustr. ; 21 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: hrvatski

4. *Zagreb*, U Zagrebu: Društvo za promet stranaca, 1928. (DAZG)

Autor: nepoznat
Nakladnik: Društvo za promet stranaca, 1928
Materijalni opis: 23 str., ilustr., 21 cm
Nakladnički niz: -
Jezik: njemački

Ovu knjižicu izdalo je, na hrvatskom i njemačkom jeziku, Društvo za promet stranaca, odnosno prva turistička agencija Putnik, osnovana 1923. u Beogradu čiji se zagrebački ured nalazio na Jelačićevom trgu 6. Hrvatska inačica gusto tiskanim tekstom i s 14 fotografija nudi kratak opis Zagreba. Vodič započinje prometnim i zemljopisnim položajem grada koji opisuje kao *obljubljeno ishodište putovanja po cijeloj našoj državi* (s.a. 1828: 4). Građani Zagreba hvale se na početku: *Njegovo prijazno građanstvo, u kojeg su već uslijed toga, što grad imade visoko razvito i obilno školstvo, počam od osnovnih do najviših učavnih zavoda sa preko 1000 profesora i učitelja kao i 400 visokoškolaca, a uz to veliku množinu javnih i privatnih činovnika, dočim je obrtništvo i radništvo stručno na visokom stepenu, inteligencija i lijepi način saobraćenja pretežiti, vrlo je susretljivo spram stranaca.* (s.n., 1928: 4-5) Nakon kratkog

povijesnog dijela započinje šetnja gradom i to od Glavnog kolodvora, užnom stranom Lenucijeve potkove gdje o hotelu Esplanade kaže: (...) *sa svojom velikom terasom i savršenim unutarnjim joj uređajem proizvodi i na najrazmaženijeg stranca dojam visoke kulture, koju on u Zagrebu, na njegovo veliko čudo i inače često susreće* (s.a. 1928: 6-7). Šetnja se nastavlja južnom stranom Lenucijeve potkove do Mažuranićevog trga pa preko Glavnog kolodvora. Natrag do Jelačićeva trga: *Stranci, a među njima naročito ženski svijet, ne mogu da se dosta nagledaju i nadive ovoj slikovitoj vrevi, u kojoj se trže (...) prodavani većinom po seljačkom svijetu iz cijele države u njihovim tako lijepim i umjetničkim narodnim nošnjama, te ima ovaj trg u internacionalnom turizmu već svoj utvrđeni glas kao znamenitost prvog reda.*(s.a. 1928: 9). Nakon Kaptola i Mirogoja vraćamo se na Jelačićev trg s kojega se Dugom ulicom (današnja Radićeva) penjemo na Grič. Jurjevskom se cestom dolazi na Cmrok i Ksaver te Prekrižje i Tuškanac da bi se Opatičkom ulicom dospjelo do Trga sv. Marka pa Strossmayerovim šetalištem ponovo natrag na Jelačićev trg s kojeg se nastavlja prema istoku u „Novi Zagreb“ do Nadarbine zagrebačke nadbiskupije i Zagrebačkog zbora. Vlaškom i Maksimirskom dolazimo do Zoološkog vrta i Poljoprivrednog fakulteta. Potom se opisuje Ilica, Trg kralja Aleksandra i Hrvatsko zemaljsko kazalište koje je *stvoreno kao i mnoge zagrebačke kulturne i socijalne tečevine isključivo prinosima hrv. naroda* (s.n., 1928: 15). Nakon opisa muzeja i škola na trgu, opis završava crkvom sv. Blaža. Posebna je pažnja posvećena Etnografskom muzeju (s.n., 1928: 15-16):

Upravimo li odavde na desno, dolazimo pred Etnografski muzej, ponos i diku grada Zagreba koji su tude stvorili jednu tako bogatu i lijepu i jedinstvenu zbirku kojoj na svijetu ravne nema i koja sama u Zagreb dovodi mnogo stranaca, naročito Amerikanaca i Engleza. Što god je narodna duša u bilo kojem kraju južnih Slovena svojom umjetničkom koncepcijom zamislila i vještačkom rukom od najstarijih vijekova do današnjega dana izradila nagomilano je u najljepšim primjercima i u ogromnom broju ovdje, a najljepše med njima razne tekstilne umjetnine, u kojima se tako divno očituje, a ipak tako harmonična ženska pjesnička fantazija. I površni opis iziskivao bi čitave knjige.

Na kraju su popisi konzulata, gradskih i državnih ureda, privrednih institucija i organizacija, kolodvora i prometnih institucija, muzeja, kazališta, prosvjetnih institucija, hotela, restauracija i kavana.

U Državnom arhivu u Zagrebu sačuvan je primjerak ovoga vodiča na njemačkom jeziku.

5. Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i okolici (s. n., s. a.), . [izdan povodom 60-te obljetnice osnutka Hrvatskog sokola 1874-1934]

Autor: nepoznat
Nakladnik: nepoznat
Materijalni opis: bez brojeva stranica
Nakladnički niz: -
Jezik: srpski?

Ovaj vodič, nepoznatog autora i nakladnika, napisan je povodom šezdesete obljetnice Hrvatskog sokola, odnosno kao orijentir kroz manifestacije koje su se tim povodom održavale u ljeto 1934. godine. Osim mnoštva reklama, rasporeda sokolskih priredbi u Zagrebu i Sarajevu po datumima te opisa Zagreba, sadrži i kratke opise Karlovca, Ozlja, Plitvičkih jezera, Suška, Crikvenice, Senja, Raba, Splita, Dubrovnika, Ljubljane, Bleda, Bohinja i Triglava. Nema predgovora, a stranice nisu numerirane. Vodič započinje detaljnim uputama za „Sokole“ koji dolaze na manifestaciju o pogodnostima, odnosno povlasticama kada je riječ o prijevozu, smještaju i prehrani. Ove odredbe donijelo je Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije i napisane su na srpskom jeziku: *Istim rešenjem Gospodina Ministra Saobraćaja odobren je besplatan podvoz od mesta središta do Zagreba i natrag u vremenu od 30. jula do 3. septembra zaključno za Sokole vežbače i vežbačice, članove i članice sokolskih četa i članove Sokolske konjice. Legitimacije biće crvene boje a važiće za povratak uz potvrdu kao pod 1.* Opis Zagreba započinje praktičnim informacijama kako je uobičajeno u vodičima s posebnim popisom sportskih igrališta. Grad se naziva važnim prometnim sjecištem: *Željezničke pruge sa sviju strana zapadne, jugozapadne, sjeverne i istočne Evrope stječu se u Zagrebu da se odavle razgranaju dalje širom cijele Jugoslavije i Balkana.* U povijesnom je pregledu težište na podčinjenosti Zagreba stranim vladarima te Ilirskom pokretu: *Do 1830. godine doživio je Zagreb gotovo slom otpornosti Hrvata; bili su na putu da se otuđe od svog roda. Tolika je bila moć njegovih neprijatelja. Ali zato je doživio narodno uskrsnuće prve kazališne predstave na svome narodnom jeziku, vidio je osnutak naših najjačih narodnih ustanova.* Veličaju se Ilirci, ban Jelačić i biskup Strossmayer te pregled završava opaskom: *Preživio je teške dane velikoga rata i doživio slom Austro-Ugarske monarhije i oduševljenje naroda, kada je 1918. godine proglašeno ujedinjenje Jugoslovena. Od toga vremena Zagreb se naglo razvija i cvate. Danas je on druga prijestolnica Jugoslavije i dostojan predstavnik naših narodnih nastojanja na kulturnom i ekonomskom polju, tako da već na pogled ovoga krasnoga grada svaki stranac*

mora iskreno priznati da naš narod kroči putem velike budućnosti. Jugoslavenstvo se slavi i kod opisa zgrade „Jugoslavenske akademije“ koja je: osnovana i podignuta zaslugom velikoga jugoslavenskog vladike Strossmayera, kao i etnografskog muzeja: u kojem se nalazi najveće umjetničko blago svih Jugoslavena: domaća jugoslavenska narodna umjetnost. Sve što je Jugoslaven stvorio umjetničkoga u svome kućnom radu, izloženo je ovdje u prekrasnim primjercima. Kada je riječ o budućnosti, osim kipa kralja Tomislava na Trgu Kralja Petra Oslobodioca (danas Trg žrtava fašizma) u izradi je Umjetnički paviljon koji će biti vidni znak poštivanja blagodarnog naroda svome velikom kralju Petru Oslobodiocu. Jezično, uočljiva je razlika u odnosu na ostale vodiče na hrvatskome jeziku. Iako je, drugačije od odredbi Ministarstva Saobraćaja s početka, ostatak vodiča pisan ijekavicom, na srpski jezik ukazuju pravopis: Pošta Zagreb stadion (...) primaće i davaće sve vrsti pošiljaka i leksik (Evropa, Jugosloven, gledalac, inostrane, historijski pregled, desili, pozorište, tačka, juni, jul, august, decenije, jugoslovenski, imponuje, porodični, poseban čar, jevrejska sinagoga). Zamjećuju se i pravopisne pogreške, često upravo kada je ijekavica u pitanju, primjerice slijedeći umjesto sljedeći i nacionalno svijesne ličnosti umjesto nacionalno svjesne osobe.

6. *Vodič po Zagrebu uz prilog najnovijeg orijentacionog plana Zagreba (1934), izdanje knjižare A., Čelap (DAZG)*

Autor: nepoznat (Josip Maričić – autorsko pravo)

Nakladnik: izdanje knjižare A Čelap

Materijalni opis: -

Nakladnički niz: -

Jezik: hrvatski, njemački, francuski

Ovaj trojezični vodič namijenjen je svima koji žele upoznati Zagreb sa svim njegovim historijskim spomenicima i zgradama novijih datuma koji Zagrebu daju velegradski izgled (...) koji će ga u kratkim potezima upoznati sa starim i novim Zagrebom. Vodič započinje kratkim opisom rute od Glavnog kolodvora, istočnom stranom Lenucijeve potkove do Jelačićeva trga od kuda se šetnja nastavlja Jurišićevom i Vlaškom kroz tada novoizgrađeni istočni dio grada do Maksimira. S Maksimira put vodi natrag Petrovom do Šalate, Mirogoja i Gupčeve zvijezde preko Nove Vesi do Kaptola pa preko Krvava mosta kroz Kamenita vrata na Grič. S Griča se Jurjevskom cestom preko Prekrižja i Tuškanca spuštamo na Ilicu te šetnja završava zapadnom

stranom Lenucijeve potkove. U sljedećem se poglavlju u nekoliko rečenica opisuje povijest grada. Potom, abecednim redoslijedom, popisane su znamenitosti: aerodrom, Banski dvori, Braća hrv. zmaja, Burza, Crkve, galerije, hoteli, kazališta, kupališta, muzeji, palače novoga Zagreba, parkovi, spomenici te športska igrališta. Nakon toga sukcesivno slijede njemački i francuski tekst koji su nešto kraći od hrvatske inačice jer na stranim jezicima nema opisa rute, odnosno tekst počinje poviješću, a abecedni je popis institucija zadržan te prilagođen navedenim jezicima. Ovaj je vodič sažet pregled grada koji nudi najosnovnije informacije. Podjednako pažnjom opisuje i stari i Novi Zagreb, koji sada više nije Lenucijeva potkova kao što je to bilo u vodičima iz razdoblja Austro-Ugarske, nego dio grada istočno od Draškovićeve ulice prema Maksimiru koji se u razdoblju između dva rata intenzivno gradi. Na kraju su opisi Samobora na hrvatskom i njemačkom jeziku, detaljan adresar s telefonskim brojevima, informacije o vlakovima i avionima te presavijena karta Zagreba s popisom svih 14 fotografija koje se nalaze u vodiču. Na početku vodiča nalazi se podatak da autorska prava ima Josip Maričić pa se može pretpostaviti da je on i autor.

Ovim završava poglavlje u kojem je opisan korpus, odnosno turistički vodiči Zagreba iz oba razdoblja. U sljedećem je poglavlju izrađen metaleksikon lokacija koje se najčešće nalaze na ruti koja se i danas najčešće obilazi pri organiziranom posjetu gradu.

4. METALEKSIKON LOKACIJA PREMA TURISTIČKIM VODIČIMA ZAGREBA 1862. – 1936.

4.1. Uvod

U svrhu izrade narativnog metaleksikona, iz dostupnog korpusa odabrane su najvažnije lokacije u Zagrebu koje su opisane u starim vodičima Zagreba iz razdoblja Austro-Ugarske i Kraljevine SHS/Jugoslavije, odnosno metaleksikonom su opisani dio Donjeg i Gornji grad. Kao što je tipično u toj tekstnoj vrsti, prostor se opisuje linearnim redosljedom započevši s kolodvorom jer je tomu tako u većini pregledanog korpusa. Lokacije su u ovome metaleksikonu veći gradski prostori, poput trgova ili ulica, koji obuhvaćaju više zgrada/institucija, a u vodičima su, ovisno o njihovoj detaljnosti, opisivani kroz jednu ili više natuknica. Metaleksikon ne obuhvaća sve prostore opisane u dostupnim vodičima, već su odabrane najznačajnije lokacije Lenucijeve potkove i Gornjeg grada koje se najčešće organizirano turistički razgledavaju pri posjetu gradu. One su ujedno i najvažnije kada je kreiranje povijesnog i kulturološkog identiteta grada i/ili države u pitanju. Isto tako, kada je riječ o opisima unutar natuknica, namjerno su istaknuti, citatima ili prepričavanjem, oni dijelovi koji su obavijesni o stavovima autora ili promociji nacionalnog identiteta, odnosno posebna se pažnja posvećuje opisima važnih ustanova, osoba i događaja kojima autori kreiraju kulturni, povijesni i nacionalni identitet i promoviraju ga. Cilj takvoga isticanja je kasnija usporedba tih opisa, odnosno viđenja i interpretacije istih prostora, povijesnih događaja i/ili osoba kod različitih autora. Tako se utvrđuje obavijesnost tekstne vrste turističkog vodiča o stavovima i/ili interesima autora, odnosno njihovim međusobnim razlikama kod kreiranja kulturnog i nacionalnog identiteta.

U namjeri da se pokaže obavijesnost tekstne vrste turističkog vodiča o stavovima i/ili interesima svojega autora, a ne informativnost, opisi se prepričavaju i/ili citiraju neovisno o visokom stupnju repetitivnosti. S obzirom na činjenicu da se iz vodiča u vodič opisuju iste lokacije, ona je u jednu ruku datost, ali istovremeno može biti obavijesna o stavovima ili interesima svojeg autora, neovisno o tome radi li se o sličnoj ili različitoj interpretaciji određenog prostora i/ili događaja. Telegrafski stil čest je u ovoj tekstnoj vrsti što potvrđuju neki od vodiča u korpusu koji samo nabrajaju lokacije i zgrade pored kojih se prolazi ne objašnjavajući ništa o njima, neki im posvećuju samo po rečenicu ili dvije dok su treći u svojim opisima iscrpniji. Osim po iscrpnosti, vodiči se razlikuju i po broju lokacija koje uključuju u razgled, međutim iscrpnost, informativnost i broj uključenih lokacija nisu ključni kada je riječ o obavijesnosti turističkog

vodiča o stavovima i/ili kreaciji nacionalnog identiteta, Kada bi cilj bio istražiti informativnost turističkog vodiča, bila bi dovoljna dva vodiča iz korpusa, *Zagreb i okolica, Kažiput za urođenike i strance* (1892.) Adolfa Hudovskog i *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti* (1928.) Stjepana Srkulja koji su informativno najiscrpniji.

Metaleksikon se sastoji od dvadeset i pet natuknica, a to su: 1. Dolazak – južni/glavni kolodvor i željeznička povezanost, 2. Trg kralja Tomislava, 3. Trg Josipa Jurja Strossmayera, 4. Društvo sv. Jeronima, 5. Matica hrvatska, 6. Trg Nikole Šubića Zrinskog, 7. Praška ulica (Izraelitski hram/sinagoga), 8. Jelačićev trg, 9. Ilica, 10. Trg Republike Hrvatske (s Klaićevom ulicom), 11. Trg Franklina Delana Roosevelta, 12. Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića i Marulićev trg, 13. Botanički vrt, 14. Bregovita ulica (Tomićeva), 15. Ulica Pavla Radića i Krvavi most, 16. Kamenita vrata, 17. Opatička ulica i Vrazovo šetalište, 18. Demetrova ulica, 19. Trg svetog Marka, 20. crkva svetog Marka, 20. Ćirilometodska ulica, 22. Dverce, Trg Katarine Zrinske i crkva sv. Katarine, 23. Strossmayerovo šetalište, 24. Kaptol i biskupski dvor i 25. Katedrala.

Zbog kasnije usporedbe vodiča stranih i domaćih autora te njihovih eventualnih razlika u promociji nacionalnog identiteta u dvama različitim državnim kontekstima većina je natuknica o jednoj lokaciji podijeljena u četiri dijela: vodiči stranih autora/nakladnika iz razdoblja Austro-Ugarske, vodiči domaćih autora/nakladnika iz razdoblja Austro-Ugarske, vodiči stranih autora/nakladnika iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije te vodiči domaćih autora/nakladnika iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Neke su se lokacije urbanistički razvile nakon izdavanja pojedinog vodiča pa tako nisu ni mogle biti uključene u metaleksikon, a neki su vodiči jako šturi pa neke od lokacija nisu niti uključene u opis. Budući da su vodiči švicarskog izdavača Tauba opisani s vodičima Društva za promet stranaca u dijelu o vodičima domaćih autora, najčešći je slučaj da je ispušteno poglavlje u kojem se opisuju strani vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije, jer je opis grada u jedinom preostalom stranom vodiču, onom Jacksonovu, izrazito štur, odnosno većinu gradskih lokacija uopće ne spominje..

Redosljed je opisa unutar natuknica kronološki, osim ako se ne radi o ažuriranim vodičima istog autora/izdavača ili vodičima istog autora/izdavača na istom ili različitim jezicima, u kojem su slučaju lokacije, radi lakše usporedbe, opisane zajedno, neovisno o godini izdanja analiziranog vodiča. Primjerice, Vjekoslav Novotni autor je dvaju vodiča iz korpusa, jednog iz 1906. te prvog napisanog nakon Prvog svjetskog rata iz 1922. godine. Kao što je prethodno utvrđeno u njihovom opisu, ti su vodiči tekstualno izrazito slični, a razlike se odnose na ažuriranja

koja su bila nužna zbog promjena koje su se u međuvremenu dogodile. Radi lakše usporedbe, lokacije u tim dvama tekstovima opisane su zajedno u dijelu o domaćim vodičima iz razdoblja Austro-Ugarske, bez obzira na to što je ažurirana inačica nastala u kasnijem razdoblju. Isto kao i kod opisa vodiča, metaleksikon započinje Baedekerovim vodičima, a ne Hartlebenovima, iako je najstariji Hartlebenov vodič objelodanjen kronološki ranije od najstarijeg Baedekerova vodiča. Baedeker je uspostavio koncept tipičnog vodiča koji su svi ostali prihvatili pa zbog toga opisi lokacija u ovome metaleksikonu njima i započinju.

Ako su opisi lokacije u više vodiča istovjetni, jer je riječ o različitim vodičima istog autora ili nakladnika, opis je prepričan jednom, a ako su iz izdanja u izdanje opisi prepravljani, promjene su navedene. Primjer su tomu vodiči izdavača K. Baedekera i autora Stjepana Srkulja. Kada je opis lokacije kratak, kako je tome često tako u vodičima velikog geografskog obuhvata, u natuknici može biti citiran u cijelosti ili djelomice, a ako je dugačak, prepričan je i skraćen. U slučajevima kada u pojedinome vodiču opisa određene lokacije nema, taj se vodič izostavlja, odnosno navode se samo oni vodiči u kojima je tražena lokacija opisana.

Pregledom vodiča utvrđeno je da su neki vodiči tekstualno identični ili izuzetno slični. Vodič Abela Lukšića iz 1891. godine na njemačkom jeziku vjeran je prijevod *Vodiča* [!] *kroz Zagreb i okolicu* iz iste godine, a oba je izdala poznata zagrebačka izdavačka kuća Lav Hartman (Kugli i Deutsch) pa su ta dva vodiča opisana kao jedan. Pretpostavlja se da je autor hrvatske inačice vodiča također Abel Lukšić što je pri citiranju naznačeno uglatim zagradama. Isto tako, kratki vodiči koje su na hrvatskom i njemačkom jeziku 1928. izdali Društvo za promet stranaca i putnički uredi Putnik uglavnom su istovjetni zagrebačkom dijelu obaju vodiča Švicarca Herberta Tauba, onoga kroz Kraljevinu S.H.S. izdanog 1928. te novijeg kroz Kraljevinu Jugoslaviju objelodanjenog 1929. godine. Ravnatelj navedenog društva i voditelj poslovnice Putnika u Zagrebu bio je Stjepan Dragomanović, istaknuti hrvatski turistički djelatnik, kojeg je Taub u predgovoru obaju vodiča naveo kao svog zagrebačkog pomagača. Stoga se može pretpostaviti da je Dragomanović autor toga teksta pa se taj, najčešće isti ili izrazito sličan sadržaj tih četiriju vodiča, oba Taubova i oba vodiča Društva za promet stranaca, njemu i pripisuju što je također, pri citiranju, naznačeno uglatim zagradama. Čak su tri od tih četiriju vodiča izdana 1928. godine. Da bi se pri citiranju razlikovali, označeni su slovom uz godinu, 1928a za hrvatski vodič Društva za promet putnika, 1928b za njegovu njemačku inačicu te 1928c za prvi vodič švicarskog nakladnika Herberta Tauba. Hrvatska inačica ovoga vodiča izrazito je slična njemačkoj pri čemu je potonja uređena, ažurirana i prilagođena verzija

hrvatskog predloška. Sva ta četiri vodiča opisana su zajedno u dijelu o domaćim vodičima iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije, a razlike su između hrvatskog izvornika i njemačkog prijevoda navedene. Nadalje, detaljnijim pregledom teksta vodiča utvrđeno je da je Joso Modrić u svojem vodiču iz 1927. cijele rečenice prepisivao od Adolfa Hudovskog iz 1892. godine, čiji je tekst u jednu stranu djelomice skratio, a u drugu ažurirao. To je i morao jer je od izdavanja Hudovskova *Kažiputa* 1892. do Modrićeva Vodiča prošlo 35 godina, a promijenio se i državno-politički kontekst u kojem su nastali. U metaleksikonu se upućuje na Modrićevo prepisivanje iz predloška kojim se služio. Milan Šenoa napisao je tri vodiča s popisa – jedan na hrvatskome, a dva na njemačkome jeziku. Kao što je već utvrđeno, dva su njemačka vodiča tekstem identična i vjeran su prijevod hrvatskog izvornika s jedinom izmjenom imena ulica i trgova koje su provedene u međuvremenu, primjerice Ulica 29. listopada 1918. u Vjekoslava Klaića i Trg N u Trg Petra Osloboditelja, a promijenjen je i plan grada te su na novome primjetna i nova imena ulica. Zbog svega su navedenog u opisima lokacija i ta tri vodiča svedena na jedan. Isto tako, svi su Srkuljevi vodiči opisani zajedno, odnosno polazište je prvi vodič iz 1928. godine na hrvatskom jeziku koji je i najobavjesniji, dok se za ostale navode promjene u odnosu na njega.

Uzevši u obzir sve navedeno, početni je popis vodiča s 48 sveden na 22. Radi lakše orijentacije kroz metaleksikon, vodiči su numerirani tako da su vodiči istog autora ili nakladnika zavedeni pod isti broj, a različitim inačicama istog vodiča pridodano je i slovo pa je konačan popis vodiča s numeracijom kakva se upotrebljava u metaleksikonu, uzevši u obzir četiri navedena dijela svake natuknice, kako slijedi:

Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora/nakladnika iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodič 1a: Southern Germany and Austria (1887), K. Baedeker

Vodič 1b: Southern Germany and Austria (1891), K. Baedeker

Vodič 1c: Austria (1896), K. Baedeker

Vodič 1d: Austria (1900), K. Baedeker

Vodič 1e: Österreich-Ungarn (1903), K. Baedeker

Vodič 1f: Austria-Hungary (1905), K. Baedeker

Vodič 1g: Austria-Hungary (1911), K. Baedeker

Vodič 1h: Österreich-Ungarn (1913), K. Baedeker

Vodič 2a: Heksch, A. F (1882), *Illustrierter Führer durch Ungarn und seine Nebenländer* (Siebenbürger, Croatien, Slavonien und Fiume, A. Hartleben's Verlag

Vodič 2b: Dr. Béla Alföldi (1900), *Führer durch Ungarn, Croatien und Slavonien*, A. Hartleben's Verlag

Vodič 3a: *Vodja po Zagrebu i njegovoj okolini* [1881-1885], Leo Woerl, Beč

Vodič 3b: *Führer durch Agram und Umgebung*, (1896), Woerl's Reisehandbücher, IV. Aufl.

Vodič 3c: *Illustrierter Führer durch Agram und Umgebung* [1908?], Woerl's Reisebücherverlag V. Aufl.

Vodiči domaćih autora/nakladnika

Vodič 4a [Lukšić, Abel] *Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i njegovoj okolici: sa slikom i nacrtom grada Zagreba*, Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch)

Vodič 4b: Lukšić, Abel [1891], *Illustrierter Führer von Agram: Nebst Reisebegleiter durch Kroatien und Slavonien*, Abel Lukšić

Vodič 5a: Hudovski, Adolf (1892), *Zagreb i okolica: kažiput za urodjenike i strance*, Tisak dioničke knjižare Zagreb

Vodič 5b: Hudovski, Adolf (1892), *Agram und Umgebung: Monografie mit Fremdenführer*, Druck der Aktien-buchdruckerei Agram

Vodič 6: Lihl, Dragutin (1897), *Agram und seine Umgebung*, Stadtebilder-Verlag (Karl. P. Geuter

Vodič 7: *Zagreb riečju i slikom = Agram in Wort und Bild* (1900?), Budimpešta, Izdano po poduzetničtvu za izdavanje opisa gradova sa razglednicima

Vodič 8: *Vodič [vodič] kroz Zagreb i okolicu* (1906), Tisak C. Albrechta (Maravić i Dečak)

Vodič 9a: Novotni, Vjekoslav (1906), *Zagreb i okolica sa 1 kartom i sa 31 slikom*, Hrvatski sokol na prvi svesokolski slet u Zagrebu, Tiskara i litografija C. Albrechta (Maravić i Dečak)

Vodič 9b: Novotni, Vjekoslav (1922) *Vodič kroz Zagreb i okolicu*, Naklada poduzeća za umjetničku reklamu "ARS"

Vodič 10: *Zagreb, Uspomena na svesokolski slet*, (1911), Dionička tiskara u Zagrebu

Vodič 11: Vörös, Slavko (1911) *Šaljivi vodič kroz Zagreb*, Tisak Pučke tiskare (E. Demetrović i drug)

Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora/nakladnika

Vodič 13 Herbert C. Jackson (1935) *English pocket guide of Zagreb and the County of Sava*, The Yugoslav Times

Vodiči domaćih autora/nakladnika

Vodič 14a: Bojničić, Ivan (1922) *Zagreb; 3. Album*, Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović"

Vodič 14b: Bojničić, Ivan (1924). *Zagreb: sa opisom prof. dr. Ivana Bojničića*, Umjetničko-nakladni zavod "Josip Čaklović"

Vodič 15: Zagreb (s.a) [1928 – 1925], Zaklada tiskare Narodnih novina u Zagrebu

Vodič 16: Modrić, Joso (1927), *Zagreb i okolica: pregled povjesnih i kulturnih znamenitosti*, Štamparija Linotip

Vodič 17: *Bijeli Zagreb i okolica* (1928), Mažuranovi vodiči, Balkanove putne knjižice, Zagreb

Vodič 18a: [Dragomanović] (1928a), *Zagreb*, Društvo za promet stranaca, 1928., hrvatski jezik,

Vodič 18b: [Dragomanović] (1928b), *Zagreb*, Društvo za promet stranaca, 1928., njemački jezik

Vodič 12a: [Dragomanović] (1928c) *Führer durch das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen von Herbert Taub*, Volkswirtschaftlicher Verlag A. G.

Vodič 12b: [Dragomanović] (1929) *Illustrierter Führer durch Jugoslawien von Herbert Taub*, 2., Aufl., Volkswirtschaftlicher Verlag A. G.

Vodič 19a: Šenoa, Milan (1928), *Ilustrovani vodič po Zagrebu*, Kuglijevi putni vodiči, Tisak i naklada knjižare St. Kugli

Vodič 19b: Šenoa, Milan (1929), *Illustrierter Führer durch Zagreb*, Kugli's Reisefuehrer no. 7, Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli,

Vodič 19c: Šenoa, Milan (1929), *Illustrierter Führer durch Zagreb*, Automobilski klub Kraljevine SHS, Sekcija Zagreb

Vodič 20a: Srkulj, Stjepan (1928), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1928.*, Općina slob. i kr. grada Zagreba

Vodič 20b: Srkulj, Stjepan (1928b), *Zagreb einst und jetzt 1093. – 1928.*, Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb

Vodič 20c: Srkulj, Stjepan (1928c), *Zagreb past and present 1093 – 1936*, Zagreb: Free Royal Town of Zagreb

Vodič 20d: Srkulj, Stjepan (1930), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1930.*, Općina slob. i kr. grada Zagreba

Vodič 20e: Srkulj, Stjepan (1930b), *Zagreb einst und jetzt 1093. – 1930.*, Gemeinde der königl. Freistadt Zagreb

Vodič 20f: Srkulj, Stjepan (1930c), *Zagreb past and present 1093 – 1930*, Free Royal Town of Zagreb

Vodič 20g: Srkulj, Stjepan (1936), *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093 – 1936.*, Općina slob. i kr. grada Zagreba

Vodič 20h: Srkulj, Stjepan (1936b), *Zagreb der Vergangenheit und Gegenwart 1093. – 1936.*, Zagreb: Gemeinde der königlichen Freistadt Zagreb

Vodič 20i: Srkulj, Stjepan (1936c), *Zagreb past and present 1093 – 1936*, Free Royal Town of Zagreb

Vodič 21: Ilustrovani vodič [vodič] po Zagrebu i okolici (1934)

Vodič 22: Maričić, Josip⁹⁷ (1934), *Vodič po Zagrebu*, izdanje knjižare A., Čelap-trojezičan

Radi lakšeg snalaženja kroz metaleksikon, pojedinačne institucije i/ili građevine unutar natuknice o istoj lokaciji istaknute su masnim slovima. Nekoliko vodiča u korpusu nema numerirane stranice. Riječ je o vodičima iz 1911. i 1934. godine nepoznatih autora koji su napisani u povodu svesokolskih sletova te kratkome, dvojezičnome vodiču nepoznatog autora i godine izdanja koji je izdao *City Bar* iz Jurišićeve 15 za vrijeme Kraljevine SHS pa zbog toga nije bilo moguće navesti stranicu na kojoj se eventualni citati iz tih vodiča nalaze. Citiranje je dodatno otežano kod vodiča u kojima nije navedena godina izdanja, međutim za većinu se iz sadržaja ona može pretpostaviti pa je navedena u uglatim zagradama. Iznimka je poviše spomenut vodič noćnoga bara u Jurišićevoj ulici koji nema ni autora ni naslov ni godinu izdanja, a nisu mu numerirane stranice te je jedino što se može pretpostaviti da je izdan u razdoblju Kraljevine SHS, prije 1927. godine, jer se današnji Tomislavov trg u njemu naziva Trgom I.

⁹⁷ Na početnoj stranici vodiča Josip Maričić naveden je kao nositelj autorskih prava.

4.2. Dolazak – Južni/Glavni kolodvor i željeznička povezanost – Zapadni/Glavni kolodvor

4.2.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora/nakladnika

Vodiči 1a – 1h: U Baedekerovim vodičima Zagreb je stanica na ruti Budimpešta – Rijeka. Kolodvori, Glavni i Južni, prvi se put spominju u vodiču iz 1900 (s.n.: 397): *Agram. — Railway Stations. Staatsbahnhof (PI. D, 3), for trains to Budapest, Fiume, Banjaluka (R. 88), and Sarajevo. — Siidbahnhof (PI. A, 2), for Steinbruck (Vienna, Trieste)*⁹⁸. U vodičima iz 1911. i 1913. godine navodi se da su ta dva kolodvora povezana tračnicama.

Vodiči 2a i 2b: U najstarijem utvrđenom vodiču, Hartlebenovu iz 1882. godine, opis započinje tada jedinim načinom na koji se do njega moglo doći, odnosno prugom Južnih željeznica koja je preko Zidanog mosta Zagreb povezivala s Bečom i Trstom na zapadu i Siskom na istoku, odakle se parnim brodom dalje moglo preko Broda preko Zákányja do Budimpešte (Heksch, 1882: 49). U sljedećem Hartlebenovu izdanju iz 1900. godine Zagreb je opisan u poglavlju Budapest – Fiume s popisanim stanicama na toj ruti. Na početku opisa Južni se kolodvor samo spominje (Alföldi: 1900: 236).

Vodiči 3a – 3c: Woerlov vodič (s.n., [1885]: 7) nešto detaljnije opisuje željezničku povezanost Zagreba s drugim gradovima: *Zagreb je svezan željeznicom: sjeverno-iztočno Zakona (Zákány 104 km.); s ugarskimi, na zapad preko Zidanoga mosta (76 km.) s južnoaustrijskimi; jugoiztočno preko Siska (53 km.) s bosanskimi i budućimi slavonskimi željeznicama; južno preko Karlovca (52 km.) i Rijeke (228 km.) s Jadranskim morem*. Spomenuti su i planovi za buduću zagorsku željeznicu koja će povezati Zagreb, preko Varaždina i Čakovca, s Kanjižom i Pragerhofom, s odvojkom prema Krapini i *Kiseloj vodi (Rogatac u Štajeru)* (s.n., [1885]:7). Ta je željeznička pruga otvorena 1886. godine. U vodičima se iz 1896. (s.n.: 11) i 1900. godine (s.n.: 20) pružaju iste informacije, ali su iz potonjeg izostavljene kilometraže.

⁹⁸ Zagreb. – Željeznički kolodvori. Državni kolodvor (PI. D, 3), za vlakove prema Budimpešti, Rijeci, Banjaluci (R.88), i Sarajevu. – Južni kolodvor (PI.D, 3) za vlakove prema Zidanome mostu (Beč, Trst) (autoričin prijevod)

Vodiči domaćih autora/izdavača

Vodiči 4a i 4b: Kada je riječ o domaćim nakladnicima, najstariji vodiči iz 1891., onaj izdavačke kuće Kugli i Deutsch na hrvatskom kao i Lukšićev na njemačkom jeziku, sadržajem su isti ([Lukšić]: 1; Lukšić, 1891: 2). Na samome se početku doznaje da na izlazu pred **kolodvorom** *stoji o dolazku svakoga osobnoga vlaka dovoljan broj fijakerskih kočija, da se osobe, koje se žele u grad povezti, odvezu s kolodvora*. Na putnike čekaju i omnibusi svih zagrebačkih svratišta pa autor kao najbolje preporučuje da se pojedinci popnu u omnibus konačišta u kojem žele odsjesti. Nabrojene su i cijene fijakera, omnibusa kao i tramvaja (hrv. konjka, njem. *Pferdebahn*) i služnika koji će prtljagu *dopremiti po želji uz vrlo umjerenu nagradu* (njem. *gegen eine mässige Belohnung*). S obzirom na to da je zgrada **Glavnog kolodvora** izgrađena godinu nakon objelodanjenja tih vodiča, opisi se odnose na južni kolodvor, stoga pregled grada njime i započinje.

Vodiči 5a i 5b: Adolf Hudovski u prvome odlomku *Uputa za dolazak i boravljenje u Zagrebu* (1892: 1) o željeznici piše: *Zagreb spojen je tračnicami: s Kamenim mostom, odnosno s prugom Trst-Beč; s Rijekom na jadranskom [!] moru; prieko Siska sa slavonskimi i bosanskimi željeznicami; prieko Žakanja s ugarskimi željeznicami ; Zagorskom željeznicom prieko Varaždina sa Čakovcem i prieko Zaboka s Krapinom* (1892: 2). Toga poglavlja u njemačkoj inačici nema. Umjesto toga, iduće poglavlje u njemačkoj inačici, *Topografie mit geschichtlichen Erinnerungen*⁹⁹ (Hudovski: 1892b: 37), završava odlomkom o željeznicama u kojem stoji da se kolodvor južnih željeznica nalazi kilometar zapadno od grada, dok se drugi kolodvor, onaj kraljevskih mađarskih željeznica, nalazi kilometar južno od grada, te je godine pušten u promet, a isto je kao i prvi od centra grada udaljen jedan kilometar. Ispred obaju kolodvora na goste čekaju mnogobrojni fijakeri, omnibusi i služnici (njem. *Dienstmänner*), a na raspolaganju je i tramvaj koji ne prima veću prtljagu.

Vodič 6: Dragutin Lihl (1897: 1) započinje svoj vodič natuknicom o **dolasku u Zagreb**, odnosno podacima o tome da se u grad ulijevaju linije iz Budimpešte, Rijeke, Broda (Beograda i Sarajeva) te iz Kamenog Mosta (Beča i Trsta). Na obama kolodvorima goste čekaju mnogobrojni fijakeri te se navode i cijene, 80 krajcara bez, a 1 florin s prtljagom, te hotelski omnibusi za 20 krajcara kao i tramvaj (njem. *Pferdebahn*) stoje također na raspolaganju.

⁹⁹ Topografija i povijesne crtice (autoričin prijevod)

Vodiči 7 i 8: Isto kao dvojezični iz 1900. godine (s.n.: 92 – 93), reklamni vodič iz 1906. (s.n., 45) na kraju ima vozni red, odlaske i dolaske za **Glavni kolodvor**.

Vodiči 9a i 9b: Vjekoslav Novotni (1906: 20-24) naslovio je drugo poglavlje svoga vodiča ***Od staroga (južnoga) kolodvora na novi, državni***. U njemu kratko opisuje kako je Zagreb povezivan željeznicom te kako od Južnog kolodvora najkraćim putem doći do novog. Tako se doznaje da je Zagreb prvu željeznicu koja ga je spojila s Bečom i Trstom dobio 1862. godine te da se kolodvor nalazi na zapadnoj strani grada. Pruga Zagreb – Rijeka u promet je puštena 1873., a s Bosnom je Zagreb spojen tek za *okupacije* 1878. godine. Južno od tvornice cigara izgrađene na željezničkoj cesti nalazi se i samoborski kolodvor koji je bio izgrađen 1901. godine. Detaljno se opisuje put do Državnog kolodvora čija je zgrada otvorena 1892. godine (1906: 21). U vodiču iz 1922. Novotni je zadržao cijelo ovo poglavlje (1922: 21-22).

Vodič: 10: U vodiču iz 1911., koji je tiskan u povodu svesokolskog sleta, navode se brojevi stranica na kojima se nalazi vozni red iako one nisu numerirane.

Vodič 11: U poglavlju koje je naslovio Novi Zagreb, Vereš (1911: 7-8) našalio se s neredom koji je vladao pred **Glavnim kolodvorom**: *Čim stranac izadje iz zagrebačkog državnog kolodvora, nadje se u vrevi, kakve nema ni u većim velegradovima, moguće ni u samom New Yorku. Ako želi sačuvati svoju prtljagu, autor savjetuje da se kovčezi vežu jedan za drugi: jer inače odnijeti će ti jedan služnik jedan kovčeg na jednu stranu, a drugi na drugu. Još je bolje privezati ih za nogu ili uopće za se, jer moglo bi ti se dogoditi da te hotelske sluge strpaju u omnibus. Važno je i zadržati prisutnost duha jer bi ti se moglo dogoditi da te Mašekovi ili Draškovićeви agenti silom otpreme u Ameriku. Valja pripaziti i da nemaš žep previše natrpan kovnim novcem, jer će gradski činovnik mislit da imaš u žepu [!]bocu s rakijom, koju kaniš prokriumčariti [!] u Zagreb. Nije dobro ni nositi sunčane naočale, jer redarstvo će mislit da si kaki sumnjivac, čije oči ima zagrebačko redarstvo zabilježene kao osobitu karakteristiku. Vereš savjetuje ne voziti se fijakerom jer je fijaker na državnome kolodvoru prilično rijedka [!] stvar, a ako imaš slab želudac i kurje oči čuvaj se električnog tramvaja.*

4.2.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: H.C. Jackson (1935: 16) opis Zagreba započinje: *On the Simplon-Orient Express line, Paris-Constantinople, lies the second capital of Yugoslavia, Zagreb*¹⁰⁰. Nešto kasnije, u odlomku *Travel* (1935: 29) spominju se Glavni kolodvor *situated in the centre of the town facing beautiful flower gardens and the promenade*¹⁰¹. Hvali se i dobar restoran na kolodvoru.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14a i 14b: U odlomku o Trgu br. I, koji se nekad zvao Trg Franje Josipa (Bojničić, 1922: 13), spominje se Državni kolodvor kao jedna od javnih zgrada koje se na njemu nalaze, a *dao ga je saizdati bivši ministar Boroš* po kojem se zvala jedna od cesta koje su s njega vodile.

Vodič 16: Modrić (1927: 13) na početku odlomka koji se odnosi na glavni kolodvor spominje *veličanstven utisak* koji će stranac dobiti ako prispije na taj kolodvor. Izgrađen je 1892., a grad je željeznicom prvi put spojen 1862. Hvali se prekrasom vidik na grad koji se posjetitelju pruža na izlazu iz kolodvora: *Do nogu posjetioca prostiru se lijepo nasade, sa svih strana natječu se otmene [!] palače, a iza toga dižu se vitki tornjevi gotske katedrale, a u pozadini širi svoja šumovita krila visoka Medvednica*. Autor nastavlja s istim nadahnućem: *Vazda u svečanom ruhu dočekuje Zagreb svoje goste želeći im dobrodošlicu u metropoli Hrvata, u kulturnom i privrednom centru kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i slavenskoga juga. Na kolodvoru postoje garderoba, nosači, prevozna sredstva (fijakeri, automobili, tramvaji), mjenjačnica, prodavaone novina, restoracije itd.*

Vodič 17: Mažuran (1928: –) na samom početku svojega vodiča, prije nego što počinje numeracija stranica, opisuje hotel Esplanade na čak osam stranica i sa šest fotografija. U njemu autor tvrdi da *stranci, privrednici i izletnici koji dolaze u našu državu nemogu [!] a da ne navrate u bijeli Zagreb jer je tu čvor Jugoslavenskih željezničkih mreža: Internacionalna i glavna pruga Paris, Trst, Zagreb, Beograd, Sofija, Carigrad, onda Budapest, Zagreb, Sušak*. U

¹⁰⁰ Na liniji Paris-Konstantinopol Simplon-Orient Expressa nalazi se druga prijestolnica Jugoslavije, Zagreb. (autoričin prijevod)

¹⁰¹ Nalazi se u centru grada nasuprot prekrasnim cvjetnim vrtovima i promenadi. (autoričin prijevod)

odlomku vodiča naslovljenom *Željeznice* (Mažuran, 1928: 9) nalaze se upute o prtljazi i kartama.

Vodiči 12a i 12b: U vodičima Herberta Tauba ([Dragomanović], 1928c: 95; 1929: 115-116) autor Zagreb naziva važnim prometnim središtem države te nabraja sve željezničke linije kojima je povezan s domaćim i stranim gradovima.

Vodiči 18a i 18b: Vodiči Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928a: 3; [Dragomanović], 1928b: 3) započinju opisom Zagreba kao najvažnijeg prometnog, gospodarskog i kulturnog središta nove južnoslavenske države te se nakon nabiranja svih željezničkih pruga kojima je povezan sa stranim i domaćim odredištima preporučuje kao ishodište za sva putovanja i izlete u cijelu državu (s.n., 1928: 4; 1928b: 4).

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 8) u uvodnome dijelu vodiča sitnim slovima nabraja zagrebačke kolodvore, Glavni kolodvor, Kolodvor Sava (nekoć Južni) i Samoborski kolodvor. Na glavni dolaze vlakovi iz Mađarske, Podravine, Osijeka, Srbije, Bosne, Sušaka i Splita. Vlakovi iz Maribora, Ljubljane i Zagorja zaustavljaju se na Kolodvoru Sava, a onda dolaze na dva kilometra udaljen Glavni kolodvor.

Vodiči 20a – 20e: Svi Srkuljevi vodiči (1928: 7; 1928b: 3; 1928c: 3; 1930: 7; 1930b: 7; 1930c: 7; 1936: 7; 1936b: 7; 1936c: 7) započinju opisom kolodvora. U prvome vodiču, hrvatskome iz 1928. godine, spominju se četiri, Glavni kolodvor, Kolodvor Sava, Kolodvor Čulinec i Samoborski kolodvor, dok se u većini kasnijih vodiča, stranih i domaćih, spominju dva, Glavni i kolodvor Sava. Za turiste i putnike preporučuje se Glavni kolodvor jer se u blizini nalazi najelegantniji i najveći hotel Esplanade, a u svim trima hrvatskim inačicama vodiča, kao i u vodiču iz 1936. na njemačkome jeziku, nalazi se i napomena: *utisak je, kad se iz kolodvora izlazi, upravo bajan*. Pregledom je svih devet vodiča utvrđeno da je autor iz izdanja u izdanje mijenjao tekst, nekad izbacujući što je smatrao suvišnim, a nekad vraćajući pojedine dijelove teksta iz starijih izdanja. Posljednji vodič, onaj na engleskome iz 1936. godine, preveli su M. & W. Heinz koji su tekst dodatno pojednostavnili te su u njemu spomenuti samo Glavni kolodvor s kojeg će putnik u Zagreb prispjeti i Samoborski u slučaju da tamo poželi otići na izlet. U posljednjoj seriji vodiča iz 1936. godine, prije no što će popisati kolodvore, Srkulj unosi posebnu natuknicu u kojoj oduševljeno opisuje prvi dojam koji stranac ima kada s Glavnog kolodvora iziđe u grad: *Sjeća ga Palerma, koji se također prostr'o ispod Monte Pellegrina i*

mora, samo što morski zaliv i morsko plavetilo zamjenjuje zelena ravnica, što se uhvatila između Zagrebačke gore i Vukomeričkih gorica (Srkulj, 1936: 34; 1936b: 38 1936c: 36)

Vodič 21: U vodiču iz 1934., pisanome u povodu šezdesete obljetnice Hrvatskog sokola, kolodvor se spominje dva puta. Osim na početku opisa Zagreba, kada su kolodvori samo nabrojani uz posebnu napomenu da je za putnike najvažniji Glavni koji je potpuno moderno uređen, Glavni se kolodvor ponovo spominje na početku odlomka o znamenitostima. Navodi se da je on čvorište velikih europskih i jugoslavenskih željezničkih pruga te da se dvije trećine jugoslavenskog trgovačkog i putničkog prometa s inozemstvom odvijaju preko njega. Stranice u ovome vodiču nisu numerirane.

Vodič 22: U višejezičnome vodiču iz 1934. godine odlomak o kolodvorima pronalazi se na svim trima jezicima, hrvatskome (Maričić, 1934: 24)¹⁰², njemačkome (Maričić, 1934: 33) i francuskome (Maričić, 1934: 55) jeziku. Spominju se tri kolodvora, Glavni koji je dovršen 1895., Kolodvor Sava koji je najstariji zagrebački kolodvor te Samoborski kolodvor koji se nalazio iza Kolodvora Sava, a navedene su i tramvajske linije koje navedene kolodvore povezuju s gradom.

4.3. Trg kralja Tomislava (Trg I/Trg Franje Josipa)

4.3.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: Kada je riječ o vodičima stranih nakladnika, Trg Franje Josipa spominje se samo u Woerlovim vodičima Zagreba, odnosno njegovu IV. (s.n. 1896: 13) i V. (s.n. 1908: 22) izdanju. U IV. izdanju, u dijelu vodiča u kojem su obilasci grada po danima (njem. *Rundgänge*), navodi se kao trg na kojem se nalazi Umjetnički paviljon, a seže sve do državnog kolodvora. U sljedećem izdanju iz 1908. šetnja gradom započinje izlaskom iz zgrade Državnog kolodvora: *Aus dem Staatsbahnhofe, einem langgestreckten Bau, heraustretend, erfreut sich das Auge an den schönen Anlagen des Franz Josefs-Platzes mit dem Kunstpavillion im Hintergrunde*¹⁰³. Trg

¹⁰² Na početnoj stranici vodiča Josip Maričić navodi se kao nositelj autorskih prava.

¹⁰³ Po izlasku iz dugačke zgrade Državnog kolodvora, razveseli nam se oko pri pogledu na lijepo uređen Trg Franje Josipa s Umjetničkim paviljonom u pozadini. (autoričin prijevod)

se naziva jednim od najljepših zagrebačkih trgova koji je izgrađen 1895. godine i okružen je raskošnim privatnim kućama.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 6: Najstariji vodič domaćega autora u kojem se spominje ovaj trg je vodič Dragutina Lihla (1897: 18) koji u šetnju gradom, kako je u vodičima i uobičajeno, kreće s kolodvora od kojeg dvije paralelne ulice vode prema gradu, a omeđuju lijepo položen prostor – Trg Franje Josipa – na kojem je predviđeno postavljanje stalne kuće umjetnika te će se u tu svrhu s milenijske izložbe u Budimpešti prenijeti i ovdje postaviti hrvatsko-slavonski izložbeni paviljon nakon što ona završi.

Vodič 7: U dvojezičnome vodiču (s.n.: 1900: 36) šetnja gradom također započinje kolodvorom kr. ug. državnih željeznica s kojega se *pruža dolazniku prekrasna slika. Liepe [!] nasade Trga Franje Josipa, koji je trg za uspomenu boravka ljubljenog vladara god. 1895. uređen [!] i tim imenom prozvan krasne palače u raznim slogovima, što ga zaokružuju, prekrasni Umjetnički paviljon, u renaissance-slogu sa svojom impozantnom kupolom.*

Vodič 8: U reklamnom se vodiču u šetnju gradom kreće s Trga Franje Josipa koji je opisan s ushitom (1906: 2): *Nema stranca, kojemu se ne vine uzdah začuđenja, a nema opet Hrvata, komu ne zadržće [!] srđce od radosti, kad vidi koli krasno ga pozdravlja glavni grad liepe [!] naše domovine. Ali i jest krasan taj trg, upravo velegradski; kako sa kolodvora krenemo, počimaju [!] se na lievo [!] sa Starčevićevim domom na početku redati sve same liepe [!] dvokatnice i trokatnice.*

Vodiči 9a i 9b: U vodiču pisanome povodom održavanja prvog svesokolskog sleta (Novotni, 1906: 28) Trg Franje Josipa opisan je u posebnoj natuknici. Doznajemo da su se četrdeset godina prije tu nalazile *plodne oranice, plotom odijeljeni vrtovi slatkom kukuruzom i glavatim zeljem.* Nakon što je zemljište podignuto za čitav metar, trg je pretvoren u *prekrasan cvijetnjak gdje djeca, zlatna naša uzdanica, veselo svoje kolo vode.* Na trg, u udubljenje, vodi kameno stubište izgrađeno 1906. godine, a na sjeveru se nalazi Umjetnički paviljon gdje izlažu slikari i kipari i u čijem se podrumu nalazi *krasna Centralna kavana.* Trg zatvaraju palače, a posebno se ističu Starčevićev dom na zapadu te palača društva sv. Jeronima na istoku. U natuknici o ovome trgu spominju se i kemijski laboratorij te mramorni kip *našeg pjesnika Petra Preradovića, djelo našeg kipara Ivana Rendića koji našem gradu pokloni Stj. Pl. Miletić, poznati naš književnik i bivši intendant hrv. zemaljskog kazališta.* U vodiču iz 1922. istoga

autora većina je teksta prepisana. Iz opisa su (Novotni, 1922: 26) izostavljeni Starčevićev dom i Društvo sv. Jeronima.

Vodič 10: U sljedećem vodiču napisanome istim povodom (s.n.: 1911), opis Donjega grada započinje izlaskom s glavnog kolodvora s kojega se pruža lijep pogled na novi Trg Franje Josipa sa *prekrasnim nasadama u maloj udubini*.

Vodič 11: Vereš (1911: 8) je ciničan: *Na desno, u širokoj jami punoj cvijeća i grmova, to jest u perivoju stoji jako lijepa i velika građevina, za koju će stranac odmah reći, da je tržni trijem. To međutim nije istina, jer naš Zagreb nema tržnih trijemova [!]. To je samo umjetnički paviljon, a trg na kojem ta mesnica, odnosno paviljon stoji, zove se Franje Josipa trg ili kako se u Zagrebu veli Franz Josefs Platz.*

4.3.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 13) također započinje svoj vodič opisom sada **Trga br. I.**, nekadašnjeg Trga Franje Josipa. Doznajemo da je trg nastao osamdesetih godina 19. stoljeća te da je prvo što stranac vidi kada izađe iz Glavnog kolodvora. *Trg je nasadjen [!] krasnim nasadima, te je okružen sjajnim palačama.* Javne zgrade koje se nalaze oko njega su Državni kolodvor te **Umjetnički paviljon koji služi za izložbe te je u najnovije doba predan na uporabu „Društvu hrvatskih žena“.**

Vodič 15: U nepotpisanome vodiču nepoznatoga autora i nenumeriranih stranica City Bara iz Jurišićeve 15 **Trg I** naziva se divnim trgom *sa mnogo krasnih privatnih kuća, monumentalnim umjetničkim paviljonom te spomenikom pjesnika generala Petra Preradovića.*

Vodič 16: Joso Modrić (1927: 13) **Trg I** spominje u natuknici o Glavnome kolodvoru hvaleći *veličanstven utisak koji će on ostaviti na stranca koji u Zagreb dolazi prvi put.*

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U vodiču Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928a: 6) isto kao i u prethodnim vodičima, za ishodište je poslužio Glavni kolodvor *odakle se pruža lijep pogled, obuhvaćajući [!] najljepše parkove i nasade zarubljene s odličnim palačama i iskićene sa spomenicima naših narodnih velikana od naših najboljih umjetnika.* Nakon obilaska zapadne strane Lenuccijske potkove ponovo se dolazi do ishodišta te se put nastavlja

prema sjeveru preko *velegradskog Trga Kralja [!] Tomislava* ([Dragomanović], 1928a: 8). Iz njemačke inačice istoga vodiča ([Dragomanović], 1928b: 6 i 8) izostavljeni su poviše citirani dijelovi hrvatskog predloška te se Tomislavov trg koristi samo kao orijentacijska točka, bez ikakve ocjene njegova izgleda ili dojma koji ostavlja. U vodičima Herberta Tauba isto je kao u njemačkoj inačici opisanog vodiča ([Dragomanović], 1928c: 96: 1929: 117).

Vodiči 19a – 19c: Za Šenou (1928: 28) Tomislavov je trg *lijepim nasadima i palačama urešen trg* na čijoj se južnoj strani nalazi Glavni kolodvor.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 43) o Trgu kralja Tomislava ističe: *taj trg upućuje stranca, da je Hrvatska jedna od najstarijih kraljevina evropskih, jer je Trg za uspomenu proslave 1000. godišnjice hrvatskoga kraljevstva (925. – 1925.) prozvan imenom prvoga kralja hrvatskoga. Sredina trga čeka njegov spomenik, koji se sada izrađuje. S istoka i zapada dižu se krasne palače: sa sjevera ga zatvara Umjetnički paviljon, a s juga Glavni kolodvor. Glavni je kolodvor sagrađen 1892.* U stranim ekvivalentima (1928b: 27 , 1928c: 27) kao i svim trima vodičima iz 1930. godine taj je opis isti (Srkulj: 1930: 28; 1930b: 31: 1930c: 31) osim što se izgradnja spomenika više ne spominje. U vodičima iz 1936. godine u opis je Tomislavova trga uključen i Dom Ante Starčevića koji je u odnosu na ranije vodiče proširio: *..., a s istoka i zapada ga prate lijepe palače, koje počinju na uglu Mihanovićeve ulice s Domom hrvatskog rodoljuba i političara dra. Antuna Starčevića. Sagrađen je 1895. prinosima zahvalnoga naroda.* (Srkulj, 1936: 34; 1936b: 38; 1936c: 36).

Vodič: 21: U vodiču pisanom u povodu obljetnice svesokolskog sleta (Maričić, 1934: ?)¹⁰⁴ Tomislavov se trg ne spominje. Međutim, u dijelu u kojem se nabrajaju zagrebački spomenici pronalazi se napomena: *Velik i impozantan lik prvog hrvatskog kralja Tomislava upravo je po vajaru Robertu Frangešu dogotovljen i bit će postavljen preko puta glavne zgrade kolodvora. Tomislavov spomenik izrađen je u bronci, kao jahača figura.*

Vodič: 22: Trojezični vodič započinje slično (Maričić, 1934: 5): *Već ispred samog izlaza iz Glavnog kolodvora susreće se putnikov pogled sa ogromnim parkiranim bulvarom [!] kralja Tomislava. Platane, rondo i vodokoci i šetalište ispod nivoa, stvaraju skladan, pun cvjetnog šarenila i otmjen dojam.*

¹⁰⁴ U ovome vodiču stranice nisu numerirane.

4.4. Trg Josipa Jurja Strossmayera (Akademički/Akademijski trg)

4.4.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Unatoč spomenutoj sažetosti koja je bila izrazito karakteristična za Baedekerove vodiče, veća je količina teksta posvećena Akademičkomu trgu, odnosno zgradama i bistama te kipu koji su se oko njega nalazili. Dok se u najstarijem vodiču iz korpusa (1887: 352) Jugoslavenska akademija znanosti (engl. *S. Slavonic Academy of Sciences*) i godina njezina osnutka samo spominju, već u sljedećem izdanju (1891: 354) opis se proširuje, hvali se akademijina palača *with its fine court and valuable collections* (hrv. s lijepim dvorom i vrijednim zbirkama) te se spominju biste hrvatskih slikara Klovića i Medulića te generala Frankopana kao i Fernkornov konjanički kip sv. Jurja koji se u to vrijeme, nakon što je premješten iz Maksimira, tamo nalazio. U idućem izdanju (1896: 387) dodano je radno vrijeme Strossmayerove galerije koje se potom iz izdanja u izdanje ažurira. U prvoj utvrđenoj njemačkoj inačici vodiča (1903: 462) u postojeći je tekst dodan podatak o tome da je palaču izgradio bečki graditelj katedrala Schmidt te se nabrojenim bistama dodaju ona Nikole Jurišića te kip Petra Preradovića koje je izradio Rendić. Opis je Zagreba u sljedećem, engleskom, izdanju istovjetan svojem njemačkom prethodniku (1905: 396). Isti su i opisi u posljednjim vodičima, engleskom (1911: 534) i njemačkom (1913: 518) u koje je dodan podatak da se u prizemlju Akademije nalaze Arheološki muzej i umjetničko-obrtni predmeti te da se u galeriji slika mogu vidjeti rana nizozemska i talijanska djela.

Vodiči 2a i 2b: U Hartlebenovim vodičima ovaj se trg opisuje u drugome izdanju (Alföldi, 1900: 238): *Am jenseitigen Ende des Parkes befindet sich die Südslavische Akademie, welche 1867 entstanden ist* (hrv. Sa suprotne strane parka nalazi se jugoslavenska akademija koja je osnovana 1867.). Spominju se starine koje se čuvaju u prizemlju te posebice zanimljive slike Matejka, Csermaka, Jaroslava i ostalih slavenskih slikara. Iza Akademijine zgrade nalazi se Kemijski institut Zagrebačkog sveučilišta pred kojim pred kojim se nalazi još jedno Fernkornovo djelo, Sveti Juraj na konju koji ubija zmaja.

Vodiči 3a – 3c: U prvome izdanju Woerlovog ([1885]: 8 – 9) vodiča akademijski se trg spominje kao mjesto na kojem se nalazi *od svakuda prosta palača jugoslavenska [!] akademije znanostih i umjetnostih, prava monumentalna sgrada [!], izvedena po osnovu Fr. Schmidta, graditelja*

bečke stolne crkve. Potom se sitnijim slovima navodi što se nalazi na pojedinim katovima palače: *Na prizemlju muzej ima liepu sbirku raznih starinah, po imenu egipatskih, zatim pjenezah, oružja, itd.* Na prvome je katu akademija s velikom knjižnicom, na drugome je Strossmayerova zbirka slika. Kako nepoznati autor ovoga vodiča tvrdi, nastojalo se prikazati preporod i razvitak slikarske umjetnosti pa se u galeriji mogu vidjeti slike od Giotta do najnovijeg doba. Nabrajaju se Rendićeve biste Julija Klovića, Medulića, *slavnog hrvatskog vojvode* Krste Frankapana ispred zgrade, a izrađene su od kararskog mramora. Južno od akademije nalazi se kemijski institut, odnosno, *sveučilišna lučbarnica* za koju autor tvrdi da je *prilična, vrtnimi sadovi okružena sgrada* koju je, kao i prvostolnicu, izgradio Hermann Bollé. Spominje se da Fernkornov sv. Juraj, saliven od cinka *jaše konja, koji se propeo, gazi zmaja, pa je zamahnuo mačem da ga posječe* ([1885]: 9). U četvrtom je izdanju opis Akademičkog trga isti (1896: 12), a u petome je (1908: 24) opis izrazito sličan. Dodan je jedino podatak o tome da je osnutak galerije bio moguć zahvaljujući poklonu biskupa Strossmayera. Peto je izdanje preglednije organizirano od prethodnih izdanja pa je kemijski laboratorij sa svetim Jurjem ispred njega dobio posebnu natuknicu.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U Kuglijevu vodiču iz 1891. ([Lukšić]: 13) te Lukšićevu iz iste godine (1891: 15) opisi su **Akademičkog trga** isti. Naziva ga se jednim od novijih i ljepših trgova grada Zagreba koji je produljenje Zrinskoga trga. U obliku je četverokuta, *ima krasne nasade cvijeća i grmovlje*, na njegovoj se sredini nalazi *kip sv. Gjure u borbi sa zmajem*, remek-djelo glasovitoga bečkog kipara Fernkorna. Ispred akademijine palače mogli su se vidjeti rimski sarkofazi iskopani u Sisku. S južne strane trg je graničio s kemijskim laboratorijem, zapadno s palačom baruna Vranicanyja-Dobrinovića, današnjom Modernom galerijom, a s istočne sa zgradom *najuglednijega književnoga društva hrvatskoga „Matice Hrvatske“* i drugim privatnim palačama.

Kada je riječ o vodičima Adolfa Hudovskog, opis **Akademičkog trga**, odnosno informacije koje se mogu o njemu pronaći u njegovim vodičima iste su u hrvatskoj i njemačkoj inačici. Međutim, autor je njemačku inačicu preustrojio, odstupivši tako od linearnog prikaza prostora kakav je tipičan za vodiče i kakav je i sam primijenio u hrvatskome predlošku. Zbog toga se informacije o trgu i svemu što je za njega vezano, a koje vodiči tipično spominju, pronalaze u hrvatskom vodiču sve na istome mjestu, u dijelu vodiča naslovljenom *Ogled grada* (Hudovski, 1892: 37 – 44). Jedne za drugima opisane su biste pred zgradom akademije, povijest osnutka

akademije te njezini ustroj i djelatnost. Sam prostor trga opisuje se sa svime što se oko njega i na njemu nalazi uključujući i kip sv. Jurja, okolne palače, opis i povijest izgradnje njezine zgrade, akademijinu knjižnicu, galeriju slika i muzej. U njemačkoj je inačici vodiča glavnina teksta podijeljena po kategorijama pa su gore nabrojene informacije raspodijeljene u tri različita dijela vodiča. Biste, opis trga sa sv. Jurjem i okolnim zgradama spominju se u drugom poglavlju *Topographie mit geschichtlichen Erinnerungen*¹⁰⁵ (Hudovski, 1892b: 29-31), povijest, ustroj i djelatnost akademije u osmom poglavlju *Wissenschaft, Kunst, Literatur*¹⁰⁶ (Hudovski, 1892b: 89) te knjižnica, galerija slika i arheološki muzej u devetom poglavlju *Bibliotheken und Sammlungen*¹⁰⁷ (Hudovski, 1892b: 98-99). Zbog veće konceptualne sličnosti, u ovome metaleksikonu upotrebljava se hrvatska inačica vodiča.

Vodiči 5a i 5b: Od svih je utvrđenih vodiča opis **Akademičkog trga** najdetaljniji u vodičima Adolfa Hudovskog koji je izdan samo dvadeset četiri godine nakon svečanog otvaranja akademije. On se opisuje u osam natuknica na osam stranica (Hudovski, 1892: 37-44). Na trećoj sjednici banske konferencije od 10. prosinca 1860. pročitano je pismo biskupa đakovačkog Jurja Strossmayera kojim je u ime zaklade za **Jugoslavensku akademiju** položio 50.000 forinti. Povodom toga, Hrvatski je sabor na sjednici od 29. srpnja 1861. zaključio da će se u Zagrebu osnovati Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, a ista je svečano otvorena 28. srpnja 1867. godine. Sastoji se od četiriju razreda, *filologijsko-historijskoga, filozofijsko-juridičkoga, matematičko-prirodoslovnog i umjetničkog* (Hudovski, 1892: 38). Prva su tri razreda odmah počela s djelatnostima, dok umjetnički još nije ustrojen. Djelovanje je akademije dvojako, u jednu se ruku bavi strogo znanstvenim radom uz književno objelodanjivanje rezultata i prikupljanjem sredstava za znanstveni rad i to izdavanjem starih pisaca i povijesnih i pravnih spomenika te je Hudovski nabrojio sve što je do tada Akademija izdala. U to je vrijeme imala 27 pravih, 26 dopisnih i 7 počasnih članova, a pokrovitelj joj je bio biskup Strossmayer. Opisuje se i financijsko stanje akademije. **Akademijska palača** izgrađena je 1867. inicijativom biskupa Strossmayera po nacrtima Fr. Schmidta u slogu talijanske renesanse, i to za 250.000 forinti od kojih je 62.000 donirao sam biskup. Autor hvali ljepotu natkrivenog dvorišta s arkadama te detaljno, u zasebnim natuknicama, opisuje knjižnicu, galeriju slika i arheološki muzej sa svim zbirkama koji su u njoj smješteni. Spomenuta je **palača baruna Ljudevita**

¹⁰⁵ Topografija s povijesnim crticama (autoričin prijevod)

¹⁰⁶ Znanost, umjetnost i kultura (autoričin prijevod)

¹⁰⁷ Knjižnica i zbirke (autoričin prijevod)

Vranicanyja s prekrasnim željeznim vratima i vrtom. Detaljnije su u posebnim natuknicama opisani **kip. Sv. Jurja**, **Kemički laboratorij** sveučilišta Franje Josipa te **Matica hrvatska** i **Društvo sv. Jeronima** koji su bili smješteni u zgradama koje su okruživale Akademički trg.

Vodič 6: Lihl (1897: 21-23) linearno, od glavnog kolodvora prema Zrinjevcu, opisuje zgradu po zgradu, sve u posebnim natuknicama, počevši od Društva sv. Jeronima nastavlja do Preradovićevog kipa i Akademičkog trga pa do Akademije znanosti i umjetnosti. **Društvo sv. Jeronima** ima za zadatak širiti popularno-znanstveno štivo među narodom u čemu mu pomažu vlada, pokrovitelji te mnogobrojno članstvo koje broji 5.000 ljudi. **Preradovićev spomenik** djelo je hrvatskog kipara Ivana Rendića, a ako se prođe pored kružno zasadenog cvijetnjaka te zaokrene malo ulijevo, dolazi se na **Akademički trg** na kojem se nalazi **kip sv. Jurja**, jedno od posljednjih djela slavnoga Fernkorna koje je na izložbi u Münchenu 1862. odnijelo prvu nagradu, a naručio ga je biskup Haulik za Maksimir na kojem je dugo godina stajao dok nije bio premješten. Potom se spominju kemijski institut i Matica hrvatska, a zgrada Akademije znanosti i umjetnosti kratko se opisuje kao i zbirke koje se u njoj mogu vidjeti.

Vodič 7: Dvojezični vodič (1900: 37-38) opisuje Akademijski trg spominjući Rendićev **spomenik Petru Preradoviću** uz osvrt o tome kako je, zahvaljujući bivšem intendantu zemaljskog kazališta dr. Stjepanu pl. Miletiću: *Sjajnim je načinom spomenik bio otkriven god. 1894., uz učešće skoro svih uglednika i nebrojenog občinstva.* Spominju se i **zgrade Kraljevskog lučbenog zavoda**, **spomenik sv. Jurju**, koji je *prvi zagrebački nadbiskup stožernik* kupio od kipara Fernkorna za 6.000 forinti, te **palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti**. Zahvaljujući darežljivosti *najvećeg hrvatskog mecene, biskupa djakovačkog* Josipa Juraja Strossmayera, koji je u banskoj konferenciji od 10. studenog 1860. položio temeljni prinos od 50.000 forinti, otvorena je akademija 10. studenog 1867. godine, a u svoj je dom preselila već 1876. Sagrađio ju je *c. kr. stolnocrkveni graditelj* Franjo barun Schmidt u talijanskoj renesansi. U njoj se nalaze, osim akademije i njezine knjižnice, **Strossmayerova galerija slika te arheološki dio Narodnog muzeja**, a posebno se spominju najstariji hrvatski kameni spomenik, Natpis kralja Branimira iz 9. stoljeća kao i bogata zbirka kovanica.

Vodič 8: U reklamnome vodiču (s.n., 1906: 2) nepoznati autor ne šteti epitetima kada opisuje taj dio grada. Osim promocije domaćih obrtnika i trgovaca hvali i domoljube koji su zadužili grad i domovinu: *Prošav kraj paviljona opazit ćete upravo njemu sučelice spomenik slavnog našeg Preradovića; spomenik djelo je dičnog našeg Rendića, a poklonio ga je gradu odličan rodoljub*

g. dr. Stjepan pl. Miletić. O **Akademičkom trgu** piše: *na sred podiže se po blagopokojnom nadbiskupu zagrebačkom Hauliku nabavljeni spomenik svetoga Jurja. Palača Akademije naziva se veličajnom te prekrasnim hramom znanosti koji je hrvatskom narodu darovao nezaboravni biskup-dobrotvor Juraj Strossmayer. Također, nabrajaju se te preporučuju za razgled muzeji koji se nalaze u palači.*

Vodiči 9a i 9b: Opis je u Novotnijevu vodiču (1906: 28-32) linearan te započinje od zgrade Južnog kolodvora. **Akademijski je trg** (1906) opisan kratko, na jednoj stranici, ali tu se nalazi i nekoliko fotografija Trga Franje Josipa iz više različitih perspektiva. Opis je tipičan, odnosno autor se kratko osvrće na samu palaču, muzeje u njoj te nabraja što trg okružuje i što se na njemu nalazi. U vodiču iz 1922. opis je isti, izostavljen je jedino **kip. Sv. Jurja** koji je u međuvremenu (1908.) premješten.

Vodič 10: U vodiču za svesokolski slet iz 1911. **kemijski laboratorij** hvali se kao jedini takav zavod na slavenskome jugu. Sagradio ga je 1884. Hermann Bollé., a na prostoru između njega i Umjetničkog paviljona nalazi se **spomenik Petru Preradoviću. Palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti** izgrađena je 1876. godine *veledušnim darom biskupa i mecene Strossmayera po nacrtu Fr. Schmidta i s troškom d 500.000 kruna.*¹⁰⁸ Ističe se monumentalnost zgrade i natkriveno dvorište s arkadama. Opisuje se i hvali sadržaj muzeja, odnosno galerija slika i arheološki muzej.

Vodič 11: Vereš (1911: 8) kaže da u sredini **Akademičkog trga** *imade jelova šumica u kojoj se svake večeri sastaju zaljubljenici na razgovor te ako nema njih svoj sabor tu drže zagrebački psi, a kada dođe do demonstracija tu se skrivaju demonstranti i stražari. Tu je zauvijek sakriven i kemijski laboratorij sa svih svojih 365 dimnjaka, a sve to nadzire hrvatski pjesnik Petar Preradović koji u toj šumici stoji na kamenome stupiću.* Tu na istome trgu nalazi se i *velika vojarna* u kojoj je smješten muzej, galerija i **Jugoslavenska akademija**. Kako u njoj ima *mного struja, mnijenja i uvjerenja, razdijeljeni su u nekoliko posebnih ognjišta. U muzeju imade mnogo zanimljivih starina i postrijeljanih hrvatskih zastava* (Vereš, 1911: 9)

¹⁰⁸ U ovome vodiču stranice nisu numerirane.

4.4.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Akademski trg u Bojničićevu Vodiču (1922: 13) opisan je dvjema rečenicama. Spominju se **Kemijski laboratorij kr. Sveučilišta S.H.S.** te **spomenik Petru Preradoviću** koji se na njemu nalazi. Akademija se opisuje u poglavlju o Trgu Nikole Zrinskog.

Vodič 15: U vodiču City bara (s.n., s.a: –)¹⁰⁹ u brzoj šetnji samo nabraja sve što se na trgu može vidjeti.

Vodič 16: Modrić (1927: 14) **Akademički trg**, odnosno spomenike i institucije vezane uz njega, kao i zgrade koje ga okružuju opisuje u posebnim natuknicama koje započinju sa **spomenikom Petru Preradoviću** (Modrić, 1927: 14), a završavaju Zrinjskim trgom (1927: 22). Osim spomenika hrvatskome pjesniku, opisani su **spomenik J. J. Strossmayeru**, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Galerija slika, Arheološko-historijski i prehistorijski odio Hrvatskog Narodnog muzeja, Matica hrvatska te hrvatsko **književno Društvo sv. Jeronima**. Posebno su detaljno opisane zbirke u muzejima koji su se te 1927. godine nalazili u palači Akademije. I u ovome je dijelu vodiča vidljivo da se Modrić služio hrvatskim vodičem Adolfa Hudovskog iako ga je opet značajno skratio te unio preinake u skladu s promjenama, odnosno izbacio opis kipa sv. Jurja koji je u međuvremenu premješten kod kazališta, a nadodao natuknicu o spomeniku J. J. Strossmayera koji je 1926. postavljen na taj trg.

Vodič 17: U Mažuranovu vodiču (1928: 63) prvi je put navedeno da se **Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti** nalazi na Trgu Josipa Jurja Strossmayera 11. Godine 1880. sagrađena je *njegovim darom i poticajem ta lijepa renesansna zgrada*. Nabrajaju se četiri akademijina razreda kao i institucije koje zgrada udomljuje, odnosno arhiv, knjižnica, arheološki muzej i galerija slika. Detaljno se opisuje unutrašnjost zgrade te se spominju i kratko opisuju najvažniji izložci. Nabrajaju se zbirke u galeriji slika, a spomenici Josipu Jurju Strossmayeru i Petru Preradoviću (1928: 67) imaju posebne, kratke natuknice. U dijelu vodiča Spomenici vidljivo je da su na Zrinjevcu nadodane dvije nove biste, Valdecovi Ivan Mažuranić i Ivan pl. Kukuljević.

¹⁰⁹ Ovome vodiču nisu poznati ni autor niti godina izdanja te stranice nisu numerirane.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U Taubovu vodiču ([Dragomanović]1928c: 96-97; 1929: 117-118) prostor Akademičkog trga opisan je s tek nekoliko rečenica. Spominje se Preradovićev kip, djelo Ivana Rendića, te velebni spomenik Ivana Meštrovića biskupu Strossmayeru (1926.), velikom zagovaratelju južnoslavenskog jedinstva i velikodušnom meceni koji je vlastitim sredstvima i inicijativom osnovao zagrebački univerzitet, južnoslavensku akademiju te galeriju slika koja je nazvana po njemu. Isto je u vodiču Društva za promet stranaca na njemačkom jeziku ([Dragomanović], 1928b: 8), dok se u hrvatskom predlošku Strossmayer samo spominje ([Dragomanović], 1928a: 8).

Vodiči 19a – 19c: I Milan je Šenoa (1928: 26 – 27), od tridesetak stranica koliko ima vodič, **Akademičkome trgu** posvetio čak dvije. Većina teksta otisnuta je sitnijim slovima te se u njemu opisuju postavi dvaju muzeja koji su bili smješteni u akademijinoj palači, odnosno arheološkog muzeja i Strossmayerove galerije slika. Opis započinje nabrojanjem bista, uključujući i Roksandićeva Ruđera Boškovića koji se nalazi na istočnoj strani zgrade. Hvali se ljepota renesansnog atrija, a nakon postava dvaju navedenih muzeja spominju se i sarkofag sv. Severille iz Siska, Strossmayerov spomenik, poprsje A. Šenoe te zgrade koje trg okružuju, odnosno palača Matice Hrvatske, Šumarski dom te Kemijski laboratorij Filozofskog fakulteta iza kojeg se nalazio kip Petra Preradovića.

Vodiči 20a – 20i: Stjepan Srkulj, isto kao i većina ostalih autora, (1928: 45 – 52; 1928b: 28 – 33, 1928c: 28 – 32; 1930: 31 – 35; 1930b: 31 – 36; 1930c: 31 – 35; 1936: 36 – 42; 1936b: 40 – 46; 1936c: 38 – 44) u svim je svojim vodičima detaljno opisao prostor Strossmayerova trga. U hrvatskome vodiču iz 1928. u posebnim natuknicama opisani su Društvo sv. Jeronima, Spomenik Petra Preradovića, Kemijski institut, Spomenik biskupa Strossmayera, Matica hrvatska te Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. **Rendićev spomenik Petru Preradoviću** nalazio se između Umjetničkog paviljona i Kemijskog laboratorija, a autor najavljuje njegovo rušenje te izgradnju zgrade koja bi bila slična akademijinoj palači i u kojoj bi se smjestila galerija slika (Srkulj, 1928: 45). Josip Juraj Strossmayer naziva se mecenom hrvatskim i velikim biskupom đakovačkim za čiji su spomenik sredstva prikupljena darovima i zabavnim priredbama posebnoga odbora gospođa te doprinosom zagrebačke gradske općine. U natuknici o **Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti** opisan je pravni postupak osnutka Akademije koji je okončan 1866. godine kada je pravila potvrdio car Franjo Josip. Svečano je otvorena 1867. godine u dvorani „Narodnoga Doma“, tada stolu sedmorice (vrhovnome sudu) gdje je Akademija bila smještena do 1882. kada se preselila u svoju palaču.

Iako je u vrijeme osnutka imala četiri razreda, umjetnički je razred popunjen članovima tek 1917. godine. Opisuje se postupak nabave sredstava za izgradnju palače, od čega je biskup Strossmayer poklonio 40.000 forinti, a grad je kupio zemljište za 45.000 forinti. Zgrada je bila dovršena 1880., ali je stradala u potresu pa je akademija u nju uselila 1882. kada je šteta sanirana. Na čak četirima stranicama popisani su izlošci po zbirka i dvoranama muzeja koji su se u palači nalazili. Na kraju se nabrajaju biste koje se i danas nalaze u blizini Akademije.

Vodič 21: Prema trećem svesokolskom vodiču (1934: ?),¹¹⁰ Jugoslavenska je akademija podignuta zaslugom *velikoga jugoslavenskoga vladike* Strossmayera, a graditelj joj je Fr. Schmidt. Spominju se i Arheološki muzej, Akademička knjižnica, Strossmayerova zbirka slika te se ukratko navodi koji je njihov sadržaj.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (Maričić, 1934: 6) **Strossmayerov trg** opisan je u dijelu vodiča na hrvatskome jeziku gdje se biskupa naziva najvećim kulturnim mecenom hrvatskoga naroda. Spominju se *Meštrovićev kip slavnog hrvatskog enciklopediste* [!] *Marka Marulića* koji se nalazio pred pročeljem Umjetničkog paviljona, spomenik velikog hrvatskog pjesnika Petra Preradovića te palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti s muzejima, a opis završava spomenikom *biskupa i mecene* Strossmayera *od ženijalnog* [!] *našeg umjetnika Meštrovića*.

4.5. Društvo sv. Jeronima

4.5.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 5a i 5b: Najstariji domaći vodič u kojem se spominje Društvo sv. Jeronima jest Kažiput za urođenike i strance Adolfa Hudovskog (1892: 44). Društvo koje je bilo osobito zaslužno za naobrazbu osnovano je 1868. godine inicijativom kardinala Haulika. Cilj im je bio *izdavati i uz jeftinu cenu širiti dobrim duhom pisane pučke knjige zabavno-poučnoga sadržaja*. Društvom upravlja odbor od osam članova *stanujućih u Zagrebu*, a do 1892. objelodanjene su 84 knjige raznog sadržaja, tiskane su u 808.600 primjeraka i skoro su sve podijeljene. Sve se knjige tiskaju u 9.300 primjeraka, a jedino se *ilustrirani za pučku prosvjetu osobito važni i koristni 14 araka*

¹¹⁰ U ovome vodiču stranice nisu numerirane.

obsižući koledar „Danica“ tiska u 35.000 primjeraka. Društvo ima 9.196 članova, imovina mu iznosi 124.580 forinti od čega do 70.000 ulaže u gradnju svoje liepe velike dvokatne kuće, što ju podiže na gradilištu koje mu je poklonila gradska občina zagrebačka.

Vodič 6: Dragutin Lihl (1896: 21) u posebnoj mu je natuknici posvetio nekoliko rečenica. Ukrašeno spomenikom sv. Jeronimu, Društvo je svrha širiti popularno-znanstvene knjige među nižim slojevima pučanstva, a to radi uz pomoć vlade, mnogobrojnih prijatelja i pobornika izobrazbe naroda, kao i prilozima svojih članova (ima ih oko 5.000), a taj zadatak obavlja na izvanredan način.

4.5.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: Idući vodič u kojem se pronalazi natuknica o hrvatskom književnom **Društvu „sv. Jeronima“** jest Modrićev (1927: 22). Društvo je osnovao 1868. kardinal Haulik da bi širilo dobre i jeftine popularne prosvjetne knjige. Ima više od 20.000 članova i najveću nakladu u državi. Godišnje se objelodanjuju četiri redovita i četiri izvanredna izdanja kao i najstariji kalendar „Danicu“ i to u 55.000 primjeraka. Od osnutka izdalo je Društvo 250 vrsta knjiga u više od pet milijuna primjeraka. Nalazi se u vlastitoj zgradi od 1892. godine.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 45) u hrvatskoj inačici iz 1928. najdetaljnije opisuje **Društvo sv. Jeronima**, dok ga u stranim inačicama iz iste godine nema. U hrvatskom izdanju iz 1930. godine natuknica je skraćena na svega dvije rečenice, dok je u stranim izdanjima opet nema da bi u posljednjem izdanju iz 1936. kraću inačicu autor unio u sva tri vodiča. Društvo sv. Jeronima, kao što je utvrđeno ranije, osnovao je kardinal Juraj Haulik 1868. godine. Zgrada, u kojoj se također nalazi dječje Marionetsko kazalište podignuta je 1892. godine i ima veliku dvoranu za koncerte. Društvu je svrha izdavati jeftine zabavne i poučne knjige za puk. Najpopularniji je kalendar „Danica“ koji se 1927. tiskao u 55.000 primjeraka. U 60 godina postojanja Društvo je izdalo 250 knjiga u 7.025.000 primjeraka. Redovita se izdanja tiskaju u 25 – 27.000, a izvanredna u 10 – 15.000 primjeraka. Društvo ima 71.000 članova.

4.6. Matica hrvatska

4.6.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Matica hrvatska spomenuta je prvi put u domaćim vodičima iz 1891. na hrvatskom i njemačkom jeziku ([Lukšić]: 13; Lukšić: 15) u natuknici o Akademskoj palači gdje se ta institucija naziva najuglednijim književnim društvom hrvatskim.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 43,44; 1892b: 94) je povijest i djelovanje opisao iscrpnije. Društvo „Čitaonice“, koje je postojalo od 1838. godine, dana 10. veljače 1842. godine održalo je svoju glavnu skupštinu. Grof Janko Drašković predložio je da se utemelji društvo Matica ilirska koje bi izdavalo stare klasične pjesnike dalmatinske i ine znanstvene i obće korisne knjige. Prijedlog je bio prihvaćen s oduševljenjem, a novoosnovana je Matica već do lipnja iste godine imala 90 članova utemeljitelja te je počela svoj rad tiskanjem Gundulićeva Osmana. Već je od tada Matica ilirska svojski nastojala oko svoga cilja, te je mnogo privredila naučnoj knjigi hrvatskoj i bila je preteča znanstvenomu radu Akademije znanosti i umjetnosti. Kada je uspostavljena Akademija, čiji je zadatak bio strogo znanstveni rad, utemeljeno je i Društvo sv. Jeronima sa svrhom da obrazuje puk. Tada je Matica ograničila svoj rad na srednji sloj hrvatskoga pučanstva, promijenila je ime u Matica hrvatska te je nova osnova djelovanja prihvaćena na Skupštini u siječnju. Od 1877. do 1890. godine izdala je 110 knjiga koje su tiskane u 625.000 primjeraka s troškom od 258.334 forinte te su one podijeljene članovima. Do konca 1890. imala je Matica 7.787 članova ili 7.300 više u odnosu na 1847. godinu. Imovina društva do konca 1890. narasla je na 126.119 forinti s nešto više od 30.000 koliko je iznosila do 1877. godine. Veći dio tog iznosa, odnosno 75.000 forinti, uložen je u krasnu kuću koja je djelomice izgrađena 1886. na jednoj, a dovršena 1891. godine na drugoj polovici zemljišta koje joj je darovala zagrebačka gradska općina.

Vodič 6: Maticu hrvatsku spominje i Lihl (1897: 22) te ju naziva književnim društvom zaslužnim za popularizaciju hrvatske književnosti koja godišnje objelodanjuje mnoge knjige poučnog i zabavnog sadržaja u više stotina tisuća primjeraka.

Vodič 7: U dvojezičnome vodiču (s.n., 1900: 39) Matica hrvatska nazvana je onim društvom koje od 40-ih godina amo bijaše tako rekući najvažniji štitnik naše liepe knjige.

4.6.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: Modrić (1927: 21) se, kao što je već utvrđeno, služio vodičem A. Hudovskog čiji je tekst skratio te na kraju dodao da **Matica** godišnje izdaje 10 do 15 novih djela, ima do 8 000 članova te je najuglednije hrvatsko književno i nakladno društvo.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 27) nabroja slike kojima su urešeni zidovi **Matice hrvatske**, i to Janka i Ivana Draškovića, Vebera, Kotura, Banjavčića, predsjednika Matice te poprsje Strossmayera od Valdeca.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 45-47) je najdetaljnije opisao postupak osnutka **Matice hrvatske**. Sve je započelo još 1836. godine kada su poduzete prve pripreme za osnutak „Društva za uzgajanje narodnog jezika i literature u Zagrebu“. Godine 1838. osnovana je „Narodna čitaonica“, a sljedeće godine i pravila *Društva za jezik ilirski i slovesnost* u Zagrebu ili Matice ilirske. Ujedno su se prikupljali prilozi za muzej i Maticu. Tako je ona osnovana 1842. pod okriljem Čitaonice te je objelodanila Gundulićeva *Osmana* i Demetrovu *Teutu*. O svojem je trošku Čitaonica izdavala književno-umjetnički časopis *Kolo*. Za vrijeme Bachova apsolutizma sprječavan joj je rad, ali je ona ipak 1852. poduprla izdavanje *Nevena*, tiskala Palmotićeve *Krstijadu*, pružala pomoć *Krstonoši* u Zadru i izdala banov *Dubrovnik*. Nakon apsolutizma, od 1860. do 1874., povećava broj pučkih knjiga i vlastitih izdanja, a od 1869. izdaje *Vienac*. Godine 1874. mijenja ime u *Matica hrvatska*. Budući da je Jugoslavenska akademija preuzela znanstvena izdanja, a Društvo sv. Jeronima pučke knjige, Matica je hrvatska preuzela izdanja, znanstvena i zabavna, namijenjena srednjem staležu. Do 1928. izdala je 449 raznih djela te imala 6 304 člana zakladnika i 1 200 članova prinosnika. Imetak joj je iznosio 2.500.000 dinara, godišnji joj je prihod bio 1.199.087 dinara, a u knjižnici je bilo 4 000 svezaka. Nasuprot palači Matice nalazi se Rendićeva bista Augusta Šenoe, *romansiera* čija je djela Matica popularizirala. U svim ostalim Srkuljevima vodičima, na hrvatskome i stranim jezicima, ta je natuknica skraćena.

4.7. Zrinjski trg/Trg Nikole Šubića Zrinskog/Zrinjevac

4.7.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Zrinjevac se spominje u najstarijem utvrđenom Baedekerovu vodiču (1887: 351) kao trg na kojem se nalazi Slavenska akademija znanosti, a već u sljedećem (1891: 353) dodaje se i napomena da ima i promenadu. Od prvog utvrđenog vodiča na njemačkom jeziku Zrinjevac se opisuje kao velik trg s vrtovima i vojnim orkestrom koji svira gotovo svako popodne (Baedeker, 1896: 387; 1900: 397; 1903: 462; 1905: 396; 1911: 534; 1913: 518). U svim se Baedekerovim vodičima spominju palača pravde i akademijina palača koje trg okružuju.

Vodiči 2a i 2b: U prvome Hartlebenovu vodiču (1883: 52) **Zrinjevac** se spominje kao trg na kojem se nalazi novoizgrađeni muzej u lijepoj zgradi s mnogim zbirkama i kolekcijom novčića. U drugome (Alföldi, 1900: 238) opis proširuje napomenom da je u hladovini pod zrinjevačkim platanama viđenom građanstvu glavnoga hrvatskoga grada najugodnije šetati.

Vodiči 3a – 3c: U prvome Woerlovu vodiču na hrvatskome jeziku (s.n., [1885]: 8) Zrinjevac se opisuje kao trg koji je okružen *liepimi palačami i kućami, a nakićen sadovi cvjetnjaci i trostrukom ulicom od makljenah* [platana, I.M.]. S prednje se strane trga nalazi meteorologijski stup, na istočnoj su strani sudnica građena u renesansnom slogu i Grünwaldova palača, na zapadnoj lijepo uređena i dobro posjećena kavana i gostiona grada Zagreba. U četvrtom je izdanju opis isti (1896: 12), a u petom (1908: 24) se spominje i muzički paviljon na njegovoj sredini kao i dva vodoskoka te meteorološki stup. Oko trga nalaze se nova i lijepa zgrada hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke te palača pravde građena u stilu renesanse. Za posjet se opet preporučuje i lijepo uređena i popularna kavana Zagreb.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U najstarijim utvrđenim domaćim vodičima ([Lukšić].: 1891: 46-47, Lukšić, 1891: 41-42) Zrinski je trg opisan detaljnije. Govori se o tome da je još prije dvadeset godina bio neznatno sajmište i trg za vojničke vježbe. Inicijativom nekadašnjeg gradskog načelnika Pavla Hatza sajmište je pretvoreno u krasan trg s nasadima koji je nazvan po *neumrlom hrvatskom junaku grofju Nikoli Zrinskom te se može bez dvojbe smatrati jednim od najljepših*

uresnih trgova čitave Europe. Sitnijim se slovima trg поближе opisuje. Ukrašen je cvjetnim vrtom u starofrancuskom slogu, okružen je drvoredima platana, a u *sredini sagrađen je o trošku glavničara g. Slavoljuba Priestera, rođenog zagrebčanina, krasan glasbeni paviljon sa željeznom konstrukcijom* koji značajno poljepšava trg. Potom se nabrajaju četiri poprsja koja se i danas nalaze na dnu Zrinjevca, Rendićevi Klović, Medulić, Frankopan i Jurišić. Najavljuje se postavljanje vodoskoka u polukrugu koji te biste okružuju, istog koji je stajao na mjestu muzičkog paviljona te je uklonjen da bi mu napravio mjesta. Hvali se *pokojni liječnik i zdravstveni vijećnik* dr. Adolf Holzer jer je Zagrebu poklonio Meteorologijski stup koji se nalazi na sjevernoj strani trga i ima veliku važnost za meteorologijsku znanost. Palače koje okružuju Zrinjevac jesu renesansna palača grofa Ivana Burattija na sjeveru, nova palača sudbenog stola na istoku, akademijina palača na jugu te dvije prekrasne palače, palača baruna Ljudevita Vranyczanyja¹¹¹ s lijepim vratima na uglu s Kukovićevom ulicom te baruna Dragana Vranyczanyja.¹¹² Autor vodiča završava opis tvrdnjom: *Može se u obće reći da je Zrinjski trg nešto takova, što bi svakom gradu bilo na ures.*

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 34-37) je opis Zrinskog trga podijelio u šest natuknica. To su *Zrinski trg, Metereološki [!] stup, Glasbeni paviljon, Busti glasovitih Hrvata, Sudbena palača te Croatia*, osiguravajuća zadruga. **Zrinski je trg** mjesto gdje se sada *šeće gradsko občinstvo po krasnih nasadih, a prije tri četvrtine vijeka brazdio ga je plug.* Vrijedni je građanin i medičar Mihalj Pirker još 1825. tu sadio kukuruz i plaćao gradskoj općini zakupninu za oranicu. U njezinoj je blizini, osim male kuće, postojala samo gospodska kuća grofova Keglevića u kojoj se u vrijeme pisanja vodiča smjestio sudbeni stol (tada Petrinjska 10). Oko 1830. godine osnovan je trg imena *Novi trg* na kojem su se održavali dnevni sajmovi za marvu i robu koja se dopremala kolima. Dana 26. studenog 1866. godine, svečanim činom u povodu tristote obljetnice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog, dobio je trg svoje tadašnje i sadašnje ime. Iste je godine probijena Ulica Marije Valerije¹¹³, a 1873. i Berislavićeva kada je trg pretvoren u javni perivoj te je *dignut iz blata na svoju današnju ponositi ljepotu, u kojoj ga okružavaju krasne palače, križaju sjenati drvoredi i krase bujni cvjetnjaci* (Hudovski, 1892: 35). Potanko se tumači što sve mjeri **Meteorološki stup**, koji se na sjevernoj strani Zrinjevca nalazi i danas, a gradu ga je poklonio dr. Adolf Holzer 1884. godine. **Glazbeni paviljon**, poklon gradu

¹¹¹ Današnja Moderna galerija.

¹¹² Današnji Arheološki muzej.

¹¹³ Danas Praška.

Eduarda Priestera, sagrađen je 1891., *ukusno i prostrano od željeza, a podzidan je rezanim kamenom* (Hudovski: 1892: 37). Nakon kratkih napomena o četirima bistama na južnoj strani trga slijedi natuknica o **sudbenoj palači**, sagrađenoj o zemaljskom trošku 1898. godine u slogu talijanske renesanse, u kojoj su se smjestili kr. zagrebački sudbeni stol s gruntovnom pisarnom i kr. zagrebački kotarski sud. Opis trga završava **Croatijom, osiguravajućom zadrugom**, osnovanom 1884. *svrhom međusobnog osjeganja proti štetam požara* inicijativom i uz pomoć gradske općine koja je dala predujam u iznosu od 10 000 forinti. Nakon kratkog pregleda financijskog poslovanja zadruge prelazi se na sljedeću natuknicu, Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti koja je u ovome metaleksikonu opisana u poglavlju o Akademijskom/Strossmayerovu trgu.

Vodič 6: Lihl (1897: 23) Zrinjevac naziva najljepšom gradskom promenadom, odnosno biserom koji gradske vlasti njeguju s posebnom ljubavlju i razumijevanjem. Taj je trg okupljalište elegantne zagrebačke javnosti svake večeri kada se tu održavaju koncerti vojnog orkestra, zbog čega je Zagrepčanin Eduard Priester gradu poklonio željezni muzički paviljon koji se nalazi u sredini trga. Na sjevernoj je strani trga postavljen Meteorološki stup, dar pokojnog liječnika Dr. Holzera. Tu uistinu velegradski uređenu i njegovanu promenadu okružuje niz privatnih i javnih zgrada. Na jugozapadnoj strani nalazi se palača baruna Ljudevita Vranyczanyja, monumentalna građevina s impozantnim balkonom, grofovskim unutrašnjim uređenjem te vrtom urešenim kipovima. U toj je palači živio nadvojvoda Leopold Salvator. Od ostalih se zgrada ističu monumentalna palača baruna Dragana Vranyczanyja na zapadu, palača grofa Burattija na sjeveru te palača pravde na istoku. Kasarna koja se nalazi nešto južnije i u čijem se prizemlju smjestila policijska ekspozitura nagrđuje tu lijepu promenadu, ali će uskoro biti rekonstruirana pa će osloboditi mjesto za još jednu lijepu palaču.

Vodič 7: U dvojezičnom je vodiču (1900: 39) Zrinski trg također opisan detaljnije u odnosu na druge lokacije. Dobio je ime prigodom tristote godišnjice smrti junačkog branitelja sigetskog Nikole Šubića Zrinjskog 26. studenog 1866. godine. Još početkom stoljeća bio je *krasno lovište* za divlje patke da bi kasnije postao sajmište, a tek 1873. zasađene su *krasne nasade* kojima su 1893. pridružena i dva vodoskoka. Takva dva planiraju se postaviti i na sjeverni dio trga. Na južnom se dijelu trga nalazi palača baruna Luja Vranyczanyja, u vrijeme pisanja ovoga vodiča dvor *Njeg. C. i kr. Visosti nadvojvode Lavoslava Salvatora u kojoj su se rodili sinovi njegovi, prvi na hrvatskom tlu rodjeni nadvojvode Rainer i Lavoslav* (s.n., 1900: 39). Na istočnoj se strani nalazi Petrinjska vojarna u kojoj je smještena redarstvena ispostava, *u Zagrebu dobro*

poznate pod imenom „crvena lampa“ (s.n., 1900: 39). Tu se nalazi i sudbena palača u koju su smješteni sudbeni stol i kotarski sudovi za grad i za kotar. Na sjeveru je palača *conte Burattija u kojoj su prostorije vojno-znanstvenog i kasino-društva*. Ljeti na trgu, u hladu pod krošnjama platana, šeće *elegantni zagrebački sviet* dok u glazbenom paviljonu, što ga je Zagrebu poklonio *zagrebački gradjanin Guido [!] Priester*, svira vojnička glazba, a ljeti se, utorkom i petkom, a zimi nedjeljom, tu okuplja *sav otmeni sviet [!]* (s.n., 1900: 40). Na sjeveru se nalazi meteorologijski stup, a na jugu četiri poprsja okružuju *rondeau* koji je ostao rezerviran za kip utemeljitelja akademije biskupa Strossmayera.

Vodič 8: Vodič u kojem se reklamiraju domaći obrtnici i trgovci (s.n., 1906: 4) hvali zrinjevačke prekrasne nasade i palače. Posebno se ističu palača baruna Vraniczanija u kojoj je stanovao nadvojvoda Leopold Salvator, glazbeni paviljon gdje dva puta tjedno svira vojna glazba te ogromna palača hipotekarne banke i susjedna kuću sudbenog stola. Spominju se i poprsja slikara Klovija, Medulića te slavnog junaka Jurišića i mučenika Krste Frankopana.

Vodiči 9a i 9b: U obama vodičima Vjekoslava Novotnijeg (1906: 32-37; 1922: 27) tekstualni je dio o Zrinskom trgu isti, ali u novijem izdanju nema fotografije. Trg se naziva središtem zagrebačkog korza u čijoj se sredini nalazi glazbeni paviljon, dar Eda Pristera, u kojem svira vojna glazba. Tri gusta drvoreda s dvostrukim redom platana krase trg. Na jugu su četiri poprsja glasovitih Hrvata koji se nabrajaju, a izradio ih je *naš mili umjetnik kipar Rendić*. Na istoku se ističu palače hipotekarne banke i sudbena palača, na sjeveru je Meteorološki stup koji je poklonio dr. Holzer, a na zapadnoj palača baruna Ljudevita Vranyczanyja. Zrinski je trg uređen 1866. godine pa nitko ne bi naslutio da je prije samo 40 godina tu bio marvinski trg na kojem se nalazila i *poderina vojničke kasarne 37*, a koja je 1905. ustupila mjesto hipotekarnoj banci i gradskom poreznom uredu s mjesnim sudom.

Vodič 10: U vodiču pisanome povodom svesokolskog sleta (s.n., 1911: ?) Zrinjevac se naziva ponosom Zagrepčana. Hvali se ljepota palača koje ga okružuju, aleje platana, četiri vodoskoka i glazbeni paviljon u sredini koji je 1891. gradu poklonio Eduard Priester. Nabrajaju se i četiri znamenita Hrvata prikazana poprsjima na jugu trga: Knez Krsto Frankopan koji je pao početkom XVI. stoljeća pod Varaždinom, *junačkog branitelja Kiseka* Nikole Jurišića te slavni slikara Andrije Medulića i Julija Klovića koje je izradio hrvatski umjetnik Ivan Rendić. Spominju se palače koje ga okružuju, i to hipotekarne banke, sudbenog stola i kotarskog suda, Burattijeve, Vranicanijeve te kavane Zagreb. *U lijepim nasadama i sjenatim alejama ljeti se skuplja čitav Zagreb*. Još 1825. trg je bio oranica, a od 1830. na njemu su se održavali godišnji

i dnevni sajmovi. Ime je dobio 1866. na tristogodišnjicu junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog u Sigetu.

Vodič 11: U šaljivom Vodiču Zagreba (Vereš, 1911: 10) najznamenitija zanimljivost jest onaj tajanstveni šuplji stup s otvorom koji stoji na početku Zrinjevca. Tko u otvor gurne glavu, uvjerit će se da u njemu nema ničeg, čak ni smeća radi kojeg je postavljen. Trg je znamenit i po tri aleje te se Vereš ruga s publikom koja njima šeće:

U prvoj šeta sve što je u Zagrebu zlatna, svilna i nosata i našminkana; u drugoj aleji šeta sve šta u Zagrebu nosi soldački baganet i kuhaču; dok publika treće aleje stišće cipele pod klupu; to su naime oni Zagrebčani, čiji gospodari šeću po prvoj aleji i oni koji obično nemaju gospodara. Ujutro od 7 do 8 šeta Zrinjecom sudbeni stol, poslije 8 dolaze oni, koji vole, da ih sudbeni stol ne vidi, zatim guvernante sa tuđjom djecom, stare gospodje, penzionirci i oni koji su se čas prije posvadili, pa traže „svježeg zraka“ i oni koji više, ili uopće ne misle na ozbiljan posao. Na večer i za vrijeme glazbe prestaju sve stališke razlike, tu onda vlada republika. Službeni jezik na Zrinjecu je dakako njemački.

4.7.2. Vodiči razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Od triju se stranih vodiča iz ovoga razdoblja Zrinjevac spominje samo u Jacksonovu (1935: 19) kao mjesto za *randezvous* zagrebačke mladosti.

U domaćim vodičima opisali su ga Bojničić (1922: 14), Modrić (1927: 22), Mažuran (1928: 62-63) i Srkulj (1928: 52; 1928b: 33; 1928c: 32-33; 1930: 35; 1930b: 36; 1930c: 35-36; 1936: 42; 1936b: 47; 1936c: 44). U ostalim se domaćim vodičima međuratnog razdoblja Trg Nikole Šubića Zrinskog samo spominje kao trg između Akademije i Jelačićeva trga uz eventualnu kratku napomenu o postojanju promenade i nasada.

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić je Trgu Nikole Zrinskoga posvetio nešto dužu natuknicu u odnosu na druge jer se u njoj nalazi i opis Akademije te muzeja koji su se u njoj nalazili. Sam trg Bojničiću je *prekrasan, nasadjen cvijećem te opkoljen drvoredom eukaliptusa*. Na njemu se nalaze muzički paviljon, mnoga poprsja hrvatskih junaka, književnika i umjetnika te meteorologijski stup, dar dr. Adolfa Holzera.

Vodič 15: Nepoznati autor vodiča City Bara iz Jurišićeve 15 Zrinjevac je nazvao ponosom grada Zagreba koji *svojim velikim sjenovitim stabaljem i prekrasnim cvjetnjacima služi na čast glasovitom branitelju Sigeta, Hrvat Nikoli Zrinjskomu.*¹¹⁴

Vodič 16: Iako je utvrđeno da se Modrić služio vodičem A. Hudovskog te neke dijelove doslovce i prepisao, to nije slučaj s opisom Zrinskog trga. Neke su činjenice iste, primjerice da 1825. bio oranica u vlasništvu župe sv. Marka, do 1873. služio je kao marvinski trg i zvao se Novi trg. Preimenovan je u čast Nikole Šubića Zrinskog u povodu tristote obljetnice njegove *junačke smrti*. Autor je dodao da je Trg lijep, urešen nasadima i vodoskocima, a navečer je *korzo elegantnog zagrebačkog svijeta, a osobito na daleko čuvenih zagrebačkih ljepotica, po kojima je jedan čuveni pjesnik proglasio Zagreb „muzejem lijepih žena“*. Spominje se i paviljon u kojem za lijepog vremena, nedjeljom i blagdanom popodne svira glazba.

Vodič 17: Mažuran (1928: 37) je šetnju Zrinjevcem preporučio kao početak trećeg dana obilaska grada. Opet je riječ o tome da je on nekoć bio oranica župe sv. Marka, da bi se 1829. sagradio marvinski trg koji je poslije preuređen u jedan od najljepših parkova u središtu grada. Spominju se Meteorološki stup, glazbeni paviljon te je za ljetnih nedjelja Zrinjevac pun elegantne mladeži i *izgleda kao neko evropsko ljetovalište*. Na trgu su i biste velikim Hrvatima, a svaku večer trg je korzo *čuvenih zagrebačkih ljepotica*.

Vodiči 20a – 20i: U odnosu na hrvatsku inačicu iz 1928. godine (Srkulj, 1928: 52), opis je Zrinjevca u ostalim Srkuljevima vodičima skraćen, a u vodičima iz 1936. godine Moderna je galerija izdvojena u posebnu natuknicu. Opis započinje, kao i u većini prethodnih vodiča, time da je trg, sada prekrasno uređen s *platanskim alejama i još ljepšim nasadima cvijeća*, u prošlosti bio kukuružište. Od kuća je na njemu bio samo dvor grofova Keglevića. Godine 1830. općina je odlučila da se tamo održavaju sajmovi pa je trg preuređen u sajmište i nazvan Novi trg da bi 1866. godine, u povodu *tristogodišnjice hrvatskoga Leonide Nikole Šubića Zrinskog*, dobio ime Zrinski trg koji Zagrepčani ga od milja zovu Zrinjevac. Trg je danju šetalište stranaca i domaćih, osobito kada svira glazba u Glazbenom paviljonu, daru pokojnog zagrebačkog trgovca Eduarda Priestera. Prema sjeveru nalazi se Meteorološki stup, dar dr. Adolfa Holzera. Kada je riječ o zgradama koje trg okružuju, posebna se pozornost posvećuje palačama koje su gradili pripadnici obitelji Vranicani. Prva od njih koju opisuje današnja je Moderna galerija. Dao ju je

¹¹⁴ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

sagraditi barun Ljudevit Vranicani po nacrtu bečkog arhitekta Ottona Hoffera. Stariji Zagrepčani osobito pamte kada je s balkona te palače biskup Strossmayer zahvaljivao za bakljadu koja mu je priređena prigodom otvaranja Galerije slika. Te 1928. dirigirao je iz te palače Stjepan Radić jer je ona tada bila Seljački dom, odnosno sjedište Hrvatske seljačke stranke. Drugi Vranicani, barun Dragutin Vranicani, dao je sagraditi palaču u slogu renesanse sa stupovima i karijatidama u slogu renesanse koja je tada bila sjedištem banke Franco-Serbe. Treća palača koju je gradila ista obitelj bila je palača Buratti [I.M., grof Ivan Buratti bio je suprug Klotilde Vranicani Dobrinović koja je Zagrebu oporučno ostavila Dverce]. Tada je ona bila časnički kasino. Najukusnijom naziva se mala palača bivšeg mnogogodišnjeg predsjednika Hrvatskog sabora dr. Bogdana Medakovića tada na broju 15, a spominje se i najmlađa od palača na trgu – palača Hipotekarne banke iz 1897. godine. U vodičima iz 1936. godine (Srkulj, 1936: 42; 1936b: 47; 1936c: 44) proširuje se opis palače Ljudevita Vranicanija koja je opisana posebno kao **Moderna galerija**. Još uvijek je tu i Seljački dom. U dvorištu se nalazi kip Stjepana Radića, *temperamentnog hrvatskog političara i vođe hrvatskog seljačkog pokreta*. Na prvom se katu palače sada nalazi Moderna galerija kojoj je cilj promicanje hrvatske suvremene likovne umjetnosti. Osnovao ju je Hrvatsko društvo umjetnosti inicijativom dr. Isidora Kršnjavog, a financije i prostor osigurao je bivši ban Savske banovine dr. Ivo Perović, u vrijeme pisanja vodiča kraljevski namjesnik. Prve umjetnine kojima se Galerija utemeljila bile su Meštrovićeve kompozicije *Timor dei*, triptih u ulju, *Smrt* od M. Račkog te drveni reljef *Krist* od Fr. Bileka. U Galeriji su izlošcima zastupljeni *predstavnici hrvatske, srpske i slovenačke likovne umjetnosti*.

4.8. Praška ulica/Strossmayerova ulica/Ulica Marije Valerije (Izraelitski hram/Sinagoga)

4.8.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Baedekerovi vodiči Sinagogu spominju kao zgradu pored koje se, Ulicom Marije Valerije, dolazi na Zrinjevac.

Vodiči 3a – 3c: U Woerlovim se izdanjima spominje kao ([1885]: 8; 1896.: 12; 1906: 26) izraelska bogomolja (njem. Synagoge), *liepa sgrada zidana u mauričkom slogu*. U sljedećim se izdanjima (1896: 12) ona ne spominje.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U hrvatskoj i njemačkoj inačici vodiča iz 1891. ([Lukšić]1891: 54; Lukšić, 1891b: 47) **sinagoga** (izraelitski hram) se opisuje u poglavlju Crkve i drugi hramovi. Gradnja *te prekrasne sinagoge* započela je 1865. godine, a dovršena je za dvije godine tako da je bogoslužje moglo započeti na izraelitsku novu godinu 1867. U obama je izdanjima sitnijim tiskom dodano nekoliko informacija o zgradi, i to da je sagrađena u maursko-bizantinskom stilu pa ju je vrijedno razgledati: *Prekrasna je nutarnjost ove sinagoge – upravo umjetnička izvedba*. Doznaje se da u njoj ima 234 sjedala za muškarce te na galerijama 185 sjedala za *gospoje*, a orgulje, *remek djelo bečkoga orguljara Dragutina Hessa, načinjene su bezprikorno po zakonih harmonije i akustike*. U vodiču se pronalazi i raspored službe božje.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 34; 1892b: 70), gradski zastupnik, osim o samoj zgradi, piše i o židovskoj zajednici koja je brojila 1993 žitelja te je bila razdijeljena u novovjersku i starovjersku. Potonja je bila malena, ali je imala posebnu bogomolju u Petrinjskoj 37 i posebnog rabina. Novovjerci su bili registrirani kao jedinstveno i nerazdjeljivo vjerozakonsko društvo za održavanje i upravljanje svojih tadašnjih i budućih zavoda za službu božju, obred, nastavu i dobrotvornost. Starovjerci su nastojali da se postojeće religiozne i ritualne uredbe održe kako su bile uređene kodifikacijom *Sculchen-Qrach*. Sinagogu je sagradila novovjerska općina 1866. godine za 120 000 forinti u maurskom slogu po nacrtima bečkog arhitekta Franje Kleina. Autor zgradu opisuje kao lijepu, odmaknutu od uličnog poteza i susjednih kuća i još nedovršenu. Nedostaje joj kupola nad pročeljem, ali joj je unutrašnjost bogato urešena te ima empure za žene i orgulje. Općina je financirala pučku *obospolnu vjersku školu* u Petrinjskoj ulici br. 11 u kojoj je 1890. godine bilo pet učitelja i 106 učenika i učenica.

Vodič 11: Vereš (1911: 11) tvrdi da je Ulica Marije Valerije *poznata svakome rodoljubu i Židovu* u Hrvatskoj jer se u njoj nalaze bivša kuća Josipa Franka i *izraelitska bogomolja*.

4.8.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U vodičima Herberta Tauba ([Dragomanović], 1928c: 97) **sinagoga** se spominje kao zgrada pored koje se prolazi na putu sa Zrinjevca prema Trgu bana Jelačića. Sličan je slučaj s većinom domaćih vodiča iz istog razdoblja te se ponovo može utvrditi

da je opis u Taubovu vodiču isti kao opis u njemačkoj inačici vodiča Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928b: 10).

Vodiči 20a – 20i: Posebna se natuknica o **sinagogi** može naći u vodičima Stjepana Srkulja (1928: 54; 1928b: 33; 1928c:33; 1930: 36; 1930b: 38; 1930c: 38; 1936: 42; 1936b: 47; 1936c: 45). U prvoj je hrvatskoj inačici vodiča opis najduži (1928: 54). Hram je sagrađen 1867. u maurskom slogu po nacrtima graditelja Franje Kleina, restauriran je nakon velikog potresa 1881. te ponovo 1923. godine. U hramu ima 400 muških i 300 ženskih sjedala, a subotom za bogoslužja pjeva mješovit zbor. Propovjedi se održavaju svake subote na hrvatskom jeziku. S obzirom na nazor, većina su Židova neolozi, ali postoji i mala grupa ortodoksnih Židova kao i sefarda koji imaju posebne bogomolje. Od posljednjeg popisa (1921.) broj se Židova popeo na 8 do 10 000 duša. Naseljavanje je započelo za vrijeme Josipa II. oko 1786. godine, da bi ih 1840-ih bilo 50 – 60 obitelji, osamdesetih istog stoljeća 300, a u vrijeme pisanja vodiča taj je broj narastao na 1 500. Po zanimanju najviše je trgovaca i industrijalaca, njih 560, pa privatnih činovnika i namještenika, njih 1617, slobodnih zvanja 238 itd. Po podrijetlu većinom su iz Hrvatske, zatim Mađarske i Čehoslovačke. Nakon 1918. oko 100 sefardskih obitelji doselilo se iz Bosne. Osim različitih institucija, drže osnovnu školu sa 150 djece. U svim je narednim Srkuljevim vodičima ta natuknica skraćena.

4.9. Jelačićev trg/Trg bana Josipa Jelačića (Manduševac/Harmica)

4.9.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U Baedekerovim vodičima opis Donjeg grada započinje napomenom da su zgrade u Donjem gradu moderne te da **Jelačićev trg** krase Kip bana Jelačića, rad kipara Fernkorna. Od vodiča iz 1903. ta je jedna rečenica nadopunjena činjenicom da je on poznat iz bitki 1848/49. (Baedeker, 1887: 352; 1891: 354; 1896: 387; 1900: 397; 1903: 462; 1905: 396; 1911: 534; 1913: 518).

Vodiči 2a i 2b: Kada je riječ o Hartlebenovim vodičima, **Jelačićev se trg** spominje u kasnijem vodiču (Alföldi, 1900: 238). Smješten je u novijem dijelu grada, odnosno Donjem gradu, a na njegovoj sredini može se vidjeti kip bana Josipa Jelačića lijevan u bronci bečkog kipara Fernkorna.

Vodiči 3a – 3c: Woerlovu vodiču (1885?: 8) **Jelačićev** je **trg** polazišna točka za razglede svih dijelova grada. Na sredini trga nalazi se *kip jašećega Jelačića bana (†1859.) prekonaravne veličine*. Kip se naziva *ponajvrstnijim djelom Fernkorna*. Izrađen od tuča, *ban je u odjeven u narodno odijelo, jaše konja i golom sabljom kaže naprijed*. Na postolju od moslavačkog granita nalazi se lapidarni natpis *Jelačić ban 1848*. Na južnoj se strani trga nalaze četiri kavane i Hüblerova slastičarnica pred kojom se nalazio širok prostor za sjedala koji je ljeti bio urešen drvećem i cvijećem. Kavane su imale *obilate novine za čitanje*. Na uglu Jelačićeva trga i Ilice nalazio se samostan milosrdne braće s javnom bolnicom i crkvom, a nasuprot njemu podružnica Austro-ugarske narodne banke i Hrvatske eskomptne banke. U dvama kasnijim Woerlovim vodičima (1896: 11-12; 1906: 26) radi se o prijevodu na njemački hrvatskog predloška bez promjena.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U ovome se vodiču ([Lukšić]1891: 20; Lukšić, 1891: 20-21) **Jelačićev trg** opisuje u poglavlju *Javni trgovi, ceste, ulice itd*. U srednjem se vijeku trg zvao Manduševac, potom mu je ime do sredine 19. stoljeća bilo Harmica. Sada je središte grada koje u svako doba *pruža živu sliku života i buke*. Trg je, posebice nedjeljom, blagdanima i sajamskim danima od jutra do mraka pun zanimljivog života. Na sredini je trga krasna konjanička statua grofa Josipa Jelačića Bužimskoga o kojem se više govori u poglavlju o javnim spomenicima ([Lukšić]1891: 20; Lukšić, 1891: 47). Spominje se nekoliko zgrada, odnosno Stankovićeve kuća, u kojoj se nalazila podružnica Hrvatsko-ugarske narodne banke, i Zagrebačka štedionica. U palači viteza Pongraza nalazila se na 1. katu Hrvatska eskomptna banka, jedan od najuglednijih novčanih zavoda u zemlji. Trokatnica braće Gavela naziva se lijepom, a kuće na brojevima 12 i 13 krasnima. Cijela južna strana trga opkoljena je velikim zgradama u kojima je razvijen kavanski život jer se tu nalaze četiri kavane jedna do druge. Spomenik banu Jelačiću (s.n., 1891: 47) naziva se jednim od najljepših uresa grada. To je kip konjanika izveden od tuča koji je izradio Fernkorn na uspomenu bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Josipa grofa Jelačića. Spomenik prikazuje *narodnoga junaka u banskoj odori s povučenom sabljom*. Visina spomenika s postoljem od moslavačkog granita iznosi 15 metara. Spomenik s jednostavnim natpisom ograđen je željeznom rešetkom, a na svakom uglu stoji stup s više plinskih plamenova.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 28-33) je **Trgu bana Jelačića** posvetio čak šest stranica i četiri fotografije u svojem vodiču. U posebnim natuknicama opisani su Jelačićev trg, Spomenik Jelačića bana, vrelo Manduševac, kavane, bolnica milosrdnika, podružnica poveljene Austro-

ugarske banke te Hrvatska eskomptna banka. U ovom su metaleksikonu sve opisane zajedno. Opis trga započinje 13. stoljećem kada je sjeverna strana trga već bila naseljena i poznata pod imenom šoštarska ili njemačka ulica. Kada je trg nastao, zvao se Manduševac po vreli koje se tu nalazi, a kasnije je preimenovan u Harmicu jer se tu nalazila tridesetnica (carina). Po **Jelačiću** je **trg** nazvan 1850. godine zaključkom gradskog zastupstva. Još 1828. godine na mjestu tadašnje kavane bila je primitivna velika drvena klaonica, a iza nje gradsko smetište, do njega bara na kojoj su se prema pričama lovile patke. Sve južno od toga bilo je nenaseljeno. Krajem 18. stoljeća na uglu trga i Ilice sagrađena je bolnica milosrdnika. Do 1858. godine na, do tada za kišovito vrijeme blatnjavom, trgu održavali su se sajmovi i to ne samo za hranu nego i za marvu. Ispred ulice Splavnica nalazila se kapela Ranjenog Isusa koja je srušena zbog izgradnje bolnice. Na mjestu gdje je spomenik banu Jelačiću stajala je zidana kula za stražu, tržni nadzor i snubitelje za vojsku (verbunkaše). Odstranjena je krajem 18. stoljeća. Na sjevernoj strani trga poslovalo je više drvenih mesnica. Autor trg naziva srcem gradskog života koji okružuju lijepe i moderne dvokatnice i trokatnice, a uskoro će nestati i ostale stare zgrade koje se na njemu nalaze. U novoj se natuknici detaljno opisuje izgled **spomenika banu Jelačiću** koji je lijevan od tuča u c. k. ljevaonici u Beču, a predstavlja bana u narodnom odijelu koje je nosio kada je prisezao u bansku čast 1848. godine. Spomenik je svečano otkriven 17. prosinca 1877. godine, a stajao je 105 000 forinti. O kipu bana Jelačića Hudovski piše u superlativima: *Spomenik je umotvorina prvoga reda, najljepši ures grada Zagreba, i najbolje uspjevši rad rečenoga glasovitoga umjetnika* (Hudovski, 1892: 29). **Manduševac** je u vrijeme nastanka vodiča napajala gradska voda. Prije je pritjecala iz vrela Manduševca koji izvire blizu mosta koji preko Medveščaka vodi na Kaptol. To se vrelo spominje već u 13. stoljeću i u to je vrijeme žiteljstvo opskrbljivalo vodom. Kada su zbog velike suše presahnuli svi zdenci, došlo je do krvavih sukoba, odnosno stanovnici Kaptola napali su građane više puta. U narodu se vjeruje da se onaj koji popije vode iz Manduševca uvijek vraća u Zagreb. Na južnoj se strani trga nalaze **četiri velike kavane** ispred kojih su u platnenim šatorima namješteni stolovi, a prostor je okićen cvijećem i zelenilom te gostu pruža udobnost *bilo glede užitaka, bilo glede zabave* (1892: 30). Mjesto se opisuje kao udobno jer tu dolazi mnogo ljudi, posebice ujutro za vrijeme sajma na koji dolazi *seljačtvo iz okolice u slikovitim svojih nošnjah*. Ako netko želi čitati, tu će pronaći izobilje političkih i beletrističkih novina na svim europskim jezicima. U velikoj i narodnoj kavani postoje i telefoni koji su za građanstvo besplatni. U natuknici o **bolnici milosrdnika** koja se nalazila na uglu s Ilicom Hudovski kratko opisuje teško ekonomsko stanje u Zagrebu pred kraj 18. stoljeća: *Velik požar bio je poharao znatan dio donjeg grada, u velikom broju prolazeća vojska bila je na teret gradjanstvu, u zemlji vladao je glad, a što bi najgore, pošastni*

typhus pustošio je zemlju (Hudovski, 1892: 31). Uslijed siromaštva mnogobrojni su seljaci dolazili u Zagreb tražiti pomoć koju im osiromašeno građanstvo nije moglo pružiti: *Mnogi nesretnici pomirahu u sušah, na sjenicah i pod vedrim nebom od gladi nevolje*. Iako je grad od 1680. imao vlastitu općinsku bolnicu koje se nalazila ispod Kamenitih vrata, ona nije bila dovoljna ni za potrebe građana Zagreba jer je bila više *nemoćnica i ubožnica, negoli bolnica, a kamo li u to vrijeme obćenite biede*. Zbog toga je 1792. godine Veliki župan zagrebački Nikola Škrlec predložio da se sagradi opća bolnica što je prihvaćeno te je izgradnja mogla početi. Najveći je dio sredstava osigurao grad Zagreb koji je u tu svrhu poklonio svoje posjede, odnosno jezuitski trg, trg na Harmici, tri gradske kapele i to trpećeg Isusa na Harmici, sv. Margarete u Margaretskoj ulici te sv. Ivana Nepomuka u Mesničkoj kao i druga zemljišta. Dio je te imovine poslužio za gradnju, kapela je sv. Margarete prodana grčko-istočnoj crkvenoj općini, a kapela sv. Ivana privatniku. Gradnja je bolnice započela 1794. godine, a izgradnja se, zbog nedostatka sredstava, otegnula kroz više godina. Budući da 1800. još nije bila dovršena, biskup Maksimilijan Vrhovec poklonio je vlastita sredstva pa je bolnica konačno dovršena 1803. godine te je redu milosrdne braće sv. Ivana Božjeg predana na upravu što je odobrio car Franjo Josip u Beču 16. ožujka 1804. godine kada je bolnica otvorena. Tada je imala 32 kreveta za bolesnike oba spola i *nemoćnicu za 28 nemoćnika i umobolaca*. Nemoćnica je prestala s radom 1854. kada je izgrađena gradska ubožnica, a umobolnica 1880. godine kada je otvoren zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu tako da je bolnica u vrijeme pisanja vodiča imala 400 kreveta. Milosrdna su braća ulagala u bolnicu pa je ona proširena daleko prema jugu sve do Gajeve ulice i u dvorište, a oko nje su podignute i druge sporedne zgrade. Budući da se nalazila u napućenoj i najživljoj gradskoj ulici, tu joj nije bilo budućnosti pa se već te 1892. razmišlja o premještanju. Posebne su natuknice imale podružnica poveljene Austro-ugarske banke i Hrvatska eskomptna banka. U njima je Hudovski opisao njihovo financijsko poslovanje i bilance, izraženo u forintama.

Vodič 6: Dragutin Lihl (1897: 25-26) **Jelačićev trg** naziva središnjom točkom grada na čijoj se južnoj strani nalaze kavane u kojima se odvija značajan dio zagrebačkog društvenog života. Sjeverna strana još nije u potpunosti izgrađena pa se pored velikih i elegantnih novoizgrađenih palača nalaze i stare i beznačajne kućice, ostatci starog Zagreba, koje čekaju rušenje. U sredini se trga uzdiže spomenik bivšeg bana grofa Jelačića koji je odigrao izuzetno važnu ulogu kada je burnih godina 1848./49. *kao vođa carskih trupa poslanih iz Hrvatske* sudjelovao u rušenju mađarske revolucije. Spomenik od tuča jedno je od najznačajnijih Fernkornovih djela. Na tom se trgu svake nedjelje i blagdana održava tržnica pa se u jutarnjim satima tu okupi cijela karta

uzoraka (njem. *Musterkarte*) za etnografska istraživanja – mnogobrojan seoski narod u svom nakitu, čisto savršeno bijelim i čistim narodnim nošnjama u kojima se kroz mnogobrojne ornamente zrcali nacionalni smisao za lijepe i plemenite oblike. U Jelačićev se trg ulijevaju glavne zagrebačke žile kucavice: Jurišićeva, Vlaška, Bakačeva, Duga, Ilica, Gajeva, Marije Valerije te Petrinjska ulica.

Vodič 7: U dvojezičnome vodiču tiskanome u Budimpešti (s.n., 1900: 41) piše se da je tu još u 13. stoljeću bila njemačka ili šoštarska ulica (*vicus sutorum vel teutonicus*) koja je bila zaselak slobodnoga grada na Griču. Kasnije je trg prozvan Manduševac po vrelu koje se na njemu nalazilo, a koje je nakon uvođenja vodovoda zasuto i zamijenjeno javnim zdencem. Trg se kasnije zvao Harmica po carinskom uredu po mađarskom *harmincz* što znači trideset. Taj dio grada, na kojem su se sukobljavali Gričani i kaptolski stanovnici, nije bio izgrađen, nego je služio kao smetlište. Na mjestu na kojem se u vrijeme kad je nastao vodič nalazila Velika kavana bila je drvena klaonica. Godine 1850. trg je dobio ime u čast *slavnomu banu Josipu grofu Jelačiću Buzinskom*, a 17. prosinca 1866. svečano je otkriven njegov spomenik. On prikazuje bana *u banskoj odori, kako svojim Hrvatima sabljom pokazuje put, kojim imadu poći na obranu ljubljene prejasne dinastije* (s.n., 1900: 41-42). Taj je spomenik postao gradskim simbolom pa *ponosno svaki Zagrepčanin pokazuje na svog „željeznog bana“*. Život je na trgu zanimljiv. Ujutro dolaze seljaci sa svojim proizvodima, prije i oko podneva vrvi trg trgovcima, a predvečer se sjedi pred kavanama ili šeće trgovom. Najslikovitije je nedjeljom prijepodne *kadno seljaci i seljakinje u svojim krasnim narodnim nošnjama se miešaju medj gradjansko općinstvo. Slika, koju tada trg pruža, vriedna je kista najslavnijeg majstora-slikara* (s.n., 1900: 42).

Vodič 8: Prema reklamnome vodiču nepoznatog autora (1906: 9), **Jelačićev je trg** najprometnije mjesto u gradu. Nove velegradske palače koje su zamijenile *stare neugledne male kućice* koje su prije stajale na njihovome mjestu *veselit će Hrvate, a imponovati će strancu*. U sredini trga stoji *veličajni spomenik slavnog Jelačića bana; spomenik djelo je glasovitog Fernkorna i to najbolje njegovo djelo*. Na južnoj su strani velike kavane, a pred kojima glavno raskrižje tramvajskih pruga i stajalište vozara. Na sjevernoj strani, u Pongračevoj palači, nalazi se *trgovina mladog i rodoljubnog trgovca Franje Rollera. Stranim gospodjam neka je toplo preporučena za nabavu kratke, pletene i nakitne robe, pripadaka za odiela i šešire, kao i za nabavu gospojinskih šešira*.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 37-42; 1922: 27-34) **Trg Jelačića bana** naziva trgovačkim i prometnim središtem grada na čijem se istočnom dijelu nalazi vrelo Manduševac. Zapadno od

njega diže se *najljepši spomenik grada Zagreba, djelo glasovitog bečkog kipara Fernkorna, spomenik banu Josipu Jelačiću Bužinskomu* po kojem je trg i prozvan. Ban jaše vatrenoga konja i odjeven je u narodno odijelo u kojem je 1848. godine *kao ban uveden*. Spomenik, lijevan od tuča, stoji na granitnome postolju, a otkriven je 1866. godine. Trg je okružen dvokatnim i trokatnim palačama trgovaca, četirima velikim kavanama te bolnicom. Nekoć se zvao Harmica i središte je trgovine te glavno sastajalište seljačkoga svijeta, *tako da nedjeljom jedva prolaziš kroz one hiljade naroda, odjevene u krasno narodno odijelo se što tuj skuplja iz obližnjih sela i pješice i željeznicom na trgovinu i na posao* (Novotni, 1906: 37-39). U ostatku natuknice navode se sve ulice koje s trga vode u ostale dijelove grada te se navodi što se u njima nalazi. Iako se opis Ilice u ovome vodiču nalazi unutar natuknice o Trgu bana Jelačića, u metaleksikonu će se ta ulica opisati u posebnoj natuknici kao što je to slučaj u većini ostalih vodiča. Iz izdanja iz 1922. Novotni se trudio izbaciti dijelove teksta koji su emocionalno obojeni pa tako u njemu nema citiranog opisa seljaka i njihovih živopisnih nošnji.

Vodič 10: Za autora vodiča iz 1911. (s.n.: -),¹¹⁵ pisanog u povodu održavanja drugog svesokolskog sleta u Zagrebu, **Trg je bana Jelačića** srce gradskog života, okružuju ga krasne moderne zgrade, a nekoliko starijih na istočnoj strani uskoro će biti uklonjeno. Od novijih građevina spominju se one na istočnoj strani, odnosno palače Pongraz, Popović, Rado i Feller. Na blagdane seljaštvo iz okolice trgu *daje rijetki slikoviti izgled*. Na trgu se, osim mnogobrojnih dućana, nalaze i kavane na južnoj strani, među kojima se ističu Velika kavana i Narodna kavana. Prva je sastajalište trgovaca i industrijalaca, a na prvome se katu iste zgrade nalaze Trgovački dom i zagrebačka burza. Prema Dugoj ulici, na uglu, nalazi se najveća ljekarna drogerije S. Mittelbacha koja je osnovana 1862. godine., a od 1862. u vlasništvu je obitelji Mittelbach. Za preparate Salvator dobila je razne nagrade na izložbama u Zagrebu, Budimpešti, Londonu i Bruxellesu. Kratko se nabrajaju imena koja je trg nosio.

Vodič 10: Vereš (1911: 14-16) nudi drugačiji pogled na **Trg bana Jelačića** nalazeći na njemu inspiraciju za satiriziranje političkog i društvenog života grada i njegovih ljudi. Osvrće se na Ferdinanda Budickog koji je tu imao trgovinu, bolnicu milosrdne braće, kavane te javni toalet. Osim srce Zagreba, on je i *mjesto kavana, nada, prodavača i težaka, utočište fakina, škrinja zagrebačka i vrata kaptolska* (1911: 14). Zbog toga što su na trgu, strancu su, ako ne svijetli

¹¹⁵ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

zagrebačka električna, vidljivi odmah Jelačićev spomenik, filarke te Elsa-Fluid dom. Kad su u pitanju kavane, Vereš se ruga (1911: 14):

Na tom trgu najveća znamenitost su dvije kavane i to „Narodna“ i „Velika“. U narodnoj sastaju se svi zagrebački Hrvati i rodoljubi, a u „Velikoj“ svi Zagrebčani i „rodoljupi“. Da je Zagreb velegrad vidi se i po tome, što će vas u „Narodnoj kavani“ poslužiti Kinezi, Afrikanac i Zagorac. „Velika kavana“ je prirodna zagrebačka burza. U „Narodnoj kavani“ govori se hrvatski i srpski, a u „Velikoj“ njemački i mađarski. Ako si stranac i neznaš [ne znaš] čitati, prepoznat ćeš ove dvije kavane po tome što u „Narodnoj“ gostovi spavaju, a u „Velikoj“ računaju.

Ipak, atrakcija je Jelačićeva trga mramorno podzemlje na južnoj strani trga, jedino mjesto gdje se sastaju svi stranački politički pristaše bez razlike. Uređeno je tako da se na njegovoj ogradi sastaju svi služnici Zagreba uz ostale besplatne funkcije, saznati za sve zagrebačke događaje, ili biti inače najsavijestnije poslužen. Na trgu se nalazila i trgovina automobila F. Budickog (1911: 14-15):

pred njom se uvijek mogao vidjeti koji automobil sa njemačkom, mađarskom, francuskom, talijanskom itd. zastavicom, što je očit znak da Budicki mora biti nekakav osobiti „automobilski“ specijalista, što je napokon i istina, jer on prodaje glasovite „Opel“ automobile, koji kad jure ne prave buku. Svi oni koji imaju interesa, da im automobil ne buči, i da ne upozorava na sebe, a takoh ima u Zagrebu dosta, neka se samo obrate na Budickog, koji će ih iz neprilike izbaviti, i urediti im „bezbučni“ automobil. Tko nema novaca za automobil neka kupi izvrstnu „Puch-dvokolicu, a ako već to ne će, neka kupi „Pfaf“ šivaljku, gramofon ili koji „u tu struku zasijecajući predmet“.

Bolnicu milosrdne braće koja se nalazila na uglu Ilice i Jelačićeva trga Vereš ironično komentira (1911: 15):

Zanimljiva je tu i bolnica milosrdne braće, osobito njena dva prozora u prvom katu na uglu, gdje svaki Zagrepčanin, ako je imalo znatiželjan, može naučiti operirati, jer soba za operaciju tako je smještena, da možeš s trga vidjeti, kada koga operiraju.

Kritiziraju se i prodavači (Vereš, 1911: 15):

Moramo upozoriti strance, da je strogo zabranjeno ići među prodavače na trgu, jer bi inače stranac dobio veoma loš pojam o našim tržišnim prilikama, što ne samo da nije poželjno, već i zabranjeno. Osobito je strancima zabranjeno gledati, kako gradski prodavači toče mlijeko, jer bi mu prošla volja za gradskim mlijekom, što ne samo da nije poželjno već je i zabranjeno.

Nakon komentara o Penkala olovci kao najsavršenijem, najpoznatijem i najjeftinijem patentu te vrste, spominje se N. Ćuk, trgovina delikatesa, živežne, prekomorske robe, razne divljači, zeceva te jela i poslastica, kakovih si samo može domaće ili putničko srdašće zaželjeti (Vereš, 1911: 15). Time opis Jelačićeva trga, kojemu je posvećeno i nekoliko karikatura, završava.

4.9.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Jackson (1935: 19) hvali Ilicu s beskonačnim redom trgovina, a posebice kavane gdje se u određeno vrijeme svakoga dana okupljaju svi zagrebački muškarci da bi sklapali poslove uz šalicu vrela turske kave.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: U Bojničićevu vodiču (1922: 15-16) **Jelačićev trg** opisan je slično kao u vodičima iz prethodnog razdoblja. To srce gradskog života okružuju *velelijepa moderne palače*, a uskoro će se srušiti preostale stare kuće na istočnoj strani. Spominju se imena koja je trg nosio, Manduševac po vrelu, Harmica po tridesetnici te Jelačićev trg po banu Jelačiću čiji se spomenik nalazi na sredini trga i *pokazuje bana u nadnaravnoj veličini na koracajućem konju, golom sabljom u ruci, kojom pokazuje prama Ugarskoj* (1922: 16). Nakon kraćeg opisa spomenika Bojničić ga naziva jednim od najljepših uresa Zagreba. Na južnoj se strani sada nalaze dvije velike kavane, a od javnih zgrada stara i vrlo trošna Zakladna bolnica, nekoć Bolnica milosrdne braće. Ona *gradu nipošto ne služi na čast i bit će po svoj prilici doskora odstranjena*. Na trgu se održavaju sajmovi na koje dolaze seljaci iz okolice u *slikovitim svojim narodnim nošnjama*.

Vodič 15: U vodiču City Bara iz Jurišićeve 15 pri opisivanju **Jelačićeva trga** sva je pozornost usmjerena na Fernkornov spomenik banu Jelačiću koji prikazuje *generala bana Jelačića visoko na konju sa sabljom uperenom k sjeveru prama Ugarskoj, gdje je svomu hrvatskomu narodu u boju sa buntovnim Magjarima pod Košutom mnogo pobjeda izvojtio*. Spominje se i dnevni sajam koji se odvija podno spomeniku, a *množina jasnoboynih nošnja seljaka i seljanka podavaju uvijek šaroliku sliku*.¹¹⁶

Vodič 16: Modrić (1927: 22-23) se opet poslužio vodičem A. Hudovskog, ali je opis trga u odnosu na njega značajno skratio te je nadodao novi dio, odnosno ukratko opisao, kako ga je sam nazvao, jedan od najvažnijih događaja koji se na trgu dogodio tri godine nakon što je spomenuti predložak tiskan. Riječ je o incidentu iz 1895. godine kada je u Zagrebu, u povodu otvaranja kazališta, tri dana boravio kralj Franjo Josip. Tom su prigodom na javnim ustanovama bile obješene mađarske zastave. Zagrebački sveučilištarci, koji su od Sveučilišnog, u povorci pod sveučilišnom zastavom, išli prema **Jelačićevu trgu**, u trenutku kada je kralj prolazio Jelačićevim trgom razvili su među dvjema sabljama mađarsku zastavu te su je zapalili, *vidljivo pred vladarevim nosom i velikim mnoštvom naroda*. Zbog toga su kažnjeni zatvorom, a sveučilišnu je zastavu tadašnji banski savjetnik Smrekar za kaznu morao spaliti. *Smrekar je spalio krivu zastavu, a pravu je njegova udovica god. 1918. predala Narodnom Vijeću*. Modrić opisuje i spomenik bana Jelačića. Za razliku od Hudovskog (1892: 29), koji tvrdi da ban sabljom pokazuje prema naprijed, Modrić tvrdi da je ona okrenuta prema Mađarskoj (1927: 23).

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U hrvatskoj ([Dragomanović], 1928a: 9) i njemačkoj ([Dragomanović], 1928b: 10) inačici vodiča Društva za promet stranaca opis je trga različit, a njemački je opis trga istovjetan kao u vodičima Švicarca Herberta Tauba ([Dragomanović], 1928c: 97). U domaćoj je inačici opis nešto duži, spominju se Gradska štedionica i Gradski podrum koji je *radi svoje izvrsne kuhinje omiljeno sjecište domaćeg gradjanstva i mnogih stranaca*. Iako se u taj ogromni prostor ulijeva čak osam ulica, on ipak *pruža sliku jednog intimnog velikog salona, u kojemu se onaj nadasve živi i šaroliki promet dnevnog živežnog tržišta bez smetnje odvija*. *Stranci, a među njima naročito ženski svijet ne mogu da se dosta nagledaju i nadive ovoj slikovitoj vrevi, u kojoj se trže uz krasne izložke našeg naprednog vrtlarstva, pa kod seljaka poljskog i alpinskog cvijeća, najraznovrsniji proizvodi povrtlarstva,*

¹¹⁶ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

sirarstva, itd. prodavani većinom po seljačkom svijetu iz cijele države u njihovim tako lijepim i umjetničkim narodnim nošnjama, te stoga ima ovaj trg internacionalnom turizmu već svoj utvrđeni glas kao znamenitost prvoga reda. Na kraju se spominje kod domaćeg i inostranog občinstva dobro poznati putnički ured Društva za promet stranaca Putnik koja se tada nalazila na sjevernoj strani trga. U njemačkoj je inačici taj opis skraćen te je u svojem oduševljenju prizorom i šarenilom sajma koji se na trgu odvija autor značajno suzdržaniji: *Dessen Mitte bietet Raum, einem durch Fülle und Mannigfaltigkeit sehr charakteristischen täglichen Lebensmittelmarkte, wo die bäuerliche Bevölkerung in farbigen Nationaltrachten ihre Produkte feilbietet.* (hrv. njegovo središte je prostor na kojem seljačko stanovništvo u svojim šarenim narodnim nošnjama nudi svoje proizvode na sajmu koji krasi obilje i živopisnost). U Taubovim vodičima ([Dragomanović], 1928c: 97) opis je istovjetan njemačkoj inačici vodiča društva za promet stranaca.

Vodiči 19a – 19c: Šenoi (1928: 23-24) je **Jelačićev** trg ishodište za obilazak Donjeg grada. Sam trg opisan je izrazito kratko, telegrafskim stilom: *Bakačeva u. vodi na Jelačićev trg 200 m dug a 70 m širok, središte grada, do podne trgovina živežem, voćem i cvijećem, originalne nošnje iz okolice gradske; na sredini t. konjanička statua bana Jelačića od bečkoga kipara Fernkorna: osam se u. dokanča na t. čitav je t. niz modernih dućana; na sjevernoj fronti ima 6 palača, na istočnoj strani Splavnice ima palača na kojoj je u drugom katu bas-reljef Meštrovićev.* U istom se stilu nabrajaju ostale zgrade oko trga kao i trgovine i zgrade u osam ulica koje se ulijevaju na trg.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 54-58) prostor Trga bana Jelačića opisuje u pet natuknica: **Trg bana Jelačića**, Gradska štedionica, Kaptolska ljekarna sv. Marije, Jugoslavenska banka d. d. Zagreb te Zakladna bolnica. U prvoj natuknici riječ je o povijesti trga od vremena kada je na tome mjestu bila Šošarska ulica pa Manduševac i Harmica te naposljetku Jelačićev trg. Na sredini trga, na mjestu gdje se nalazi ban Jelačić, nalazila se nekad zidana kuća s četirima sobama i jednim zatvorom. Tu su bili smješteni straža, tržno nadzorništvo te tijelo koje je vrbovalo vojnike kada vojna dužnost još nije bila obvezna. Po banu Jelačiću trg je nazvan 1850. godine, a u njega se slijeva sedam ulica, *ali opet tako diskretno, da se to ni ne osjeća, već izgleda da su Duga ulica, Jurišićeva ulica, a naročito Ilica prirodni nastavak Jelačićeva trga.* (Srkulj, 1928: 55). **Gradska štedionica** na istočnoj strani trga osnovana je 1914. godine sa zadatkom da jeftinim zajmovima potakne građevnu djelatnost, a dobitak upotrijebi za promicanje općih narodnih i dobrotvornih institucija grada Zagreba. Do godine 1928. kada je tiskan ovaj vodič

bila je izgrađena samo polovica njezine zgrade. **Kaptolska ljekarna** sv. Marije osnovana je 1599. godine na Kaptolu, odnosno Opatovini gdje je ostala smještena do 1920. godine kada se zbog regulacije Dolca premjestila na Jelačićev trg te se planira da će ondje ostati do 1930. godine kada će se ponovo preseliti u palaču na Dolcu. Ljekarna je poznata širom Hrvatske zbog *svojih prokušanih, pučkih i domaćih lijekova za ljude i blago*. Južna je strana trga idealna za velegradske **kavane** s pretprostorom u koji se mogu smjestiti tri reda stolova, *a da još uvijek ostane dovoljno prostora za onaj živahni promet, što se ujutro odvija na trgu, a podvečer u šetnji između Ilice i Zrinjevca* (Srkulj: 1928: 56). Tu je Felbinger 1828. za željezara Pavla Hatza sagradio krasnu dvokatnicu na čijem se krovu nalazi deset centi težak Merkur lijevan u Maria Zellu. Susjednu, Priesterovu palaču, koju je Felbinger napravio za sebe, autor je nazvao najljepšom kućom staroga Zagreba zbog pilastara koji joj raščlanjuju fasadu i izrazito finih ornamenata. Sve su te palače bile uređene kao kavane, a od triju ostala je samo jedna, Velika kavana koja će ubrzo nestati i prepustiti mjesto velikome *Waaren-Hausu* (hrv. robnoj kući). Nekoć je ta kavana bila sjecište privrednika te su se u njoj, dok još nije bilo burze, odvijali trgovački poslovi. Sada je sjedište trgovaca u trgovačkom domu do Gradske štedionice, a politički se život odvija u klupskim prostorijama pojedinih stranaka. Poslovanje **Jugoslavenske banke d. d.**, Zagreb opisuje se kratko za razliku od **Zakladne bolnice** koja se još uvijek nalazila na uglu Ilice i Trga bana Jelačića iako je već bilo sigurno da će odseliti na Bijeničku cestu. Bolnica je građena od 1792. do 1804. i predana je na upravu milosrdnoj braći koju su Zagrepčani zvali *palencegeri* (njem. *Barmherzige Brüder*). Fasada je bolnice bila jednostavna u skladu s načinom gradnje s kraja XVIII. I početka XIX. Stoljeća. Zagreb je prije te imao tri bolnice, gradsku u Dugoj ulici, malu bolnicu Kaptol Pod zidom te u Vlaškoj ulici biskupsku. Za vrijeme Austro-turskog rata (1787. – 1791.) harale su mnoge zarazne bolesti, posebice tifus. Mnogobrojni su seljaci došli u grad tražeći pomoć u bolnicama koje su bile prepune pa se umiralo po štagljevima. Zbog toga je zagrebački veliki župan Nikola pl. Škrlec potaknuo biskupa i Kaptol da izgrade tu bolnicu. Najviše je sudjelovao grad koji je darovao zemljište i novac. Bolnica je na početku imala 32 kreveta da bi ih do 1918. imala 800. Do 1854. tu je bila ubožnica, a do 1880. i umobolnica. Sjeverna strana trga izgrađena je kasnije, nakon 1882. do kada su se tamo nalazile stare kuće. Prva je izgrađena Wasserthalova kuća (br. 13) na istočnom dijelu, a druga na zapadnom obitelji Pongrac (br. 3). Od secesijskih se kuća ističu Popovićeve kuća (br. 6) *s nakitom od tamnih brončanih vijenaca na mramornoj ploči* te kuća dra. Radoa (br. 7). *Najnezgrapnija* je kuća Elsa fluid do gradske štedionice koja se upravo preuređivala.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (Maričić, 1934: 7), osim spomenika **banu Jelačiću**, spominju se palače različitih stilova koje trg okružuju i čine skladnu cjelinu. Posebno se ističu Gradska štedionica u kojoj se nalazila trokatna kavana, gradski podrum i moderni *Grill room*, a na uglu kod ulaza u Ilicu i velegradski hotel Milinov. Moderne nove palače sagrađene su na mjestu gdje je donedavno stajala Zakladna bolnica milosrdne braće.

4.10. Ilica

4.10.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U Baedekerovim se vodičima užurbana **Ilica** (engl. *The busy Ilica*) prvi put spominje u izdanju iz 1891. godine (Baedeker, 354), a u sljedećim utvrđenim izdanjima, (Baedeker, 1896: 386) (Baedeker, 1903: 464) uz Frankopansku, naziva se jednom od dviju glavnih zagrebačkih ulica: *the chief street in Agram*¹¹⁷ i *Von hier durch die Frankopanska und die belebte Ilica, die Hauptverkehrsader der Stadt*¹¹⁸. U vodičima iz 1911. i 1913. Ilica je izgubila epitete kojima je opisana te se uz Frankopansku samo navodi kao put kojim se od Sveučilišnog trga dolazi natrag na Jelačićev trg: *Von der Universität durch die Frankopanska ulica und die Ilica (S. 518) zum Jelačić Platz zurück*¹¹⁹ (Baedeker, 1913: 519).

Vodiči 2a i 2b: A. Heksch u najstarijem utvrđenom vodiču, Hartlebenovu iz 1883. Ilicu ne spominje, a Bella Alföldi (1900: 238) naziva ju glavnom zagrebačkom ulicom u kojoj su se koncentrirale gradske trgovine.

Vodiči 3a – 3c: Nepoznati domaći autor prvog izdanja Woerlova vodiča ([1885]: 9) naziva ju glavnim zagrebačkim prometištem zbog čega *evo vidiš u njoj dućan do dućana*. Isti se opis ponavlja i u idućim Woerlovim izdanjima, u sljedećem se trgovine hvale kao elegantne (1896: 13), a u posljednjem se spominju restorani i hoteli (1908: 26).

¹¹⁷ Glavna zagrebačka ulica. (autoričin prijevod)

¹¹⁸ Odavde kroz Frankopansku i živahnu Ilicu, glavnu prometnu žilu grada. (autoričin prijevod)

¹¹⁹ Od Sveučilišta kroz Frankopansku i Ilicu natrag do Jelačićevog trga. (autoričin prijevod)

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Najstariji utvrđeni vodiči domaćeg autora, hrvatski *Vodić* [!] *po Zagrebu i njegovoj okolici* te njegov njemački ekvivalent ([Lukšić], 1891: 19-20; Lukšić, 1891: 20) **Ilicu** opisuju gotovo na isti način što još jednom potvrđuje pretpostavku da je riječ o vodičima istog autora. Naziva se najznamenitijom, najduljom i najživahnijom ulicom grada koja prelazi u državnu cestu što vodi u Zagorje i Štajersku. U toj ulici ima 250 kuća u kojima živi 8 000 ljudi, odnosno jedna petina Zagrepčana. Opisuje se donji dio Ilice na čijem se početku, na uglu s Jelačićevim trgom, nalazila velika trokatnica u vlasništvu podnačelnika grada Zagreba, g. Stankovića. U njoj se nalazila knjižara u čijoj su nakladi tiskana oba Lukšićeva vodiča – Lav. Hartman (Kugli i Deutsch). Navodi se da je riječ o najvećoj nakladnoj knjižari i trgovini umjetnina i *skladbotvorina koja se može usporediti s najboljim knjižarama u monarhiji: Svaki stranac nalazi ovdje najpriyatniji susret, uztreba li mu savjeta ili ubaviesti*. Od ranog jutra do večeri tom ulicom prolazi mnoštvo svijeta što joj daje takvu živost kao da je glavna ulica nekog većeg svjetskog grada. Vrhunac je zanimljivosti život ulice uvečer, *kad njom prolazi i šeće sva sila odličnoga svijeta iz svih slojeva društva. To je vječni Corso mladjega naraštaja. A ako stranac želi da si napase oči pogledom na liepi sviet neka se prošeće pod večer Ilicom, pa će vidjeti krasni spol Zagreba. Tu šeću gospodje i djevojke i mladji ljudi. Imade medju krasoticami sva sila ljepušavih, dražestnih milih lišca Hrvatica* (s.n., 1891?: 20). Njemačka inačica ovoga vodiča, također, iznimno slično, hvali izgled Zagrepčanki koje navečer šeću Ilicom: *Dem Fremden fallen die eleganten Toiletten der jungen Damen auf, besonders aber deren seltene Anmuth. Viele sind geradezu schön, die meisten hübsch*¹²⁰. (Lukšić, 1891?: 20)

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 4; 1892b: 16) **Ilicu** opisuje kao glavnu prometnu žilu grada u kojoj se nalaze lijepe trgovine i glavna svratišta pa ju zajedno s Jelačićevim trgom preporučuje kao obvezne za posjet jer se tu ujutro može vidjeti vrea sajma i slikovite seljačke nošnje iz okolice, *a navečer dobrani broj zagrebačkih ljepotica*. U njemačkoj je inačici autor pojačao prizor komentarom: (...) *und Abends, wenn zur Zeit des Korso, ein reicher Damenflor die Strasse belebt, und feurige Augensterne dem schönen Bilde besonderen Glanz verliehen* (hrv. ... i navečer, kada dame u velikom broju ožive ulicu te toj lijepoj slici svojim vatrenim očima daju poseban sjaj).

¹²⁰ Stranac će primijetiti toalete mladih dama te posebice njihov poseban šarm. Mnoge su izrazito lijepe, a većina zgodne.

Vodič 6: D. Lihl (1897: 26-28) glavnu ulicu Zagreba naziva mjestom gdje pulsira javni život grada i koja je središte prometa i trgovine. Ona je navečer, kada je toplo, najfrekventnija gradska šetnica i sastajalište (Njem. *das Stelldichein*) zagrebačkog društva. **Ilica** vodi prema zapadnom dijelu grada te ga povezuje državnom cestom s granicom Cislajtanijske, Kranjske i Štajerske. Na početku, odnosno na uglu s Jelačićevim trgom, raširila se velika zgrada bolnice Milosrdne braće u čijem se središnjem dijelu nalazi isusovačka crkva. Od te se zgrade pa sve do Preradovićeve protegla prizemnica u kojoj se uz Ilicu nalazi nekoliko privatnih stanova. To se planira rušiti i na tom će se mjestu izgraditi velike stambene zgrade. Između Margaretske i Preradovićeve ulice nalazi se zgrada srpsko-pravoslavne crkvene općine, a u njoj se nalazi ikonostas koji valja vidjeti. Ovdje je nekoć stajala crkva sv. Margarete te uz nju primitivne kućice koje su s crkvom činile predgrađe nekoć utvrđenog Agrama. Duž Ilice nalaze se mnogobrojne trgovine zbog čijeg ukusnog uređenja i opremljenosti njihovih skladišta kao i bogatog izbora te kvalitete robe koju nude *City Agram* ostavlja dojam velegrada. U ulici se nalazi mnogo gostionica, banaka, mjenjačnica, fotografa, Diana kupelj, više kavana, restorana, knjižara itd.

Vodič 7: U dvojezičnome vodiču (1900: 41) **Ilica** se koristi kao ishodišna točka za opis lokacija na zapadnoj strani grada te nepoznati autor iz nje izlazi i u nju se više puta vraća te ju opisuje na putu od Jelačićeva trga prema državnoj cesti. U ovome vodiču lokacije nisu smještene u natuknice, nego je ogled grada, iako linearan, cjeloviti tekst. Dio Ilice koji se proteže do Mesničke i Frankopanske te ulice koje iz nje vode prema jugu pravo je središte javnog života Zagreba. Spominju se najveći novčani zavodi koji se tu nalaze, krasne i ukusne trgovine koje su se tu nanizale, uredništva dnevnih novina, elegantna svratišta i krasne kavane. Ukratko se objašnjava kako je ulica dobila ime, odnosno kako se misli da ga je dobila, a to je po ilovači *mada ta hipoteza nije svestrano priznata* (s.n.: 1900: 43). Ilica je najljepša navečer, osobito zimi prije početka kazališnih predstava (s.n.: 1900: 43):

Onda vrve sjajno rasvijetljeni hodnici množtvom svieta, koji se kraj također sijajućih dućana šeće, čavrljajući i pozabavljajući se, tako da od govora ljudskog katkad i umukne zvonjava tramwayskih konja i štropot kola. A sve to mora na stranca da učini velegradski utisak, tim više što čuje kojekakvih jezika, jer makar da je Zagreb poznat sa dobrog hrvatstva svojih gradjana, Ilica ipak biva time, što se u njoj stranci najviše skupljaju, internacionalnom, kosmopolitskom.

Palača I. hrvatske štedionice, koja je bila dovršena godinu prije, naziva se najznamenitijom zgradom u Ilici te se hvali njezina velebnost, kupole, staklom pokriven prolaz te oktagon u kojem se nalaze mnogobrojne trgovine. Iz Ilice se potom skreće na Preradovićev trg, *na kojem se nalazi grčko-iztočna crkva na istom mjestu gdje je prije 1865. godine stajala prastara katolička crkva sv. Margarete*. Potom slijedi Gundulićeva ulica kojom se dolazi do Botaničkog vrta, a njega radi bogatstva na svakojakom tropičnom i subtropičnom bilju kao radi veoma ukusnog uredjaja, nijedan stranac ne bi smio propustiti. Spominje se i zgrada hrv. zemaljskog glazbenog zavoda u kojem je *mного vrstnih učitelja i umjetnika dovršilo svoje nauke, te koji si je sa svojih vanredno liepih i uspjelih produkcija stekao na daleko glas*. Svečano ga je otvorilo Njeg. Veličanstvo naš kralj, a u zavodu još uvijek djeluje i danas slavljeni maestro Ivan pl. Zajc. (s.n., 1900: 44). Gornju od donje Ilice dijeli spomenik „starca Milovana“, *dičnog hrvatskog pjesnika Andrije Kačića-Miošića*. Dalje se opisuje ne tako živahna gornja Ilica, odnosno spominju se vojarna kraljevića Rudolfa, *kojoj je god. 1888. blagopokojni priestolonasljednik položio temeljni kamen*. Dalje cesta i tramvaj vode do kolodvora južne željeznice, vinarije, Dioničke pivovare, zaseoka sv. Duh s crkvicom, sve do Sljemena i ruševina Medvedgrada.

Vodič 8: U reklamnome vodiču iz 1906. godine **Ilica** je također polazišna točka u koju se autor više puta vraća. Prvi se put spominje nakon opisa Jelačićeva trga: *Na početku Ilice pozdravlja nas – još uvijek nažalost – bolnica milosrdne braće, koja će naskoro biti odstranjena, te će tako nestati najveće nakaze inače liepe Ilice* (s.n.: 11). Do bolnice stoji velebna palača prve hrvatske štedionice, *a u njoj imade raznih dučana; ciela Ilica opće je dučan* [!]. Na desnoj strani, prekoputa štedionice, nalazi se *poznata i dobro posjećivana trgovina cipela Heisingera, nasljednika D. Grgurovića*. Ona se u vodiču toplo preporučuje, *a najbolja joj je reklama stari renome i uvijek izvrsna roba*. Na istoj strani, uz palaču je štedionice zgrada srpske pravoslavne općine koja se proteže u tri ulice. Tu u Margaretskoj ulici nalazi se crkva iste općine, a na uglu s Preradovićevom trgovina suhomesnatim proizvodima G. Neihardta koja postoji već 30 godina, ima novu i modernu tvornicu, *može najbolje zadovoljiti svima naručbama te se preporuča najbolje*. Uz nju je zlatar i urar Franjo Schöller koji je posao utemeljio prije sedam godina, ali ga je u tom kratkom vremenu lijepo unaprijedio što je najbolja preporuka vlasnika *koji je ujedno i domaći sin*. U Bregovitoj ulici nalazi se uspinjača, a nekoliko koraka od te ulice stoji trgovina odijela M. Neumann, jedna od najstarijih tvrtki koja je osnovana 1845. te se iz Zagreba razgranala po svim većim gradovima *ciela monarkije*. Uz nju nalazi se trgovina suncobrana i kišobrana Jul. Arbanasa koja se hvali kao stari i dobar posao u kojem se samo najbolja roba može dobiti (s.n., 1906: 15). Na uglu s Gundulićevom nalazi se posao J. Hlavke,

jedine tvornice kirurških i medicinskih instrumenata u Hrvatskoj koja najdostojnije zastupa tu granu posla. Za gospođe i gospođice zanimljivo, dvije kuće dalje, na broju 33 nalazi se „Nobiliar parfumerija“ *gdje imade velik izbor najboljih i najfinijih u tu struku spadajućih stvari* (1906: 18). Za one koji žele lijepe razglednice, odmah pored, nalazi se papirnica gosp. A. Brusine; *čestiti ovaj i poduzetni trgovac daje si mnogo truda izdavanjem i prodavanjem razglednica domaćeg proizvoda, ali mu rad silno otežava nesolidna vanjska utakmica. Treba zato ovakvoga pregaoca što bolje poduprijeti, da domaći proizvod pobiedi.* (s.n., 1906: 18). Za sve trgovce koji se spominju u vodiču je i po jedna reklama koja zauzima cijelu stranicu.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 40; 1922: 32) **Ilicu** opisuje u natuknici o Jelačićevu trgu. U potonjem izdanju opis je Ilice skraćen, od gotovo cijele stranice na nekoliko rečenica. Izostavljene su pojedinačne gostionice Car Austrijski, Grand hotel, Lovački rog, Hotel Royal (Prukner) te kavane Corso i Bauer, a zadržani su samo palača gradske štedionice i spomenik fra. Andriji Kačiću-Miošiću, *našemu učenomu narodnomu pjevaču*. Isto je tako ispušten opis živahnosti koja u ulici vlada: *Je li čudo kad ovdje sviet vrvi kao u mravinjaku, kad si uvijek u pogibli da te koturaš, motocikl ili motor, kola ili tramvaj kod prielaza ne pogaze, kad valja paziti da ti buka, žamor ili kihot ljudskog mravinjaka sluha ne otme* (1906: 40).

Vodič 10: U vodiču pisanome u povodu svesokolskog sleta 1911. **Ilica** se naziva najduljom, najživahnijom ulicom, srcem grada i gradskim korzom, osobito ujutro i navečer, a strancu život i promet Ilice pruža velegradski dojam. Spominje se otmjen gradski svijet koji se tu zabavlja i šeće pod sjajnim električnim i plinskim svjetlom uz sjajne izloge različite robe uz veliku buku kola, viku kočijaša i zvonjavu električnog tramvaja. To je ulica u kojoj se nalaze najveće trgovine, novčani zavodi i otmjena svratišta. Osim palača banaka, ponovo se spominju *establisementi*, među kojima se posebno ističe kavana Corso, vlasništvo B. Kastla koja se nalazila na uglu s Gundulićevom ulicom. Značajan je prostor u vodiču posvećen toj kavani i tekstom i fotografijama. Na čak sedam stranica i isto toliko fotografija opisuju se detaljno svi njezini sadržaji te se osim vrhunske usluge hvali i njezina unutrašnjost. Na početku ovoga vodiča, odnosno na podnaslovnoj stranici, nalazi se i pečat kavane Corso koji sugerira da je taj primjerak bio vlasništvo dotične kavane. S obzirom na to da je od svih zagrebačkih lokacija najviše mjesta u ovoj publikaciji zauzela upravo ta kavana, moguće je da je njezin vlasnik naručitelj ovoga vodiča te je svesokolski slet pokušao iskoristiti za njezinu promidžbu.

Vodič 11: Vereš **Ilicu** opisuje na šaljiv način pa tu *najškakljiviju zagrebačku žilicu* naziva opasnom za svakoga iznad šezdeset godina (Vereš, 1911: 20):

Osobito je opasna Ilica po danu za one koji slave sretno položene ispite i za sve one koji se radi sličnih uzroka ne mogu pouzdati u vlastite noge, jer takav čovjek, kad uđe sa Jelačićevog trga u Ilicu kao čovjek, na Pejačevićevu¹²¹ trgu taj mora izaći kao „faširani šnici“.

Ruga se i s prodavačima sladoleda čiju odjeću uspoređuje s gradskim pometačima s kojima ih se lako može zamijeniti. Spominju se i neke trgovine, primjerice ona manufakturne i pomodne robe P. Nikolića koji *oblači sav pomodni Zagreb*:

Ako vidiš u Zagrebu koju damu s najmodernijim kostimom iz engleske ili francuske tkanine, ili iz lionske svile, baršuna, batista itd., tada znaj da je sve to kupljeno kod P. Nikolića.

Strani i domaći supruzi savjetuju se da Ilicu izbjegavaju jer u cijelom Zagrebu nema toliko *bakcila žepne tuberkuloze* kao u Ilici. Vereš se ruga i s pekarom Guthardom koji je podjednako krupan, crn, a možda i tečan kao njegov kruh. Doduše, prema Verešu, za mlade i stare supruge nije nimalo opasan. Hvale se dvije trgovine, Geresdorfer na broju 26 i knjižara Lav Hartmann na broju 30, prekoputa kavane Corso. U prvoj se za malen novac mogu dobiti sve vrste muških šešira za odrasle i djecu koji su domaći proizvodi. *Prastari dućan* Lav Hartmann ima u istoj kući veliku radionicu s najmodernijim tiskarskim i knjigoveškim strojevima, *pa ako stranac hoće, na povratku kući, razveseliti svoje, neka se potrudi do Hartmannove knjižare, gdje će za jeftin novac biti puna šaka brade!* (Vereš, 1911: 24). U Ilici se može vidjeti koga dugo nisi vidio, ali i Mariju Alfonz Šterna, *vrstu izražavača zagrebačkog javnog mijenja*. On je, prema Verešu, nakon bana i gradskog načelnika najpoznatija ličnost u Zagrebu, ali i *vodja zagrebačke ubožnice te najodržljiviji borac protiv loše supe u ubožnici. On u ostalom u ubožnici samo zimuje, dok ljetuje u cijelom Zagrebu* (Vereš, 1911: 21).

¹²¹ Današnji Britanski trg.

4.10.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora/nakladnika iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodič 13: H. Jackson (1935: 19) u svojem šturome vodiču naziva ju glavnom zagrebačkom ulicom koja je široka i prometna te se u njoj nalazi beskonačan niz trgovina i banaka te poglavito kavana.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 16-17) nakon Jelačićeva trga u posebnoj natuknici opisuje *najvažniju i najprometniju ulicu koja se proteže od Jelačićevog trga do gradske medje kod Črnomerca*. Dugačka je do tri kilometra i u njoj se nalaze *najljepši dućani* [!], *i mnogo bankovnih zavoda, a na njezinom kraju najveće i najljepše vojarne*. Spominju se i najveličanstvenija zgrada Ilice, Prva hrvatska štedionica, palača Eskomptne banke te palača Kreditne banke. U neposrednoj blizini, u Margaretskoj ulici, nalazi se srpsko-pravoslavna crkva sv. Probraženja koja stoji na mjestu nekadašnje katoličke crkve sv. Margarete koja je bila sagrađena oko 1334. godine. Na raskršću Ilice i Mesničke stoji spomenik Andrije Kačića-Miošića koji je izradio domaći umjetnik Ivan Rendić 1891. godine. Bojničić potom objašnjava kako je Ilica dobila ime. Naime, u najstarije vrijeme zvala se Varoška Nova Ves, a od XV. stoljeća Ilica. Ime je dobila po ilovačkom potoku Ilica koji izvira u podnožju vinorodnog brda istog imena, u blizini kapele sv. Roka. Taj potok tekao je dolinom Ilički dol, među brdima, a onda ispod južnog obronka brda Grič. U vrijeme pisanja ovoga vodiča pri kopanju temelja za kuće u Ilici pronalazili su se tragovi korita tog potoka, a kod kopanja temelja za zvonik pravoslavne crkve iskopan je kljun broda što prema Bojničiću dokazuje da je u prastaro doba uz Ilicu tekla rijeka Sava.

Vodič 15: U vodiču City Bara **Ilica** se opisuje kao ulica s brojnim bankama i uglednim trgovinama u kojoj se svaku večer sastaje elegantna publika u šetnji, *a obilje lijepih žena i djevojaka odaje nam da se već nalazimo na jugu Europe*.

Vodič 16: Modrić (1927: 24-25) **Ilicu**, Istočno-pravoslavnu crkvu i hrvatski glazbeni zavod opisuje u zasebnim natuknicama. Ovdje će se opisati zajedno. **Ilica** je najdulja i najživahnija ulica koja je dobila *ime po potoku Ilici, koji je primao vodu od potoka Ilice ispod vinorodnog brda Ilice, gdje je danas Rokov Perivoj*. Najprometnija je od Jelačićeva do Pejačevićeva trga, a tu je centar trgovine i bankarstva Zagreba, Hrvatske i cijele države. *Gusti redovi najukusnije*

urešenih izloga i bogato opremljenih trgovačkih kuća redaju se jedan pored drugoga i dijele izmjenično dragocjeni prostor sa obilno razasutim bankovnim zavodima. Spominju se Prva hrvatska štedionica i zakladna bolnica koja će se premjestiti na *shodnije mjesto*. Na mjestu **istočno-pravoslavne crkve** još 1334. bila je katolička crkva sv. Margarete. Ona je 1795. godine prodana istočno-pravoslavnoj općini koja ju je srušila i na njezinome mjestu izgradila crkvu u bizantinskom slogu. Hvali se krasni željezni pozlaćeni ikonostas, djelo domaćeg bravara A. Mesića. Kada su se kopali temelji za zvonik, iskopan je kljun od broda što je dokaz da je u prastaro vrijeme tu morala teći Sava. **Hrvatski glazbeni zavod** u Gundulićevoj 6a osnovan je 1827. godine, zvao se „privatno glazbeno društvo za unapređenje glazbene umjetnosti“, a 1861. proglašen je zemaljskim zavodom. U tom su zavodu radili najveći hrvatski skladatelji, Vatroslav Lisinski i Ivan pl. Zajc. Hrvatski se glazbeni život okreće oko toga zavoda u kojem se redovito održavaju koncerti domaćih i stranih umjetnika i to u zgradi koja je sagrađena 1876., a proširena 1895. U zgradi se nalazi i Državna muzička akademija koja je osnovana 1829. godine kao glazbena škola privatno-glazbenog društva, a podignuta je na visoko glazbeno učilište, odnosno konzervatorij, 1916. godine. Državnoj upravi predana je 1920. godine.

Vodiči 12a i 12b i vodiči 18a i 18b: U Taubovim vodičima ([Dragomanović], 1928c: 100) i u vodiču Društva za promet stranaca ([Dragomanović]1928b: 15) na njemačkom jeziku opis je Ilice isti, dok je u hrvatskom predlošku potonjeg ([Dragomanović], 1928a: 14) on nešto opširniji. U Taubovu je opisana kao najvažnija prometnica. Proteže se na tri kilometra, u njoj se nalaze banke, trgovine, hoteli, restorani i kavane, a danju i noću vrvi intenzivnim i pulsirajućim životom. Ulice koje od srednjeg dijela Ilice skreću prema sjeveru vode prema dražesnim sljemenskim padinama koje su prošarane ukusnim vilama s lijepim vrtovima i promenadama. U hrvatskoj je inačici i upozorenje da su promet i vrevica cijeli dan u Ilici ogromni, a više puta zbog mnogobrojnih vozila i opasan.

Vodiči 19a – 19c: Šenoin (1928: 24) je vodič telegrafski:

Od Jelačićevoga t. [!] na zapad vodi Ilica, od t. zapadne gradske granice ima Ilica 3.5 km, a 280 kuća: ona je uz Jelačićev t. najživlja u. u gradu, a sva je puna najraznovrstnijih [!] dućana: na sjevernoj je strani trgovački dom Kästner & Öhler, nješto [!] dalje vodi u Gornji grad Bregovita u. i parna uspinjača.

Vodiči 20a – 20i: U višejezičnome vodiču (Maričić, 1934: 15) također se posebno, u ulici u kojoj se nižu najveće trgovine raznih struka, spominje najveća trgovačka kuća na Balkanu

Kästner i Öhler, građena u stilu velikih svjetskih magazina. Taj se opis nalazi samo u dijelu vodiča na hrvatskom jeziku.

Srkulj (1928: 58-64) prostor Ilice opisuje u sedamnaest natuknica. To su, nakon uvodnog dijela naslovljenog Ilica, palača Prve hrvatske štedionice, poslovnica Jugoslavenske eskomptne i hipotekarne banke s mjenjačnicom, Prva hrvatska štedionica Zagreb, Croatia osiguravajuća zadruga Zagreb, Srpsko-pravoslavna crkvena općina, Tipografija, Zagrebačka uspinjača, Hrvatska sveopća kreditna banka, Glazbeni zavod, Knjižara St. Kugli, palača Prve hrvatske obrtne banke, spomenik fra Andrije Kačića-Miošića, hotel Prukner, Trg bana Pejačevića (Britanski trg), Umjetnička akademija, Bolnica milosrdnih sestara te Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada. U uvodu se navodi da **Ilica** od gradske granice kod Črnomerca do Jelačićeva trga ima 3,5 kilometra, a staro je naselje iz XIV. stoljeća kada se zvala Nova varoška ves, za razliku od Nove vesi i Vlaške vesi. Budući da su je početkom XV. stoljeća zvali Lončarska ves, autor zaključuje da su tu stanovali lončari što je povezano s imenom Ilica. Ono dolazi od potoka Ilica koji je izvirao podno brda Ilica na kojem se nalazila crkvice sv. Roka. Ilica se dijeli na gornju i donju, odnosno gornja se proteže od Črnomerca do Pejačevićeva trga, a donja od Pejačevićeva do Jelačićeva trga. U donjoj se Ilici nalaze najveće kuće koje se pretvaraju u palače, banke, industrijska poduzeća, velike trgovine s prekrasnim portalima i izlozima. Posebno se hvali najmlađa palača, ona tvrtke Kastner i Öhler, velikog „Waarenhaus“ (hrv. robna kuća). Tu se odvija najveći promet, a navečer se ulica pretvara u „corso“ mladoga svijeta. Od iduća četiri novčarska zavoda, **Prva hrvatska štedionica te Croatia osiguravajuća zadruga** opisuju se nešto detaljnije jer je riječ o domaćim društvima s dugom tradicijom. Kada je riječ o **srpsko-pravoslavnoj crkvenoj općini**, navodi se da je zgradu općine projektirao Felbinger te da je parohijalna crkva sv. Preobraženja izgrađena 1866. godine na mjestu nekadašnje crkve sv. Margarete koja je bila župna crkva još 1334. Pored nje nalazilo se groblje za Gričane koji su umrli izvan njegovih zidina. Trg oko crkve služio je za izvršavanje smrtne kazne sve do 1774. kada su tu zbog grabeža obješena dvojica vojnika. Godine 1792. tu je crkvicu s grobljem kupila pravoslavna općina te ju je preuredila u crkvu. sv. Preobraženja. Ona je 1866. srušena da bi se na njezinu mjestu izgradila crkva u bizantskom slogu. Autor hvali ikonostas, djelo zagrebačkog bravara A. Mesića. Na Preradovićevu se trgu spominju veliko tiskarsko poduzeće Tipografija, koje tiska gotovo sve dnevne novine, te lijepa palača dr. Siebenschneidera. Zagrebačka uspinjača u Bregovitoj ulici, izgrađena 1898., spaja Donji i Gornji grad. U Gundulićevoj, koju autor naziva monotonom, nalazi se nekoliko lijepih palača. To su palača Kreditne banke s *najljepšom kavanom zagrebačkom „Corso“ građenu u stilu*

*secesionističkom te dvije kuće od nje **Glazbeni zavod** (Srkulj: 1928: 61). Glazbu su počeli njegovati isusovci kada su doselili u Zagreb 1606. godine, a autor u vezi s građanima komentira:*

Da li je glazba i izvan kolegija isusovačkog njegovana ne znamo, ali znajući visoki kulturni niveau hrvatskoga plemstva, svećenstva i građanstva, njegovala se ona sigurno i u obiteljima i na zabavama. Ne će biti zgorega ako istaknemo, da su prvu vojničku glazbu u Evropi imali Trenkovi panduri.

Sustavno se, unutar institucije, glazbom nitko nije bavio do vremena biskupa Maksimilijana Vrhovca (1787. – 1827.) čiji je dvor bio sjecište kulturnog života grada Zagreba. Sačuvana je njegova korespondencija s mnogim domaćim i stranim učenjacima i književnicima. Prvi je u prvostolnici postavio koraliste laike 1788. godine, a oni su pored službe u crkvi obučavali druge glazbi. Do godine 1803. biskup je imao šest glazbenika koje je znao „posuditi“ drugim velikašima i dostojanstvenicima. Glazbeni je život u prvim desetljećima 19. stoljeća bio vrlo živahan pa je tako bio pripremljen teren za osnivanje glazbenog društva. Glazbenik Ivan Padovec osnovao je Zagrebački sekstet koji se sastajao u kući trgovca Đure Popovića gdje su se priređivale manje glazbene zabave. Tu se rodila zamisao da se osnuje privatno glazbeno društvo *Musikverein* koje je kasnije postalo *Društvo blagoglasja*. Biskup Vrhovac, prepošt Alagović te kanonik Sermage prihvatili su tu zamisao te je tako društvo osnovano, a kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće potvrdilo mu je pravila koja su bila napisana na njemačkom jeziku. Godine 1829. otvorena je glazbena škola iz koje se razvio Narodni zemaljski glazbeni zavod 1861., a od njega Kraljevska muzička akademija 1920. godine. Prvi dio zgrade zavoda podignulo je glazbeno društvo 1876. godine, a drugi dio 1895. godine. **Kuglijevu knjižaru** u Ilici 30, prekoputa kavane „Corso“ Srkulj naziva najstarijom i najvećom knjižarom na cijelom slavenskom jugu. Utemeljena je 1795. da bi se 1852. godine stopila s tiskarom i knjižarom preporoditelja Ljudevita Gaja. Autor hvali izdavačku aktivnost te knjižare koja je do 1927. godine izdala više od 3 900 nakladničkih djela i 510 glazbenih kompozicija o vlastitu trošku. Posebna se pozornost posvećuje pedagoškim učilima za škole, glazbenim izdanjima i umjetničkom obrtu. Osim beletristike, nude se i znanstvene i stručne knjige iz svih grana znanosti na svim *kulturnim* jezicima. Knjižara ima vlastitu modernu tiskaru, knjigovežnicu i tvornicu papirne konfekcije. Osim knjižare, postoji i papirnica te veletrgovina papirom i pisaćim priborom. Knjižara zapošljava 100 namještenika te korespondira na engleskom, francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Potom se putnike informira o tome da će ondje naći *zemljovidne karte, putne vodiče* [!] i *autokarte*, dobiti sve najnovije informacije i upute te

se knjižara preporučuje za razgled. **Spomenik fra Andriji Kačiću-Miošiću** podsjeća na starca Milovana koji je opjevao najljepše stranice naše povijesti. Djelo je Ivana Rendića i kopija je istog kakav je podignut u Kačićevoj rodnoj Makarskoj 1890. godine. Polovicu troška pokrila je gradska općina, a polovicu građanstvo. Natuknica je o **Hotelu Prukner** kratka. Hvali se njegov interijer i eksterijer, a ime mu je sada Hotel Royal. **Trg bana Pejačevića (Britanski trg)** prije se zvao Ilički trg ili Mali plac. Nabrajaju se ulice koje se u njega ulijevaju te spominju Pantovčak i Josipovac na kojem se nalazi sirotište baruna Eduarda Jelačića. Slijedi **Umjetnička akademija** na broju 85. koja je započela s radom kao privatna slikarska škola Čikoš-Crnčić da bi 1907. godine kao umjetnička škola bila pretvorena u javni državni institut i spojena s tečajem za kiparstvo koji je do tada bio u sastavu obrtne škole. Nakon toga škola se povećavala pa je 1909. bila pretvorena u visoki zavod za umjetničku akademiju, ali: *još uvijek nema onaj rang akademije, premda pruža na području likovne umjetnosti svojim gojenicima istu, ako ne i veću naobrazbu od vanjskih akademija* (Srkulj: 1928: 64). Nakon Akademije kratko se opisuje **bolnica milosrdnih sestara** koju su izgradile sestre kada je stara, u Ilici 83, postala premala. U njoj se nalazi i primaljska škola te bolnica ima oko 1000 kreveta. Hvali se **pivovara** s lijepom baščom i velikom restauracijom. Nakon navođenja njezina financijskog stanja nabrajaju se vrste piva koje se u tvornici proizvode. To su bili izložbeno Ožujsko pivo, *dvostrukoslavno* Jelačić pivo te Jubilarno Tomislav pivo i više vrsta slada za pekare. Tvornica zapošljava oko 300 radnika. U Srkuljevim stranim vodičima iz iste godine većina je natuknica skraćena, najviše ona o Glazbenom zavodu, a nekoliko ih je u potpunosti izostavljeno, i to o Hotelu Prukner, Umjetničkoj akademiji i bolnici Sv. Duh. U izdanjima iz 1930. i 1936. godine tekst je također skraćen te su iste natuknice izostavljene.

4.11. Trg Republike Hrvatske (Sajmište/Sveučilišni trg/Wilsonov trg/Trg kralja Aleksandra Karađorđevića) i Ulica Vjekoslava Klaića (Jelisavina ulica/ Ulica I/ Ulica 29. listopada 1918.)

4.11.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U Baedekerovim se vodičima opis ovoga trga iz izdanja u izdanje nadopunjuje. U najstarijem vodiču (1887: 352) pronalazi se samo informacija o tome da je Zagreb sjedište Sveučilištu koje je osnovano 1874. godine, ali nema podatka o tome gdje se to sjedište točno nalazi. Već u sljedećem vodiču (1891: 354) doznaje se da se zapadno od Akademije,

Kukovićevom ulicom, prolazeći uz jedinu protestantsku crkvu u Hrvatskoj, dolazi na Sajmište na čijoj se sjevernoj strani nalazi lijepa zgrada (engl. *handsome building*) Sveučilišta Franje Josipa. U izdanju iz 1900. godine prvi se put spominje novo ime trga (Baedeker: 397), odnosno Sveučilišni trg na čijoj se sredini izdiže kazalište u kojem se od rujna do svibnja održavaju predstave na hrvatskome jeziku, a na njegovoj istočnoj strani nalazi se Poljoprivredna zadruga. U najstarijem utvrđenom njemačkom izdanju (1903: 462) postoji podatak da je protestantsku crkvu izgradio Bollé, a kazalište na Sveučilišnom trgu Helmer i Fellner. U vodiču iz 1905. opis trga isti je kao u onome iz 1900. što znači da je u njemačkom izdanju bilo informacija kojih nema u engleskom. U posljednjem engleskom vodiču (1911: 534) spominju se Fernkornov spomenik sv. Jurju koji je tu u međuvremenu premješten, Industrijska škola sa zanimljivim zbirkama, a na jugozapadu Muzej za obrt i Hrvatski sokol. U posljednjem vodiču pred sam rat (1913: 518), kojem je predložak njemački vodič, dodan je Zdenac života Ivana Meštrovića te je detaljnije opisan postav Muzeja za umjetnost i obrt.

Vodiči 2a i 2b: U Hartlebenovu vodiču (Heksch, 1883: 52) najavljuje se selidba Sveučilišta s Gornjeg grada u Donji, i to u tadašnju tvornicu duhana koja će se preurediti za novu svrhu. U sljedećem izdanju Alföldi (1900: 238) spominje Sveučilišni trg na koji se dolazi Kukovićevom ulicom, a na kojem se nalazi zgrada Sveučilišta Franje Josipa osnovanog 1874. godine. Tu se još nalaze Učiteljski dom, pjevačko društvo Kolo i sportsko društvo Hrvatski sokol, a svi su smješteni u lijepim zgradama.

Vodiči 3a – 3c: U najstarijem vodiču Lea Woerla, ([1885]: 9) istim putem, Kukovićevom ulicom uz evangeličku crkvu, prvu i jedinu u Hrvatskoj, koja je izgrađena 1884. godine *kićenim gotskim slogom*, dolazi se na **Sajmište**. Na istočnoj strani toga trga **nalazi se zgrada Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva** s dvama paviljonima za izložbe i lijepim vrtom koji ju odvaja od trga. Na sjevernoj je strani **zgrada Sveučilišta Franje Josipa** otvorena 1874. godine. Građena je *ozbiljnim romanskim slogom* jer je bila namijenjena za bolnicu, a *budući* [!] *da je četiri sprata visoka i dugačka pročelja, imponuje oku kad ju gleda*. Na južnoj se strani Sajmišta nalaze lijepe kuće **pjevačkog i jačilačkog društva (Kola i Hrvatskog sokola)**, a na zapadnoj počinje drvećem okružen novi prilaz koji vodi na kolodvor. U sljedećem izdanju (1896: 13) postojeći se opis ažurira te je, uz navedeno, promijenjeno ime trga u Sveučilišni, dodana je i nova zgrada **Hrvatskog zemaljskog kazališta**, a na zapadnoj strani **Obrtna škola**. Na jugu je Trg Khuena Héderváry ja s **Donjogradskom gimnazijom**, muškom realnom gimnazijom, ženskom obrtnom školom i nastavničkim domom. U petom izdanju (1908: 26) raskošno

renesansno kazalište pripisuje se Helmeru i Fellneru, a prvi se put spominje **Školski muzej** koji se nalazio u **Učiteljskom domu** te se naziva jednim od prvih i najbogatijih u Austro-Ugarskoj monarhiji kao i **Šumarska akademija** koja se nalazila na tadašnjem jugoistočnom uglu Trga Khuena Héderváry ja koji se nadovezivao na Sveučilišni trg.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U vodičima tiskanima 1891. godine na hrvatskom i njemačkom jeziku ([Lukšić]: 41; Lukšić: 37-38) opis je **Sveučilišnog trga** isti. To je najveći zagrebački trg na kojem je te, 1891., godine hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo održalo jubilarnu izložbu. Na osnovi toga podatka, odnosno navedene godine koja se nalazi samo u hrvatskoj inačici, ovaj je vodič datiran. Njegov njemački prijevod, kao što je već utvrđeno, potpisuje Abel Lukšić, a on je za razliku od hrvatskog predloška datiran u tu istu 1891. godinu. Kako se navodi, taj je trg najzanimljivija točka grada Zagreba zbog krasnih zgrada koje ga okružuju, a posvećene su *što znanosti, i umjetnosti, što napretku, umjetnomu obrtu, humanitetu, plemenitim zabavam i sportovom*. Tu je, kako autor tvrdi, zastupljeno gotovo sve što u sebi spajaju sedam muza. Sitnijim tiskom te su zgrade opisane nešto detaljnije. Na sjeveru se trga nalazi **liepa sgrada prvoga hrvatskoga sveučilišta**, *štono nosi ime Njeg. Veličanstva kralja Franje Josipa I.*, a otvorena je 1874. godine. Sagrađena je u ozbiljnom romanskom slogu, ima dvokatno pročelje i imponantna je visinom i duljinom te ispred ima dvostruke pristupne stube i lijep perivoj. U prizemlju se nalazi kraljevska sveučilišna knjižnica, rektorat i kvestura, na prvome katu pravni, a na drugome filozofski fakultet. Na istočnoj je strani **zgrada Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva** koje je utemeljeno 1842. godine s dvama izložbenim paviljonima, a do nje je palača Učiteljskog doma. Na južnoj se strani nalaze zgrade **Pjevačkog društva Kolo** te do nje i **Hrvatskog sokola**. Dalje južno dobrovoljno je **Vatrogasno društvo**, a zapadno je **Kr. obrtna škola s obrtnim muzejom**. Na uglu Trga i Frankopanske ulice uzdiže se imponantna zgrada **Narodnih novina**, a pored nje vodoskok okružen krasnim nasadima koji ju lijepo ukrašavaju. Navečer, kada je osvjetljen električnim svjetlom, trg je *upravo čaroban*.

Vodiči 5a i 5b: Sedam je natuknica u kojima Hudovski opisuje zgrade s adresom **Sveučilišnog trga** (1892: 46- 50). To su: Učiteljski dom, Kolo, Hrvatski sokol, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, Vatrogasno spremište, Kr. zemaljska obrtna škola i Sveučilište Franje Josipa I. **Učiteljski dom** (Sveučilišni trg 3) sagradio je savez osnovan 1885. godine kada su mu se pridružila sva hrvatska učiteljska društva radi unaprjeđivanja školskih i vlastitih interesa. Kako bi imali mjesto na kojem će se sastajati, čitaonicu i knjižnicu te prenoćište za članove

kada dođu u Zagreb, savez je podigao kuću na uglu Kukovićeve i Sveučilišnog trga s troškom od 100 000 forinti. *Ta liepa, velika i dvokatna sgrada sagrađena je u modernom slogu, a ukrašena je kipovi [!] od kamena nad srednjim rizalitom.* (Hudovski, 1892: 46) Savez ima 715 članova i 40 488 forinti imovine uložene u zgradu. **Pjevačko društvo Kolo** (Sveučilišni trg 4) utemeljeno je 1862. sa svrhom da njeguje hrvatske pjesme i pjevanje uopće. Društvo organizira koncerte i plesne zabave u dvorani vlastite zgrade koja je izgrađena 1884. godine s troškom od 54 000 forinti na zemlji koju mu je poklonila općina. Društvo ima 818 članova i 42 358 forinti imovine. Da bi ilustrirao ozbiljnost s kojom društvo pristupa svojem radu, autor navodi da se među koncertima koje je ono održalo ističu Verdijev *Requiem* te Mascagnijeva opera *Cavalleria rusticana*. **Društvo Hrvatski sokol** (Sveučilišni trg 5) osnovano je 1874. godine sa svrhom promicanja tjelovježbe. Ima veliku dvoranu s galerijom i nalazi se u kući koja sa zgradom pjevačkog društva Kolo čini jednu cjelinu na način da oba društva mogu koristiti cijelu zgradu za plesne, glazbene i ostale zabave. Zgrada je sagrađena 1882. godine s troškom od 43 000 forinti na zemljištu koje je poklonila gradska općina. Društvo broji 800 članova i raspolaže sa 16 000 forinti imovine. **Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo** (Sveučilišni trg 2) utemeljeno je 1841. godine na poticaj biskupa Jurja Haulika koji mu je bio i prvi predsjednik. Djelovati je počelo osnutkom „pokušališta“ [rasadnika] za koje je zemljište dobilo od biskupa Haulika, potom su utemeljene podružnice te je započelo izdavanje *Mjesečnog lista hrvatsko-slavonskog [!] gospodarskog društva* koji je od 1852. kao *Gospodarski list* izlazio jednom tjedno. Od godine 1872. počinje se izdavati jeftini časopis za puk *Seoski gospodar*. Društvo ima i *uzorno uređjeno pokušalište* (Hudovski, 1892: 47) na Mlinskoj cesti koje je nabavljeno 1855. godine, a 1878. sagrađena je zgrada na Sveučilišnom trgu, također na zemljištu dobivenom od gradske općine. Zgrada ima dva kata, sa svake strane po jedan izložbeni paviljon te lijepi vrt s prednje strane. Društvo ima 52 podružnice i 8 549 članova. Iz rasadnika se razrašiljaju plemenite voćke i loze te je ono uspješno u svim granama gospodarstva, ratarstvu, voćarstvu, vinogradarstvu, pčelarstvu te uz potporu zemlje i stočarstvu, odnosno razdiobi bikova plemenite pasmine. Zaslugom društva utemeljen je gospodarski školski zavod u Križevcima 1860. godine, zemaljske uzorne pivnice (1884.) i „podkivačke“ škole u Zagrebu (1886.). Društvo priređuje izložbe, a posebno se hvali jubilarna izložba održana 1891. godine u povodu 50. obljetnice osnutka društva koja je unaprijedila narodno gospodarstvo. **Vatrogasno spremište** (Sveučilišni trg 8) sagrađila je gradska općina 1885. godine s troškom od 23 000 forinti i predala ga je dobrovoljnom vatrogasnom društvu. Zgradu se planira proširiti i izgraditi stambene prostore za radnički stalež. U spremište se mogu smjestiti tri gasiteljska voda i šest konja, a u njemu stanuje upravitelj. Društvo je osnovano 1870. godine i ima 680 članova, a

organizirano je prema najvišim standardima, raspolaže najmodernijom opremom i na izvrsnom je glasu. Društveni našastar [inventar] vrijedi 22 336 forinti, imovina 1891. godine iznosi 6252 forinte, a društvo ima i blagajnu s 4602 forinte za bolesnike, nemoćnike, udovice i siročad.

Kraljevska zemaljska obrtna škola (Sveučilišni trg 10) ustrojena je 1882. godine za stručnu poduku u obrtima, a 1889. godine proglašena je zemaljskim zavodom. Škola ima dva odjela, radionice za naučnike (šegrte) i produžnu školu za pomoćnike (kalfe, djetiče). U šegrte se primaju dječaci od 12 do 15 godina koji su završili bar nižu pučku školu. Obuka je teorijska i praktična, traje četiri godine te se završetkom stječe svjedodžba za obrtničkog pomoćnika (djetića, kalfe). Drugom je odjelu zadatak završenim djetićima pružiti priliku da upotpune stečena znanja i osposobi ih za samostalan rad. I tu je obuka praktična i teorijska, a traje 4 do 6 semestara. Tko završi četiri polugodišta, stječe diplomu ispitanog palira ili poslovođe. Tko završi još dva te položi majstorski ispit, dobiva diplomu ispitanog majstora. Osim navedenog, na zavodu postoje i javne strukovne *risaone* gdje se održavaju javna predavanja. U vrijeme kad je pisan ovaj vodič postojala je samo škola za naučnike, dok se škola za pomoćnike otvorila 1892. godine. Škola za naučnike imala je radionice za bravariju, stolariju, tokariju, klesariju, drvo- i kameno-kiparstvo, lončarstvo, pećarstvo te keramijsko-dekorativno slikarstvo. Postoji i internat, a učiteljsko se osoblje sastoji od ravnatelja, učitelja i prefekta te poslovođa i pomagača u radionicama, dok učenika ima 120. U sklopu škole postoji i muzej za umjetnost i obrt kojemu je cilj promicati naobrazbu izlaganjem najboljih zbirki umjetničkih i umjetničko-obrtnih predmeta. Muzej je osnovalo zagrebačko društvo za umjetnost i obrt ono je bilo osnovano 1879. godine nakon čega ga je poklonilo zavodu. Godine 1890. društvo je imalo 71 člana i 6 000 forinti imovine. U muzeju se nalaze tekstilni predmeti, tehnički proizvodi od drva, kamena i kosti, metalno-tehnički proizvodi, sadreni odljevi i zbirka oružja. Na početku je bila smještena u iznajmljenom prostoru na Dolcu, a kasnije u Ilici, da bi se sada nalazila u vlastitoj prekrasnoj zgradi na Sveučilišnom trgu čiju je izgradnju s troškom od 242 954 forinte financirala država. Zgrada je građena u slogu njemačke renesanse po nacrtima njezina ravnatelja Hermanna Bolléa.

Sveučilište Franje Josipa (Sveučilišni trg 10) opisano je tekstom i fotografijom. Biskup Josip Juraj Strossmayer dao je 50 000 forinti za utemeljenje zaklade koja bi za cilj imala osnovati Sveučilište u Zagrebu. To je naišlo na velik odaziv u narodu pa je sveučilišna zaklada 1891. godine raspolagala s 538 324 forinti. Kraljevska zemaljska vlada priznala je potrebu za osnutkom sveučilišta u Kraljevini Hrvatskoj Slavoniji i Dalmaciji koja se najbolje zrcalila u izdašnim prilozima svih slojeva pučanstva te je 1872. godine pred sabor iznijela zakonsku osnovu po kojoj bi se osnovalo Sveučilište Franje Josipa I. s državoslovnim, bogoslovnim i mudroslovnim fakultetom. Sveučilište je svečano otvoreno 19. listopada 1874. godine, a

nadopunjeno je farmaceutskim tečajem 1882. godine. Učiteljsko se osoblje sastoji od rektora magnifika, 25 redovnih i 6 izvanrednih profesora, 2 honorarna i 3 privatna docenta, 2 namjestna profesora i 5 učitelja živih jezika. Godine 1890./91. u zimskom je semestru bilo 429, a u ljetnom 383 studenta. Pred sveučilišnom se zgradom nalazi osobito lijep nasad, a sama zgrada rađena je 1855. godine u ozbiljnom romanskom slogu za opću javnu bolnicu. Koristila se 1864. godine za prvu dalmatinsku, hrvatsku i slavonsku izložbu te za jubilarnu izložbu hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, nešto kasnije i za vojarnu, a kasnije dulje vrijeme za tvornicu duhana. Godine 1882. u nju se iz velike zgrade gimnazije na Katarinskom trgu preselilo sveučilište. Sveučilište ima sve potrebne kabinete, *kemički* laboratorij na Akademijском trgu, Botanički vrt koje se u to vrijeme uređivao. Autor tvrdi da će taj vrt biti ures grada otvoren općinstvu. Zavod ima i knjižnicu koja potječe od isusovaca, a kroz vrijeme je nadopunjivana zahvaljujući donacijama države i obvezom da se u nju polažu sve novotiskane knjige pa sada ima 80 000 svezaka.

Vodič 6: Dragutin Lihl (1897: 33-35) **Sveučilišni trg** opisuje u pet kratkih natuknica: Zemaljsko nacionalno kazalište, Sveučilište Franje Josipa, Kolo, Hrvatski sokol i Zemaljska obrtna škola. Prvo što na trgu upada u oči jest nova zgrada **nacionalnog kazališta** koja je izgrađena prema nacrtima arhitekata Helmera i Fellnera. Okružena je lijepim nasadima, a svečano je otvorena 14. listopada 1895. u prisutnosti Njegova Veličanstva, cara i kralja Franje Josipa I. Sjeverno od kazališta nalazi se zgrada Sveučilišta Franje Josipa koje je osnovano 1874. godine i sastoji se od Teološkog, Pravnog i Filozofskog fakulteta, dok se osnivanje Medicinskog fakulteta planira nešto kasnije. Na istočnoj se strani nalazi palača **Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva** koje se zalaže za unaprjeđenje hrvatske poljoprivrede i **Učiteljski dom** koji iznajmljuje svoje prostore za stanovanje te pomaže siročadi i izdaje školske knjige. Do Učiteljskog doma nalazi se evangelička crkva sa župnim uredom, a prekoputa nje tvornica plina koja grad opskrbljuje plinskom rasvjetom. Na južnoj se strani trga nalazi dopadljiva zgrada od cigle u vlasništvu **Hrvatskog pjevačkog društva Kolo** i sportskog društva **Hrvatski sokol**. U prizemlju dijela zgrade koji pripada Kolu nalazi se restauracija, na prvome katu koncertna dvorana i prostorije za probe. U dijelu zgrade sokola jedna je jedina velika sala koja u pravilu služi tjelovježbi, a prilikom svečanosti poveže se s dijelom zgrade Kola i služi kao plesna sala. Tu se također održavaju koncerti pjevačkog društva, ostali koncerti, balovi i zabave, posebice za karnevala. Na istočnoj [!] se strani trga nalazi Zemaljska obrtna škola kojoj je zadatak obrazovati marljive obrtnike, a raspolaže svom potrebnom opremom, prostorijama, radionicama i atelijerima.

Vodič 7: U dvojezičnome vodiču nepoznatog autora (1900: 45-46) iz Ilice se Frankopanskom dolazi do Sveučilišnog trga i Trga Khuena Héderváry ja koji se na njega nadovezuje, a oni se *punim pravom mogu nazvati trgovima umjetnosti i znanosti*. Usred trga koji je još prije 15 godina služio kao sajmište stoji *krasna zgrada Hrv. zemaljskog kazališta u renaissance-slogu koju je otvorio i svrsi predao dne 14. listopada 1895. naš preljubljeni vladar i kralj* (s.n., 1900: 45). Na sjevernoj strani trga stoji zgrada **Sveučilišta Franje Josipa I.** koje je otvoreno 1873., a u zgradu koja je bila namijenjena zemaljskoj bolnici doselilo je nakon potresa 1881. godine. Na zapadnoj su strani kr. obrtna škola. Na južnoj je strani zgrada Hrvatskog sokola koja dijeli trg od budućeg zapadnog perivoja, a on sada služi kao klizalište. Na **Trgu bana Khuena Héderváry ja**, uz obrtnu školu, nalaze se kr. ženska stručna škola i kr. učiteljska škola, a najljepša je srednjoškolska zgrada u koju su smješteni donjogradska viša gimnazija, viša realna gimnazija i viša trgovačka škola. Preko trga od srednjoškolske zgrade nalazi se Šumarska akademija.

Vodič 8: Prema reklamnome vodiču (s.n., 1906: 24-25), **Sveučilišni trg** ima ponajviše zgrada vrijednih pozornosti. To su **Sveučilište Franje Josipa**, obrtna škola, ženska stručna škola, učiteljska preparandija te monumentalna zgrada gimnazije, realke, i trgovačke akademije. Preko puta obrtne škole nalazi se **Trgovačka obrtna komora** i Muzej koji vrijedi posjetiti *obilnog, poučnog i liepog uredjenja radi* (s.n., 1906: 24). Na istočnoj je strani **Učiteljski dom** i zgrada gospodarskog društva. *Nasred trga stoji najljepši ures njegov – naše hrvatsko kazalište; liepo je izvana, raskošno iznutra, valja ga svakako posjetiti* (s.n., 1906: 25).

Vodiči 9a i 9b: Vjekoslav Novotni (1906: 24-25) Sveučilišni, odnosno Wilsonov trg (1922: 23-24) naziva pravim učilišnim trgom. Opis započinje sjevernom stranom gdje se nalazi *naše sveučilište, naša „Alma“ otvorena g. 1874. vječnom zaslugom u prvom redu biskupa Strossmayera*. Na istočnoj su strani dom **Gospodarskog društva** i **Učiteljski dom, trudna briga naših vrljih učitelja**. Na zapadnoj strani i u cijeloj Jelisavinoj ulici (Novotni, 1906: 24), odnosno Ulici I (Novotni, 1922: 23) ima više srednjih i strukovnih zavoda. Tu su obrtna škola, stručna škola, ženska stručna škola, muška učiteljska škola s vježbaonom te u monumentalnoj zgradi dostojnoj najvećih gradova, donjogradska gimnazija, realna gimnazija i trgovačka viša škola. S istočne se strane gdje je i pročelje te zgrade protežu prekrasni nasadi. *Kako vanjština te zgrade udara u oči svojim ogromnim i strogim slogom, tako te i njegov nutarnji raspored, ustroj i bogato naučno i umjetničko lice začaruju* (Novotni, 1906: 24; 1922: 24). Ta je zgrada podignuta 1895. godine, u vrijeme kada je nastavni predstojnik bio Isidor Kršnjavi. Na južnoj

se strani diže **Hrvatski dom**, zgrada sokola utemeljenog prije 44 godine koja je i dom najstarijeg hrvatskog Pjevačkog društva **Kolo**, osnovanog prije 60 godina. U inačici vodiča iz 1922. godine autor potom navodi da se na Wilsonovu trgu nalazi **kip sv. Jurja** koji je kardinal Haulik prvobitno bio nabavio za Maksimir. Na sredini trga umiljato i milo glavu diže **Hrvatsko zemaljsko kazalište**, dom umjetnosti dovršen 1895. godine čiji su graditelji bili Helmer i Fellner. *Ne treba reći, da vanjskoj milini umjetničkoga sloga odgovara i nutarnja gradnja, u kojoj valja da se napose istakne historijski zastor, što ga je naslikao poznati naš slikar, Vlaho Bukovac* (Novotni, 1906: 24-25; 1922: 24). Potom se nabrajaju sve ulice koje se ulijevaju u taj trg.

Vodič 10: Vodič napisan u povodu svesokolskog sleta 1911. godine **Sveučilišni trg** naziva jednim od najljepših zagrebačkih trgova gdje se na okupu nalaze svi znanstveni i prosvjetni zavodi. Na sjevernoj strani nalazi se **sveučilišna zgrada** ispred koje je mali perivoj s nasadima i lijepim drvećem. Sveučilište je osnovano na poticaj i s potporom biskupa Strossmayera, a 1872. godine donesen je zakon o osnutku sveučilišta koje je svečano otvoreno 19. listopada 1874. godine. Sveučilište ima tri fakulteta, Bogoslovni, Pravo- i Državoslovni te Mudroslovni, a uz njih i Farmaceutski tečaj, Šumsku akademiju i Geodetski tečaj. Godišnje studira 1300 studenata, a knjižnica raspolaže s 500 000 knjiga među kojima, osim izvanredno rijetkih, ima i inkunabula hrvatske književne produkcije. Knjižnica potječe još od isusovaca i bila je spojena s pravoslavnom akademijom. U sveučilišnoj zgradi nalaze se prostorije zbora liječnika kraljevine Hrvatske i Slavonije i Pravničkog društva. Zgrada je izgrađena 1855. godine u romanskom slogu za opću javnu bolnicu, no to nikada nije postala. Neko je vrijeme u njoj bila smještena vojska, a kasnije i tvornica duhana, da bi se 1882. godine iz zgrade gornjogradske gimnazije u nju preselilo sveučilište. U sredini se trga nalazi zgrada **Kr. hrv. narodnog kazališta** koja je urešena stupovima i okružena lijepim nasadima kraj kojih stoji Fernkornov spomenik sv. Jurja. Zgrada je sagrađena 1895. godine po nacrtima bečkih dvorskih savjetnika Helmera i Fellnera, a gradnju su izveli dvorski graditelji Hönigsberg i Deutsch iz Zagreba u stilu bogate renesanse. Zgrada može primiti 1 300 posjetitelja, a njeguju se drama, opera i opereta, posebice hrvatskih i slavenskih autora, ali i klasična kao i moderna djela ostalih naroda. Unutrašnjost je zgrade raskošna, a krasi ju i prekrasni zastor prof. Vlaha Bukovca te slike na stropu Ivana Tišova. Na istočnoj strani trga nalazi se zgrada **Hrv. gospodarskog društva**, lijevo je Sveučilišna kavana, a desno ugledni **Učiteljski dom** koji su sagradili Hönigsberg i Deutsch. U zgradi djeluju hrvatski pedagoški književni zbor, savez hrvatskih učiteljskih društava, učiteljska čitaonica, štedovna zadruga, udruga učiteljica i učiteljski muzej s bogatom zbirkom

učila i školskih predmeta. Na južnom je dijelu **Hrvatski dom** građen u narodnom slogu. U njemu je velika dvorana **Hrvatskog sokola** te prostorije i vrt **Pjevačkog društva Kolo**. Na južnom pročelju, prema zapadu, nalazi se palača **Trgovačke obrtne komore** i trgovačko-obrtnog muzeja. Zgrada je izgrađena 1903. godine u stilu bečke secesije po nacrtima dvorskih graditelja Hönigsberga i Deutscha. Na desnoj i zapadnoj strani trga podiže se zgrada **Zemaljske obrtne škole** građene u stilu staro-njemačke renesanse po nacrtima ravnatelja te škole Hermanna Bollèa. Pored obrtne škole nalazi se internat za obrtni pomladak, graditeljska škola, **Zemaljski umjetno-obrtni muzej** i prostorije hrv. društva umjetnosti. Umjetno-obrtni muzej obiluje obrtnim proizvodima domaćeg i stranog podrijetla te raspolaže prekrasnom i rijetkom zbirkom domaće tekstilne industrije. Strancima se posebice preporučuje razgled zbirke ženskog veziva i ostalog ručnog rada koji su izradile seljakinje iz različitih dijelova Hrvatske. Na zapadnoj se strani trga nalazi **školski predio** za koji autor tvrdi da je zagrebački *Quartier latin*.¹²² Tu se nalaze stručna škola, obrtna škola, muška učiteljska škola, a na **Trgu grofa Héderváry ja** nalazi se ogromna moderna **zgrada Donjogradske gimnazije**, Realne gimnazije, i Više trgovačke škole s igralištem na kojem se održavaju nogometne utakmice. Potom se navode ulice koje od Sveučilišnog trga vode prema zapadu, a posebno se detaljno opisuje Sanatorij u tadašnjoj Jelisavinoj ulici, danas Klaićevoj. U ovome vodiču, kao što je navedeno, nisu numerirane stranice.

4.11.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 18-20; 1924: 18-20) ne opisuje sam **Wilsonov trg**, nego u trima odvojenim natuknicama opisuje znamenitosti na njemu. To su **Narodno kazalište**, kip sv. Jurja i Kraljevsko sveučilište S.H.S. Prema Bojničiću (1922: 18; 1924: 18), kazališne su se predstave na njemačkom jeziku davale već krajem 18. stoljeća u palači baruna Raucha u Kapucinskoj ulici br. 7. General barun Pejačević kasnije je uredio kazalište u Demetrovoj ulici u palači prirodoslovnog muzeja gdje je ostalo do 1834. godine. Te iste godine zagrebački građanin Krsto Stanković dao je na zemljištu nekadašnje zagrebačke vijećnice sagraditi novo kazalište koje je od 1852. postalo vlasništvo države. Na početku su i ovdje predstave bile na

¹²² Autor ovdje Zagreb uspoređuje s Parizom, odnosno Sveučilišni trg s Latinskom četvrti u kojoj se nalazi sveučilište *Sorbonne* i koja se smatra kulturnim i intelektualnim središtem Pariza.

njemačkom jeziku, do 10. srpnja 1840. kada je održana prva predstava na hrvatskom jeziku te se od tada računa povijest hrvatskog kazališta. U staroj je zgradi ostalo do 1895. kada je preselilo u palaču na Wilsonovu trgu koju su za tri godine sagradili bečki arhitekti Helmer i Fellner. Bojničić ističe da je to kazalište *najodličnija kulturna institucija svoje vrsti na čitavom slavenskom jugu*. Ono njeguje dramu i operu *te njegovom umjetničkom djelovanju ne može ni oštar sudija prigovarati* (Bojničić, 1922: 19). *Na vrlo nezgodnom mjestu*, između Obrtne škole i Trgovačke komore, nalazi se Fernkornov **spomenik sv. Jurja** koji je 1867. kupio biskup Haulik. Najprije je stajao na Maksimiru, a kasnije pred Kemijskim laboratorijem na Akademijском trgu. **Kraljevsko sveučilište S.H.S.** nalazi se na Wilsonovu trgu u zgradi koja je bila namijenjena za opću javnu bolnicu, međutim to nije nikada ostvareno. Neko se vrijeme upotrebljavala za izložbe pa za vojarnu, a najdulje je bila tvornica duhana. Godine 1882. u nju je premješteno Sveučilište koje je prije bilo smješteno u zgradi gornjogradske gimnazije na Katarinskom trgu. Sveučilište su utemeljili jezuiti kao akademiju, a potvrdio ju je kralj Leopold 1669. godine. Zakonskim člankom sabora akademija je pretvorena u sveučilište 1872., a ono je službeno otvoreno 19. listopada 1874. godine.

Vodič 15: U vodiču City Bara iz Jurišićeve ovaj se trg još uvijek naziva Sveučilišnim iako mu je nakon rata ime bilo promijenjeno u Wilsonov. Na njemu se ističe monumentalna zgrada Hrvatskog narodnog kazališta koje je dovršeno 1895. godine u nazočnosti kralja koji se ne imenuje. Iste je godine dovršena i zgrada Donjogradske gimnazije u kojoj se nalaze četiri učilišta s preko 2000 učenika. Od javnih zgrada koje ga okružuju spominju se palača Trgovačko-obrtničke komore s bogatim muzejom, Šumarska akademija, Obrtna škola, zgrada Hrvatskog sokola, Učiteljski dom, Zemaljsko gospodarsko društvo, Zemaljsku tiskaru te Sveučilište Kraljevine SHS s 3000 slušača kao i nedavno izgrađena Sveučilišna biblioteka koje se nalazi nedaleko od Trga.

Vodič 16: Šest je natuknica u vodiču Jose Modrića (1927: 41-46) s adresom Wilsonova trga: Sveučilište, Obrtna škola, Odio za umjetnost i umjetni obrt Hrvatskog narodnog muzeja, Kip sv. Jurja, Hrvatsko zemaljsko kazalište i Hrvatski sokol. Prva, o **Sveučilištu**, započinje poviješću njegova osnutka. Do 17. stoljeća nije bilo potrebe za osnutkom sveučilišta u Hrvatskoj jer je naša omladina studirala na stranim gdje su uglavnom postojali posebni kolegiji za Hrvate. Prva nastojanja za osnutkom sveučilišta u Zagrebu javljaju se 1669. godine kada se htjelo tadašnju akademiju uzdignuti na razinu sveučilišta. Nažalost, to je svaki put završavalo neuspjehom *radi intriga Mađara i Nijemaca* (Modrić, 1927: 41). Najveću zaslugu za osnutak

zagrebačkog Sveučilišta ima *veliki duh* Strossmayer, biskup đakovački koji je 1860. godine predložio osnutak sveučilišta Hrvatskom saboru, utemeljivši u tu svrhu posebnu zakladu. Sav je hrvatski narod s oduševljenjem prihvatio te je dobrovoljnim prilozima iznos u zakladi značajno povećao. Sveučilište je otvoreno godine 1874. godine s Bogoslovnim, Mudroslovnim i Pravo- i Državoslovnim fakultetima. Sveučilište je 1882. godine upotpunjeno Farmaceutskim tečajem, 1919. Medicinskim i Gospodarsko-šumarskim fakultetima, 1920. Istočno-pravoslavnim bogoslovljem koje je zbog nedovoljnog broja slušača ukinuto 1924., 1925. Veterinarskim fakultetom te 1926. godine i Tehničkim fakultetom. Osim nabrojenog, postoji i Visoka komercijalna škola koje je uzvišena na razinu fakulteta. Sveučilišna zgrada izgrađena je 1855. godine u ozbiljnom romanskom slogu za bolnicu. Godina 1859. i 1866. bila je rabljena za smještaj ranjenih vojnika s ratišta, a 1864. u njoj je održana prva hrvatska izložba. Od 1868. do 1882. služila je kao tvornica duhana, a 1882. u nju je smješteno Sveučilište koje se do tada nalazilo na drugome katu gornjogradske ženske realne gimnazije na Katarinskom trgu. U zgradi su smješteni Juridički i Filozofski fakultet, dok se ostali fakulteti nalaze u posebnim zgradama na različitim lokacijama u gradu. **Državna obrtna škola** građena je 1888. godine u slogu njemačke renesanse. Škola je osnovana nešto ranije, 1882. godine te je namijenjena obrazovanju naučnika i pomoćnika u bravariji, stolariji, klesariji, kiparstvu i dekorativnom slikarstvu. Za naučnike obuka traje četiri godine, a postoji produžna škola za pomoćnike (svršene naučnike) te zanatsko-majstorski tečaj. Osim Zavoda, tu je smješten i internat. U zgradi Obrtne škole nalazi se i **Odio za umjetnost i obrt Hrvatskog narodnog muzeja**. Nekoć je bio dio Narodnog muzeja koji su osnovali ilirci te je bio smješten u arheološkom odjelu. Od godine 1888. do 1918. taj muzej pripadao je Obrtnoj školi da bi 1918. postao samostalan. Posjeduje rijetke zbirke crkvene umjetnosti, dragocjenog pokućstva i keramike. Potom se sobu po sobu opisuje postav izložbe toga muzeja i Moderne galerije slika koje su tada bile izložene na drugome katu muzeja. **Fernkornov sv. Juraj** lijevan je iz cinka 1862. za izložbu u Monaku na kojoj je dobio najviše odlikovanje. Postoji i kopija koja se nalazi u palači Montenuovo u Beču. Kip je kupio biskup Haulik 1865. godine i postavio ga je na ulaz u Maksimir. Godine 1884. spomenik je u oštećenom stanju poklonjen Jugoslavenskoj akademiji koja ga je predala gradskoj općini. Kip je bio popravljen i smješten između zgrada akademije i kemijskog laboratorija, a poslije na sadašnje mjesto. **Hrvatsko zemaljsko kazalište**, odnosno njegova *krasna zgrada* (Modrić: 1927: 44) izgrađena je 1895. u slogu kasne talijanske renesanse. Kazalište je *veoma lijepo uređeno kako izvana tako i iznutra*. Od umjetničkih se radova najviše ističe glavni kazališni zastor Preporod od Bukovca, a dvorana može primiti 1100 gledatelja. Ispred kazališta nalazi se *veoma lijep zdenac, djelo slavnog hrvatskog kipara Meštrovića*. Prve

predstave u Zagrebu održavale su se u banskim dvorima sredinom 18. stoljeća, a uprizorivalo ih je hrvatsko plemstvo na svojim zabavama. Potom su se za usku publiku u 17. i 18 stoljeću prikazivale kajkavske predstave u dječjačkoj jezuitskoj gimnaziji. Početkom 19. stoljeća postojala je u Zagrebu stalna njemačka kazališna družina koja je uglavnom održavala predstave na njemačkom jeziku, ali katkad i na hrvatskom. Zbog pomanjkanja sredstava za osnutak kazališta i domaćih glumaca, hrvatski se jezik teško probijao do pozornice. Zaslugom dr. Dimitrija Demetra, oca hrvatskog kazališta, dana 10. lipnja 1840. održana je prva predstava na hrvatskom jeziku, Kukuljevićev *Juran i Sofija*, a prva hrvatska opera *Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskog 28. ožujka 1846. godine. Zbog spomenutih razloga, one se nisu odvijale redovito, za razliku od njemačkih, *da bude 1860. godine u pravom smislu riječi istjerano po rasplamćenoj omladini* (Modrić, 1927: 45). Državna uprava preuzela je Hrvatsko kazalište 1861. godine i od tada ono djeluje neprekidno. Prvo je bilo smješteno u Kapucinskoj ulici 7 pa u Demetrovoj 1 gdje se nalazi Prirodoslovni muzej. Od 1834. do 1895. nalazilo se u zgradi gradskog poglavarstva u ulici 23. listopada 1874. [!]¹²³ br 5. Osim glavnoga kazališta, od 1924. postoji i kazalište za lakše predstave koje se nalazi na Tuškancu. **Hrvatski sokol** osnovao je liječnik dr. Fon 1874. godine po uzoru na prvi slavenski, odnosno Praški Sokol koji su osnovali Tyrš i Fügner kao protutežu pangermanizmu. *Hrvatski Sokol teži uglavnom za uzgoj duha i tijela te uščuvanje i podizanje hrvatske nacionalne svijesti.* (Modrić, 1927: 45). Za vrijeme Prvog svjetskog rata rad mu je bio zaustavljen, a 1919. godine udružio se sa srpskim i slovenskim sokolskim društvima u Jugoslavenski sokolski savez. Godine 1921. Hrvatski sokol istupio je iz jugoslavenskog saveza te je obnovljen kao Hrvatski sokol. Zgrada u kojoj se nalazi sagrađena je 1882. godine te sačinjava cjelinu sa zgradom Hrvatskog pjevačkog društva **Kolo** i arhivom Hrvatskog zemaljskog kazališta. U Zagrebu postoji deset hrvatskih sokolskih društava, a među njima su tri konjanička.

Vodič 17: U Mažuranovu vodiču (1928: 38) kazalište i trg na kojem se ono nalazi te sveučilišna knjižnica preporučuju se za četvrti dan boravka u gradu te se povezuju u cjelovitu lokaciju, a da se ne imenuju trgovi, **Trg kralja Aleksandra** i **Mažuranićev trg**, na kojima se nalaze. Zgrade se i spomenici na njima samo nabrajaju. To su Meštrovićev Zdenac života, Univerzitet, Hrvatski sokol, Tehnički fakultet te monumentalna zgrada sveučilišne biblioteke, Etnografski muzej, spomenik sv. Jurja, Obrtna škola s galerijom slika i obrtni muzej, a prema zapadu Ulicom Gjura Deželića i crkva sv. Blaža Viktora Kovačića. U vodiču se navodi da se u

¹²³ Ta se ulica zvala 23. listopada 1847. po datumu kada je hrvatski postao službeni jezik u javnoj upravi.

Sveučilišnoj biblioteci nalaze rijetki primjerci knjiga iz domaće i strane književnosti, da je etnografski muzej sa svojom zbirkom narodnih nošnji i ornamenata jedinstven u svijetu te se nabrajaju neki od izložaka u galeriji Obrtnog muzeja pri čemu se ističu dva velika slikara, Račić i Kraljević.

Vodiči 12a i 12b i vodiči 18a i 18b:

U Taubovim vodičima ([Dragomanović]1928c: 100; 1929:120) isto kao i u vodičima Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928a: 15,16; 1928b: 16, 17) opis grada završava ovim trgom, sada **Trgom kralja Aleksandra**. Opet je vidljivo da je autor tih dvaju tekstova isti. Na sredini trga nalazi se nacionalno kazalište građeno po nacrtima Fellnera i Helmera, a ispred njega *lijepi Meštrovićev Zdenac života*. Na sjevernoj strani trga nalazi se **zgrada Sveučilišta**, a na zapadnoj čitaonica **Šumarskog fakulteta, Učiteljski dom sa Školskim muzejom**. Na južnoj je strani zgrada Hrvatskog pjevačkog društva **Kolo** (osnovanog 1862. godine) i sportskog društva **Hrvatski sokol**, a na zapadnoj Tehnički fakultet, Tehnička stručna škola, kao i državna Obrtnička škola s Umjetničko-obrtnim muzejom koji vrijedi vidjeti. Od juga dvije ulice vode prema Mažuranićevom trgu, a desna od te dvije do **Etnografskog muzeja** u čijim se prostorijama čuva najvrjednije blago svih južnih Slavena, njihova nacionalna i narodna umjetnost. Sve što postoji od samih početaka povijesti južnih Slavena u umjetničkom smislu, ovdje se može pronaći oživotvoreno u izrazito velikom broju izvanredno lijepih komada. Posebne su pozornosti vrijedni predmeti koje su izradile žene (kostimi, tepisi, marame, rublje, čipka), odnosno sve ono što krase tijelo i kuću, a na kojima su najplemenitiji i najoriginalniji ornamenti u harmoniji s izobiljem različitih boja. Osim domaćih, tu su zastupljene sve svečane europske, azijske, i afričke narodne nošnje. Na Wilsonovu trgu koji se nalazio do Aleksandrovo, nalaze se **Obrtnička i Trgovačka komora**.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 30) opis grada završava **Trgom kralja Aleksandra**. Taj je trg zgrada Hrvatskog doma, odnosno **Pjevačkog društva Kolo i Hrvatskog sokola**, dijelila od Mažuranićeva trga. Dio te zgrade bili su kazališni atelijeri i knjižnica. Na istočnoj su strani trga bili **Učiteljski dom, Školski muzej**, Poljoprivredni i šumarski fakultet, a na sjeveru se od 1882. nalazilo **Sveučilište** čija je zgrada prije toga bila tvornica cigara. Tu je i **Meštrovićevo Vrelo života**, a sredinu trga zaprema **Hrvatsko zemaljsko kazalište**. Ono se detaljnije opisuje sitnijim tiskom. Izgrađeno je 1895. po nacrtima Helmera i Fellnera, a služi za opere i svečane priredbe. Na ulazu se nalaze Roksandićevo poprsje A. Fijana i Meštrovićevo S. pl. Miletića, a poznat je Bukovčev zastor *Slava Gunduliću* kao i strop s dramaturzima i glumcima I. Tišova.

Opisuje se gledalište i nabrajaju lože. Nastavlja se sitnim slovima opis unutrašnjosti i postava Obrtne škole i pripadajućeg joj muzeja.

Vodiči 20a – 20i: Stjepan Srkulj (1928: 67-82) cijelo je poglavlje u kojem se opisuje zapadna strana Lenuccijeve potkove naslovio *Kulturno središte Zagreba* (1928: 67-82). Ono obuhvaća tri trga, Kralja Aleksandra, Ivana Mažuranića i predsjednika američke unije Wilsona te jednu ulicu, Ulicu 29. listopada 1918. (današnja Klaićeva). Osim prostora i okolnih zgrada autor opisuje i **povijest obrazovanja u Zagrebu**. Najstarija je škola bila kod prvostolne crkve, na Kaptolu gdje se pouka pružala onima koji su se posvetili crkvenome životu. Tu su se obrazovala i djeca s Gradeca u vrijeme kada je on postao slobodan kraljevski grad. Obuku su prekidale stalne razmirice i borbe između Kaptola i Gradeca. Budući da su trgovina i promet zahtijevali pismene ljude, grad je 1362. godine otvorio svoju školu s jednim učiteljem koji je istovremeno bio i varoški notar. Najstarija je visoka škola bogoslovija, odnosno Teološki fakultet čiji početci sežu u kraj 12. stoljeća, odnosno 1179. godinu kada je lateranski koncil odlučio da uz svaku crkvu mora biti učitelj za naobrazbu svećenika. Taj se učitelj zvao lektor, a zadaća mu je bila podučavati čitanje, pisanje, latinski, pjevanje i bogosloviju. U početku su to bili učitelji koji su polazili parišku Sorbonu. Početkom 14. stoljeća poduka se proširila na gramatiku, retoriku, logiku i bogosloviju, a od 1578. škola se nalazila u franjevačkom samostanu na Kaptolu. Srednjih škola nije bilo sve do dolaska isusovaca 1606. godine. Samo godinu poslije, 1607. godine otvorili su prvu zagrebačku gimnaziju. Godine 1666. osim šest razreda gimnazijalaca, imali su isusovci i studij filozofije s dvama profesorima bogoslovije, a tako uređen zavod s akademijom zvao se Akademija. Kralj Leopold I. 1669. ju je godine uzvisio na razinu sveučilišta te joj je dao ista prava kakva su imala druga sveučilišta u Njemačkoj, Češkoj i Ugarskoj te je smjelo dodjeljivati akademske titule doktor, licencijat, magistar i bakalauriat. Međutim, ta prava nisu ostvarena zbog *ratova i nesporazuma s hrvatskim saborom* (Srkulj, 1928: 68). Isusovačka je akademija imala samo filozofiju i bogosloviju, a te su fakultete imali i pavlini i bijeli fratri Lepoglavi koji su 1674. godine od kralja Leopolda dobili čast dodjeljivati titule doktora teologije i filozofije te je nekoliko doktora uistinu i dobilo tu čast. Pravo i medicina studirali su se u inozemstvu, Bologni, Rimu, Beču, Pragu, Krakovu i Tirnovi u Ugarskoj. Pravni fakultet u Zagrebu osnovala je Marija Terezija 1769. godine otvorivši komercijalnu školu za političke i komercijalne znanosti. Kada je 1773. godine isusovački red ukinut, Marija Terezija uredila je njihov fakultet kao akademiju s trima fakultetima: Bogoslovnim, Filozofskim i Pravnim. Akademija je proživjela mnoge preinake dok 1874. godine nije otvoreno sveučilište. Pored osnovne škole za mušku djecu, Zagreb je imao i pučku

školu za žensku djecu. Za obrazovanje djevojčica posebno su se brinule sestre Klarise. Godine 1928. Zagreb je imao 21 javnu pučku školu i pet privatnih, visokih i srednjih škola kao nijedan drugi grad u državi, a sve su podignute prinosima hrvatskog naroda. Potom autor otvoreno izriče svoju ljutnju zbog degradacije Zagreba 1922. godine u Narodnoj skupštini kada je on izgubio svoj politički, upravni i gospodarski položaj. Tom lamentacijom završava povijest školstva u Zagrebu te započinje opis prostora. Natuknice su o zgradama s adresama navedenih triju trgova pomiješane, a za potrebe ovoga leksikona one će se rasporediti u tri cjeline, odnosno lokacije: Trg kralja Aleksandra, Mažuranićev trg i Marulićev trg.

Devet natuknica odnosi se na prostor Trga kralja Aleksandra. Prva je naslovljena **Kraljevsko sveučilište Srba, Hrvata i Slovenaca** koje je bilo smješteno na sjevernoj strani Trga kralja Aleksandra. Zgrada sveučilišta izgrađena je 1855. godine u neoromanskome slogu s namjerom da bude bolnica, a jedno je vrijeme služila kao vojarna. U njoj se 1869. održala gospodarska izložba koju je otvorio ban Šokčević. U nju se 1882. godine preselilo Hrvatsko sveučilište koje je do tada bilo smješteno u staroj zgradi Akademije na Trgu sv. Katarine gdje se kasnije, odnosno u vrijeme pisanja ovoga vodiča, nalazila Ženska realna gimnazija. Godine 1919. Sveučilište je dobilo ime Sveučilište Srba, Hrvata i Slovenaca. U zgradi su te 1928. godine još bili matica Sveučilišta, odnosno rektorat i neki dekanati, Pravni fakultet i djelomice Filozofski fakultet. Ostali su fakulteti raštrkani po cijelome gradu. Zagrebačko je sveučilište tada imalo sedam fakulteta: Bogoslovni, Filozofski, Pravnički, Medicinski, Gospodarsko-šumarski, Veterinarski i Tehnički fakultet. U zimskom semestru 1926./1927. bilo je 3874 slušača, a u ljetnom 3490. Bogoslovni, Filozofski i Pravni fakultet uređeni su kao sveučilište 1874. godine. Medicinski je fakultet otvoren 1917., a Šumarski 1898. da bi 1919. bio uređen kao Gospodarsko-šumarski. Godine 1925. osnovan je Veterinarski, a 1926. godine Tehnički fakultet. Sljedeća je natuknica **Hrvatsko zemaljsko kazalište**. Ono zaprema sredinu trga s licem prema sveučilištu, a sagrađeno je 1895. u slogu kasne talijanske renesanse. Kazalište može primiti 1100 gledatelja i *bogato je umjetnički iskićeno* (Srkulj, 1928: 69). Najljepša je umjetnina kazališni zastor Vlaha Bukovca koji predstavlja hrvatski preporod i prikazuje pjesnika Gundulića kojemu prilaze najznačajnije osobe iz doba ilirizma, a vide se i neki umjetnici. Sljedeća je kratka natuknica o **Zdencu života**, prvome Meštrovićevu djelu koje je postavljeno u Zagrebu. Na istočnoj je strani trga zgrada **Gospodarsko-šumarskog fakulteta**, prije u vlasništvu Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva koje osnovano još u doba ilirizma 1841. godine na poticaj biskupa Juraja Haulika. Društvo je djelovalo do 1923. godine kada su ga *uništili nesavjesni upravnici* (Srkulj, 1928: 70), a imalo je velike zasluge za razvoj

poljodjelstva, stočarstva, vinogradarstva i voćarstva. Zgrada je izgrađena 1878. kao dvokatnica, a treći kat koji je nadograđen 1921. nagrdio ju je. U njoj je smješten odjel Gospodarsko-šumarskog fakulteta. Potom slijedi **Učiteljski dom** (Srkulj, 1928: 70) koji je bio u vlasništvu Saveza hrvatskih učiteljskih društava. Kada je 1886. godine izgrađen za 208 935 kruna, bio je treći u Europi. Osim navedenog Saveza, tu su svoj dom pronašli Hrvatski pedagoški književni zbor, Školski muzej osnovan 1891. godine, Hrvatska učiteljska štedovna i predujmovna zadruga te Pripomoćna i posmrtna zadruga. Hrvatski učiteljski savez izišao je iz Hrvatske učiteljske zadruge za uzgoj i potporu siročadi, učitelja, učiteljica i učiteljskih udova koju je 1865. godine osnovao Ivan Filipović. Opća učiteljska skupština osnovala je 1871. godine Hrvatski pedagoško-književni zbor koji je izdavao stručni časopis *Napredak* i omladinski list *Smilje*. Hrvatski učiteljski konvikt osnovan je 1899. godine, a od 1914. zauzele su ga druge ustanove. Godine 1921. došlo je u Društvu do velikih trzavica jer se društvo podijelilo na Udruženje jugoslavenskog učiteljstva i pristaše očuvanja staroga Saveza te je došlo do borbe za vlasništvo bivšega društva koje je na kraju priznato Savezu. Sljedeća natuknica s adresom Trga kralja Aleksandra jest Državna obrtna škola. Osnovana je 1882., a državnim je zavodom proglašena 1899. godine. Škola ima dva odjeljenja, jedno za naučnike i šegrte u bravariji, stolariji, klesariji, kiparstvu i dekorativnome slikarstvu, a drugo je produžena škola za završene naučnike. Osim navedenog, u školi se održavaju i zanatsko-majstorski tečajevi. Na početku je škola bila smještena u privatnim kućama dok 1888. nije bila izgrađena krasna zgrada u slogu njemačke renesanse. Na istoj se adresi, Trg kralja Aleksandra br. 8, nalazio i **Muzej za umjetnost i umjetnički obrt** koji je osnovan poticajem *pokojnog profesora zagrebačkoga sveučilišta* Isidora Kršnjavog koji je *proživio svakojaka vremena, a stvorio je Obrtnu školu* (Srkulj, 1928: 72). Svrha je muzeja *upoznati naš svijet s tvorevinama umjetnosti i umjetnog obrta iz svijetu vremena*. Autor potom spominje neke od izložaka, posebno dva gotska oltara domaćih klesara kakve su na desetke spalili ili izbacili iz katedrale. Od njih se detaljnije opisuje oltar sv. Ladislava, remek-djelo domaćih majstora i umjetnika iz oko 1690. godine. Poseban je odjeljak posvećen zbirci pokućstva u kojem se navode važniji izložci. Iduća je natuknica kratka, a posvećena je **spomeniku sv. Jurja**. Navodi se da je smješten dosta nezgodno te da je njegov autor, Fernkorn, također izradio i spomenik banu Jelačiću. Sveti je Juraj izrađen za izložbu u Münchenu, a godine 1865. kupio ga je nadbiskup Haulik i smjestio ga je na ulazu u Maksimir gdje je, prema Srkulju, *upravo idealno smješten bio* (Srkulj, 1928: 73). No kako se kip od kositra brzo oštetio, nadbiskup ga je Mihalović poklonio Jugoslavenskoj akademiji, a ona gradu. Grad ga je popravio te ga je smjestio na Akademički trg otkud je maknut, preliven je u broncu te smješten pored kazališta. Potom slijedi **Hrvatski sokol**. U narodnome preporodu

njemačkog naroda na početku 19. stoljeća važnu su ulogu odigrala društva za tjelovježbu (njem. *Turnvereine*). Istu su ulogu češkom Sokolu namijenili Česi Tyrš i Fügner da zahvaljujući čvrstom duhu i zdravom tijelu odole pangermanskoj najezdi. Po njihovu je uzoru zagrebački liječnik dr. Fon 1874. godine osnovao Hrvatski sokol. Osim podizanja hrvatske nacionalne svijesti, Hrvatski je sokol imao zadaću podržavati slavensku ideju. Godine 1919. on se udružio sa slovenskim i srpskim društvima u Jugoslavenski sokol. Međutim, godine 1921. sva su hrvatska društva istupila iz toga saveza da bi obnovila Hrvatski sokol koji broji devet župa i 215 društava, a godine 1882. sagradio je sebi dom s velikom dvoranom i galerijama u kojima se osim vježbi održavaju i različite skupštine, plesovi i zabave. Zgrada je napravljena tako da s krilima zgrade u kojima su smješteni Zemaljski kazališni arhiv i pjevačko društvo Kolo čine harmoničnu cjelinu. **Pjevačko društvo Kolo** najstarije je zagrebačko pjevačko društvo, osnovano 1862. godine. Zgrada je podignuta 1884., a u njoj je smještena i lijepa restauracija, dvorana za zabave koja se može spojiti s dvoranom sokola te lijep vrt gdje se ljeti održavaju koncerti. Godinu prije Kolo je osvojilo nagradu na festivalu u Frankfurtu gdje je izvelo Širolin oratorij sv. Ćirila i Metoda.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (Maričić, 1934: 15) **Trg kralja Aleksandra** naziva se kulturnim dijelom grada. Ovaj se opis nalazi u dijelu vodiča na hrvatskom jeziku u kojem se nabraja što se na trgu i oko njega nalazi. U sredini je Hrvatsko narodno kazalište, na sjevernoj je strani Sveučilište, na zapadnoj Obrtna škola, a na istočnoj Poljoprivredni fakultet i Učiteljski dom. U dijelu vodiča koji je isti za sva tri jezika, hrvatskom, njemačkom i francuskom (s.n., 1934: 24, 47, 61-62) navodi se da se tu izvode opere, balet i drame, da je unutrašnjost urešena slikama I. Tišova, da glavni svečani zastor Vlaha Bukovca prikazuje prepород hrvatske umjetnosti te da se u vestibulu nalaze biste znamenitih hrvatskih kazališnih umjetnika.

4.12. Trg Franklina Delanao Roosevelta (Trg Khuena Héderváry ja/ Trg 29. listopada 1918./Wilsonov trg)

4.12.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: Kada je riječ o stranim vodičima iz razdoblja Dvojne monarhije, **Trg Khuena Héderváry ja** prvi se put spominje u petom izdanju Woerlovog vodiča (Woerl, 1906: 28) kao trg koji se nadovezuje na Sveučilišni trg, a na kojem se nalaze **Viša realna** i **Viša gimnazija** te

Viša trgovačka škola kao i **Muzej sedrenih odlijeva**. Na južnoj se strani toga trga nalazila **Šumarska akademija**.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 6: Dragutin Lihl (1897: 35) **Trg Khuena Héderváry ja** kratko opisuje u natuknici o **Ženskoj obrtnoj školi** u kojoj se održava nastava za žensku omladinu u ženskim rukotvorinama, krojenju, šivanju, izradi šešira, knjigovodstvu, kuhanju, peglanju i ostalim ženskim vještinama. Za višu žensku izobrazbu postoji djevojački licej. Prekoputa te zgrade, na istome trgu, u četverokutnoj građevini nalaze se **donjogradska Viša gimnazija**, **Viša realna gimnazija** i **Trgovačka akademija**.

Vodič 6: Ovaj trg spominje se u višejezičnom vodiču (1900: 46) tiskanom u Budimpešti kao trg koji se zajedno sa Sveučilišnim trgovom može nazvati Trgom znanosti i umjetnosti. Na njemu se nalaze **Obrtna škola**, **Kr. ženska stručna škola** te na uglu s Medulićevom **Kr. učiteljska škola**. Najljepši mu je ures srednjoškolska zgrada u koju su smješteni **donjogradska Viša gimnazija**, **Viša realna gimnazija** i **Viša trgovačka škola**. U prostoru koji okružuju tri pročelja te zgrade nalazi se **Muzej sedrenih odlijeva klasičnih umjetnina** te velika dvorana za vježbanje. Iza zgrade je klizalište, a prekoputa se nalazi Šumarska akademija.

Vodiči 9a i 9b: Vjekoslav Novotni nekoliko je rečenica posvetio ovome dijelu grada u natuknici o **Sveučilišnome** (1906: 24), odnosno **Wilsonovu** trgu (1922; 23-24). U oba vodiča on spominje zapadni dio grada i Jelisavinu, u kasnijem vodiču Ulicu I [današnju Klaićevu], kao prostor na kojem se nalazi više strukovnih zavoda, obrtna škola, stručna škola, ženska stručna škola, muška učiteljska škola te monumentalna zgrada dostojna svakog velegrada, **donjogradska Gimnazija**. Ne imenujući trg na kojem se donjogradska gimnazija nalazila, autor hvali izgled zgrade te ogroman i ozbiljan slog njezina pročelja, a isto *tako te i njegov nutarnji raspored, ustroj i bogato naučno i umjetničko lice začaruje*. Zgrada je podignuta za vrijeme nastavnog predstojnika dr. Isidora Kršnjavog 1895. godine.

Vodič 10: U vodiču pisanome za svesokolski slet nenumeriranih stranica (1911:?) trg se spominje kao sjedište donjogradske gimnazije.

4.12.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: U Modrićevu vodiču samo je jedna natuknica s adresom **Trg 29. listopada 1918.** (Modrić: 1927: 49) i to o **gimnazijalnoj palači**. Sagrađena je 1895. godine u slogu talijanske renesanse. Nakon dimenzija zgrade govori se o povijesti gimnazija u Zagrebu. Prvu su osnovali jezuiti 1606. godine na Katarinskom trgu. Kada je isusovački red raspušten 1773. godine, upravu gimnazije preuzela je država. Prva Realna gimnazija osnovana je u Zagrebu 1854., a Trgovačka 1888. godine. U ovoj palači smještene su dvije gimnazije, tri realne gimnazije, Trgovačka akademija i Komercijalna visoka škola.

Vodiči 19a – 19c: Po Šenoinu vodiču (1928: 30) razvidno je da je **Trgu 29. listopada 1918.** promijenjeno ime u **Wilsonov trg**. Na uglu s Mažuranićevim trgom nalazi se **palača Trgovačke obrtne komore** s Valdecovim figurama na pročelju i salom s portretima dotadašnjih predsjednika društva. Do nje je zgrada **Trgovačkog društva Merkur** pa **Novinarski dom**, a zapadno od njega podignuta je, 1895. godine, ogromna zgrada u kojoj su smještene sve muške srednje škole.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 77-78) je **Wilsonovu trgu** posvetio pet natuknica. To su Merkurov dom, Trgovačko-obrtnička komora, Palača srednjih škola, Tehnički fakultet i Ekonomsko-komercijalna visoka škola. Među njima je i natuknica o Visokoj pedagoškoj školi koja se nalazila na uglu Medulićeve i Ulice 29. listopada 1918. **Merkurov dom** sagradilo je 1914. godine hrvatsko trgovačko društvo za podupiranje i izobrazbu svojih članova. Društvo je i ekspozitura ureda za osiguranje radnika i intelektualnih privatnih namještenika te ima 8000 članova. **Trgovačko obrtnička-komora** osnovana je 1850. godine, a zgrada u kojoj se nalazi podignuta je 1903. godine. Prvi joj je predsjednik bio zagrebački trgovac Anastazije Popović koji je izabran na prvoj sjednici 16. veljače 1852. godine od kada je imala devet predsjednika. Pretposljednji je bio gradski načelnik Vjekoslav Heinzl (1912. – 1923.), a njega je naslijedio veliki industrijalac Vladimir Arko. Tu je i obrtničko-trgovački muzej, a u dvorani za sjednice nalazi se golema slika „Privreda“ Joze Kljakovića koja prikazuje narodnu privredu, od pomorstva i bankarstva do kućnog obrta. **Palača srednjih škola** lijepa je i velika zgrada u slogu talijanske renesanse. Pročelje joj gleda na Wilsonov trg, južno krilo na Vojničku ulicu, a sjeverno na Ulicu 29. listopada 1918. U južnome su krilu gimnazije, u sjevernom je Trgovačka akademija, a u prednjem dijelu je realna gimnazija. Zgrada je *djelo pokojnog odjelnog*

predstojnika bana Khuena Héderváry ja, dra. Ise Kršnjavoga (Srkulj, 1928: 78). Autor ističe kao zanimljivost da se uz ime bana Khuena Héderváry ja vežu najljepše i najmodernije zagrebačke zgrade. Ta gimnazija izgrađena je 1895. godine, pročelje joj je dugačko 123 metra, a svako krilo po 86. Već su temelji bili podignuti za povezivanje dvaju krila dvoranom, ali nije bilo novaca pa su zasuti. **Tehnički fakultet** utemeljio je župnik Marije Bistrice Juraj pl. Žerjavić ostavivši za tu svrhu u oporuci svoju kuću u Ulici C. Tehnička je škola od 1925. osnovana kao fakultet. **Visoka pedagoška škola** i učiteljska škola osnovana je 1919. godine da obrazuje nastavnike osnovnih škola. Uredbom iz 1920. dobila je viši tečaj za spremanje nadzornika osnovnih škola i profesora učiteljskih škola. **Ekonomsko-komercijalna visoka škola** s rangom univerziteta privremeno je smještena u sjevernom krilu palače srednjih škola. Osnovana je 1920. godine kao visoka škola za trgovinu i promet sa šest semestara, a godine 1925. pretvorena je u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu kojoj su zadatci svoje slušače pripremiti za sustavno izučavanje društvenih, ekonomskih i komercijalnih znanosti, dati im spremu za državnu službu i slobodna zvanja te ih osposobiti za komercijalne predmete na trgovačkoj akademiji. Škola ima tri državna ispita s jednim predispitom i dva strana jezika te ima pravo davati doktorate nakon napisane disertacije i položena dva stroga ispita.

U stranim vodičima iste godine izostavljene su natuknice o srednjim školama, a natuknica o palači srednjih škola skraćena je, odnosno samo je nabrojeno koja se škola u kojem njezinu krilu nalazi (Srkulj: 1928b: 47). U vodičima iz 1930. godine, hrvatskom i stranim, tekst je preuzet iz stranih vodiča iz 1928., a inačice su vodiča iz 1936. sve izjednačene te su u njima ponovo kratko opisani sada tehnički i pedagoški fakultet, a dodane su natuknice o Veterinarskom fakultetu i Zagrebačkom zboru koji te 1936. godine dobio nove, moderno uređene izložbene prostore.

4.13. Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića i Marulićev trg (Zapadni perivoj)

4.13.1. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Mažuranićev je trg imenovan 1909. godine, a Marulićev je trg nominalno odvojen od Mažuranićeva trga 1928. godine. U većini vodiča pisanih do tada ovaj se prostor opisuje kao jedan. Kako je veći broj vodiča napisan upravo 1928., neki od njih već bilježe tu promjenu pa

se po tome može pretpostaviti koji su vodiči iz 1928. godine pisani prije, a koji nakon imenovanja Marulićeva trga kao odvojenog od Mažuranićeva. U Mažuranovu se vodiču iz 1928. prvi put spominje Marulićev trg kao i u stranim vodičima Stjepana Srkulja izdanih iste godine.

Vodiči 14 a i 14b: Budući da je Mažuranićev trg dobio ime 1909. godine, prvi ga, kada je riječ o raspoloživom korpusu, pod tim imenom spominje tadašnji ravnatelj arhiva Bojničić (1922: 22-23). U natuknici o njemu opisuje se **Kraljevska sveučilišna biblioteka** čija je tadašnja adresa bila Mažuranićev trg. Bojničić hvali veličanstvenu zgradu, *građenu i uređenu po najboljim i najnovijim uzorcima* (Bojničić, 1922: 22). Dao ju je sagraditi ban Nikola Tomašić 1911. godine, dovršena je 1913., a projektirao ju je zagrebački arhitekt Rudolf Lubinski. *Uređena je sjajno i raskošno, te ukrašena slikama najvećih hrvatskih umjetnika, kao Bukovca, Račkoga, Tišova i drugih* (Bojničić, 1922: 22). Za vrijeme rata skupocjeni mjedeni krov odnijeli su Austrijanci zamijenivši ga limenim. Autor potom biblioteku naziva najbogatijom na slavenskome jugu, a u njoj se čuva i knjižnica zagrebačkog Kaptola te hvali arhiv: *U istočnome dijelu zgrade smješten je veliki i znameniti Kr. zemaljski arkiv, najbogatiji i najbolje uređeni državni arkiv našeg kraljevstva* (Bojničić, 1922: 23). Tim riječima Bojničić završava opis arhiva kojemu je od 1892. do 1925. godine bio ravnateljem.

Vodič 16: U Modrićevu se vodiču nalazi pet natuknica u kojima se opisuju institucije i/ili zgrade na **Mažuranićevu trgu** (Modrić, 1927: 46-48), a to su Etnografski odio Hrvatskoga narodnog muzeja, Kemijski i fizikalni zavodi, Sveučilišna knjižnica, Grafička zbirka sveučilišne knjižnice te Kr. državni arhiv. **Etnografski odio Hrvatskoga narodnog muzeja** (Mažuranićev trg 27) potekao je iz Narodnog muzeja koji su osnovali ilirci. Predmeti koji su pripadali etnografskoj zbirci bili su dijelom Arheološko-historijskog odjela muzeja do 1919. godine kada je osnovan Etnografski muzej te je otvoren godinu dana poslije. *Povodom osnutka muzej je dobio veliki broj predmeta na poklon od rodoljubnog građanstva, a osobito od g. S. Bergera, sadanjeg ravnatelja ovoga muzeja (preko 12.000 predmeta)* Modrić (1927: 46). Muzej ima oko 30 000 predmeta, uglavnom domaće radinosti. Postoje i egzotične zbirke koje potječu *od domaćih sinova* koji su ili putovali ili živjeli u egzotičnim krajevima. Uglavnom je riječ o predmetima od tekstila, ali ima i drvenine, nakita, dječjih igračaka, ratarskog i ribarskog alata, narodnih instrumenata itd. Osim velikog broja narodnih nošnji iz hrvatskih zemalja, ima ih i iz Srbije, Čehoslovačke, Rumunjske, Mađarske te bližeg Orijenta. Egzotične zbirke potječu iz Konga, Abesinije, Somalije, Arabije, Indije, Kine, Japana, Malezije, Polinezije, Australije i

Južne Amerike. Muzej je smješten u zgradi trgovačko-obrtničke komore. **Kemijski ili Fizikalni zavodi** sveučilišne su institucije. Kemijski je građen o+d 1914. do 1918. godine, a fizikalni se upravo gradio s planom da bude izgrađen u istome slogu kao fizikalni. **Sveučilišna knjižnica** potječe od jezuitske gimnazije osnovane 1607. godine. Ona je 1773. premještena u akademiju znanosti, a od 1850. na pravoslavnu akademiju da bi 1874. ta knjižnica bila imenovana sveučilišnom knjižnicom. U vrijeme pisanja ovoga vodiča brojila je oko 300 000 vrlo rijetkih i najmodernijih svezaka jer se vremenom uvećavala zahvaljujući stalnim nabavkama novih knjiga i donacijama. Od godine 1915. tu je s Kaptola premještena metropolitanska knjižnica u čijem se fundusu nalaze mnogi skupocjeni i rijetki primjerci. Zgrada je izgrađena 1903. [!] godine po nacrtima zagrebačkog arhitekta R. Lubinskog u skladu s najvišim standardima moderne biblioteke. Unutrašnjost zgrade ukrašena je slikama velikih hrvatskih umjetnika Bukovca, Račkoga, Tišova itd. U njoj se nalazi više čitaonica za profesore i đake, a knjige se posuđuju *uz posebnu molbu*. Do 1913. knjižnica je bila smještena u zgradi sveučilišta. Sljedeća se opisuje **Grafička zbirka Sveučilišne knjižnice** osnovana 1918. godine, a nalazila se na prvome katu Sveučilišne knjižnice. Posebno je vrijedna zbirka bakroreza i crteža koju je prikupio slovenski plemić Ivan Weykard barun Valvasor. U njegovoj zbirci zastupljeno je 500 umjetnika s 10 533 djela među kojima se posebno ističe A. Dürer s 136 radova te J. Callot sa 161 radom. S obzirom na to da je primarni zadatak te zbirke prikupljati jugoslavensku grafiku, u njoj su zastupljena gotovo sva djela domaćih autora, a spominju se od starijih Kolarić, Kršnjavi, Medulić, Quiquerez i Vitezović, a od mlađih Babić, V. Bojničić, Crnčić, Čikoš, Gjurić, Kaurić, Kirin, Kokotović, Kraljević, Krizman, Meštrović, Miše, Orlić, Postružnik, Rašica, Renarić, Šenoa, Tabaković, Trepše, i Uzelac. Osim grafičke zbirke, postoji i knjižnica. **Kraljevski državni arhiv** nalazi se u zgradi sveučilišne knjižnice i najbolji je u državi. Do istupanja hrvatskih zemalja iz Austro-Ugarske to je bio arhiv Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. U davnim vremenima državni su se spisi čuvali kod bana, podbana, pronotara i na Kaptolu. Posebno velika hrastova škrinja, *cista privilegiorum regni*, izrađena je 1643. godine za čuvanje zemaljskih dokumenata. Imala je jednu bravu i tri ključa od kojih je jedan čuvao ban, drugi podban, a treći pronotar. Na pročelju su škrinje naslikani grbovi Hrvatske i Slavonije, a čuvala se do 1797. godine na Kaptolu te nakon toga u zemaljskoj kući. Godine 1797. odnesena je u Osijek na čuvanje da ne bi pala u ruke Napoleonovoj vojsci, a 1885. u Budimpeštu su vraćeni oni spisi koji su dopremljeni iz budimskog arhiva. U postojeće je prostorije arhiv premješten 1913. godine. Najstariji su dokumenti iz 10. stoljeća, a u arhivu se osim njih nalaze depoziti arhiva grada Zagreba, zagrebačkog Kaptola i zagrebačke županije.

Vodič br. 17: U Mažuranovu vodiču jedna je natuknica koja se odnosi na prostor Marulićeva trga, o **Sveučilišnoj biblioteci**. Njezin početak veže se uz isusovce koji su 1607. godine osnovali gimnaziju s knjižnicom. Sveučilišna je biblioteka utemeljena godine 1874. i u njoj ima 350 000 knjiga te se tu nalazi i nadbiskupska knjižnica. Zgradu je projektirao arhitekt Lubinski, a izgrađena je 1903. [!] godine. *Lijepe, prostrane, zračne i svjetle [!] dvorane lijepo su dekorirane sa izvornim slikama slikara Bukovca, Račkoga i Tišova* (Mažuran, 1928: 70). Pristup je dopušten profesorima, đacima i građanima – intelektualcima.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: H. Taub ([Dragomanović], 1928c: 96) i Društvo za promet stranaca ([Dragomanović], 1928b: 7), odmah nakon dolaska, s Glavnog kolodvora šetnju gradom započinju u smjeru prema zapadu, Mihanovićevom ulicom pored Botaničkog vrta do Sveučilišne knjižnice pa natrag do Umjetničkog paviljona. Nova, umjetnički urešena Sveučilišna biblioteka nastala je zahvaljujući bogatim zbirkama iz samostana redova koje je ukinuo Josip II. tako da u svojem fundusu, osim brojnih vrijednih rukopisa i inkunabula, imaju više od 300 000 djela. Njoj su pridružene i metropolitanska i kaptolska biblioteka kao i velika grafička zbirka u kojoj se, među ostalim starim majstorima, čuvaju poznati drvorezi Albrechta Dürera *Mala i Velika pasija*. U istoj se zgradi nalazi i Hrvatski državni arhiv koji je osnovan 1643. godine i stara škrinja u kojoj su se svojevremeno čuvali dokumenti. Ovdje se nalaze i najvrjedniji povijesni dokumenti Hrvatske i susjednih zemalja, koji su podijeljeni u 102 odjela, kao i mnogobrojni arhivi znamenitih hrvatskih obitelji. Hrvatska je inačica vodiča društva za promet stranaca detaljnija kada je riječ o zbirkama dokumenata u arhivu te navodi imena znamenitih Hrvata čije su knjižnice dio arhiva te najstariji dokument iz 969. godine, a spominje se i grafička zbirka koju je prikupio kranjski povjesničar Valvasor. Za razliku od njemačkih inačica, u hrvatskoj se ne spominje Albrecht Dürer. U svim četirima vodičima, obama Taubovim ([Dragomanović], 1928c: 100) i obama Društva za promet stranaca, ([Dragomanović], 1928a: 15) sjevernim dijelom Mažuranićeva trga, odnosno **Etnografskim muzejom**, osnovanim 1919. godine, završava šetnja gradom. Opisi su toga trga u Taubovim i u vodiču Društva za promet Stranaca vodiču na njemačkom jeziku isti. Muzej se hvali kao mjesto gdje se može vidjeti najljepše i najuzvišenije umjetničko blago južnih Slavena, odnosno nacionalnu, domaću narodnu umjetnost. Sve što je *narodna duša u bilo kojem kraju južnih Slavena svojom umjetničkom koncepcijom zamislila i vještačkom rukom od najstarijih vjekova do današnjega dana izradila, nagomilano je u najljepšim primjercima i u ogromnom broju ovdje, a najljepše med njima razne tekstilne umjetnine, u kojima se tako divno očituje bujna, a ipak tako harmonična ženska pjesnička fantazija* ([Dragomanović], 1928: 16).

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 28-29) sitnijim slovima opisuje **Sveučilišnu knjižnicu i Zemaljski arhiv** na Trgu Ivana Mažuranića. Izgradnja arhiva započela je za bana Nikole pl. Tomašića 1913. godine [!] prema nacrtima „arhitekta“ Lubinskog. Na sjevernim vratima nalazi se Frangešov reljef, a na južnim Valdecov. Na glavnom je ulazu vestibul iz kojeg se ulazi u ostale dijelove zgrade. Kratko, telegrafskim stilom, Šenoa nabraja prostorije i navodi čime su ukrašene: *u pročelju je ulaz u glavnu čitaonicu; nad vratima Zagreb od Kovačevića, lijevo prva vrata ulaz u sobu za časopise nad njima Senj od Crnčića, dalje ulaz u profesorsku dvoranu, nad njim Dubrovnik od Kovačevića, desno katalogi, nad ulazom Jajce od Jurkića, i soba za posuđivanje knjiga nad ulazom Djakovo od Kovačevića, soba za časopise sadržaje sve najnovije brojeve abonovanih časopisa* (Šenoa, 1928: 29). Na isti se način spominju i ostale dvorane s djelima Tišova, Auera, Bukovca kao i grafička zbirka koja se nalazi na drugome katu u kojoj se posebno ističu Dürerovi bakrorezi i engleska grafika. Ističu se veličina biblioteke koja je spremljena u pet katova te sadrži 800 000 djela, primjerice mnoge inkunabule, Vinodolski zakon i rukopisi znamenitih pisaca. Sjeverno su od knjižnice **Kemijski laboratorij Tehničkog fakulteta, Farmakološki zavod i Botanički zavod**, zapadno su **Šumarski fakultet**, Mirovinski dom narodnog kazališta, Obrtni dom i Etnografski muzej. Njegov je postav opisan detaljno, sitnijim tiskom i hvali se tehnika izrade poculica *koje u svoj Evropi nema*. Osobito se hvale đakovačke nošnje izrađene *zlatom i crnom svilom na bijelu platnu*. Na kraju se tvrdi da je muzej *za kratko vrijeme dobio renome po čitavoj Europi* (Šenoa, 1928: 30).

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 73-77) u svojem prvom vodiču tadašnje zgrade i institucije koje se nalaze na današnjim Marulićevu trgu i Trgu Mažuranića opisuje zajedno. U ovome metaleksikonu opisuje se onako kako je to slučaj u vodičima pa su ovdje opisane sve zgrade koje su tada bile na adresi Mažuranićev trg i opisane su u vodiču. **Hrvatski etnografski muzej** jedini se od natuknica u ovome vodiču i danas nalazi na adresi Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića, tada Ivana Mažuranića. Za vrijeme ilirskog pokreta rodila se ideja o osnutku Etnografskog muzeja koji bi bio dio Narodnog muzeja. Ideja je, međutim, ostvarena znatno kasnije, 1919. godine kada je *veliki industrijalac* S. Berger (Srkulj. 1928: 74), poslije direktor muzeja, državi poklonio svoju zbirku s više od 12 000 predmeta. Njoj su priključene druge zbirke, neke od privatnika, a neke od javnih muzejskih ustanova. U vrijeme pisanja vodiča u muzeju je bilo 300 000 predmeta pa je bilo moguće izložiti samo manji dio. Muzej je smješten u zgradu nekadašnjeg Obrtničko-trgovačkog muzeja, a zbirka je izložena prema zemljopisnom načelu te pruža pregledan uvid u etnografiju južnih Slavena. Opisuje se postav muzeja po katovima i zbirkama te se spominje i značajan muzejski arhiv. Muzej podupire više od stotinu

muzejskih povjerenika iz različitih dijelova države. Spominje se i članak koji je o muzeju napisala francuska pjesnikinja Lucie Delarue-Mardus o kojem je već bilo riječi u opisu Srkuljevih vodiča. U kasnijim je Srkuljevim vodičima taj opis skraćen. U stranim se vodičima članak francuske pjesnikinje ne spominje, a u svim vodičima, kasnijim na hrvatskome te svima na stranim jezicima, opis postava muzeja značajno je skraćen. **Sveučilišna knjižnica** zauzela je južnu stranu Mažuranićeva trga. U njoj su smješteni grafička zbirka i sveučilišne knjižnice. Sveučilišna je knjižnica potekla od isusovaca i njihove gimnazije. Na početku je bila dostupna samo profesorima i učenicima, a od 1819. otvorena je i javnosti. Kada je akademija 1850. pretvorena u gimnaziju [!], knjižnica je dodijeljena pravoslavnoj akademiji, a 1874. godine, kada je osnovano hrvatsko sveučilište, prešla je u sveučilišnu knjižnicu te joj se godinu kasnije pridružila i muzejska knjižnica. Knjižnica je prvotno bila smještena na Trgu sv. Katarine u zgradi Akademije, a kada se sveučilište preselilo u zgradu na Trgu kralja Aleksandra, preselila se i knjižnica te je tu ostala do 1913. godine kada je dobila svoju zgradu. Od 1915. u nju je smještena i metropolitanska knjižnica na razdoblje od 50 godina. On potječe iz 13. stoljeća i vremenom je narasla na 50 000 svezaka među kojima ima i izvanredno vrijednih primjeraka poput glagolskog brevijara iz 15. stoljeća i bakroreza Vajkarda Valvasora. Ta se knjižnica do 1693. čuvala na više mjesta, a najveći joj se dio nalazio nad sakristijom. Objedinio ju je biskup Mikulić i smjestio ju je u Bakačevu kulu. Ona je 1906. srušena, a knjižnica je premještena u kuriju broj 29. Zgrada arhiva sagrađena je od armiranog betona i željezne konstrukcije, a projektirao ju je arhitekt R. Lubinski. *Koliko je vanjština jednostavna, toliko je nutrašnjost raskošno, ali i praktično uređena. Iskitili su je svojim kistom hrvatski umjetnici Bukovac, Rački, Tišov i dr.* (Srkulj, 1928: 76). Knjižnica raspolaže s 300 000 svezaka. **Grafička zbirka Sveučilišne knjižnice** osnovana je 1918. godine i smještena je na prvome katu. Zadatak joj je prikupljati jugoslavensku grafiku pa su *u njoj zastupljeni svi naši umjetnici od Kršnjavog do Rašice* (Srkulj, 1928: 76). Najznačajnija je, međutim, spomenuta Valvazorova zbirka za koju je biskup Mikulić izdvojio 3000 forinti što je bila velika svota. Zbirka se sastoji od 10 533 djela od 500 umjetnika, od toga ih 161 pripada J. Callotu, a 136 Düreru. Začetak **Kraljevskog državnog arhiva** jest škrinja koju je 1643. dao načiniti tadašnji notar i blagajnik hrvatskoga kraljevstva Ivan Zakmardi. Do tada se najvažniji dokumenti nisu pohranjivali na jednome mjestu, nego su ih čuvali ban, podban, pronotari kraljevine Slavonije i zagrebački Kaptol. Škrinja se na latinskom zove *cista privilegiorum regni*. Na početku se čuvala na Kaptolu na mjestu sigurnom od vatre. Hrvatski sabor odlučio je 1763. da se škrinja prenese u sabornicu, u posebnu sobu. Već 1743. arhiv je dobio arhivara na dvije godine, a od 1800. odlučeno je da ima stalnog. U banskoj je palači arhiv ostao sve do 1913. godine kada se preselio u nove, namjenske

prostorije u zgradi sveučilišne knjižnice. U njemu se čuvaju arhivi grada Zagreba, zagrebačkog Kaptola i zagrebačke županije. Najstariji dokumenti potječu iz vremena hrvatskih narodnih vladara i izloženi su u staklenim ormarima. **Fizikalni zavod** izgrađen je pred zgradom sveučilišne knjižnice, a kemijski je u planu koji, međutim, nikako da se ostvari. U zgradi fizikalnog zavoda postoji velika dvorana za predavanja pučkog sveučilišta.

U stranim inačicama Srkuljevih vodiča adresa se Sveučilišne knjižnice i Državnog arhiva mijenja u Marulićev trg 1 (Srkulj, 1928b: 43-44). Natuknice su skraćene tako da je iz opisa Sveučilišne knjižnice izostavljen dio o njezinoj povijesti, iz natuknice o grafičkoj zbirci broj djela kojima raspolaže, a natuknica o arhivu vjeran je prijevod hrvatskog predloška. U izdanjima iz 1930. godine hrvatska i strane inačice izrazito su slične, a u inačicama iz 1936. potpuno su izjednačene.

Vodič 22: U višejezičnom vodiču nepoznatog autora (1934: 15) nabrajaju se zgrade koje se nalaze na **Marulićevu trgu**, palača Sveučilišne knjižnice s arhivom te Pučko sveučilište i Kemijski laboratorij.

4.14. Botanički vrt

4.14.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih i domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: Od stranih vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske, Botanički se vrt spominje jedino u posljednjem utvrđenom Woerlovu izdanju iz 1908. godine jer se pored njega moralo proći na putu sa Sveučilišnog trga, Kukovićevom prema Glavnom kolodvoru (Woerl, 1908: 28). Od domaćih se vodiča spominje u reklamnome vodiču nepoznatog autora (1906: 26) kao nešto što vrijedi vidjeti.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 21; 1922: 22) hvali krasan botanički vrt koji se proteže Mihanovićevom ulicom i Zapadnim perivojem, a uređen je 1890. godine te je prostor od gotovo sedam rali ograđen gvozdenim rešetkama.

Vodič 11: U Šaljivom vodiču Zagreba Vereš (1911: 29) preporučuje naš ogromni i krasni Botanički vrt kao mjesto koje svakako treba posjetiti, rugajući se njegovu umjetnom uređenju: *Njegova uprava baš strancima ide tako na ruku, da svakoga četvrtka i nedjelje posudjuje iz*

muzeja nakljukanoga morskoga psa i krokodile, koje vjetar kroz cijeli dan, na radost znatiželjnih stranaca, u jezercu valjuška (Vereš, 1911: 29). Spominju se i prekrasna špilja, s prilijepljenim sigama na stijenama, i špiljsko jezerce u kojem su *nedavno krepale zlatne ribice*, a nad špiljom *krili suri orao, koji je nekad živio u botaničkom vrtu*.

4.14.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: Modrić (1927: 49) ističe da je Botanički vrt kao dio sveučilišta osnovan 1890. godine na prostoru od šest jutara zemlje koje je darovala gradska općina. Vrt je uređen u stilu engleskog parka unutar kojeg se nalazi francuski parter. U vrtu ima mnogo stranog i rijetkog drveća, šiblja, alpskog vodenog bilja u jezercima te osobito rijetkih biljaka s Balkana. Postoji i sedam staklenih paviljona u kojima se uzgaja tropsko bilje, a pristup je vrtu slobodan.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 77) **Botanički vrt** opisuje u kratkoj natuknici. Nalazi se iza Sveučilišne knjižnice i prostire se do podvožnjaka prije zgrade središnjeg ureda za osiguranje radnika. Osnovan je 1890. godine radi znanosti i edukacije na površini od šest i pol jutara. Uređen je kao park i ulaz je slobodan. Svaka biljka ima svoju oznaku, a postoje i tropske biljke koje se uzgajaju u deset staklenih paviljona. U stranim je izdanjima natuknica skraćena, odnosno izostavljene su rečenice o osnutku i svrsi (Srkulj, 1928b: 46; 1928c: 45-46), a u izdanjima iz 1930. natuknica je ista (Srkulj, 1930b: 50; Srkulj 1930c: 50). Domaće izdanje iz 1930. također je skratio izbacivši podatak o stilu uređenja (Srkulj; 1930: 50). Izdanja iz 1936. (Srkulj 1936a: 56; 1936b: 62; 1936c: 57) izjednačena su po uzoru na hrvatsko izdanje iz 1930. godine.

4.15. Tomićeva ulica (Bregovita ulica)

4.15.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Bregovita se ulica u vodičima spominje zbog uspinjače koja je sagrađena 1890. godine. Baedeker (1896: 354) navodi da su dva dijela grada, Donji i Gornji grad, njome spojeni te da se nalazi u Ilici nedaleko od Jelačićeva trga. Podatak je u idućim Baedekerima isti, a u

posljednjem vodiču iz 1913. navodi se da se uz uspinjaču nalaze i udobne stube kojima se na Gornji grad može i pješice (1913: 517).

Vodiči 2a i 2b: Kada je riječ o Hartlebenovim vodičima, Alföldi (1900: 238) navodi tri načina kojima se od Ilice može doći do Gornjeg grada, a od njih je najudobniji Bregovitom ulicom jer iz nje vozi uspinjača koja vodi na plato ograđenog brda s kojeg se pruža predivan pogled na dolinu Save.

Vodiči 3a – 3c: U dvama kasnijim Woerlovim vodičima (Woerl: 1996: 11; 1906: 21) uspinjača se spominje samo na početku, u dijelu vodiča s praktičnim informacijama o javnom prijevozu u gradu.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U najstarijem hrvatskom vodiču iz 1891. godine ([Lukšić], 1891: 5) kraće je poglavlje posvećeno *parnoj uzpinjači što no vodi iz doljnje grada u Bregovitoj ulici u gornji grad (Strossmayerovo šretalište)*. Navodi se da služi za promet općinstva ljeti od šest sati ujutro do 11 sati navečer, a zimi od sedam do 11 te prometuje svake druge minute. Vožnja traje 30 sekundi, a vagoni se susreću na pola puta. Svaki se sastoji od triju kupea, dva prvoga i jedan trećega razreda. Spomenute su i cijene po razredima, u jednom i obama smjerovima te cijene mjesečnih karata za đake i činovnike. Postoje i godišnje karte *u predbrojci* koje svojem korisniku omogućuju da bude prevezen čim uđe u vagon.

Vodiči 5a i 5b: U vodičima A. Hudovskog (1892: 2) uspinjača se spominje na početku s ostalim praktičnim informacijama, a u Novotnjevim vodičima o njoj nema spomena.

Vodič 8: Nepoznatom autoru reklamnog vodiča (1906: 15), Bregovita je ulica značajna ne samo zbog uspinjače nego i trgovine odijela tvrtke M. Neumanna koja se nalazila u Ilici nekoliko koraka od nje i koja je bila utemeljena 1845. godine kao jedna od najstarijih tvrtki koja se iz Zagreba razgranala po svim većim gradovima Monarhije.

Vodič 10: U vodiču kavane Corso, pisanome u povodu svesokolskog sleta 1911. godine, uspinjača se spominje kao jedan od načina kako iz Donjeg doći u Gornji grad, a jednu stranicu vodiča zaprema fotografija Bregovite ulice iz Ilice s pogledom na uspinjaču.

Vodič 11: Kada je riječ o tračnicama uspinjače, Slavko Vereš (1911: 24) upozorava: *Strancu se osobito preporuča, da se ne da nagovoriti, da bojadiše prugu zagrebačke parne uspinjače*

jer to ne samo da je opasno, već i životu pogibeljno, pošto je nedavno u tom poslu jedan radnik zaglavio.

4.15.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 18) uspinjaču kratko opisuje u posebnoj natuknici i naziva je parnom željeznicom na željeznim užetima koja vodi iz Donjega u Gornji grad i to na Strossmayerovo šetalište s kojega se pruža prekrasan pogled na južnu i istočnu stranu grada, a osobito je krasan pogled na katedralu i na Zagrebačku goru.

Vodič br. 16: Modrić (1927: 25) uspinjaču spominje u natuknici o Strossmayerovu šetalištu.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: Taubovi vodiči ([Dragomanović]1928: 99; 1929: 120) uspinjaču preporučuje pri silasku s Gornjeg grada u Donji pri samom kraju šetnje gradom isto kao vodiči Putnika na hrvatskom i njemačkom jeziku ([Dragomanović]1928: 13; 1928b: 14).

Vodiči br. 17, 19a – 19c, 20a – 20i: Mažuran (1928: 29) i Šenoa (1928: 10) uspinjaču navode među praktičnim podacima na početku vodiča, a Mažuran preporučuju da se njome započne razgled Gornjeg grada (Mažuran, 1928: 35; Šenoa, 1928: 15). Srkulj (1928: 61) Zagrebačku uspinjaču spominje u dijelu vodiča u kojem se opisuje Ilica. U kratkoj, zasebnoj natuknici navodi da je izgrađena 1898. te se nalazi pored drvenih stuba koje vode na Gornji grad. Natuknica je zadržana u svim ostalim Srkuljevim vodičima.

4.16. Ulica Pavla Radića i Krvavi most (Duga ulica i Pisani most)

4.16.1. iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: Kada je riječ o prvom (s.n., [1885]: 10) i četvrtom izdanju (s.n., 1896: 13) Woerlovh vodiča, Dugom se ulicom dolazi iz Donjeg u Gornji grad, a putem se prolazi pored prve hrvatske štedionice te Više djevojačke škole koja se nalazila do nje. Vodič iz 1906. (s.n.: 29) je ažuriran, a te se zgrade više ne spominju jer se u međuvremenu štedionica preselila u novoizgrađeni Oktogon u Donjem gradu. Krvavi se most ne spominje.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Abel Lukšić koji u obama vodičima, hrvatskom i njemačkom, ulice opisuje abecednim redoslijedom, Dugoj ulici (1891: 17-18; 1891b: 18) i Krvavome mostu (1891: 26-27; 1891b: 26) posvetio je zasebne natuknice. Počevši od Jelačićeva trga, Duga ulica proteže se sve do Kipnog trga¹²⁴ i jedna je od najstarijih zagrebačkih ulica. Sve do sredine 19. stoljeća bila je i najživahnija. Od Krvavog mosta postaje strma, a otprilike u sredini, gdje prelazi u Kamenitu ulicu, nalazi se palača Prve hrvatske štedionice *najstarijega, najodličnijega i najbogatijega novčanoga zavoda u čitavoj zemlji*. Odmah pored nje, u Kukovićevoj kući, smještena je Viša djevojačka škola, a od nje slijede vrtovi kuća iz Opatičke te jednokatnice s desne strane. U njemačkoj inačici ovoga vodiča ne spominje se Viša djevojačka škola.

Krvavi most ime je kratkoj ulici koja spaja Dugu ulicu i Potok, a u njoj je samo pet kuća. U jednoj od njih, na broju 4, nalazi se središnja postaja telefonske centrale. Ime je dobila po krvavoj epizodi iz zagrebačke povijesti s početka 14. stoljeća koja se odvila na Pisanome mostu preko potoka Medveščaka. Radilo se o krvavoj bitci između građana kraljevskoga slobodnoga grada Griča i Kaptola kada je proliveno toliko krvi da su i most i potok bili potpuno krvavi te je zato to mjesto dobilo naziv Krvavi most.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 56) na Gornji grad ide Dugom ulicom te u posebnim natuknicama opisuje Krvavi most, Prvu hrvatsku štedionicu i Gradsku višu djevojačku školu. **Krvavi most** vodi preko potoka Medveščaka, u staro vrijeme zvanog Cirkvenica, na kaptolsku stranu grada. U vrijeme pisanja vodiča bio je presvođen, a nekad se zvao Pisani most jer je bio šaren. Prema predaji još je od kraja 13. stoljeća bio prozvan krvavim. U vrijeme kada se Andrija III. za prijestolje borio s anžuvinskom kućom Medvedgradom je upravljao kastelan Gardun. On je od građana i Kaptola zahtijevao opskrbu za svoje vojnike, a kako su mu je i jedni i drugi odbili dati, svom je silom napao Zagreb, odnosno Kaptol, potpuno ga opljačkavši. Potom je htio preko Medveščaka prodrijeti i u gradsku općinu, međutim suprotstavili su mu se naoružani građani. Najžešća se bitka odvila na Krvavome mostu te je Gardun poražen, uhvaćen i predan kralju. Prema predaji taj je most prozvan krvavim od te bitke, ali ako to nije povodom nje, onda je povodom neke druge jer je tijekom stoljeća bilo mnogo krvavih bitaka između Kaptola i Gričana koje su se odvale na tome mostu. **Prva hrvatska štedionica** utemeljena je 1846. godine

¹²⁴ Današnji Ilirski trg

dioničkom glavnicom od 42 000 forinti. Protokolirana je 10. srpnja 1876., a prema bilanci iz 1890. bavi se primanjem štednih uložaka, davanjem zajmova na nekretnine, na vrijednosne papire te mjenicama. Zavod posjeduje nekretnina u vrijednosti 436 334 forinti u što se ubraja i palača u kojoj se nalazi. Gradska viša djevojačka škola privremeno je smještena u unajmljenoj kući dok se ne sagradi nova školska zgrada. Ima četiri razreda, 13 učitelja za obvezne i četiri za neobvezne predmete. Godine 1890./91. u zavodu se školovalo 246 učenica. Na drugome katu te kuće, od 1840. do 1847. godine, stanovao je Ljudevit Gaj, a istovremeno se u prizemlju nalazila njegova tiskara *koja je bila najmoćnijom polugom uspjehu narodnoga ilirskog pokreta* (Hudovski, 1892: 57).

Vodič 8: Iz reklamnoga vodiča Zagreba (1906: 32) doznaje se da se u Dugoj ulici 8, na prvome katu, nalazi **krojačka škola gosp. Jos. Pesta**. Školu je ovlasila kraljevska zemaljska vlada, a gospodin Pest, *naš zemljak*, svoj je zanat stekao u širokome svijetu pohađajući škole u Beču, Berlinu, Londonu, Parizu *pa mu je uslijed obsežnog znanja moguće uz jeftine cene priredjivati najelegantnije haljine*. Kod njega kupuju najbolje zagrebačke obitelji. Prije početka jačeg uspona Dugom ulicom nalazi se *mala uličica prozvana **Krvavi most** na čijem je mjestu stajao onaj historički most, na kojem su se borili građani takvom žestinom, da je sav potok bio crven od krvi*. Malo prije zaokreta ka Kamenitim vratima, na desnoj strani, stajao je **Litografski zavod Maravić i Dečak**. To je prvi i najstariji domaći zavod, *koji stoji na visini svoje zadaće*. Gotovo svi plakati u gradu djelo su toga zavoda, uključujući i *prekrasni plakat za sokolski slet i umjetnički za izložbu*. Zato autor vodiča upozorava: *To neka upamte oni, koji naručuju plakate iz tuđine, jer se to u Hrvatskoj nedobije [!] Eto im najsajnijeg protudokaza, a uz to su domaći još ne samo daleko bolji, nego i jeftiniji!*

Vodič 11: Vereš (1911: 19-20) daje upute za prolaz kroz Dugu ulicu:

Kada dođeš do Sveučilišnih stuba [Zakmardijeve stube], kuda je najbliži put u Gornji grad, naći ćeš ulaz ulice zabrtven i zabit daskama, kanalskim cijevima i kamenjem. Uza sve to, možeš na ploči čitati: Prolaz Zabranjen! Ako ti je moguće ovi zabranu prekršiti, dobiješ gradski orden. I ako je put kroz Sveučilišne stube zatvoren, nikako se nemoj vraćati iz Duge ulice natrag, jer ako ništa drugo, vrijedno je da posjetiš dućan gospodje T. Mihaljević, broj 10, gdje se električnim strojem pletu u velikoj količini čarape, košulje i slična roba, solidno i jeftino. Trebate li podplesti čarapu dobro, Mihaljevićka će vam podplesti; hoćeš li prištediti novca, dobro, opskrbi se pletenom robom kod Mihaljevićke; hoćeš li sa nerazderivim čarapama otići iz Zagreba i opet se obrati na

Mihaljevičku u Dugoj ulici. Kada si kod Mihaljevičke kupio za sebe i obitelj čarape i košulje, možeš otići, da vidiš kako izgleda Ilica.

4.16.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič br. 16: Modrić (1927: 35) ne opisuje **Dugu ulicu** jer iz Donjeg na Gornji grad odlazi uspinjačom. U opisu Krvavog mosta prepričava se ista zgodica kao u vodiču A. Hudovskog o tome kako je možda most dobio ime te se time opet potvrđuje da se Modrić u velikoj mjeri služio ovim vodičem kao predloškom za izradu vlastitog.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 19) spominje da se Duga ulica, sada već Radićeva, nekoć zvala Šošarska, odnosno Nemška Ves, te da se u njoj nalazi kuća u kojoj je umro pjesnik Dimitrije Demeter.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 102) se **Dugom ulicom** spušta s Griča prema katedrali te se Krvavi most opisuje u novom poglavlju Kaptol (Srkulj, 1928: 103). Na izlasku iz Kamenitih vrata odmah se mora primijetiti palača broj 32, djelo graditelja Felbingera iz 1830. godine. Sagradio ju je za trgovca suknom Demetrovića sjajno riješivši spoj Duge ulice sa stražnjom zgradom koja gleda na Tkalčićevu gdje su se nalazila skladišta. Do te je zgrade 1882. godine podignuta lijepa zgrada Prve hrvatska štedionice, na mjestu gdje se prije nalazila ubožnica. **Krvavi most** mala je ulica koja nas podsjeća da je tu nekoć bio most preko potoka Medveščak. Potok je 1898. godine nadsvođen i preusmjeren na drugu stranu Kaptola. Na njemu su se odvijale borbe između Gradca i Kaptola, a kako predaja kaže, prvi se dogodio još u 13. stoljeću kada su se na njemu sukobili Gričani koji su bili pristaše kralja Andrije II., posljednjeg Arpadovića, s kastelanom Medvedgrada Gardunom, pristašom protukandidata Karla Roberta. Sukob je bio tako žestok da se potok, tada zvan Cirkvenica, crvenio krvlju pa je i most tada po tome dobio ime. Međutim, to nije točno jer se u spisima do 1472. most zove Most na Medvednici ili Most pri Cirkveniku. Od te godine most se zove Pisani most, najvjerojatnije jer je bio obojen poput uskrsnih jaja koja se nazivaju pisanice. Prvi se put ime Krvavi most spominje 1667. kada se *krvlju rješavalo pitanje* pripada li Kaptolu cijeli most ili samo polovica. Nabujali Medveščak odnio je most 1667. godine te je nastala borba tko će izgraditi novi. Gričani su htjeli svoju polovicu, a Kaptol cijeli pa su jedni drugima rušili ono što bi se izgradilo. Tužba je došla na sabor pa do kralja koji je Kaptol stavio pod svoju zaštitu. Kada su 17. prosinca 1667.

Kaptolci došli rano ujutro urediti most, na njih je nasrnuo Martin Pozvinski s nekoliko stotina Gričana te su ih stali sprječavati u naumu da izgrade most. Došlo je do oružanog sukoba u kojem su purgari s brda Gradca izvukli deblji kraj jer je ban Petar Zrinski poslao 300 momaka pod zapovjedništvom kapetana Bukovačkog da pomognu Kaptolu. Od tada se most zove Krvavi most. Od 1774. nema više drvenoga mosta, već je on zidan, polovicu održava Kaptol, a polovicu Grič. Iz ostalih svojih vodiča autor je natuknicu o Dugoj ulici izostavio, a o Kamenitim vratima skratio.

Vodič 22: U ovome se vodiču (s.n., 1934: 12) **Radićeva ulica** spominje kao glavna trgovačka ulica staroga Zagreba u kojoj su se nalazile najotmjerenije trgovine te prva palača Prve hrvatske štedionice, a u njezinome gornjemu dijelu lijepi vrtovi.

4.17. Kamenita vrata

4.17.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U Baedekerovim se vodičima za odlazak na Gornji grad preporučuju uspinjača, a Kamenita se vrata ne spominju.

Vodiči 3a – 3c: U dvama starijima Woerlovim vodičima ishodište je svih šetnji Jelačićev trg pa se s njega Dugom ulicom, kroz **Kamenita vrata**, dolazi do Markova trga. U V. izdanju vodiča to se mijenja te šetnja započinje od Glavnog kolodvora, a navode se tri načina kako iz Donjeg doći u Gornji grad. Jedan od njih jest i Dugom ulicom kroz Kamenita vrata gdje su Braća Hrvatskoga Zmaja 1907. godine osnovala gradski muzej i knjižnicu (1906: 30).

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U najstarijim utvrđenim vodičima iz ovoga razdoblja ([Lukšić] 1891: 24; Lukšić, 1891: 23) Kamenita ulica naziva se jednom od najstarijih zagrebačkih ulica. U samoj ulici nema značajnijih građevina osim **Kamenitih vrata** koja su posljednja preostala od četiriju vrata koja su nekoć bila ulazi u srednjovjekovnu gornjogradsku tvrđavu. Od starih vremena zvala su se Kamenita (*Porta lapidea*) te su ime sačuvala. Prostorije koje su polovicom 13. stoljeća sagrađene iznad vrata bile su nastanjene u vrijeme pisanja ovoga vodiča, a Marijina

kapelica pod vežom vrata s vječnim svjetlom potječe iz 14. stoljeća. Autor krasnima naziva željezna vrata od rešetaka koja zatvaraju kapelicu.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 57) opisuje **Kamenita vrata** kao ostatak gradske utvrde koja je građena osobito čvrsto. Straža sigurnosti nastanjuje oba kata za razliku od nekoć kada je nastanjen bio samo donji, dok je gornji bio namijenjen braniteljima grada s puškarnicama na zidovima. U prizemlju, pod svodom je kapela Majke Božje *sa starimi željeznimi ukrasno izradjenini vratami i dva dućana* koji su uređeni isto kao što su bile uređene trgovine u srednjem vijeku. Tada su one imale dvokrilna vrata na luk, od kojih su jedna vrata bila otvorena potpuno i kroz njih se u trgovinu ulazilo, a drugima je donja polovica bila zazidana pa su služila kao prozor kroz koji se roba izdavala, a katkad i izlagala. Do Kamenitih vrata u kući br. 2 nalazi se čvrsta obrambena kula.

Vodič 6: Lihl (1897: 41) se kroz **Kamenita vrata** spušta s Gornjeg grada na kraju obilaska. To su jedina preostala od četiriju vrata staroga Zagreba koja su služila obrani grada. U vrijeme nastanka ovoga vodiča pretvorena su u kasarnu za policijsku ispostavu. Ispod vrata nalazi se kapela sv. Marije s jako lijepim željeznim vratima.

Vodič 8: U reklamnome vodiču nepoznatog autora (1906: 35) osim kapelica Majke Božje pod svodom spominju se i *mali dućančići s uzanima vratima i prozorčićima koji su se redali uz kapelicu. Tko je čitao „Kletvu“ i „Zlatarevo zlato“, toga će osobito dojmiti stara ova uspomena.*

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 44; 1922: 36) **Kamenita vrata** spominje u natuknici o Markovu trgu. To su jedina preostala vrata stare zagrebačke tvrđave u kojoj se nalaze gradski stražar i u kojoj se planira otvoriti gradski muzej.

Vodič 10: U vodiču pisanome u povodu svesokolskog sleta (1911) s Markova se trga, Kamenitom ulicom, dolazi do **Kamenitih vrata**. U kuli iznad vrata nalaze se gradski muzej u koji je ulaz slobodan, a sadrži rijetku zbirku povijesnih starina koje se odnose na prošlost grada Zagreba. Tu je i javna gradska knjižnica, a ispod vrata nalazi se zavjetni oltar Majke Božje.

4.17.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Jackson (1935: 17), koji u svome vodiču samo nabraja znamenitosti koje u gradu treba vidjeti, **Kamenita vrata** opisao je jednom rečenicom, utvrdivši da su ona najbolje očuvan i najimpresivniji dio staroga Zagreba gdje se u nadsvođenom prolazu nalazi svetište (engl. *shrine*) izgrađeno prije nekoliko stotina godina čiji su zidovi crni od dima svijeća koje u njemu stalno gore.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 23) **Kamenita vrata** spominje na kraju natuknice o Trgu sv. Marka. Sazidana su u 15. stoljeću, ostatak su stare gradske jezgre, a u njima se nalaze gradski muzej i gradska knjižnica.

Vodič br. 16: Modrić (1927: 34) je **Kamenitim vratima** posvetio posebnu natuknicu. Ostatak su gradske utvrde, a u staro vrijeme samo je prvi kat bio nastanjen, dok je prostor nad njim bio namijenjen braniteljima o čemu svjedoče puškarnice u zidu. Pod svodom se, u udubini, nalazi slika Majke Božje iz 14. stoljeća, a kapelica je zaštićena starim vratima *koja su krasno uređena*. Desno od kapelice vide se ostatci dviju trgovina kakve su bile u srednjem vijeku. Tada su sve trgovine imale dvokrilna vrata na luk, jedno je krilo dopiralo do tla i služilo je za ulaz, a drugom krilu donja je polovica bila zazidana te je tako tvorila prozor kroz koji se izdavala roba. Do Kamenitih vrata stoji kula. Vrata su trebala biti srušena 1907. godine, ali su zaslugom Braće Hrvatskog Zmaja ostala sačuvana.

Vodič br. 17: Mažuran (1928: 58-59) posjet Gornjem gradu i prolazak **Kamenitim vratima** preporučuje u prvome od pet dana boravka u Zagrebu, navodeći kako su se pred tim vratima vodile bitke između *građana Gričkih i Kaptolske gospode* te preporučujući Šenoino Zlatarevo zlato u kojem se navedeno opisuje. U 14. stoljeću sazidana je kapelica u čast Majke Božje *čiju sliku „nije mogao ni požar uništiti“*. Mažuran hvali vrata riječima: *Interesantan scenarij stvaraju ta vrata: crveno kandilo koje vječno gori, upaljene lojenice – po zidovima, na platnu ispisane zahvalnice Bogorodici; ljudi kleče ili se mole stojeće, a u pozadini skromna trgovina lojanica, svetih slika i škapulara*. Spominju se dva 'dućančića' s desne strane, karakteristična za srednji vijek. U kuli je smještena gradska biblioteka s 35 000 knjiga.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: Taub ([Dragomanović]1928: 98; 1929: 118) i vodič Društva za promet stranaca ([Dragomanović]1928b: 12) savjetuju odlazak iz Donjeg u Gornji grad kroz **Dugu ulicu i Kamenita vrata**, jedina sačuvana gradska vrata pod čijim se svodom nalazi zatvorena kapela čudotvorne slike Majke Božje.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 16) spominje Kamenita vrata sa zavjetnom kapelom Bogorodici iz 16. stoljeća i prostorima Braće Hrvatskog Zmaja na prvome i drugome katu. U njemačkoj inačici vodiča (1928b: 21) Šenoa vrata samo spominje kao prolaz bez opisa ičega što se u njihovim prostorima nalazi.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 101) svoj opis Kamenitih vrata započinje dramatičnim tonom: *Jedina kamenita vrata i kula do nje (br. 2) izmakle su sudbini nemilosrdnoga rušenja, te su prkoseći vremenu i ljudskome nerazumijevanju održale do dana današnjega sačuvavši svoj dostojanstveni mir.* Potom se spominje kuća sudca Kružića (br. 5) u koju je Šenoa smjestio svoj roman Zlatarevo zlato. U samim vratima na prvome katu nalaze se prostorije Družbe Braće Hrvatskoga Zmaja, na drugome je katu smještena knjižnica s 30 000 svezaka. U vratima je i kapelica Majke Božje za čiji opis Srkulj drugi put citira francusku pjesnikinju: *gdje katolička pobožnost stanovnika neprestano snabdijeva svijećama mnogobrojne šiljke koje, kad vjetar dune, drhture kao drhtave zvijezde.* Autor pretpostavlja da je kapelica nastala nakon požara 1674. te za kraj opisa spominje i vrata starog dućančića koja dočaravaju vrijeme Zlatareva zlata. Njemačka i engleska inačica ovoga vodiča nisu značajno izmijenjene (1928b: 61; 1928: 58). Izostavljen je komentar o Zlatarevu zlatu, a dodan o tome kako se prizor gorućih svijeća ne zaboravlja kada ga se jednom vidi. U hrvatskim izdanjima iz 1930. godine (Srkulj, 1930: 62) i 1936. godine (Srkulj, 1936: 68) izostavljen je citat francuske pjesnikinje, a u stranim je, njemačkom (1930: 64) i engleskom (1930: 62-63), sačuvan. Svi su opisi u vodičima iz 1936. godine izjednačeni, odnosno ni u jednom se ne citira francuska pjesnikinja, a u svima se spominje Kružićeva kuća u koju je Šenoa smjestio Zlatarevo zlato (Srkulj, 1936: 68; 1936b: 76; 1936c: 69).

Vodič 21: U vodiču pisanome u povodu održavanja sokolskog sleta (1934: ?) **Kamenita vrata** spominju se zbog znamenitog starog *zavjetišta pod čijim se svodom svakog dana mnogi poklonici tiho mole pred čudotvornom Majkom Božjom.*

Vodič 22: U višejezičnom vodiču (1934: 12) **Kamenita vrata** (lat. *Porta lapidea*) nazivaju se naj slikovitijim ulazom u Gornji grad sa svetištem Majke Božje Kamenite. U kuli su se smjestili Braća Hrvatskoga Zmaja koji budno paze na sve naše historijske spomenike.

4.18. Opatička ulica i Vrazovo šetalište (Poštanska ulica i Sjeverna promenada)

4.18.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: U najstarijem Woerlovu vodiču (Woerl, 1885: 10; 1896: 13-14; 1908; 30) nabrajaju se državne institucije koje su se smjestile u Opatičkoj ulici: okružno zapovjedništvo domobranstva, nekadašnji narodni dom, a u vrijeme pisanja vodiča stol sedmorice i banski stol, zemaljsko ravnateljstvo financija te *učiteljsište*, odnosno preparandija. U posljednjem utvrđenom izdanju tekst je nadopunjen pa se preporučuje zgrada vlade, odnosno palače Odjela za bogoštovlje i nastavu čija je svečana sala ukrašena najznačajnijim djelima hrvatskih umjetnika.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U Lukšićevim vodičima na hrvatskome i njemačkome jeziku (1891: 32; 1891b: 32) Opatička se ulica naziva jednom od najstarijih ulica Gornjega grada koja se proteže od Kamenite ulica do Kipnoga trga.¹²⁵ Zgrade koje se spominju u *toj mirnoj ulici odličnoga svieta* su na broju 8 zgrada vojnoga erara i stan vojnog zbornog zapovjednika, na broju 10 bogoštovni i nastavni odsjek zemaljske vlade, na broju 18 zgrada nalik maloj palači u kojoj se nalaze prizivni sudovi, banski stol te kasacionalno (ukidno) sudište, odnosno uzvišeni kraljevski stol sedmorice. Na tome mjestu je do kraja 18. stoljeća stajala crkva sv. Trojice koja je po predaji bila jedna od najljepših spomenika rane gotike. Tu je i zgrada sagrađena dobrotvornim priložima hrvatskih rodoljuba četrdesetih godina 19. stoljeća kao Narodni dom. U toj je kući osnovano društvo imena „Narodna dvorana“ uz kojega se vežu uspomene na hrvatski narodni i književni kulturni preporod. Međutim, zbog pritisaka kojima je bilo izloženo, ovo se društvo nije uspjelo održati pa se u zgradi poslije njega nastanila jugoslavenska akademija s knjižnicom

¹²⁵ Današnji Ilirski trg.

i dio narodnog muzeja. U zgradi financijskog ravnateljstva nalazio se nekoć opatički samostan reda sv. Uršule te njegova crkva pa je po tome ulica dobila ime. Na mjestu gdje se Opatička ulica spaja s Vrazovim šetalištem stajala su nekoć gradska vrata, tzv. Poljska vrata (lat. *Porta campestris*) koja su bila ista kao Kamenita. Srušena su 1829. godine, istovremeno s Mesničkim vratima. Na mjestu tih vrata *bio je svaki kamečak, svaki pedalj zemlje čvrsto natopljen krvlju*. Tu su se odvijale najjače navale podanika i plaćenika Kaptola u vrijeme građanskih ratova od 1375. do 1397. jer su dozvolom Bele IV. još 1247. stanovnici Kaptola sagradili toranj u neposrednoj blizini poljskih vrata.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski Opatičku ulicu opisuje četirima natuknicama (1892: 57-59): Gradska djevojačka pučka škola, Narodni dom, Kraljevsko financijsko ravnateljstvo te Gornjogradska dječjačka pučka škola. **Gradska djevojačka pučka škola** nalazi se u unajmljenim prostorijama dok se ne izgradi njezina zgrada. U njoj je zaposleno osam učitelja, a godine 1890./91. bilo je 220 učenica. **Narodni dom** u Opatičkoj 18 izgrađen je na mjestu gdje je nekoć stajala crkva Uršulinki. Do nje je bio samostanski vrt koji je prešao u vlasništvo grofa Oršića i gradskog sudca Štajdahera koji su na tom mjestu izgradili kuće, a na crkvenome gradilištu grof Dragutin Drašković podigao je kuću. Kada su se tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća razvili narodni zavodi, odnosno čitaonica, Matica ilirska, Gospodarsko društvo te Narodni muzej sve se više osjećala potreba da se navedene zavode i rodoljubni rad iliraca negdje smjesti. Zato je osnovano dioničarsko društvo koje je za 25 000 forinti od grofa Draškovića kupilo palaču za Narodni dom. Zgrada ima reprezentativno pročelje te jedan kat i polukat, dva krila, vrlo lijepu dvoranu s galerijom i balkon. U prizemlju je smještena narodna zbirka, pisarna hrvatskog gospodarskog društva, na prvome je katu čitaonica u kojoj je *kao društveno-zabavno središte rodoljuba* (Hudovski) djelovalo društvo Dvorane. Društvo je u toj palači ostalo do g. 1867. kada se raspalo, a muzej do 1880. Veći dio dionica vlasnici su poklonili narodnome muzeju i drugim narodnim zavodima, nakon čega je zgrada prešla u vlasništvo države. Na prvome katu i na polukatu smjestio se potom stol sedmorice, a muzej je premješten u prizemlje. **Kraljevsko financijsko društvo** smješteno je u zgradi br. 20 s kastralnim arhivom i državnom blagajnom. Do cara Josipa II. tu je bio samostan Uršulinki da bi kasnije on prešao u ruke države te se tu do 1850. godine nalazila pošta koja je dva puta tjedno dolazila iz Beča. Zgrada nasuprot njoj, br. 29, bila je u vlasništvu grofova Drašković, a kasnije obitelji Kuković od koje ju je kupio državni erar povodom organizacije financijalne uprave u Hrvatskoj po centralnoj bečkoj vladi. U prizemlju je dr. Ljudevit Gaj 1836. godine smjestio svoju Narodnu ilirsku tiskaru koja je tu ostala do 1840. godine. Gornjogradska dječjačka pučka škola na broju 22 najstarija je školska

zgrada u Zagrebu te se kao škola upotrebljavala još u 18. stoljeću. Do nje su stajala Poljska vrata koja su srušena 1838. godine, a tada je na školskoj zgradi podignut drugi kat. Toj zgradi pripada i kula poznata pod imenom „Popov turen“ jer ju je izgradio i jedno vrijeme posjedovao Kaptol kojemu je kralj Bela IV. poveljom iz 1247. godine poklonio prostor na sjevernome dijelu gradskih zidina da bi izgradio tvrđavu u koju bi se stanovnici mogli skloniti u slučaju neprijateljske navale. Kasnije je ta kula pripala gradu, da bi joj se u potresu 1880. godine raspucale zidine. **Vrazovo šetalište** bilo je do 1842. godine zapušten obronak na sjeverno-istočnome okraju grada. Tada se bivši poštanski upravitelj Palain zauzeo za taj prostor te je zahvaljujući vlastitim sredstvima i dobrovoljnim priložima podzidao brijeg, napravio šetališne putove, uredio nasade te podigao kavanu koju je po sebi nazvao Palainovka. To je šetalište nosilo ime sjeverno šetalište dok nije dobilo ime po pjesniku Stanku Vrazu. Ljeti je šetalište lijepo i hladovito te pruža pogled na stolnu crkvu, Kaptol i Novu Ves.

Vodič 6: Lihl (1897: 39-40) spominje zgradu vojne ispostave u kojoj su stanovali komandant korpusa i generali. Do nje je zgrada Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade koju vrijedi razgledati. Tu su nastojanja hrvatskoga naroda u polju kulture dobila dostojno utočište. Dvorište zatvara prekrasna željezna ograda – remek-djelo umjetničke bravarije i proizvod škole za umjetnost i obrt, a urešeno je raskošnim nasadima i krasnim izdancima hortikulture o kojima se izvanredno brine vrtlar botaničkog zemaljskog instituta. Na prvome se katu nalazi prostrana sala koja je raskošno uređena. Zidove joj krasi djela domaćih slikara i kipara te se može razgledati uz prethodnu najavu odgovornome službeniku. Prema sjeveru Opatičkom ulicom prolazi se uz stol sedmorice i banski stol te zgrade financijalne uprave do Kipnog trga. Preko puta Kipnog trga nalazi se Vrazovo šetalište s kojeg se pruža pogled na Kaptol i Novu Ves te na tvornicu kože, najveće industrijsko postrojenje u Zagrebu, na glavno groblje i mrtvačnicu kao i na istočni i sjeverni dio grada. Promenadu je uredio bivši upravitelj pošte Palain 1842. godine te je ona ljeti bila okupljalište Zagrepčana. Na šetalištu se nalazila poznata i posjećena kavana, pred generalskim stanom svirala je glazba, a nedaleko se nalazila restauracija Rajski vrt. Budući da se Donji grad brzo razvijao, privukao je s vremenom sve moderno društvo pa je taj dio društvenog života grada ostao samo uspomena. Šetalište je okruženo zgradama financijalne uprave i pučke škole koje su ostatak staroga Zagreba. Toranj, odnosno takozvani Popov toranj, sagradio je Kaptol 1250. godine da bi u njega sakrio vrijednosti i obranio se od neprijatelja.

Vodič 7: U dvojezičnom vodiču (s.n., 1900: 50) Opatičkom se ulicom dolazi do Kipnog trga i Vrazova šetališta, a na tom se putu spominju palače vladinog Odjela za bogoštovlje i nastavu s prekrasnim predvrtom i umjetničkim slikama, palača vrhovnog sudišta i stola sedmorice koja je do šezdesetih godina bila poznata kao „Dvorana“ i koja je bila središte društvenog života Zagreba. Na kraju je Opatičke Popov toranj, nekadašnja utvrda Kaptola u kojoj se sada nalazila škola. Podno Popova tornja Vrazovo je šetalište, a spremište koje se tu nalazi nekoć je bila prva zagrebačka kavana.

Vodič 8: U reklamnome vodiču (1906: 37) spominje se samo Popov toranj u kojem se sada nalazi zvjezdarnica.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 44) posebno hvali krasno uređeni zemaljski odjel za bogoštovlje, a spominje i banski stol te stol sedmorice kao zemaljsko financijsko ravnateljstvo. Ime je ulica dobila zbog toga što je u 17. stoljeću do vremena Josipa II. u Popovu tornju bio smješten samostan duvna u kojem je prema predaji *i Judita Petronila, kći jadnoga bana Petra Zrinskoga, kao sužnjica poginula*. U izdanju vodiča iz 1922. godine (Novotni, 1922: 36) promijenjeno je ime Odjela za bogoštovlje i nastavu u Prosvjetno i zemaljsko odjeljenje.

4.18.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U vodiču Putnika ([Dragomanović], 1928b 13) Opatičku ulicu spominje na putu s Kipnog na Markov trg te nabroja institucije koje su smještene u nekadašnjim plemićkim palačama. Isto je u Taubovim vodičima ([Dragomanović], 1928c:98).

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 16-17) nabroja stare aristokratske kurije Nugenta, Bombelesa, Jelačića, Vojkovića, Sermagea i Patačića. Usred tih kurija smjestio se odio zemaljske vlade za prosvjetu, palača koja je nedugo prije bila restaurirana, a autor je pobliže opisuje sitnijim tiskom. Spominje se *ulaz od gvozdениh uresa, dva pompejanskim slikarijama urešena stubišta koja vode na prvi kat*. Potom se nabrajaju slike koje se nalaze u velikoj Sali i njihovi autori: *Medović, zaruke kralja Zvonimira i kraljice Lepe, - krunidba kralja Vladislava, Splitski sabor; dolazak Hrvata. – Csikoš Sessija, krštenje Hrvata; Iveković, Hrvati i Madžari na Dravi; na stropu Tišov, muzika i znanosti; na vratima Frangeš, filozofija, teologija, medicina, pravo; na zapadnom prozoru kamena ploča sa svim predstojnicima prosvjete; u sobi lijevo od ulaza Csikoš Sessija, četiri velika svjetska pjesnika, u sobi na desno pompejanske slikarije; gotovo u*

svakoj sobi prvoga sprata i prizemlja po koja slika hrvatskih umjetnika; lijep pogled sa istočnoga prozora velike sale na katedralu i vrtove. Nakon toga opisa nabrojene su ostale institucije u Opatičkoj ulici, zgrada stola sedmorice.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 85 -88) opisuje Opatičku ulicu u šest natuknica: Zgrada delegacije ministra financija, Popov toranj, Vrazovo šetalište, Samostan Klarisa, Narodni dom, Palača negdašnjega Odjela za bogoštovlje i nastavu te Palača armijskog komandanta. **Zgrada delegacije ministra financija** (Srkulj, 1928: 85) lijepa je barokna palača koju su izgradili grofovi Drašković iz čijih je ruku prešla u posjed obitelji Kuković da bi ju od njih kupio erar 1851. godine, godinu dana nakon što ju je dogradio Felbinger. Prvo vrijeme u nju je smjestio dr. Ljudevit Gaj svoju Narodnu ilirsku tiskaru (1836. – 1840.). Nasuprot toj zgradi stoji na uglu Demetrove i Opatičke palača bivšega načelnika grada Zagreba Marcela Frigana, također djelo graditelja Felbingera. **Popov toranj** podigao je Kaptol nakon odlaska Tatara radi obrane od neprijatelja i od početka je bio kamen smutnje između Kaptola i Griča. Međutim, vremena su se promijenila pa je toranj 1651. godine pronotar Ivan Zakmardi prenamijenio u pučku školu za mušku i žensku djecu. **Vrazovo šetalište** nastalo je na mjestu gdje su srušena gradska vrata. Uredio ga je gradski umirovljeni poštari Matija Pallain vlastitim sredstvima i dobrovoljnim prinosima ispunivši jamu i podzidavši obronak. Osim toga, posadio je drveće, napravio putove i ukrasio ih je nasadima. Tako je nastala sjeverna promenada koja je kasnije nazvana po Stanku Vrazu Vrazovim šetalištem, a Pallain je sagradio i kavanu Palainovku koja je bila sastajalište iliraca. **Samostan klarisa** nalazio se u zgradi u kojoj je u vrijeme pisanja ovoga vodiča bila smještena financijska delegacija. Samostan je bio iznimno zaslužan za hrvatsku kulturu jer su sestre klarise, sve redom roda plemićkoga i velikaškoga, dakle dobro odgojene djevice, podučavale žensku djecu. Ovaj red u Zagreb je dovela obitelj Drašković 1645. godine, a godinu dana poslije doselile su se u „varoš“ na brdu Gracu“ gdje su stanovale privatno dok 1650. godine nije bio izgrađen samostan. Gotovo su sve sestre bile hrvatskoga roda, a među njima je bila i Judita Petronila. Dio je ispisane ploče s njezine grobnice sačuvan. Klarise su djecu podučavale na hrvatskom jeziku, i to na kajkavštini, a ukinuo ih je car Josip II. 1782. godine. Narodni dom sagradio je grof Dragutin Drašković na mjestu na kojem je nekoć stajala crkva Sv. Trojstva. Nju su izgradile sestre klarise 1669. godine. Ona je 1837. srušena, a zemljište je kupio grof Drašković i na njemu sagradio zgradu u kojoj se u vrijeme pisanja ovoga vodiča nalazilo stol sedmorice. Felbinger, njezin graditelj, napravio ju je kao gospodski dom sa širokim stubištem i velikom dvoranom te klasicističkom lođom koja gleda na Dugu ulicu. Kuću je za male novce Drašković prodao patriotskom društvu koje je kasnije dobilo ime „Dvorana“.

Društvo je u toj zgradi uredilo Narodni dom u koji su se smjestila sva narodna ilirska društva: Čitaonica, Kazališno društvo, Matica ilirska, Gospodarsko društvo i Narodni muzej. Narodni dom postao je središte ilirskoga pokreta. „Dvorana“ se 1867. godine razila, dionice su dijelom poklonjene Narodnome muzeju, a dio je kupila država pa je zgrada postala njezino vlasništvo. Narodni muzej ostao je u toj zgradi do 1880., akademija do 1882. godine, a kad se ona iselila, zgrada je postala sjedište stola sedmorice. **Palača nekadašnjeg Odjela za bogoštovlje i nastavu** nalazi se u ulici s najljepšim zagrebačkim palačama, pl. Paravića, Ratkaja, Jelačića, Sermagea i Nugenta. Najljepša je među njima palača nekadašnjeg Odjela za bogoštovlje i nastavu, nekad palača Paravić. Preurediti ju je dao *pokojni odjelni predstojnik* Iso Kršnjavi: *već sam ulaz je impozantan – prekrasna kovana željezna ograda koja dijeli ulici od parkirana dvorišta, veže dva pobočna krila, jer je zgrada u obliku potkove*. Hvale se umjetnine koje krasi zidove: *ne znaš što bi prije gledao, da li radove hrvatskih slikara Čikoša, Medovića i Tišova i dr. ili kipove Roberta Frangeša: Teologiju, Medicinu, Justiciju* (Srkuj, 1928: 88). Od Medovića se tu nalaze *Dolazak Hrvata, Sabor kralja Tomislava u Spljetu 925. i Krunisanje Ladislava Napuljskog*. Navodi se i da su krasno urešene odaje bivšeg predstojnika s desne i njegovog zamjenika s lijeve strane. Na kraju natuknice Srkuj žali što su sada od toga odjela ostali samo ostatci ostataka – prosvjetno odjeljenje velikoga župana zagrebačke oblasti. Palača armijskog komandanta nalazi se odmah pored palače prosvjetnog odjeljenja, a nekoć je bila palača obitelji Ratkaj. Iz stranih vodiča iz iste godine izostavljene su natuknice o Vrazovu šetalištu i palači armijskog komandanta, a natuknica o narodnom domu skraćena je tako da je izostavljen posljednji dio u kojem se objašnjava što se sa zgradom dogodilo nakon razilaženja „Dvorane“. U hrvatskome izdanju iz 1930. godine natuknica Narodni dom preimenovana je u Stol sedmorice, a iz natuknice o samostanu klarisa izostavljen je dio o Juditi Petroneli. Za razliku od domaćeg, u stranim je izdanjima zadržano ime natuknice Narodni dom, ali je iz nje izostavljen dio o djelovanju „Dvorane“. U svim inačicama vodiča iz 1936. godine autor je sve natuknice skratio, a u opis stola sedmorice vratio je jednu rečenicu o njezinoj ilirskoj važnosti.

Vodič 22: U višejezičnom vodiču (Maričić, 1934: 14) spominju se stan vojnog zapovjednika, odjeljenje za bogoštovlje i nastavu, kasacioni sud koji je smješten u zgradi nekadašnjeg narodnog doma u kojoj je živio slovenski pjesnik Stanko Vraz, dok je u zgradi financijske uprave bio samostan klarisa s kapelom u kojoj je bila pokopana posljednja kneginja Zrinska. Pored te zgrade nalazi se kula Popov toranj iz 13. stoljeća koju je izgradio Kaptol u slučaju neprijateljskog napada. U njemu se nalazila pučka škola, a do 1890. tu je bila učiteljska škola.

Godine 1909. na vrhu tornja otvoren je astronomski opservatorij hrvatskog naravoslovnog društva.

4.19. Demetrova ulica

4.19.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Demetrova se ulica u Baedekerovim vodičima ne spominje imenom, ali od vodiča iz 1896. prirodoslovni muzej koji se u njoj nalazi(o) nabrojen je među znamenitostima na Gornjem gradu i ucrtan je u plan grada na kojem se vidi da je Demetrova ulica i tada nosila svoje današnje ime.

Vodiči 3a – 3c: Woerl ([1885]: 10; 1896: 14; 1908: 30) također spominje isti muzej koji ima osobito lijepu zbirku mekušaca, a kroz dvorište toga muzeja dolazi se u vrt s kojega se pruža prekrasan pogled na okolicu i s kojeg se serpentinama može doći do hrastove šume Tuškanac.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Lukšić (1891: 14-15; 1891b: 16-17) objašnjava da je ulica koja spaja Markovu i Opatičku ulicu ime dobila *po velezaslužnom hrvatskom piscu i dramaturgu dru. Dimitriji Demetru*. Najznamenitija zgrada u njoj je zemaljsko zdanje u kojem su smješteni prirodopisni odsjeci narodnog muzeja s osobito bogatom malakološkom zbirkom. Do godine 1835. u toj su se zgradi davale javne kazališne predstave, a do 1848. godine u njoj se nalazio unionistički kasino. S zaravanka u vrtu muzeja *nasladjuje se oko divnim prirodnim perivojem Tuškancem i jednim dielom podgorskoga zagrebačkoga okoliša*.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 59), kao i prethodnici, opisuje samo **Zemaljski naravoslovni muzej**. Do 1835. godine u zgradi je bilo kazalište, a kasnije kasino u kojem su se okupljali *pripadnici stranke prijazne magjarskim političkim težnjam*. Kada se 1848. godine ta stranka uslijed burnih događaja raspala, palaču je preuzela država plativši za nju 18 430 forinti. Muzej je useljen 1880. godine, do kada se u njoj nalazilo državno računovodstvo. Više je puta nadograđivana – prvi put za potrebe računovodstva, a drugi put muzeja. Kroz dvorište zgrade koje je otvoreno javnosti za prolaz dolazi se na ravan s koje se pruža pogled na lijepu prirodu. Obzor zatvara bujno zelena Zagrebačka gora, a na suprotnome se brežuljku nalazi *divotni u*

park pretvoreni hrastik Tuškanca s javnim nasadi, do kojih se možemo spustiti niz vrt stazami na ključ (serpentine). Muzej je poučan poglavito zbog toga jer mu je cilj predstaviti što potpuniju sliku faune i gee kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s obzirom na ostali slavenski jug. Muzej se dijeli na dva odjela, zoološki i mineralno-geološki čiji sadržaj autor opisuje.

Vodič 8: Nepoznati autor reklamnog vodiča (s.n.: 1906: 36) putnika navodi da kroz dvorište naravoslovnog muzeja prođe do Tuškanca, spusti se serpentinama na glavnu cestu te ostavivši desno Sofijin put, dođe do Josipovca jer tamo *prekrasne vile i vrtovi nižu se jedna do druge u krasnom perivoju*, a u vili dr. Bučara nalazi se vrlo dobra gostionica.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 44; 1922: 36) spominje Demetrovu ulicu u natuknici o Markovu trgu. Prije se zvala Kazališna jer se tu *prije 1834. godine nalazilo zagrebačko kazalište, a sada je u njoj krasno uredjeni prirodopisni muzej i palača grofa Jur. Jelačića na mjestu gdje je prije sjeverna grička kula stajala.*

Vodič 10: U vodiču pisanome u povodu svesokolskog sleta (s.n., 1911: ?)¹²⁶ **Demetrova je ulica** također spomenuta zbog prirodoslovnog muzeja. Govori se o kazalištu koje je nekoć u toj zgradi bilo smješteno te prirodopisnom muzeju s izvanredno bogatom zbirkom ptica i okamina. Spominju se i dva odjela muzeja i ostatci Krapinskog čovjeka, jedne od najstarijih sačuvanih ljudskih iskopina iz prepotopnog doba. Uz etruščanski natpis u arheološkom muzeju, to je najvažnija znamenitost grada radi koje strani znanstvenici dolaze u Zagreb.

Vodič 11: Vereš ne spominje Demetrovu ulicu, ali se šali u vezi s Tuškancem koji se, kao što je razvidno iz prethodnih vodiča, opisivao zajedno s prirodoslovnim muzejom, preko čijeg se dvorišta, serpentinama do njega moglo doći (Vereš, 1911: 26):

Kako je Tuškanac mjesto, gdje najradije borave Zagrebčani [!] svoje najugodnije časove, svjedoči nam to, što se oni najradje [!] ubijaju u Tuškancu. Opazilo se dapače i to, da svim samoubojicama, koji su se u Tuškancu ubili, počivao je poslije smrti na licu taki [!] blaženi izraz, da su im i sami redarstveni činovnici zavidjali [!] na položaju. U Tuškancu se naime ubijaju ljudi najvećima radi punica i nesretne ljubavi. Strancu, koji se hoće bilo na koji način ubiti, ne može se ovo mjesto u Tuškancu dosta preporučiti.

¹²⁶ Stranice u ovome vodiču nisu numerirane.

Stranac, koji se namjerava ubiti, neka bude uvjeren, da ako se u Tuškancu ubije, ne će ga nitko barem tri dana naći i smetati. Na jednom mjestu u Tuškancu naći ćete stup sa pločom i natpisom: Tuškanac 8 – 12., a odavle vodi puteljak nekamo u šumu. Da li ti satovi vrijede u jutro [!] ili na večer [!] , to na ploči ne piše.

4.19.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić (1922: 23) Demetrovu ulicu spominje u natuknici o Markovoj crkvi i Trgu sv. Marka. Za razliku od svojih prethodnika, prirodoslovni muzej uopće ne spominje, već Demetrovu, ili kako je u vodiču naziva onim dijelom staroga Gornjega grada u kojem se nalazi palača obitelji Jelačić, u kojoj je ban Jelačić umro. Nešto dalje u istoj ulici u dvorištu jedne kuće starinski je zdenac koji je prikazan na jednoj od dvadeset i četiri fotografije na kraju vodiča. Među njima je i fotografija palače Magdalenić-Drašković-Jelačić.

Vodič br. 16: Modrić (1927: 32-33) donosi do sada najdetaljniji opis postava Naravoslovnog odjela Hrvatskog narodnog muzeja. U jednoj se rečenici navodi povijest zgrade koja je, kao što je već opisano, bila kazalište do 1835. godine da bi potom do 1848. kada je pripala državi, u njoj bio smješten kasino mađaronske stranke. Potom se sobu po sobu opisuju postavi svih triju odjela muzeja, zoološkog, mineraloško-petrografskog te geološko-paleontološkog.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 16), kao i Bojničić, pri prolasku ovom ulicom, ne spominje muzej, nego palaču u kojoj je stanovao ban Jelačić prije nego što je postao ban.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 84-85) je Demetrovu ulicu opisao kroz najviše natuknica, njih četiri: Naravoslovni muzej, Zagrebačka domaćinska škola, Palača Jelačić i Najstarija purgarska kuća. **Palaču Naravoslovnog muzeja** sagradio je oko 1880. godine upravitelj zagrebačke županije, grof Amadé de Varkonyi. U njoj je uredio i kazalište, u kojemu su se dakako davali njemački komadi (Srkulj, 1928: 84). Kazalište je imalo jedan red loža na prvome katu i po tri lože sa stane u parteru, radilo je do 1834. godine. Godine 1841. u njoj je mađaronska ili „vugersko-horvatska“ stranka uredila svoj kasino, a 1848. zgradu je otkupila zemaljska vlada i u nju smjestila zemaljsko računovodstvo. Jedno se vrijeme tu planiralo smjestiti Jugoslavensku akademiju, ali je 1882. godine u nju smješten Naravoslovni muzej. Kroz dvorište put vodi na Tuškanac. Kratko se nabrajaju zbirke u muzeju i posebno se vrijednom ističe geološko-paleontološki dio zbog fosilnih ostataka krapinskog pračovjeka kojeg je pronašao prof. dr.

Gorjanović. **Zagrebačka domaćinska škola** otvorena je u kući koju je Društvu sv. Vinka za podupiranje sirotinje u župi sv. Marka oporučno ostavila barunica Balbi. Kuća je sagrađena sredinom 17. stoljeća, a jedno je vrijeme bila u vlasništvu obitelji Fodroci. Škola je otvorena zaslugom gđe Berte Heinzel koja se brine o uzdržavanju te institucije na kojoj obuka traje deset mjeseci. **Palaču je Jelačić** navodno sagradio barun Baltazar Magdalenić sredinom 18. stoljeća. Njezin najljepši ukras, predvorje sa stupovima i vrata, dograđen je 1830. godine. Malo kasnije sagrađena je i prednja kuća. To predvorje sastoji se od pet golemih i proporcionalnih stupova s jakim podnožjem i jakim kapitelima koji nalikuju jonskim stupovima i ulaznih dvera, a Srkulj ga smatra najljepšim djelom zagrebačkog klasicizma. **Najstariju purgarsku [!] kuću** na uglu Pivarske i Demetrove ulice, gostionicu Matejnu, autor samo spominje, ali ju je iz svih ostalih izdanja vodiča izostavio.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (Maričić, 1934: 14) spominju se obje zgrade, prirodoslovni muzej u kojem se nekoć nalazilo prvo staro zagrebačko kazalište te otmjen park i palača bana Jelačića.

4.20. Trg svetog Marka (Markov trg/Trg Stjepana Radića)

4.20.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h i vodiči 2a i 2b: Ni u jednom od osam Baedekerovih kratkih opisa Zagreba (s, 1887: 352; 1891: 354; 1896: 387; 1900: 397; 1903: 462; 1905: 396; 1911: 534; 1913: 518) Markov se trg ne spominje, dok u Hartlebenovim vodičima (Heksch, 1882: 49 – 52; Alföldi, 1900: 236 – 239) nema govora ni o čemu na Gradcu, odnosno opis grada sastoji se samo od povijesti grada, katedrale i manjeg dijela Donjeg grada.

Vodiči 3a – 3c: Nepoznati hrvatski autor najstarijeg Woerlova vodiča isto kao i njegovi njemački sljednici (s.n., s.a.: 10; s.n., 1896: 14; s.n. 1908: 30), Markov trg ne opisuje, već ga samo koristi kao orijentacijsku točku za nabranje i opisivanje okolnih građevina. Spominju se banski dvori i odjel za unutarnje poslove kr. zemaljske vlade na zapadu, županijska kuća s uredom podžupanije i sabornicom na istoku, a za ulaznice na saborsku galeriju treba zamoliti saborske pisare uoči sjednice. Na južnoj je strani trga Gospodska ulica s kazalištem na uglu.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Natuknice o Trgu svetog Marka u vodičima Abela Lukšića ([Lukšić]. 1891: 28; Lukšić, 1891: 27 – 28) gotovo su iste. Trg se naziva jednim od najstarijih trgova u gradu koji je zadržao oblik kakav je imao u XIV. stoljeću. Potom se nabrajaju zgrade koje se na njemu mogu vidjeti počevši s crkvom sv. Marka. Banska se palača naziva jednokatnom, jednostavnom zgradom koja se izvana ničim ne odlikuje, osim svojom starinom i veličinom, ali joj je i unutrašnjost sjajno uređena. Potom se spominje zgrada zemaljske vlade, župni dvor Markove crkve u kojem se održava hrvatski sabor i u kojem se nalazi i županija te naposljetku i zgrada hrvatskog narodnog kazališta. Slijedi kratak pregled najvažnijih događaja na Markovu trgu koji je otisnut sitnijim slovima. Govori se o krunidbi kralja Karla Roberta hrvatskim kraljem te mnogim kraljevima, vojvodama i knezovima koji su njime prolazili na putu u crkvu te ustoličenju hrvatskih banova koja se odvijala pod vedrim nebom i *uz gromku radost hrvatskog naroda* ([Lukšić]., 1891: 28) Prepričava se slijed događaja u Seljačkoj buni te detaljnije opisuje način pogubljenja Matije Gupca i njegova pomoćnika Andrije Posavca. Navodi se da su pet kamenova pred crkvom sv. Marka ostatci užarenog prijestolja na kojem je Gubec okrunjen užarenom krunom. U hrvatskoj inačici vodiča ta natuknica završava napomenom o onom krvavom događaju *što se odigrao na Markovom trgu na 29. srpnja 1845. gdje je palo mnogo hrvatskih rodoljuba pak žena i djece od nečovječnih krvoloka* (s.n. 1891: 28) o kojem je u vodiču već bilo riječi kod opisa Jurjevske ulice. Te napomene nema u njemačkoj inačici vodiča, ali se kod opisa Jurjevske ceste u njemačkom vodiču spominje groblje sa spomenikom srpanjskim žrtvama koji *hrvatske patriote sjeća na nevine žrtve koje su na Markovom trgu 1845. godine ubili vojnici* (Lukšić, 1891: 22)

Vodiči 5a i 5b: U hrvatskoj i njemačkoj inačici vodiča Adolfa Hudovskog opis Trga sv. Marka istovjetan je (Hudovski, 1892: 59 – 60; 1892b: 22). Započinje se napomenom da je uz crkvu u srednjem vijeku bilo groblje te da se ne zna kada je izmješteno mada je to moralo biti rano jer se na njemu *u svako doba skupljalo občinstvo u važnijih sgodah* zbog blizine Gradske vijećnice koja se nalazila iza ugla. Spominju se javni zdenac, stup srama (pranger) *na kojemu su morali sjediti osuđenici*, Markov sajam koji je trajao dva tjedna te neukusni kameni stup s kipom Majke Božje koji je uklonjen 1868. godine. Govori se i o Seljačkoj buni koja je buknuła *radi grozota i nezakonitostih, kojih trpiše seljaci od svojih gospodara* i seljačkome kralju Matiji Gupcu i njegovu krunjenju užarenom krunom kada je na trgu i raščetvoren. Opisana su dva događaja prilikom kojih su se sukobile ilirska i mađaronska stranka. Prvi se dogodio 1842. kada je prije skupštine na trgu došlo do oružanog sukoba između pristaša ovih dviju stranaka što je za

posljedicu imalo jednog poginulog i više ranjenih. Drugi se zbio u srpnju 1845. na dan izbora činovništva zagrebačke županije kada je na razočarenje prisutnih pristaša narodne stranke izabran protunarodni kandidat. Nakon pucnja iz kuće br. 3 dao je ban Franjo Haller sve ulice koje vode do trga zatvoriti i naredio je vojsci da puca na prisutne. Bilo je 30 mrtvih i 27 ranjenih *ni krivih ni dužnih* koji su ostali upamćeni kao srpanjske žrtve, a opis je cijelog tog događaja detaljan. Opis trga završava slavljem na trgu kada se ban Jelačić vratio iz Innsbrucka. **Banski dvori** (Hudovski: 1892: 61), odnosno zgrada u kojoj stoluje hrvatski ban prostrana je i zauzima velik prostor, ali *izvana nije osobito ugledna*. Kupljena je 1808. od obitelji baruna Kulmera za 75 000 forinti, a na proširenje i uređenje potrošeno je dodatnih 35 000 forinti. Do banskih dvora nalaze se uredi kr. zemaljske vlade za unutarnju upravu koji su kupljeni od obitelji Rauch i od plemićke obitelji Ferić. Obje su kuće preuređene o trošku vlade. Prije 1808. u Zagrebu nije bilo dvora u kojima je živio ban. U najstarije vrijeme, kada je Zagreb utvrđen, banovi su svoje sjelo premjestili na Gradec, ali nije poznato gdje su živjeli. S obzirom na to da su bili velikaši i plemenitaši, vjerojatno je da su stanovali u vlastitim kućama. Banovi kraljevske krvi živjeli su u kraljevskim dvorima, a neki su bili biskupi pa su stanovali u biskupskoj palači. Mnogi su banovi živjeli izvan Hrvatske. Keglevići i Draškovići imali su kuće u Zagrebu, Zrinski su posjedovali palaču na Kapucinskom trgu koja je nakon smrti posljednjeg Zrinskog, Adama, prešla u vlasništvo države. Ban Ivan Erdödy živio je do smrti 1806. u kući grofova Oršić, danas gradskoj vijećnici. **Sabornica** se nalazila na Markovu trgu 6. Sabor Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u vrijeme pisanja ovoga vodiča bio je zakonodavno tijelo za unutarnju upravu, pravosuđe te bogoštovlje i nastavu. Članovi su mu bili osam prelata, osam velikih župana, jedan župan turopoljski i 90 izabраниh zastupnika. Osim toga, pravo su glasa na saboru imali članovi dvije kneževske, trinaest grofovskih i šest barunskih obitelji pod uvjetom da broj velikaša ne prelazi 45. Zasedanja se odvijaju u sabornici u zgradi sagrađenoj 1844. na uglu Markova trga i Županijske ulice. Sabornica je amfiteatralno uređena i ima tri galerije na kojima je dopušten ulaz građanstvu.

Vodič 6: U Lihlovu vodiču Markov trg (1897: 38) opisan je na jednoj stranici i ne spominje ni jedan događaj vezan uz njegovu povijest. Umjesto toga, opisuju se crkva sv. Marka, staro kazalište i sabor. Potom se spominje i stara kazališna zgrada u kojoj se već točno 60 godina, od 1835. do 1895. godine, nje govala dramska umjetnost. Kratko se opisuju županijski ured i sabor, objašnjava se tko ga sačinjava te napominje kako se sjednicama može nazočiti samo uz predočenje ulaznice (Lihl, 1897: 39).

Vodič 7: U dvojezičnom vodiču iz 1900. godine Markov se trg opisuje kratko: *Na Markovom trgu odigrao se je cijeli javni i trgovački život starog grada na Griču. Tu se u službu uvodio i zaprisizao gradski sudac, tu se je krojila pravda, tu su se sastajali građani na viećanje, tu su se izvršavale osude. Još dan danas označuje pet kamena pred južnim portalom crkve ono mjesto, gdje je stajalo prijestolje, na kojem se je nesretni vodja seljačke bune, Matija Gubec, okrunio usijanom krunom za seljačkog kralja. Tu su se odigrali oni nesretni događaji županijske restauracije od 28. srpnja 1845., kad je 30 ljudi palo žrtvom još danas posvema nerazjašnjenog zapletaja.* (s.n.: 1900: 49)

Vodič 8: U reklamnome vodiču iz 1906. spominju se crkva sv. Marka, hrvatski sabor, zemaljska vlada i banski dvori te *pet kamenova, na kojima je stajao kameni prijestol, na kojem je Matija Gubec pogubljen.* (s.n., 1906: 35)

Vodiči 9a i 9b: U vodiču pisanome u povodu svesokolskoga sleta 1906. godine te u prvome vodiču poslije Prvog svjetskog rata iz 1922. godine Novotni Markov trg opisuje kao nekadašnje sajmište, ali i tužno stratište Matiji Gupcu na kojemu se *još čuva ono pet kamena smrtnog mu prijestolja* (Novotni, 1906: 42; 1922: 34). Nakon napada Tatara, kada je crkva sv. Marka razrušena, dao ju je obnoviti kralj Bela IV. da bi ju uništio potres 1502. godine. Napokon 1882. obnovljena je u gotskom slogu te je dobila na visokom krovu istaknute grbove grada Zagreba i Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Spominju se okolne zgrade te događaj iz novije povijesti kada je Markov trg postao poprištem tužne zgrade kada su za bana Hallera stradale *one nevine žrtve, zatočnici narodne slobode, pokopane na Jurjevskom groblju* (Novotni, 1906: 43). Jedino što je izmijenjeno jest kraj opisa jer su u međuvremenu žrtve premještene na Mirogoj. (Novotni, 1922: 34). Zgrade koje trg okružuju samo se nabrajaju.

Vodič 10: Markovu je trgu u vodiču iz 1911. pisanome u povodu narednog svesokolskog sleta posvećeno pola jedne stranice. Opisuje se crkva sv. Marka koja je u novije vrijeme obnovljena te se nadaleko ističe svojim šarenim krovom na kojem su prikazani grbovi Zagreba i Hrvatske. Od stare su crkve, za koju je poznato da je postojala oko 1230. kada su je razorili Tatari, sačuvani zvonik i *starogotski portal*, a na njezinim je ruševinama Bela IV. dao podići novu u slogu rane gotike, ali je ona stradavala više puta, od raznih požara i najviše od potresa 1502. godine. Spominju se i *pet kamenova koji su kako se pripovijeda, bili postolje užarenom prijestolju na kojem je okrunjen Matija Gubec „seljački kralj“, sramotni stup za osuđenike te*

Markov sajam koji je trajao dva tjedna. Opis završava opisom *tužnog* događaja kada su pale srpanjske žrtve te *sretnog* kada se uz veliko narodno slavlje ban Jelačić vratio iz Innsbrucka.¹²⁷

Vodič 11: Slavko Vörös Markov trg opisuje na šaljiv i podrugljiv način: *Na Markovu trgu znamenita je kamena glava Matije Gubca u uglu kuće gdje Maksimović ima dućan. Mnogi vele da ta glava mnogo podsjeća na glavu Stipe Radića. Na istome trgu su banski dvori, a u banskim dvorima ima jedan stup gdje svaki ban prije nego ode na imanje zabije jedan čavao.* Vörös, 1911: 25, 26)

4.20.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Herbert C. Jackson (1935: 25) u popisu crkava spominje crkvu sv. Marka pred kojom se, kako je objasnio, nalaze slavne kamene ploče iz 17 stoljeća [!] gdje je seljački vođa Matija Gubec okrunjen užarenom krunom nakon što su ga vlastela bila uhvatila.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: U Bojničićevu vodiču opis Markove crkve i Trga sv. Marka u istoj su natuknici, ali se u njoj opisuje samo crkva. Spominje se *zgrada zemaljske vlade sa starim banskim dvorom*. Potom se navode Demetrova ulica koja vodi do palače obitelji Jelačić te Kamenita ulica koja vodi do Kamenitih vrata (Bojničić, 1922: 22, 23; 1924: 22, 23).

Vodič 16: Isto kao i kod ostalih opisa, vidljivo je da se Joso Modrić (1927: 29 – 30) koristio vodičem Adolfa Hudovskog kao predloškom te da je neke detalje izostavio, ali neke događaje i dodao. Autor spominje groblje uz crkvu koje je rano uklonjeno i pretvoreno u trg na kojem se skupljalo građanstvo kod važnijih zgoda, sramotni stup *na kojem su morali sjediti osuđenici*, Markov sajam koji je trajao 14 dana te barokni stup koji je na trgu stajao do 1868. godine. Ukratko se prepričava pogubljenje Matije Gupca. U odnosu na vodič Adolfa Hudovskog dodan je podatak o uklesanom reljefu Matije Gupca na uglu Markova trga kao i događaj kada je Fran Krsto Frankopan, šurjak Petra Zrinskog, *za urote Zrinjsko-Frankopanske izvučenim mačem držao govor i pozvao oduševljene građane da se pridruže buni protiv kralja Leopolda I* (Modrić, 1927: 29). Autor spominje dva događaja prilikom kojih je na Markovu trgu bilo žrtava uslijed

¹²⁷ Stranice ovoga vodiča nisu numerirane.

sukoba narodne i mađaronske stranke, onaj iz 1842. te poznatiji 1845. Ti su događaji opisani gotovo isto kao što je to napravio Hudovski. Razlika je jedino u spomenu groblja na kojima su srpanjske žrtve pokopane. Dok Hudovski spominje Jurjevsko, Modrić navodi Mirogoj na koji su u međuvremenu premještene. Nakon rečenice o slavnom Jelačićevu povratku iz Innsbrucka, natuknica završava razrješenjem stoljetne veze s Nijemcima i Mađarima te priopćenjem narodu odluke Narodnoga vijeća da se ujedine hrvatske zemlje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. **Banske dvore** sagradio je 1801. barun Ivan Kulmer, nakon čije ju je smrti vlada kupila i preuredila. Za to vrijeme palača je bila impozantna, a okolne zgrade nisu smjele biti više od jednoga kata. U njoj su stanovali hrvatski banovi od 1808. pa do 1921. kada ih je beogradska vlada ukinula. Prije 1808. nije bilo banskih dvora u Hrvatskoj, osim do polovice 13. stoljeća kada su postojali pred stolnom crkvom. Kada se Zagreb utvrdio na Griču prenijeli su banovi sijelo na tu stranu grada. Banovi su vjerojatno stanovali u svojim kućama osim onih kraljevske krvi koji su boravili u kraljevskim dvorima ili biskupa koji su boravili u biskupskom dvoru. U prizemlju banskih dvora, u dvorani s pet prozora gdje je do nedavno bila smještena banska kuhinja, zasjedali su hrvatski sabori od 1809. do 1848. U palači su boravili vladari drugih država kada bi došli u Zagreb. **Bivša hrvatska sabornica** nalazi se na mjestu gdje je u staro vrijeme bila zemaljska kuća. Nju je 1808. godine kupila županija te ju je 1844. srušila da bi na njezinom mjestu sagradila dvokatnicu. Nova palača sagrađena je 1908. – 1910., a u njoj su se sastajali hrvatski sabori i vlada. Sabori su postojali u najranijoj hrvatskoj prošlosti. Hrvatski bi vladari, kada je trebalo donijeti važne odluke, sazivali sabor. Poslije je sabor bio jedino zakonodavno tijelo za Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Do 1848. sačinjavali su ga crkveni velikodostojnici i plemstvo, a od 1848. zastupljen je i narod s 90 zastupnika. Virilista, odnosno plemstva, crkvenih dostojanstvenika i velikih župana bilo je najviše 45. Vlada je bila podijeljena na četiri odjela i bila je u potpunosti autonomna u pitanjima vanjskih poslova, vojske i financija. Uspostavom Kraljevine SHS ukinuti su sabor i vlada za Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

Vodič br. 17: U Mažuranovu vodiču (1928: 54 – 55) *Bijeli Zagreb i okolica* redosljedom događaja u opisu Trga sv. Marka sličan je kao i u prethodnim vodičima. Na početku se govori o groblju pored crkve koje je kasnije pretvoreno u trg na kojemu su se održavali sajmovi i proštenja. Spominju se barokni stup posvećen Majci Božjoj koji je stajao na južnoj strani crkve, crvena cigla ispred portala za koju se misli da je mjesto pogubljenja *seljačkog kralja* Matije Gupca te njegov lik koji je uzidan na uglu Trga i ulice 23. listopada 1847. Navodi se i 1670. godina kada je Fran Krsto Frankopan pozivao narod u boj protiv Leopolda I. kao i 1842. kada je u *okršaju*

*između Iliraca i Madžara na trgu ranjeno mnogo domoljubnih građana zagrebačkih te 1845. kada je tijekom izbora ban Haler [!] dao pucati u Ilirce i tom prilikom pogibe 15 ljudi kraj mnogo ranjenika. Opisuje se i spomenik srpanjskim žrtvama koji je s Jurjevskog groblja premješten na Mirogoj a sačinjava ga Lav koji spava, ali koji će se jednoč probuditi, – a na crnim pločama ispisana su zlatnim slovima imena „Žertava“. Potom se spominje narodno veselje kada se ban Jelačić vratio iz Innsbrucka. U posljednjem odlomku govori se o raskidu veza Hrvatske s Austro-Ugarskom 29. listopada 1918., a već 1. prosinca 1918. proglašuje se ujedinjenje kraljevine Hrvatske, sa kraljevinom Srbijom i Slovenijom. Spominju se banski dvori i sabornica u kojoj se ističe velika alegorijska slika *Oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca* prof. Tišova.*

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U vodičima Herberta Tauba Trg sv. Marka opisan je kao mjesto na kojem su se odvijali svi povijesno značajni događaji. Gotička crkva sv. Marka, unatoč brojnim preinakama, zadržala je svoj izvorni južni portal. Šareni se krov crkve ne spominje. Na zapadnoj strana nalazi se nekadašnja banska palača koja je sada *séjour* namijenjen kraljevskome paru te je u skladu s namjenom umjetnički namještena. Na istočnoj strani stoji zgrada nekadašnjeg Sabora i vlade, a na južnoj nekadašnji sud s mnogim gradskim službama u čijem se dijelu prostora, koji je u međuvremenu preuređen, nekad nalazilo kazalište (Taub, 1928: 99; 1929; 118).

Vodiči 18a i 18b: U vodiču Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928: 12) Markov se trg naziva mjestom na kojem se *toliko historičkih događaja hrv. naroda odigralo, od kojih je zadnji naše ujedinjenje*. U njemačkoj inačici istoga vodiča ne spominje se ujedinjenje nego samo činjenica da je Trg sv. Marka bio poprištem mnogih hrvatskih povijesno važnih događaja [Dragomanović], 1928b: 13): *Im Mittelpunkt der Oberstadt ist der Markov Trg, auf welchem sich fast alle historisch wichtigen Begebenheiten Kroatiens und seiner Hauptstadt abgespielt haben. Die dort stehende gotische St. Markuskirche hat trotz oftmaliger Restaurierung dennoch ihr ursprüngliches sehr interessantes Sudportal erhalten. Auf der Westseite der ehemalige*

*Banuspalast jetzt zum Séjour des Königspaares bestimmt und dementsprechend künstlerisch eingerichtet.*¹²⁸ Osim navedene razlike, opis je trga u objema inačicama vodiča isti.

Vodiči 19a – 19c: U Šenoinim vodičima (1928: 18 – 19; 1929: 20) ukratko se nabrajaju zgrade što se na Trgu sv. Marka mogu vidjeti kao primjerice *sabornica, sada oblast županije zagrebačke*, predsjedništvo vlade i banski dvori, staro kazalište s pločom o njegovoj prošlosti *te kamena glava koju drže za glavu Matije Gupca* i *četiri kamena pred crkvom na kojima je po narodnoj predaji stojao prijesto, na kojemu su smaknuli Gupca g. 1571.* [!]

Vodiči 20a – 20i: Opis je Trga sv. Marka u Srkuljevu vodiču na hrvatskom jeziku (1928: 89) dulji od jedne stranice, dok ga u vodičima na stranim jezicima iz iste godine nema. Opis trga započinje konstatacijom da je do sloma monarhije trg bio središte gospodarskog, političkog i kulturnog života grada. Međutim: *...slom monarhije slomio je i njemu krila. Mnogo je mnogo toga vidio sv. Marko, samo jedno nije vidio, na svojem tornju neprijateljevu zastavu. Bio je svoj, bio je ponosan kao što su bili ponosni purgari njegovi na brdu Gracu...* Ponos i samostojnost Zagreba pokušava potom dokazati nabrojanjem burnih događaja koji su se na trgu dogodili. Započinje zgodom kada su gradski oci, nakon što su od kaptolskoga biskupa očinski opomenuti da sudjeluju u procesijama u povodu završetka Tridesetogodišnjega rata, odlučili biskupu *pokazati zube* i na procesiju doći jedino ako budu lijepo pozvani što je biskup sljedećom prilikom i napravio. Takav postupak Srkulj dovodi u vezu s ruskim gradom Velikim Novgorodom koji je u spisima sebe nazivao gospodinom Velikim Novgorodom kakav je i Zagreb htio biti, a ovom zgodom je to i dokazao. Potom je nabrojeno sve što je Zagreb tijekom povijesti *vidio* ističući uglavnom događaje koji dokazuju ono što Srkulj želi pokazati – kako je ponosan, postojan i *svoj gospodin* Zagreb usprkos mnogim nedaćama uspio ostati. Nedaće se, tj. ono što je *doživio i preživio*, odnose na one koje su uzrokovali Nijemci, npr. pljačka doma Petra Zrinskog ili Mađaroni i srpanjske žrtve koje kroz vodič spominje čak tri puta. Srkulj potom nabroja događaje iz povijesti Zagreba: *tužno krunjenje Matije Gupca, junaka od Siska bana Tomaša Erdedija*, Frankopana koji je purgare pozvao na *ustanak protiv „nevirnog Nimca“*, pljačku doma Zrinskih u Zagrebu, *ljutu germanizacija i razdiranje tijela majčice Hrvatske, s bedema gradskih Francuze na savskome mostu, zoru narodnog preporoda*,

¹²⁸ U središtu Gornjega grada nalazi se Markov trg na kojem su se odvili gotovo svi važni povijesni događaji Hrvatske i njezinog glavnog grada. Usprkos mnogobrojnim restauracijama, gotička crkva sv. Marka koja se nalazi na trgu, ipak je zadržala svoj izvorni i vrlo zanimljiv južni portal. Zapadna strana nekadašnje banske palače sada je *séjour* za kraljevski par te je prikladno umjetnički preuređena. (autoričin prijevod)

junačkog bana Josipa Jelačića i najsajnije dane: proglašenja narodne slobode. Natuknica završava nedorečenom konstatacijom: *Da, nikad nije doživio toliko oduševljenja, toliko nade, kao na 29. listopada 1918.*¹²⁹ Opis Trga u hrvatskoj inačici vodiča iz 1930. godine skraćen je u odnosu na hrvatskog prethodnika iz 1928. godine. Ime mu je nakon atentata u Skupštini promijenjeno u Trg Stjepana Radića te ga Srkulj (1930: 55) tako i naziva uz objašnjenje da je nekadašnji Markov trg Zagrebu bio što je i Zagreb Hrvatskoj: *kroz stoljeća i stoljeća sve do sloma monarhije središte njegova političkog i kulturnog života sa svojim glasovitim Markovim sajmom. Bio je svoj, bio je ponosan kao što su ponosni bili i purgari njegovi na brdu Gracu.* Tom tvrdnjom opis završava. U stranim inačicama vodiča iz 1930. godine toga opisa nema.

Svi su vodiči iz 1936. godine sadržajno izjednačeni (Srkulj, 1936: 60 – 61; 1936b: 70; 1936: 62), odnosno u svima se nalazi opis Trga Stjepana Radića koji je isti kao i u hrvatskoj inačici vodiča iz 1930. godine. Još su dvije natuknice u Srkuljevu vodiču odnose se na Markov trg, ona o **Vladinoj i županijskoj palači** te o banskim dvorima. Bivša zemaljska vlada zauzela je istočnu i zapadnu stranu Markova trga. Srkulj (1928: 93) žali zbog opustjelih saborskih dveri kritizirajući njezin monumentalan izgled jer se saborska zgrada ne uklapa u mirnoću koja je zavladała Gornjim gradom. Istočna strana trga sa sabornicom postala je vlasništvo Zagrebačke županije, sada zagrebačke oblasti. Stare, mirne kuće, uključujući i onu u kojoj su nekoć bile kavana Fortuna i apoteka, progutala je ta nova zgrada kojoj se Srkulj obraća (1928: 93): *nijesi nas trebala progutati za onaj posao koji sada obavljaš.* Na mjestu gdje stoje **Banski dvori** nalazila se još 1800. kapelica sv. Uršule. Nju je kupio i srušio grof Kulmer da bi na tom mjestu sagradio palaču. Zemlja ju je 1808. od njega kupila dok je još bila u gradnji te ju je i proširila. To se odvijalo za vrijeme bana Gjulaja koji je prema Srkulju imao izvrstan ukus jer je odlučio da se na Markovu trgu smiju graditi jedino jednokatnice. Sve do posljednjeg bana Tomljenovića, odnosno 1921. godine, u njoj su stanovali hrvatski banovi, a u prizemlju je bio smješten hrvatski arhiv da bi bio lako dostupan banu i zastupnicima. Do banske palače nalazila se palača obitelji Rauch koju je 1837. udovica Danijela Raucha prodala zemlji. U kasnijim vodičima ta je natuknica skraćena, a ime trga promijenjeno je u Trg Stjepana Radića, no nije objašnjeno zašto je do te promjene došlo.

¹²⁹ O ovoj se temi opširnije može pročitati u suautorskom radu I. Medvešek, B. Barabana i A. Bačić (2021.) *Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity*, Od Pavlimira do riči šokačke, Zbornik Ljiljane Kolenić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, str. 313-329.

Vodič 22: U trojezičnom vodiču knjižare Čelap (Maričić: 1934: 13) Markov trg, odnosno Trg Stjepana Radića, opisan je u dijelu teksta koji postoji samo u hrvatskoj inačici: *Kamenitom ulicom podižemo se na Trg Stjepana Radića, trg mnogih svjetlih [!] i tužnih uspomena iz naše historije.* Uspomena o kojoj je u ovome vodiču riječ je događaj kada je 1845. godine postrijeljeno za zapovijed krvožednog bana Hallera 30 srpanjskih žrtava. Potom se spominju Banski dvori koji su uređeni 1808. te Gradska vijećnica u kojoj su zasjedali važni gradski sabori 1848. i 1861., a koja je 1834. do 1895. bila narodno kazalište kojeg se stari Zagrepčani i danas s ponosom sjećaju. Spominje se i župni dvor sv. Marka, zagrebačka Radio stanica, tragovi na trgu gdje je nekoć stajao *pranger*, sramotni stup za osuđenike te kip Matije Gupca na uglu kuće, koji je do prije nekoliko godina stajao sasma na podnožju da su psi njuškali glavu velikog hrv. seljačkog vođe. Tuđinski vlastodršci stavili su taj kip na tako neukusno mjesto.

4.21. Crkva svetog Marka

4.21.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U prvim trima vodičima Karla Baedekera (1887: 352; 1891: 354; 1896: 387; 1900: 397) crkva se sv. Marka samo spominje uz napomenu u zagradi, tipičnu za njegove vodiče: *Crkva sv. Marka (gotička s rokokornjem).* U vodičima iz 1903. i 1905. godine opis se proširuje te se tipičnim telegrafskim stilom spominje da potječe iz 13. stoljeća te da ima krov od šarene cigle: *Die gotische St. Markus Kirche aus der Mitte des xiii. Jahrh. mit buntem Ziegeldach.*¹³⁰ (1903: 462). Isto je i u engleskoj inačici iz 1905. godine: *St. Mark's church (13th. cent. with roof of coloured tiles)* (1905: 396). U posljednjim vodičima iz 1911. i 1913. godine opis se dodatno proširuje te se u engleskoj inačici iz 1911. godine spominju i figure na južnome portalu: *the Gothic St. Mark's Church (PL 1, 1; middle of the 13th cent.; S. portal adorned with numerous figures and a roof of coloured tiles)* (1911: 534),¹³¹ a u njemačkoj iz 1913. i grbovi na krovu crkve: *Die gotische St. Markuskirche (Pl. 1:0 1), aus der Mitte des xiii.*

¹³⁰ Gotička crkva sv. Marka iz sredine 13. st. sa šarenim ciglenim krovom (autoričin prijevod)

¹³¹ Gotička crkva sv. Marka (PL 1, 1; sredina 13. st., južni portal urešen brojnim figurama i šareni cigleni krov (autoričin prijevod)

*Jahrh., mit figurenreichem Südportal und buntem Ziegeldach (l. das Wappen Kroatiens, r. das der Stadt) (1913: 518).*¹³²

Vodiči 3a – 3c: U prvome izdanju Woerlova vodiča (s.n.: 10) navodi se da je crkva sv. Marka građena u 14. stoljeću, *a prije nekoliko godina obnovljena po osnovi izradjenoj od Fr. Schmidta, graditelja bečke stolne crkve*. Građena je gotskim slogom i trobrodna je. Na južnom se portalu (vratniku) *nalazi kameno kipovlje apostolah i evanđelistah*, a u unutrašnjosti *polykromia*, odnosno lijepe šarene slikarije na prozorima, oltari te *razgleda vrijedni svjetionici i držalije*, koje je sve prema nacrtu izveo Hermann Bollé. U četvrtom izdanju (s.n., 1896: 14) opis je isti, a u petome (s.n., 1908: 30) je proširen te se uz navedeno spominje i Bela IV. koji je crkvu, tada šeststo godina staru, dao obnoviti nakon što su je srušili Tatari. Spomenute su i godine 1502. i 1880. kada su je oštetili potresi.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Lukšić ([Lukšić]. 1891: 49-50; Lukšić, 1891: 45) Markovu crkvu naziva drugom najljepšom zagrebačkom crkvom, a opisi su otisnuti sitnim slovima. Naziva ju se lijepom, gotičkom, trobrodnom građevinom koju su u 13. stoljeću sagradili venecijanski graditelji, a u 15. je bila povećana. Potom se spominju elementarne nepogode koje su je oštetile da bi se u potresu 1502. srušio toranj te je sagrađen potpuno novi. Zbog čestih požara, crkva je više puta obnavljana zbog čega je *izgubila prvobitni starogotski karakter te je bila upravo pokvarena u graditeljskom obziru* ([Lukšić]: 49). Ipak, zbog toga što je bila dar *neprežaljenog tvorca zlatne bule* [!], kralja Bele IV., pa je gradsko poglavarstvo sve napravilo da se crkva obnovi, što mu je uspjelo zahvaljujući carevima Leopoldu I i Karlu IV. Međutim, vremenom *se crkva pokvarila* te su je Zagrepčani htjeli srušiti i napraviti novu. Tada je Zagreb posjetio car Josip II koji je izrazio želju da se stara crkva sačuva. Obnovi se pristupilo tek 1880. po nacrtima bečkog crkvenog graditelja *Fridrika Šmida*. Obnovu je usporio potres, a polovicom listopada 1882. bila je posvećena i otvorena javnome bogoslužju. Na kraju se opisa spominju tri žrtvenika i prozori *s krasnim slikarijami* na staklu, dar najbogatijih zagrebačkih obitelji, svjetionici i kipovi na južnim vratima crkve koji prikazuju apostole i evanđeliste.

¹³² Gotička crkva sv. Marka ((PI. 1:0 1) sredina 13. st., južni portal urešen brojnim figurama i šareni cigleni krov (l. grb Hrvatske, d. grb grada) (autoričin prijevod)

Vodiči 5a i 5b: Tekstualni opis crkve sv. Marka isti je u objema inačicama vodiča Adolfa Hudovskog (1892: 60 – 61; 1892b: 63 – 65), ali u njemačkoj inačici postoji i fotografija crkve, dok je u hrvatskom vodiču nema. Natuknica započinje Belom IV. koji je prema predaji dao sagraditi župnu crkvu, ali po svoj je prilici ona postojala i prije te je na njezinim ruševinama sagrađena nova, i to neposredno nakon što je on Gradecu 1242. godine dodijelio status slobodnog kraljevskog grada. Godine 1256. kada je održan veliki Markov sajam bila je već dovršena, a 1261. godine prema odluci kraljice Marije bila je izuzeta od biskupskog i stavljena pod gradski patronat. Slog u kojem je građena je rana gotika, a sastoji se od svetišta osvjetljenog s pet gotičkih prozora i dviju apsida. Desna, u kojoj su se u srednjem vijeku polagale svečane prisege pri stupanju na bansku, sudačku ili zastupničku dužnost, posvećena je sv. Križu, dok se u lijevoj nalazio žrtvenik posvećen Bl. Dj. Mariji. Crkva je trobrodna pri čemu je srednji brod viši od dvaju postraničnih, a svod nose četiri velika stupa. Spominju se i *lijepi prozori sa slikami* koji su izrađeni u Innsbrucku. Ukratko se opisuje južni portal s figurama spasitelja uz majku, svetog Marka i apostola. Godine 1499. dozidana je na uglu kapelica sv. Florijana i Sebastijana, zaštitnika od kuge. Nakon toga crkva je stradavala u elementarnim nepogodama više puta. Silan potres 1502. godine srušio joj je gotički zvonik te je napravljen novi da bi s crkvom u potpunosti izgorio u požarima 1645. i 1674. Potom *na brzu ruku i dosta loše toranj i crkvu popraviše*. Zahvaljujući potpori kraljeva Leopolda I. i Karla IV., gradska je općina podigla novi zvonik. Godine 1772. biskup Ivan Paksij naredio je da se crkva i zvonik sruše i da se napravi nova, a 1773. kada je ukinut isusovački red, Gradsko se zastupstvo odlučilo tu odluku provesti te kao župnu crkvu koristiti jezuitsku crkvu sv. Katarine. Međutim, u to je vrijeme Zagreb posjetio kralj Josip II. koji je odredio da se crkva sačuva, no iako su se i nakon toga pojavljivale inicijative da se sruši, to nije dogodilo. Konačno, 1874. Markovoj je crkvi odredbom zastupstva, kao starom spomeniku grada Zagreba, osiguran opstanak te se pristupilo obnovi da bi se sačuvala i da bi joj se vratio prvobitni oblik. Obnova se, kao i kod katedrale, odvijala prema nacrtima *bečkog građevnog nadsavjetnika Fridrika baruna Schmidta, a pod upravom graditelja prvostolne crkve Hermanna Bolléa*. Radovi su završeni, a crkva predana javnome bogoslužju 19. listopada 1882. U obnovi je uklonjena kapela iz 1499. Ukupan je trošak iznosio 60 000 forinti od čega je 20 000 namireno iz milodara i crkvene imovine, a ostatak je platila gradska općina.

Vodič 6: Natuknica o Markovu trgu Dragutina Lihla (1897: 38) posvećena je gotovo u potpunosti opisu crkve sv. Marka. Autor ističe njezin južni portal, koji je urešen figurama i ornamentima u obliku lišća, kao posebno vrijedno djelo srednjovjekovne umjetnosti. Nakon

tvrdnje da je crkva stara gotovo kao i sam grad, opisuje se i njezina unutrašnjost, odnosno svetište s dvjema apsidama koje je osvjetljeno s pet gotičkih prozora te srednji i dva postranična broda. Četiri moćna stupa nose joj svod, a krasi ju i lijepi izrezbareni detalji kao i prozori od bojanog stakla koje su crkvi poklonile istaknute zagrebačke obitelji. Od početka su crkvu, uslijed elementarnih nepogoda, pratile razne nesreće i oštećenja, od potresa 1502. do požara 1645. i 1674. koji su joj nanijeli veliku štetu. Htjelo ju se srušiti i na njezinome mjestu napraviti novu, ali je općinski savjet 1874. odlučio da ju se sačuva i obnovi u izvornom obliku jer je ona izvanredno arhitektonsko djelo.

Vodič 7: U dvojezičnom vodiču (1900, s.n.: 49, 77) navodi se da je prastaru crkvu dao sagraditi Bela IV. te da je pretrpjela mnoge zgone i nezgode nakon kojih je obnovljena 1880. godine kada je poprimila i svoj tadašnji izgled. Spominje se znameniti južni portal koji se naziva jednim od najkrasnijih spomenika ranije gotike.

Vodiči 9a i 9b: Tekstovi o crkvi sv. Marka u oba Novotnijeva vodiča (1906: 42; 1922: 34) isti su. Opis se nalazi u natuknici o Markovu trgu na kojem je *crkva stajala već prije 600 godina koju su Tataři razorili*. Obnovio ju je kralj Bela IV. koji je Zagreb podigao na slobodni kraljevski grad da bi je ponovno uništio potres 1502. godine. Napokon ju je 1882. obnovio grad u gotski slog te su tada na krovu istaknuta dva grba, grada Zagreba i Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Vodič 10: U vodiču *Uspomena na svesokolski slet* (s.n., 1911), u kojem stranice nisu numerirane, opis crkve također je u sastavu Trga sv. Marka. Govori se kako je starinska crkva u novije vrijeme obnovljena te se *nadaleko ističe svojim šarenim krovom na kojem je prikazan grb kraljevine Hrvatske i grada Zagreba*. Od stare je crkve ostao zvonik i *starogotski* portal, a o njoj se zna da je stajala na ovome mjestu 1230. godine kada su je razorili Tataři. Na ruševinama ju je, u slogu rane gotike, podigao kralj Bela IV. kada je Gradec proglasio slobodnim kraljevskim gradom. Crkva je mnogo puta stradavala u požarima, ali je svaki put popravljena, a potres iz 1502. godine nanio joj je veliku štetu.

4.21.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: U vodiču Herberta C. Jacksona (1935: 25) navodi se da se crkva spominje već 1242. godine te da je odigrala vodeću ulogu u hrvatskoj povijesti.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Ivan Bojničić (1922: 22; 1924: 22) o crkvi sv. Marka navodi *da je izgrađena je po svoj prilici odmah nakon tatarske provale, te je god. 1256. sigurno već dovršena bila. Bila je sagrađena u rano-gotskom slogu, te je imala glavni ulaz sa južne strane, gdje se još danas nalazi stari krasni portal. Ovaj dopire do krovnoga vijenca, te je urešen krasnom lisnatom ornamentikom i kipovima apoštola [!], Spasitelja. Djevice Marije i sv. Marka. Uz crkvu stoji na samu zvonik, sagradjen negdje u XVII. vijeku. Crkva je obnovljena god 1876. do 1882. u gotskom slogu.*

Vodič br. 16: Kao predložak za opis crkve sv. Marka Modriću je (1927: 30), kao i za katedralu, poslužio opis crkve A. Hudovskog (1891: 60-61) koji je značajno skratio i pojednostavnio. Na kraju su dodane dvije nove informacije, jedna o freskama Joze Kljakovića u unutrašnjosti koje su izrađene u međuvremenu, a druga o *krasnome krovu* s grbovima grada Zagreba te Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kakav je postojao i u vrijeme nastanka vodiča A. Hudovskog, ali ga on nije spomenuo u svojem opisu.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U obama vodičima Švicarca Herberta Tauba Markovoj crkvi posvećena je jedna rečenica: *Gotička crkva sv. Marka, usprkos brojnim preinakama, zadržala je svoj izvorni južni portal* ([Dragomanović], 1928c: 99; 1929: 118). U izvornicima, odnosno vodičima Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928a: 12; 1928b 13) na hrvatskom i njemačkom jeziku spominje se *originalan i vrlo zanimljiv* južni portal koji je sačuvan usprkos restauratorima. U hrvatskoj je inačici riječ restauratori u navodnim znakovima koji su u njemačkom vodiču ispušteni, a tom se malom intervencijom u potpunosti izgubio cinizam prema njima, prisutan u hrvatskom predlošku.

Vodiči 19a – 19c: Milan Šenoa (1928: 18-19) crkvu sv. Marka opisuje sitnim tiskom: *Na sred t. stoji crkva Sv. Marka gotska crkva sa tri ladje, postrada više put od potresa i vatre; zvonik je star, samo je crkva restaurirana oko 1880. dalekovidna radi trobojnoga krova sa grbom Hrvatske i grada Zagreba; lijepa su starinska vrata iz XVII. st. [!] na južnoj strani; nutrina je vrlo tamna; šareni gotski prozori sa slikama su dar gradjana Gornjega grada; na stijenama freski, koji prikazuju život, Mojsiju [!] i Arona i četiri evanđelista – sve od Kljakovića, a u desnoj kapeli rodjenje, u lijevoj smrt Kristova od Babića.*

Vodiči 20a – 20i: Stjepan Srkulj u svojem prvom vodiču (1928: 90-93) opisu **crkve sv. Marka** posvetio je gotovo četiri stranice s dvjema fotografijama, jednom crkve s novim, šarenim

krovom, a drugom južnoga portala s kamenim figurama. Opis započinje datiranjem crkve, odnosno time kako nije točno poznato ni kada je sagrađena ni tko ju je gradió. Zna se da se 1242. nalazila na današnjem mjestu te se čini da je bila građena u *romanskome slogu*. Tadašnja je gotička u međuvremenu doživjela toliko preinaka da se ne vidi njezin prvobitan oblik. Ima svetište i tri broda, a postranični završavaju apsidom. *Svetište ima pet gotskih prozora koji ne odgovaraju vremenu*. U desnoj su apsidi prisegu polagali hrvatski banovi i varoški sudci. Krajem srednjeg vijeka presvođena su sva tri broda crkve, a kasnije je dograđena sakristija. Kratko se opisuje južni portal s figurama koji je popraćen komentarom kako *kipovi odavaju starinski značaj*. Autor potom komentira da je *čitava crkva stradala od posljednje restauracije (1876. – 1882.) Jedino se toranj spasao od ovog udesa*. Nakon ovoga kratko se opisuje povijest stradavanja tornja i njegove ponovne gradnje. Srkulj hvali tadašnjeg župnika Rittiga jer je *mnogo učinio za udobnost (centralno loženje) vjernika i ukras crkve*. Nabrajaju se sve freske koje je naslikao Jozo Kljaković te slike autora Ljube Babića. O krovu crkve Srkulj izdvaja (1928a; 90, 91): *Krov crkve sv. Marka ne odgovara mirnome milieu-u Markova trga. Na južnoj strani trga, kada se dolazi sa Strossmayerova šetališta, udaraju u oči dva golema grba – gradski i zemaljski – među bojadisanim crjepovima, ali stranci nalaze, da se u tim bojama odrazuje slavenski značaj Zagreba, daleko više nego u ikojem drugom slavenskom gradu, jer odgovaraju živoj nošnji seljačkog svijeta hrvatskoga*. Oko crkve stajale su kolibe za sitničare i prodaju kruha, kamenita mjera za žito, sol i dr., a pred glavnim vratima i *pranger za preblagoglagoljive ženske jezike*. Spominje se i kip Majke Božje koji je postavio senator Ivan Hyancinthy s četiri Ivana te njegovo rušenje 1869. prije dolaska Franje Josipa u Zagreb da bi se umjesto njega postavio vodoskok u bojama. U vrijeme pisanja vodiča, kao i danas, na tom su mjestu ostala samo četiri kamena *na koje je priča postavila prijesto seljačkoga kralja Matije Gubca*. Ukratko se spominju pokušaji rušenja crkve da bi se izgradila nova, prvi put 1770. kada ju je htio srušiti biskup Paxi, drugi put kada je rušenje spriječio Josip II. te treći put 1806. što je spriječio biskup Vrhovec odlukom da se stara crkva smije srušiti tek kada se nova sagrađi na Harmici ili ako se unaprijed prikupi 200 000 forinti. Na kraju opisa spominje se jednokatnica s lijepim zabatom na uglu Mletačke ulice i Markova trga br. 3 koju je izgradio Felbinger Tadiji Feriću. Iz nje je 1845. godine u srpnju pao prvi hitac koji je za posljedicu imao srpanjske žrtve. U vrijeme pisanja vodiča u njoj se nalazio istarski konvikt.

Vodič br. 17: U Mažuranovu vodiču (1928: 55) zapis počinje tvrdnjom o staroj ranogotičkoj crkvi koju su razrušili Tatari da bi na istome mjestu već 1256. godine crkva bila obnovljena u istome stilu: *Na istom mjestu stajala je crkva gradjena u ranoj gotici, koju razrušiše Tatari, no*

već g. 1256. obnovljena je u istom slogu rane gotice. U XVIII. vijeku dograđen je crkvi renesansni toranj. U toj su crkvi hrvatski banovi polagali prisegu. Najstariji je dio te gradjevine, južni portal, nekada glavni, danas sporedni, jer on potječe još od prve crkve. Na krovu, sa južne strane koji je urešen državnim bojama umetnut je i grb kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te grb grada Zagreba. Taj ures, dobila je crkva restauracijom Schmidt-Bolléa. Vrlo su interesantne u crkvi fresko slike, biblijski motivi, od slikara Jose Kljakovića. Crkva je stradala često od potresa i vatre.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 18) sitnijim tiskom opisuje gotsku crkvu s trima lađama koja je stradala više puta od potresa i vatre. Restaurirana je oko 1880. te je uočljiva zbog trobojnoga krova s grbom Hrvatske i grada Zagreba. Lijepa su joj vrata iz 17. stoljeća [!], a unutrašnjost joj je vrlo tamna. Šareni gotički prozori dar su građana Griča, a na stranama se nalaze Kljakovićeve freske koje prikazuju život Mojsija i Arona, a u desnoj i lijevoj kapeli nalaze se rođenje i smrt Kristova Ljube Babića.

Vodiči 20a – 20i: Iz njemačke i engleske inačice Srkuljeva vodiča (1928b: 51-53; 1928c: 53.55) izostavljena je fotografija južnog portala, a slika crkve zamijenjena je starijom kakva je bila prije obnove Schmidta i Bolléa. Rušenje kipa Majke Božje pred crkvom kritizira se otvorenije nego u hrvatskom predlošku. Tekstualan dio opisa skraćen je, odnosno izostavljen je dio u kojem se spominju kraljevi Karlo IV., Leopold I. i Josip II. čijom zaslugom crkva nije srušena. Nema ni osvrt na šareni krov crkve ni spomena okoline crkve s mjerom i *prangerom za preblagolagoljive ženske jezike*. Zadržan je opis crkve, njezina povijest te kritika restauratora Schmidta i Bolléa kao i opisi fresaka i slika Jose Kljakovića i Ljube Babića. U sljedećem izdanju hrvatskog vodiča (Srkulj, 1930: 56) opis crkve skraćen je na nešto manje od jedne stranice, a fotografija je stara bez šarenog krova, ista kao u stranim inačicama vodiča iz 1928. Opis crkve i povijest pojednostavljeni su, zadržana je kritika restauracije iz 1878. i rušenje stupa Majke Božje pred crkvom kao i kratak opis okoline crkve s mjerom i *prangerom za preblagolagoljive ženske jezike*. Opis crkve u njemačkoj inačici iz iste godine (Srkulj: 1930b) izrazito je sličan hrvatskoj inačici, ali ne i identičan (56-58). Dok u hrvatskom vodiču restauratore ne imenuje, to u njemačkome čini otvoreno. U sljedećem hrvatskom izdanju (Srkulj, 1936: 61-62) opis je isti kao u hrvatskoj inačici vodiča iz 1930. na hrvatskome jeziku, dok je u njemačkoj inačici njegova ljutnja prema restauratorima još izravnija (1936: 71): *Leider ist auch diese Kirche durch die Restauration des Wiener Baumeisters Friedrich Schmidt und*

*Hermann Bollé. aufs ärgste verschandelt worden.*¹³³ Nakon kritike upućene njemačkim graditeljima hvali se biskup Ritter koji je pokrenuo novu restauraciju da bi popravio nanesenu štetu te se detaljno opisuju freske Joze Kljakovića nastale neposredno prije pisanja vodiča, isto kao i u prethodnim izdanjima, tako da je, bez obzira na tekstualne preinake kroz izdanja, kritika njemačkih restauratora Schmidta i Bolléa iz 19. stoljeća te pohvala hrvatskih Kljakovića i Babića iz 20. stoljeća ostala zadržana u svim Srkuljevim vodičima.

Vodič 21: U vodiču nepoznatoga autora i nenumeriranih stranica koji je napisan u povodu održavanja sokolskog sleta 1934. o crkvi sv. Marka pronalazi se jedna rečenica: *U srcu gornjega grada diže se na trgu okruženom lijepim palačama drevni gotski hram sv. Marka, spomenik minulih dana s divnim portalom, krovom, freskama i kipovima.*

Vodič 22: U trojezičnome *Vodiču po Zagrebu* knjižare A. Čelap (Maričić, 1934: 12, 20, 39, 53) crkva se sv. Marka spominje na četiri mjesta. Prvi put opisana je rečenicom u prvome dijelu vodiča koji postoji samo na hrvatskome jeziku (1934: 12): *U sredini trga stoji prastara crkva svetog Marka u kojoj su kroz stoljeća načelnici i gradski vijećnici – pa i neki banovi – polagali zakletve da će braniti stare gradske pravice.* Potom se spominje u trima inačicama, hrvatskoj (1934: 20), njemačkoj (1934: 39) i francuskoj (1934: 53) pri čemu se radi o prijevodu hrvatskog predloška na dva spomenuta jezika: *Stara kao Grič, povećavana po potrebama, ima glasoviti starogotski portal, a u novije doba ukrašena fresko slikarijama hrv. umjetnika.*

4.22. Ćirilometodska ulica (Gospodska ulica, Ulica 23. listopada 1847.)

4.22.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 2a i 2b: Slično je u kasnijem Hartlebenovu vodiču. Bella Alföldi (1900: 238), na putu od Strossmayerove promenade do Markova trga, spominje lijepu malu grčkokatoličku crkvu (njem. *die herrliche kleine griechisch-katholische Kirche*) i staro kazalište.

Vodiči 3a – 3c: Kada je riječ o stranim vodičima iz ovoga razdoblja, Gospodska se ulica prvi put spominje već u najstarijem Woerlovu vodiču (1885?: 11). Njome se od Markova trga dolazi

¹³³ Nažalost, i tu su crkvu restauracijom najgrublje unakazili bečki graditelji Friedrich Schmidt i Hermann Bollé.

do Strossmayerova šetališta, prolazeći pored zemaljskog glumišta, gradske vijećnice te s lijeve strane pravosudnog odjela zemaljske vlade.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U najstarijem utvrđenom hrvatskom vodiču ([Lukšić], 1891: 19) Gospodska se ulica opisuje u kratkoj natuknici. Spominju se grčko-katoličko sjemenište, *crkvica svetih slavenskih apoštola Cirila i Metoda*, gradska vijećnica, hrvatsko narodno kazalište te kao i u Woerlovu vodiču *pravosudni odsjek kr. hrv. slav. Dalmatinske zemaljske vlade*. Iz njemačkog prijevoda ovoga vodiča (Lukšić, 1891: 19) izostavljeni su epiteti kojima se opisuju sv. Ćiril i Metod (njem. die *griech.-kath. Pfarrkirche St. Cyrillus und Methodius*).

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 62-65) ovu ulicu opisuje četirima natuknicama: Narodno zemaljsko kazalište, Gradska vijećnica, kr. zemaljska vlada, odjel za pravosudje te Grčko-katoličko sjemenište i župna crkva sv. Kirila i Metodija. U vrijeme nastanka vodiča **Narodno zemaljsko kazalište** nalazilo se u Gospodskoj 7. Na početku 19. stoljeća kazalište se nalazilo u Kapucinskoj ulici u zgradi koja je tada bila vlasništvo obitelji Vojković, a sada obitelji Rauch. Predstave su se odvijale u velikoj dvorani u sredini kuće. Kasnije je general barun Pejačević uredio novo u Demetrovoj ulici u zgradi u kojoj se nalazi Naravoslovni muzej, a tu je ostalo do 1834. godine. Imalo je red loža na prvome katu i po tri lože na svakoj strani prizemlja. To kazalište, u Godspodskoj ulici, sagradio je *gradjan* Kristofor Stanković na zemljištu prijašnje gradske vijećnice koje mu je ustupila gradska općina. Godine 1852. kupila ga je država za 49 000 forinti koje su isplaćene od višaka varaždinske županijske zaklade. Ono je građeno talijanskim načinom s tri reda loža i redom galerije te je moglo primiti 700 do 800 gledatelja. U svim su se kazalištima do 1840. predstave izvodile isključivo na njemačkom jeziku, a tek 1830-ih narodni preporodni pokret *prokrčio je hrvatskome jeziku put do pozornice* (Hudovski, 1892: 63). Prve naznake takvih nastojanja bile su pjesme *Još Hrvatska ni propala* i *Nek se hrusti šaka mala* otpjevane 1835. godine u sklopu njemačkih predstava. Poticajem Dimitrija Demetra, koji je bio upućen u kazališnu umjetnost, 1839. godine u *Danici ilirskoj* iznesen je formalni prijedlog da se u Zagrebu osnuje Narodno hrvatsko kazalište. Rodoljubi okupljeni u čitaonici ilirskoj, sjecištu narodnog života, s oduševljenjem su prihvatili prijedlog te su Demetru povjerali najvažniji zadatak, da bude blagajnik toga pothvata. Prva predstava održana je 10. lipnja 1840. godine kada je Novosadsko kazališno društvo odigralo Kukuljevićeva Jurana i Sofiju. Predstave su se odvijale do 1842. kada se društvo preselilo u Biograd. Hrvatske su se predstave nakon toga davale sporadično pri čemu je jedino opera Vatroslava Lisinskog *Ljubav i zloba* doživjela

uspjeh kod publike. Kazališna djelatnost prekinuta je za burnih događanja 1848. godine. Četiri godine kasnije, ponovo inicijativom Dimitrija Demetra, a na poziv bana Jelačića, pokušalo se ustrojiti narodno kazalište, ali se nije pronašlo stalno društvo. Ono je sastavljeno 1853. godine da bi se ponovo razišlo 1858. te su se u iduće dvije godine odigrale samo dvije hrvatske predstave. Konačno, 1860., nakon što posrednik za talijansku operu i njemačko kazalište kojeg je vlada obvezala da izvodi jednom tjedno i hrvatske predstave to nije napravio, bijesna hrvatska mladež istjerala je njemačko kazališno društvo iz narodnog kazališta. Godine 1861. proglašeno je zemaljskim zavodom uz potporu od 600 forinti mjesečno. *Time je započelo hrvatsko doba zagrebačkog kazališta* (Hudovski, 1892: 64), a od 1863. počele su se uz dramu izvoditi operete te od 1872. i opere. *Duša svih naprezanja za hrvatsku kazališnu umjetnost bijaše do smrti svoje Dr. Dimitrija Demeter (†24. lipnja 1872.). On joj žrtvova sve svoje sile i dobar dio svoje imovine* (Hudovski, 1892: 64). U vrijeme pisanja ovoga vodiča kazalište je dobivalo godišnju potporu, od države 32 000 forinti te od grada 2000 forinti, dok je opera dobivala poseban dodatak u iznosu od 8000 forinti. Natuknica o kazalištu završava planovima za budućnost. Imovina kazališta koja iznosi 327 860 forinti uložiti će se u izgradnju nove zgrade. Taj iznos prikupljan je kroz pola stoljeća raznim načinima, a za novu zgradu nabavljeno je zemljište u Ilici kraj milosrdnika koje nije sadržano u naznačenoj svoti. **Gradska vijećnica** nalazila se u Gospodskoj 5 gdje je nekoć bilo kazalište. Napuštena je 1810. godine kada je općina kupila zgradu od obitelji Oršić i u nju se preselila. U vrijeme kada se gradilo kazalište, 1834. godine, nadograđen je kat. U zgradi se nalazi i velika dvorana u kojoj su zasjedali važni hrvatski sabori 1848. i 1861. godine. Zgrada **Kr. zemaljske vlade, odiela za pravosuđe**, koja se nalazila u Gospodskoj ulici 4, bila je nekoć u vlasništvu dr. Ljudevita Gaja. On ju je kupio i prezidao u tiskaru 1846. godine. U toj je kući i umro 1872. godine, a nakon njegove smrti zgradu je kupila zemaljska vlada koja joj je dala izgraditi pročelje prema Jezuitskom trgu 1887. godine da bi u nju smjestila pisarnu kraljevskog državnog nadodvjetništva. Autor natuknicu završava kratkim *hommageom* Ljudevitu Gaju (Hudovski, 1892: 64-65):

Da nije bilo Gaja, da nije bilo njegovih učenika, koje je on oko sebe sakupljao, svojim naukami oboružavao, da jih od njega primljenim zanosom rodoljubnoga žara razširuju po narodu, jedva bi se Hrvatska dostala bila narodne i državopravne samostalnosti, koju uživa. Vršimo stoga rodoljubnu dužnost, kad bilježimo, u kojoj je kući u Zagrebu živio i preminuo muž, koji je probudio svoj narod iz stoljetna sna i priveo k novom životu.

Grčko-katoličko sjemenište i župna crkva sv. *Kirila i Metodija* u Godspodskoj ulici 1 posljednja je natuknica kojom se opisuje ova ulica. U 15. te koncem 16. stoljeća silan narod iz Bosne i Hercegovine, bježeći od turskog nasilja, našao je utočište u bivšoj krajini u Hrvatskoj. U cilju da se taj pravoslavni narod pokatoliči, zagrebački biskup Petar Domitrović isposlovaio je od cara Ferdinanda II. imenovanje arkimandrita Šimuna Vratanje prvim biskupom grčko-katoličke biskupije u Hrvatskoj. Njega je 1612. posvetio papa Pavao V. u Rimu. Da bi se obrazovali svećenici za ovaj red, kupio je biskup Pavao Zorčić od kralja Leopolda imanje Pribić uz uvjet da se od prihoda toga imanja dio izdvoji za uzdržavanje sjemeništara. Biskup Gavro Palković kupio je za sjemenište komad zemlje pod Strossmayerovim šetalištem u kojoj se sjemenište opskrbljivalo povrćem, a kasnije je taj vrt ustupljen gradu za gradilište. Sjemenište je do temelja izgorjelo za biskupa Palkovića, a jedina soba koja je sačuvana služila je za smještaj sjemeništara iz Žumberka sve do vremena kada je biskup Stanić dao sagraditi dvokatnicu te je njegovim nastojanjem Marija Tereza osnovala glavnicu za školovanje mladeži u tome sjemeništu. Zemljište na kojem stoji crkva kupio je vlastitim sredstvima biskup Bubanović 1802. godine i darovao ga je sjemeništu. Tu je 1831. sagrađena crkvica sv. Vasilija koju je 1885. biskup Ilija Hranilović povećao, ukrasio i osnovao kao župnu crkvu sv. Kirila i Metodija. Crkva je dobila zvonik, pročelje urešeno u bizantinskom stilu prema nacrtima Hermanna Bollé.a. U crkvi se nalazi drveni ikonostas sa slikama Buševskog i Mašića, a zvono je dobila iz zvonika sv. Katarine. Trošak obnove iznosio je 40 000 forinti.

Vodič 6: Lihl (1897: 38) samo nabraja grčko-katolički seminar s crkvom Ćirila i Metoda, gradsku vijećnicu, staro kazalište te pravni odio zemaljske vlade na putu od Katarinina prema Markovu trgu. Višejezični vodič iz 1900. (s.n.: 49) još je kraći pa spominje samo crkvu i gradsku vijećnicu. Isti je slučaj s reklamnim vodičem iz 1906 (s.n.: 35) koji nabraja vijećnicu gdje je nekoć bilo kazalište i grkokatoličku crkvu. U vodiču nepoznatog autora iz 1911., koji je napisan u povodu svesokolskog sleta, spominju se grčko-katoličko sjemenište i župna crkva sv. Ćirila i Metodija te njoj nasuprot zgrada vladina odjela za pravosuđe. Navodi se kako je nekoć bila vlasništvo ilirskog preporoditelja dr. Ljudevita Gaja te da je on tu 22. travnja 1872. umro, a Braća Hrvatskog Zmaja na zgradi su podigla spomen-ploču. Spominje se i gradska vijećnica u kojoj je 1834. podignuto bivše narodno kazalište koje se 1895. preselilo u novu zgradu pa je nakon toga općina pregradila i nadozidala zgradu za urede gradskog poglavarstva. U dvorani gradske vijećnice zasjedali su važni hrvatski sabori 1848. i 1861. godine, a 4. srpnja 1848. tu je odlučeno da će se navijestiti rat Mađarima.

4.22.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: Modrić (1927: 28) na putu od Katarinskog trga do Markova trga kratko opisuje **Grčko-katoličku crkvu i sjemenište**, bivšu kuću dr. Ljudevita Gaja te Gradsko poglavarstvo. Grčko-katolička biskupija osnovana je 1612. godine, a sjemenište je podignuto 1681. godine. Crkva potječe iz 1831. kada se zvala crkva sv. Vasilija. Ona je 1886. godine obnovljena i preimenovana u crkvu sv. Ćirila i Metoda. Građena je u bizantinskome slogu, a zvono joj potječe od crkve sv. Katarine. **Bivša kuća dr. Ljudevita Gaja** bila je u vlasništvu *tog velikog hrvatskog preporoditelja* do 1846. godine. On joj je dogradio tiskaru, a u njoj je i umro 22. travnja 1872. Nakon njegove smrti kupila ju je država. **Gradsko poglavarstvo**, odnosno zgrada u kojoj je smješteno, spojena je iz dviju odvojenih zgrada 1897. godine. Lijeva je strana bila vijećnica od 1810. godine, a nadograđen joj je kat 1834. I na desnoj se strani do 1810. nalazila vijećnica koju je te godine gradsko poglavarstvo ustupilo rodoljubu Kristofu Stankoviću koji je na njezinome mjestu sagradio prvu kazališnu zgradu u Zagrebu, popularno nazvanu *varoški teater*. Tu je bilo smješteno do 1895. kada se preselilo u novu zgradu na Wilsonovu trgu. Stanković je bio skroman trgovac koji je prodavao srećke. Jednom prilikom, krivnjom svojeg pomoćnika, ostao je u posjedu većeg broja srećki od kojih je jedna izvučena za glavni zgoditak u iznosu od 300 000 forinti. Stanković je po novce morao u Beč, a na povratku su ga čekali hajduci. Izbjegao ih je sretnim slučajem jer je krenuo drugim putem od onoga koji je planirao. Kasnije, hajduci su uhvaćeni zbog drugog zločina i tom su prilikom odali svoj naum da orobe Stankovića. Doznajući za to, Stanković se zavjetovao da će učiniti jedno dobro djelo na spomen tom sretnom slučaju te je izgradio kazališnu zgradu. U toj je zgradi 1847. godine prikazana prva hrvatska drama, a 1847. otpjevana prva hrvatska opera. U vijećnici, nekoć kazališnoj redutnoj dvorani, održani su hrvatski sabori 1845., 1847., 1848., 1861., 1919., i 1911. godine. Godine 1845. pred tom su zgradom pale *nevine srpanjske žrtve*.

Vodiči 19a – 19c: Milan Šenoa (1928: 19) pogrešno navodi ime ove ulice (Južno šetalište). Naziva ju Ulicom 29. srpnja 1845. te objašnjava kako je ime dobila po danu kada je ban Haller dao strijeljati hrvatske građane. U njoj je gradski magistrat, *crkva sv. Ćirila i Metodija* i grčko-katoličko sjemenište kojoj nasuprot se nalazi *zgrada gdje je 1871. [!] godine umro dr. Ljudevit Gaj (spomen ploča BHZ) – danas pravosudna zgrada*.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 93-95) je Ulici 23. listopada 1847. posvetio četiri natuknice opisavši gradsku vijećnicu, lik Matije Gupca, grčko-katoličko sjemenište te kuću dr. Ljudevita Gaja. **Gradska vijećnica** sklop je nekadašnjih dviju kuća što je u unutrašnjosti jasno vidljivo. Stara je vijećnica prvotno stajala na uglu Markova trga i Gospodske ulice, ali je grad 1810. kupio od grofa Oršića zgradu do nje, a staru je zgradu prodao zagrebačkome trgovcu Kristoforu Stankoviću koji je u njoj 1836. sagradio kazalište koje je kasnije, 1852., prodano zemlji. U tome kazalištu glumilo se na njemačkom jeziku. Prva hrvatska predstava koja je u njemu postavljena, Kukuljevićeva drama Juran i Sofija, prikazana je 1840. godine, a opera Ljubav i zloba Vatroslava Lisinskog 1846. godine. Kada se kazalište preselilo u svoj novi hram na Trgu kralja Aleksandra, zgradu je kupila gradska općina i preuredila je za urede. Susjednoj, Oršićevoj zgradi 1834. nadogradila je kat. Dvorana u kojoj se održavaju sjednice gradskog zastupstva služila je i kao sabornica, a u njoj su se odvijali povijesni sabori 1848. i 1861. godine. Posljednji je održan 1910. godine kada je uređena sabornica u vladinoj zgradi. Osim te velike dvorane, u zgradi postoji i mala vijećnica u kojoj su na zidovima poredani svi zagrebački gradonačelnici od 1850. kada su tri jurisdikcije ujedinjene u jednu općinu. Autor hvali prostoriju u kojoj gradonačelnik prima stranke na čijem se zidu nalaze golema slika Celestina Medovića Bakanal i dvije slike Branka Šenoae, Sjeverna strana Jelačićeva trga i Kaptol s Bakačevom kulom koja je u međuvremenu srušena. Prostoriju krasi Frangešov savijač, dvije velike japanske vaze i *prekrasno Bul-pokućstvo* (Srkulj, 1928: 95). **Lik Matije Gupca** na uglu nasuprot vijećnici kopija je originala koji se čuva u gradskom muzeju. Prema Srkulju (1928: 95), *ne trebamo reći da fantazija može u tom običnom ugalnom kamenu vidjeti fantastični lik velikoga seljačkoga vođe*. **Grčko-katoličko sjemenište** sagrađeno je koncem 17. stoljeća na bivšem zemljištu barunske obitelji Patačić *za sav onaj pravoslavni svijet, koji je ispod turskoga godpodstva pribjegao u Hrvatsku, a koji je priznao crkvenom glavom papu rimskoga*. Sjemenište je godinama postupno izgrađivano, a izgorjelo je u potpunosti za vladavine Marije Tereze pa je biskup Božičković podigao dvokatnu palaču. Crkvice je izgrađena 1831. za župnu crkvu. Fasada joj je bila jednostavna klasicistička poput fasade kapelice Zakladne bolnice. Biskup Ilija Hranilović crkvicu je povećao i ukrasio 1883. kada je pročelje uređeno u bizantinskom slogu i ukrašeno slikama Isusa, sv. Petra, sv. Pavla i sv. Braće Ćirila i Metoda kojima je crkva posvećena. Kuću nasuprot crkvi kupio je **dr. Ljudevit Gaj** od obitelji Inkey 1846. godine i prezidao je u tiskaru. Nakon njegove smrti kupila ju je vlada i u nju smjestila pravosudni odjel *koji je prestao djelovati uslijed centralizacije u Beogradu* (Srkulj, 1928: 95). Iz stranih izdanja vodiča iste godine izostavljene su natuknice o Matiji Gupcu i kući Ljudevita Gaja. Iz natuknice o gradskoj vijećnici izostavljen je podatak o povijesnim hrvatskim saborima koji su se u njoj

održali te komentar o srušenoj Bakačevoj kuli. Opis je nove fasade crkve Ćirila i Metoda skraćen. U hrvatskom vodiču iz 1930. (Srkuľ, 1930: 58) nema natuknice o kući Ljudevita Gaja, dok u njemačkoj inačici ona postoji, ali u njima nema natuknice o Matiji Gupcu (Srkuľ, 1930b: 73-74). Iz engleske inačice vodiča iz iste godine (Srkuľ, 1930c: 58-60) izostavljene su obje natuknice, i ona o Ljudevitu Gaji kao i o Matiji Gupcu. Kada je riječ o vodičima iz 1936. (Srkuľ: 1936: 64), hrvatski je najopširniji te su u jedino u njemu gradska vijećnica i palača predsjedništva gradskog poglavarstva odvojene u posebne natuknice. Osim njih, opisani su kuća Ljudevita Gaja i Grčko-katoličko sjemenište. Strani ekvivalenti (1936b: 73-74; 1936c: 65-66) opet se međusobno razlikuju, tako da je engleska inačica prijevod hrvatskog izvornika iz iste godine, dok je njemačku inačicu Srkuľ skratio saževši tekst o gradskom poglavarstvu i vijećnici u jednu kratku natuknicu. U višejezičnome vodiču iz 1934. (s.n.: 13) ime se te ulice ne spominje, već se govori o ulici kojom se ide s Trga Stjepana Radića, a u kojoj se nalaze unijatska crkva sv. Ćirila i Metoda i sjemenište te kraljevsko zemaljsko nadodvjetništvo u zgradi u kojoj je živio i umro slavni ilirski preporoditelj dr. Ljudevit Gaj.

4.23. Dverce, Trg Katarine Zrinske i crkva svete Katarine (Trg sv. Katarine)

4.23.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 3a – 3c: Kada je riječ o stranim vodičima, ovaj se trg s crkvom spominje samo u Woerlovim (1885: 11; 1896: 14; 1908: 32) vodičima. Katarininu crkvu sagradili su isusovci u 17. stoljeću. Jednobrodna je, a u njoj se nalazi osam pokrajnjih kapela, nad kojima su oratoriji. Iznutra je crkva ukrašena arabeskama i uokvirenim slikama. Desno od crkve nalazi se velika gimnazija, a lijevo o nekadašnjem isusovačkom samostanu zapovjedništvo vojnog korpusa. Dalje, u Jezuitskoj ulici smješten je plemićki konvikt.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Lukšić (1891: 42, 1891b: 38-39) Trgu sv. Katarine posvetio je gotovo cijelu stranicu. Opisuje ga kao maleni, nepravilni i slabo živahni trg u gornjem gradu koji je s jedne strane omeđen crkvom sv. Katarine, a sa sjeverne trima kućama u vlasništvu grofa Kulmera. U njima je smještena gradska redarstvena oblast kojoj je na čelu jedan gradski vijećnik. U zgradi pod brojevima 4 i 5 smještena je kraljevska velika gimnazija, a kuća broj 6, gdje je nekoć bilo

kraljevsko zdanje, u vlasništvu je *presvietle gje. grofice Burattijeve*. U nastavku, sitnijim tiskom, autor napominje kako bi se prekoračili okviri te knjige, kada bi se htjele prepričati sve zanimljive povijesne zgone koje su se na ovome trgu odvile, pa se prepričavaju samo dvije. Prva je iz 1333. godine kada je sredinom lipnja hrvatsko-ugarski kralj Karlo Robert prošao kroz Zagreb na putu prema Napulju te u njemu ostao čak sedam dana. U starim se kronikama navodilo kako grad nikada prije nije vidio toliko sjaja:

Gromovite trublje naviještahu puku da je hrvatski kralj došao u grad. Konjanici u oklopih jahahu po ulicah da utiru put, poslije njih dolazaše prava šuma koplja i sulica vojske, oboružane oklopi, željeznimi čalmami, mačevi i štitovi. Bio je riedak sjaj što ga je tom prilikom gledalo pučanstvo slobodnoga i kraljevskoga grada Griča: spreda idu barjaktari, glasnici i trubljači u bujnoj šarenoj odori, dječaci sa pozlaćenim palmovim granjem, za njimi pobožni samostanci: dominikanci, cistecinci, paulini, franjevci i templari; poslije ovih svetovno svećenstvo u sjajnih ornatih. Za svećenstvom ulazio je kralj Karlo Roberto u sjajnoj odori te s divnim oružjem praćen mnogobrojnim velikaši zemlje, sa gradskimi dostojanstvenici, hrvatskimi i magjarskimi plemići u bogatih odorah na konjah te velikaškimi gospojami koje su nosili na baršunastih nosiljkah. Povorku je pratila opet vojska pak mnogobrojan narod.

Spominje se još jedan veličanstven prizor koji se odvio na tome trgu godine 1848. kada je pokojni grof Josip Jelačić ustoličen kao hrvatski ban pod vedrim nebom, prisegnuvši pred tadašnjim grčko-istočnim patrijarhom Josipom Rajačićem.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 68 -71) ovaj prostor opisuje kroz pet natuknica: Trg sv. Katarine, kraljevska velika gimnazija, crkva sv. Katarine, Carsko i kraljevsko sborno [!] zapovjedništvo i Kraljevski plemićki konvikt. **Trg sv. Katarine** opisuje se kao tih i malen trg koji živne samo kada gimnazijska mladež njime prolazi i općinstvo dolazi na misu u crkvu sv. Katarine. Na njemu se slavilo u 14. stoljeću kada su u svojoj palači boravili kraljevi i primali poslanstva i vitezove. U novije vrijeme slavilo se uz okupljeno mnoštvo kada je 5. lipnja 1848. pod vedrim nebom ban Jelačić položio prisegu u ruke pravoslavnom patrijarhu Josipu Rajačiću povodom svečanog uvođenja u bansku čast. **Kraljevsku veliku gimnaziju** otvorili su Jezuiti 1607. godine u napuštenoj zgradi dominikanskog samostana koju su, s crkvom sv. Katarine, dobili na poklon od grada. Oduševljenje gimnazijom bilo je toliko da se već u prvoj godini upisalo preko 300 učenika. Gimnazija je imala šest razreda, a posljednji se na početku zvao retorika, a kasnije poezija. Predavalo se na latinskom jeziku, a hrvatskim se služilo samo u

nižim razredima u onolikoj mjeri koliko je bilo potrebno kao priprema za latinski jezik. Godine 1662. gimnaziji je pridružen viši naučni zavod na kojem se počela predavati filozofija u dva godišnja tečaja, a 1666. to je produženo na treći tečaj. Juridički fakultet počeo je s djelovanjem 1724. godine. Od 1747. godine zavod je nosio ime akademije. Nakon ukidanja isusovačkog reda, akademija i gimnazija došle su pod upravu države. Godine 1776. akademija je preustrojena u dva fakulteta, Pravni i Filozofski. Godine 1850. uveden je sustav kakav je vrijedio u vrijeme pisanja ovoga vodiča, odnosno ukinut je mudroslovni fakultet i osnovana je osmogodišnja velika gimnazija. Pravoslavni fakultet produžen je prvo na tri pa na četiri tečaja i takav je ostao do osnutka sveučilišta Franje Josipa I. 1874. godine. Gimnazijsku su zgradu sagradili isusovci nakon što je stara dominikanska izgorjela. Nova škola ima dva pročelja, jedno prema Trgu sv. Katarine, a drugo prema Strossmayerovu šetalištu koje je produženo za potrebe gimnazije i pravoslavne akademije. Godine 1874. podignut je još jedan kat da bi se na njemu smjestilo netom otvoreno sveučilište. Kada se ono 1883. godine preselilo u Donji grad, cijela je zgrada ostala gimnaziji. Godine 1890./'91. pohađalo ju je 854 učenika koje je poučavalo 38 učitelja. **Crkva sv. Katarine** nastala je na mjestu gdje se već u oporučnom zapisu iz 14. stoljeća spominje kapela sv. Katarine. Početkom 15. stoljeća, zbog straha od Turaka, preselili su se dominikanci iz Vlaške ulice u utvrđeni Gornji grad te su uz navedenu kapelu sazidali samostan. U vrijeme borbe između Zapolje i Ferdinanda dominikanci su se u potpunosti iselili iz Hrvatske te su napustili kapelu i samostan. Godine 1607. grad ih je poklonio isusovcima koji su pored crkve sagradili gimnazijsku zgradu. Umjesto kapele ubrzo su sagradili i crkvu kojoj je biskup Petar Domitrović položio temeljni kamen, a biskup Franjo Ergeli 1632. godine posvetio. Nakon požara koji je 1645. uništio polovicu Gornjega grada, izgorjela je crkva sv. Katarine s kolegijem. Gorjela je još dva puta, 1674. i 1706. godine. Unutrašnjost crkve datirala je iz drugog desetljeća 18. stoljeća kada su u njoj dobrotvori podigli žrtvenik, zidove i svod uresili slikarijama i sedrenim rezbarijama i arabeskama. U potresu 1880. crkva je ponovo nastradala, a dio se svoda srušio. Obnovljena je o državnome trošku tako da joj je pročelje poljepšano i ukrašeno kamenim kipovima sv. Katarine i evanđelista. Crkva je i dalje gimnazijska i građena je u jezuitskom slogu. Ima jedan brod s osam kapela iznad kojih su oratoriji. **Carsko i kraljevsko sborno zapovjedništvo** nalazi se na jezuitskom trgu, a nekoć je tu bio jezuitski kolegij. Car Rudolf II. dopustio je jezuitima da se dosele u Zagreb 1600. godine jer su građani Griča, zbog razmirica s Kaptolom, preko osam godina bili bez duhovne pastve. Na požunskom je saboru 1601. godine gradskome poslaniku naloženo da se o tome dogovori s predstavnicima isusovačkog reda pa su 1606. godine u Zagreb došli otac Zanitus, predstavnik turanjskog kolegija i otac Petar Vragović, član olomučkog kolegija. Gradski ih je sudac primio u vlastitu

kuću gdje su ostali dvije godine nakon čega im je gradska općina poklonila gradske posjede Ljubljanicu i Fratersčicu te nadarbinu sv. Fabijana i Sebastjana kao i znatna financijska sredstva. Godine 1606. kroz Zagreb je prolazio vojvoda Štajerski, kasnije kralj Ferdinand II., te je isusovcima poklonio zgradu vojnog opskrbnog skladišta da u njoj uredi kolegij. Kasnije im je dodijelio svoj krunidbeni miraz i doznačio iz tridesetnice u Nedelišću godišnju potporu od 2000 forinti. Nakon njega red je dobivao potpore od kralja Matije I., Ferdinanda III. te nadvojvode Lavoslava Vilima, Ferdinanda IV. i Lavoslava I. Osim toga mnogi su velikaši darivali red, a prodaja ostavine svoga jednoga člana donijela im je 52.000 forinti. Zahvaljujući svemu tome red je brzo napredovao te je za vlastiti kolegij izgrađena renesansna zgrada, crkva sv. Katarine, gimnazijska zgrada i sjemenište. Kada je red 1773. raspušten, imovina je pripala naukovnoj zakladi, a glavnu je zgradu preuzela vojnička uprava. Sjemenište je pretvoreno u kraljevski plemićki konvikt koji je služio odgoju mladeži, a nastao je kad i jezuitski kolegij. Isusovci su obrazovali mladež za svoj red te su primili nekoliko pitomaca u svoj kolegij. Nedugo nakon toga uredili su sjemenište sv. Josipa, a zgradu im je poklonio 1627. godine palatin Ivan barun Drašković. Raspuštanje reda nije obuhvatilo sjemenište pa je njegov ravnatelj do 1780. godine ostao jedan član reda, nakon čega je uređeno poput Terezijanske akademije u Budimu da bi 1784. bilo raspušteno. Ponovo je ustrojeno 1796. godine kao kraljevski pl. konvikt u skladu sa statutom koji je odobrio kralj Franjo II. Zbog ratnih događanja djelovanje je prekinuto od 1814. do 1820. i od 1848. do 1851. godine. U to je vrijeme zgrada služila vojnim svrhama, a vojnici su dobivali stipendije iz prihoda zavoda. Najstariji zakladni zapisi potječu iz doba isusovaca, a tiču se Ivana Krušelja i Nikole grofa Frankopana. Iz njih se doznaje da je podžupan Juraj pl. Urnoc, po nalogu grofa Frankopana, otišao u Greben kamo je isti dan došao i biskup Petar Domitrović. On je tamo zatvorenog pronotara, Ivana Krušelja, ozbiljno i očinski opomenuo da napiše ostavinu jer mu nema nade u daljnji život. To je ovaj i napravio te je svu svoju imovinu ostavio jezuitskome redu u svrhu izobrazbe siromašnih učenika. Za izvršitelja oporuke imenovao je biskupa Domitrovića. Krušelj je bio pristaša Erdödyjeve stranke koja je bila protiv bana optuživši ga lažno za silovanje jedne djevojke iz obitelji Erdödy. Sam Krušelj bio je optužen da je urotnik protiv kralja i kraljevstva. Zbog toga ga je kralj Nikola dao zatvoriti u gradu Grebenu i osudio ga je na smrt. U drugom zapisu piše da je isti ban, grof Nikola Frankopan Trsatski, u svojim oporukama iz Novigrada, Zagreba i Požuna jezuitima ostavio svoje dobro da u Zagrebu otvore odgojilište za ilirsku mladež. Do njegova osnutka nije došlo jer su iz svih tih zapisa isusovci dobili samo 7.000 forinti zbog toga što je dotično dobro bilo založeno pa iz njega nisu dobili dovoljno novca.

U dvojezičnome vodiču nepoznatog autora (1900: 48) u Gornji se grad ulazi kroz malu uličicu Dverce, nekoć gradska vrata. Lijevo od uličice nalazi se vatrogasni toranj na kojem je još tada, za uspomenu na stara vremena, zvonilo zvono „**loterščak**“, ljeti u 10, a zimi u 9 sati. Desno od uličice bio je nekad kraljevski dvor u kojem bi boravili kraljevi i hercezi kad bi boravili „*in monte Graci*“. Kroz **Dverce** dolazi se na **Katarinski trg** s istoimenom crkvom gdje se pod vedrim nebom odvijala instalacija bana, a posljednja je bila ona bana Jelačića po patrijarhu Rajačiću. Crkva se spominje 1337. godine a 1607. do 1775. bila je isusovačka, dok je susjedna zgrada, tada vojno-zborno zapovjedništvo, bila jezuitski samostan.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 44) ovaj dio Gornjega grada opisuje u natuknici o Trgu sv. Marka. Spominje plemićki konvikt, koji je u 17. stoljeću bio isusovački samostan, te **Katarinski trg** na kojem se vidi sjeverno pročelje velike gornjogradske gimnazije gdje je nekoć bilo i sveučilište. Tu su i nekoć utvrđena gradska vrata **Dverci** koje stari purgari još zovu Žverci ili Žvirci. U 14. stoljeću je tu, prema želji kralja Karla Roberta, podignut kraljevski dvor, a tom su prilikom u zidu probijena mala vrata koja su postojala sve do 1818. godine kada su, u povodu dolaska Franje II. u Zagreb, i porušena.

Vodič 10: U vodiču pisanome u povodu svesokolskog sleta (1911: ?)¹³⁴ navodi se da je **Dverce**, kratka ulica koja spaja Strossmayerovo šetalište i **Katarinski trg**, ime dobila po malenim vratima Sirove dverce koja je u zidu, po nalogu kralja Karla Roberta, probio ban Mikić 1818. godine. Ona su srušena 1818. godine uoči dolaska Franje II. u Zagreb. Gradski toranj, odnosno kula preuređen je 1857. te se na četvrtome katu nalazi stan gradskog čuvara vatre. U kuli su i galerija te mali zvonik sa zvonom koje se zove „**loterščak**“. Njime se javlja požar i zvoni navečer, ljeti u deset, a zimi u devet sati. Nekad se zvonom davao znak da se gradska vrata zatvaraju. Trg sv. Katarine mali je prostor ispred crkve sv. Katarine i gimnazije. Na njemu je 1848. godine ban Jelačić prisegnuo za bana patrijarhu Josipu Rajačiću. Gornjogradska gimnazija postoji od 1607. godine kada su je osnovali isusovci u starom dominikanskom samostanu koji su, s crkvom, dobili od grada. Na početku je gimnazija imala šest razreda, 1662. dodan joj je naučni zavod s dvama tečajevima filozofije, a 1666. osnovan je i treći tečaj te 1724. i Pravni fakultet. Od 1747. godine zavod je podignut na razinu akademije.

¹³⁴ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

Vodič 11: Vereš (1911: 24) spominje gimnaziju koja na južnoj strani gleda na Donji grad i u čijem *podrumu stanuju drva, gimnazijski podvornik sa dobroćudnom ženom, kanarincima i djacima*. Iza gimnazije, na **Katarinskom trgu** (Vereš, 1911: 25), nalazi se stara crkva sv. Katarine i drvena baraka, spremište za građevinski alat, koju će za nekoliko dana pregledati ministarstvo za javne radove iz Budimpešte te će je ili predati svrsi ili zbog sokolskog sleta maknuti. Tu, na starome Griču, u bivšem samostanu, a sada ženskom liceju, smješten je top koji točno u 12 sati tjera vrapce na Strossmayerovu šetalištu. Prema pričama, taj su top Gričani ukrali na Turopolju i postavili ga baš na ženski licej, *da se licejke priuče na ratnu riku topa, pa da ne budu u nepritici, kada će sa kadetima danas-sutra razgovarati o topovima*.

4.23.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Herbert Jackson (1935: 19) Katarinski trg ne spominje, ali objašnjava početke, kako je naziva, kulturne povijesti Zagreba, opisujući kratko osnivanje prve klasične gimnazije već 1607. te malo nakon toga i prve akademije, preteče zagrebačkog univerziteta. Prema Jacksonu, u Zagrebu je te 1935. postojalo potpuno sveučilište sa svim potfakultetima te sedamdeset drugih obrazovnih institucija. Na brdu Šalati, odnosno sjeveroistoku grada, nalazi se Higijenski institut (Rockefellerova zaklada). Medicinski je fakultet podjednako važan kao i ostali takvi u istočnoj Europi.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič br. 16: Modrić (1927: 25-27) opisuje ovaj prostor kroz pet natuknica: Dverce, Kraljevski dvori, Trg sv. Katarine, Ženska realna gimnazija, crkva sv. Katarine i Kraljevski plemićki konvikt. **Dverce**, odnosno ulica koja veže Strossmayerovo šetalište s kapucinskim trgom, ime je dobila po vratima koja su u gradskom zidu probijena 1335. godine i vodila su u kraljevski dvor. Ta su vrata srušena 1818. godine. Na zapadnoj strani te ulice stoji gradski toranj koji je preuređen 1857. godine. Na njegovu je mjestu nekoć boravio čuvar vatre. Nad krovom je galerija s gradskim zvonom zvanim „lotreščak“. Zvoni ljeti u deset, a zimi u devet sati po četvrt sata što je uspomena na stara vremena kada se njime obznanjivalo da će se gradska vrata zatvarati. Na četvrtome katu toga tornja smješten je top koji puca svaki dan u podne da se najavi točno vrijeme. Taj je običaj nastao prije pedesetak godina, a bio je prekinut za vrijeme svjetskog rata. **Kraljevske dvore** na Katarinskom trgu 6 sagradio je ban Mikić po nalogu kralja Karla

Roberta 1335. godine. U njima su odsjedali kraljevi i članovi kraljevske obitelji kada bi boravili u Zagrebu. Trošak njihovog boravka snosio je grad za manje račune, a ako su računi bili veliki pomoglo bi i plemstvo. U dvorima su boravili kralj Karlo Roberto i sin mu Ljudevit I., a u njima je živio vojvoda Stjepan koji je 1336. pokopan u katedrali. Stanovale su tu i kraljice Jelisava i Marija 1384. godine, a 1387. u dvorima je priređeno veliko slavlje povodom oslobođenja mlade kraljice Marije iz zatočeništva u Novom gradu. Troškovi toga slavlja ostali su u dugom sjećanju Gričanima. **Trg sv. Katarine** malen je i tih. Nekoć bi oživio za posjeta kraljeva, a danas oživi kada mlade licejke njime prolaze u realku. Na njemu je priređeno i veliko slavlje kada je ban Jelačić bio ustoličen za bana, a prisegu je položio u prisustvu patrijarha Josipa Rajačića jer je biskup Juraj Haulik bio odsutan. Ženska realna gimnazija nalazi se na mjestu gdje su jezuiti osnovali prvu zagrebačku gimnaziju 1606. godine. Tu je osnovana i prva akademija te kasnije i sveučilište. Sada se tu nalazila ženska realna gimnazija. Zgradu su podignuli isusovci 1645. godine jer je prijašnja izgorjela. Zgrada je proširena 1853. godine, a 1874. podignut je drugi kat da bi se u njemu smjestilo sveučilište. Crkva sv. Katarine postojala je 1377. godine kao drvena kapelica. Početkom 15. stoljeća tu su se preselili dominikanci iz Vlaške ulice zbog straha od Turaka. Uz kapelicu su izgradili samostan koji je grad 1606. poklonio isusovcima jer su se dominikanci bili iselili iz Zagreba. Isusovci su 1632. izgradili novu crkvu koja je više puta stradala od elementarnih nepogoda. Renovirana je 1880. Isusovci su tu imali i samostan, a kad je red 1773. bio raspušten te 1813. obnovljen. U Zagreb su se isusovci vratili 1902. te imaju lijepu crkvu i samostan u Palmotićevoj. **Kr. plemićki konvikt** potječe iz 1627. kada se zvao Sjemenište za siromašne đake, a novo ime dobio je 1798. Zavod je osnovan na poticaj baruna I. Draškovića koji je kasnije postao ban i palatin te je zavod darovao jezuitima. Oni su odmah podignuli zgradu te su zavod vodili do 1780. Zavod se financira iz zaklade te se u vrijeme pisanja vodiča brinuo o pedeset siromašnih đaka. Do 1915. godine učenici su bili smješteni u vlastitoj zgradi gdje su imali besplatne stan i hranu. U konviktu se primalo i imućne đake. Od 1915. u zgradi su smješteni državni uredi pa pitomci dobivaju stipendiju u novcu. Uprava se konvikta trudi ponovo doći do svoje zgrade i želi uvesti prijašnji način rada. Od kraja 18. stoljeća pa do 1915. pitomci konvikta imali su svoju uniformu.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: Taub (1928: 99) spominje samo Lotršćak i Dverce kroz koje se prolazi na Strossmayerovu promenu. Usporedbom s vodičem Društva za promet stranaca (1928b: 14) može se utvrditi da je u Taubovu vodiču taj dio teksta skraćen jer se u njemu u nekoliko rečenica opisuje Katarinski trg te se spominju crkva, isusovci i palača Buratti. U hrvatskoj inačici vodiča Društva za promet stranaca (1928: 13) hvali se crkva sv. Katarine

kao lijepa, iznutra iskićena crkva i jedina crkvena građevina koja je sačuvana u svome izvornome jezuitsko-baroknome stilu. Kraj nje se nalazila djevojačka gimnazija, a do nje na uglu, gdje je nekoć bio kraljevski dvor, palača grofice Buratti koju je ona s umjetničkim namještajem ostavila gradu Zagrebu te se sada tu nalaze reprezentativne gradske prostorije.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 16) toranj na Strossmayerovu šetalištu, odnosno Lotrščak, naziva tornjem Bele IV. jer se prema njegovim riječima u njemu skrivao Bela IV. kada je 1242. godine pred Tatarima bježao u Dalmaciju. S tornja od pamtivijeka zvoni zvono Lotrščak u devet sati. Kroz ulicu Dverce dolazi se do nekadašnjeg kraljevskog dvora, u vrijeme pisanja ovoga vodiča *reprezentacione kuće grada Zagreba*, na kojoj se nalazi spomen-ploča BHZ [Braće hrvatskoga zmaja] koju je dao izgraditi kralj Karlo Anjou 1330. godine. Do nje je ženska realna gimnazija, prije velika gimnazija, a do 1882. sveučilište. Na Katarinskom je trgu crkva sv. Katarine kojoj je potres 1880. srušio toranj. Crkva ima jedan veliki svod s trima kapelama sa svake strane i potječe s početka 17. stoljeća. Iza velikog žrtvenika velika je freska, a freske na svodu restaurirane su devedesetih godina devetnaestog stoljeća. U crkvi su pokopani jedan Frankopan i ban Gjula, a iznad svake kapele upisana su imena crkvenih dobrotvora.

Vodiči 20a – 20i: Stjepan Srkulj (1928: 97-100) ovome dijelu grada posvetio je sedam natuknica: Dverce, Gradska kuća za primanje, Prva zagrebačka gimnazija, Trg sv. Katarine, Crkva sv. Katarine, Armijsko zapovjedništvo i Kraljevski plemićki konvikt. Kratkom ulicom **Dverce** dolazi se na trg sv. Katarine, a nalijevo, na uglu Strossmayerova šetališta nalazi se stara kula Habernik sa zvoncem Lotrščakom koje zimi zvoni u devet, a ljeti u deset sati kao spomen kada je zvono javljalo da se gradska vrata zatvaraju pa tko ne će ostati vani mora požuriti. Svjetla u ruci bi tada pokazivala kako građani žure kući jer tada nije bilo javne rasvjete. Kula je u vrijeme pisanja vodiča služila čuvaru vatre. **Gradska kuća za primanje** (Palatium regiae ac liberae Civitatis) nalazi se nasuprot kuli, na mjestu gdje je kralj Karlo Roberto 1335. godine dao sagraditi kraljevsku palaču (*Domus regiae ac liberae Civitatis*) da bude sjelo hercega kraljevskoga roda i za boravak kralja kad bude boravio u Zagrebu (Srkulj, 1928: 98). Tu je sredinom 18. stoljeća sagrađena barokna palača koja je na početku bila u vlasništvu prodirektora Akademije Franje Petrovića, a kasnije Danijela Josipovića, ljutoga protivnika iliraca. On je palaču prodao Ambrozu Vranicanyju, a njegova kći Klotilda Vranicany, udana za grofa Burattija, dogradila je krilo koje gleda na Dverce i na Katarinin trg. U toj se dogradnji nalazi raskošna dvorana za koncerte i ples, a prekrasna je i dvorana u kojoj se nalaze slike baruna Vranicanyja i njegove kćeri Klotilde Buratti koja je palaču ostavila gradu Zagrebu. Cijela

zgrada ostavlja dojam francuskog aristokratskog hotela. U njoj gradonačelnik prima strance i goste u ime grada. **Prva zagrebačka gimnazija**, u vrijeme pisanja vodiča ženska realna gimnazija, nekoć je bila samostan dominikanaca koji su se 1473. godine iz Vlaške ulice zbog osmanske opasnosti preselili u Gornji grad. Tu su do crkvice sv. Katarine dominikanci sagradili samostan u kojem su ostali do 1592. kada su zbog straha od Hasan-paše pobjegli u Kranjsku. Idućih četrnaest godina samostan je ostao prazan uslijed čega je zgrada oronula. Nakon što je jedno vrijeme služila kao skladište oružja, s dopuštenjem kraljevske komore, uselili su se u nju isusovci. Tu su 1607. godine otvorili gimnaziju, a kada je samostan 1645. godine izgorio, sagradili su na istome mjestu novu zgradu. Drugi kat podignut je 1872. godine gdje se smjestilo sveučilište. **Trg sv. Katarine** malen je, ali živahan zbog ženske gimnazije koja se nalazi u staroj gimnazijskoj zgradi. *Najsvjetliji je dan Trg sv. Katarine doživio 5. lipnja 1848. kad je na njem uveden u bansku čast Josip Jelačić i kad je položio prisegu na ruke sijedoga srpskoga patrijarha Josipa Rajačića. Instalacija je bila pod vedrim nebom* (Srkulj, 1928: 100). **Crkva sv. Katarine** koja stoji na istočnoj strani trga prvi se put spominje već u 14. stoljeću. Na njezinome mjestu isusovci su sagradili veću crkvu 1632. godine koja je nekoliko puta nastradala od požara. Konačan je izgled dobila 1720. godine. Crkva, koja je jednobrodna s osam kapelica na stranama, najznamenitija je zbog unutrašnjeg ukrasa. Umjetnički se ističu glavni oltar i kapela svete Barbare koje je izradio Franjo Robba. Glavni se oltar hvali kao jedan od najdivnijih oltara od mramora, a dao ga je izraditi biskup pragmatične sankcije grof Esterhazy 1708. – 1722. godine. **Armijско zapovjedništvo** smješteno je u starome jezuitskome sjemeništu. Zemljište je isusovcima poklonio štajerski nadvojvoda Ferdinand, kasniji kralj Ferdinand II. (1619. – 1637.). Isusovci su zgradu stalno povećavali dok nije dobila renesansni oblik. Kada je red 1773. ukinut, od njegova je imutka osnovana *naukovna zaklada*. Kada je car Josip II. u Zagrebu sjedinio tri krajiške komande, hrvatskoj generalkomandi dodijelio je isusovački konvikt. **Kraljevski plemićki konvikt**, u kojem je u vrijeme pisanja vodiča bio smješten statistički ured, također su izgradili isusovci nakon što im je Palatin Ivan pl. Drašković poklonio zemljište. Tu su smjestili odgojilište i sjemenište sv. Josipa u koje su odmah nakon osnutka gimnazija primili nekoliko svojih pitomaca. Prvu zakladu za odgoj siromašnih učenika dao je pronotar Ivan Krušelj kojeg je ban Nikola Frankapan dao pogubiti u Grebengradu. *Ironija sudbine htjede, te je u istu svrhu 26 godina kasnije dao zakladu i ban Nikola Frankapan* (Srkulj, 1928: 100). Konvikt i susjedne kuće u ulici Kamenitih vrata imaju oblik arkada koje su iste kao i na staroj gradskoj vijećnici. Konvikt se na početku zvao Josipov zavod (lat. *Institutum Josephinum*) jer je bio pod zaštitom sv. Josipa. U vrijeme pisanja vodiča na pročelju zgrade još se uvijek nalazio

kip sv. Josipa kako vodi dijete u školu. Iz ostalih Srkuljevih izdanja vodiča, domaćih i stranih, izostavljena je natuknica o Trgu sv. Katarine, odnosno kasnije Trgu Katarine Zrinske.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (Maričić, 1934: 13) na **Trg Katarine Zrinske** dolazi se s Trga Stjepana Radića (Trg sv. Marka) te se navodi da je na mjestu otmjene barokne crkve sv. Katarine nekoć bio samostan benediktinaca, kasnije jezuitski samostan, a u vrijeme pisanja vodiča ženska gimnazija. Na mjestu gdje se nalazi gradska reprezentativna kuća prije je bio kraljevski dvor, a ploča na kući svjedoči o tome koje su sve okrunjene glave u njoj boravile. Na trgu je i otmjena aristokratska kuća grofa Kulmera, a pred crkvom slavni je ban Jelačić položio svoju bansku prisegu 1848. godine u ruke patrijarhu Josipu Rajačiću. Prošavši kroz **Dverce**, između bivše kraljevske palače i kule sa zvonom Lotrščakom koje je kroz stoljeća pozivalo građane Griča na večernji počinak, objavljivalo požare, ali i pozivalo na oružje, pruža se prekrasan pogled na Donji grad.

4.24. Strossmayerovo šetalište (Južno šetalište)

4.24.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: Strossmayerovo, odnosno **Južno šetalište**, kako se naziva samo u najstarijem utvrđenom Baedekerovu vodiču iz 1887. godine, spominje se u svim Baedekerovim vodičima iz korpusa. S njega se pruža prekrasan pogled na dolinu Save (engl. *beautiful view*; njem. *mit herrlichem Blick*). U njemačkoj je inačici iz 1903. šetalište označeno zvjezdicom, a u dvama posljednjim vodičima iz 1911. i 1913. godine, u kojima je Zagreb izgubio sve svoje zvjezdice iz prethodnih izdanja pa tako i ovu, bio promijenjen i epitet kojim se taj pogled opisuje, iz engl. *beautiful*, odnosno njem. *herrlich* (hrv. prekrasan) u engl. *extensive*, odnosno njem. *weit* (hrv. širok).

Vodiči 2a i 2b: Dok se u starijem Hartlebenovu vodiču autora A. Hekscha grad vrlo šturo opsuje, Alföldi u kasnijem izdanju to popravljajući pa spominje i **Strossmayerovu promenadu** s koje se pruža raskošan pogled na dolinu Save koji za lijepoga vremena seže sve do brda uz morsku obalu (njem. *bei heiterem Wetter kann man sogar bis auf die Berge nächst des Meeresküste sehen*) (Alföldi, 1900: 238). Osim toga, na šetalištu se nalaze i dvije gimnazije, realna na gornjoj te viša na donjoj njegovoj strani.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: U najstarijem hrvatskom vodiču domaćeg autora i izdavača ([Lukšić], 1891: 38) godine i u Lukšićevu njemačkom iz iste godine (1891b: 37) navodi se da **Strossmayerovo šetalište** ime nosi *po mnogospominjanom, glasovitom hrvatskom biskupu i rodoljubu Josipu Jurju Strossmayeru u Djakovu*. Promenada se naziva jednom od najdražesnijih i najsimpatičnijih točaka Zagreba te se navode tri načina kako se do njega može doći: uspinjačom, Mesničkom ulicom te sveučilišnim stubama. Hvali se pogled prema svim stranama svijeta, a posebice na Donji grad koji se *razastire izpod noguh gledaoca*. Također, doznaje se da u zgradi velike kraljevske gimnazije postoji vrlo dobra i udobna kavana.

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 66) **Strossmayerovo šetalište** naziva dražesnom točkom grada koje se nalazi na južnome rubu staroga Zagreba, ispred nekadašnjeg gradskog zida. Pri opisu pogleda koji se pruža, inače činjeničnog, Hudovskog obuzeli su osjećaji: *Guste krošnje ovdje posadjenih kostanja štite nas od sunčane žege. Oko se nasladjuje gledajući ravnice, kojom se poput srebrne niti vijuga bistra kćerka sjedoglava Triglava, slavenska naša Sava. Na obzorju dižu se modri potezi dalekih gora, a do noguh naših leže ponosne sgrade novovijeka biela Zagreba. Krasna slika koja se zrcali u našim očima, začarava nas svojom ljepotom*. Do 1818. šetalište je bilo zapušten i strm obronak brijega, a njegova zapadna strana bila je otkopana i poravnana u povodu dolaska cara Franje II. u Zagreb. Istočna strana uređena je 1853. godine, a drvoredi su zasađeni 1859. Postojao je i muzički paviljon koji je postavljen 1861. godine. Kuća br. 4 jest gimnazija, na br. 6 nalazili su se kraljevski dvori, a na br. 10 obitavali su remetski pavlini kada bi dolazili u Zagreb. Tu se nalazio i kapucinski samostan koji je sagrađen u 17. stoljeću i na čijem je mjestu ban barun Drašković namjeravao sagrađiti sjemenište za isusovce, ali je smrt zaustavila njegove planove. Na mjestu velike realke nekoć je stajala kapucinska crkva, a na platou na Griču bio je kapucinski vrt. On je s gimnazijom prešao u vlasništvo grada. Na jugozapadu platoa stajala je kula, ali je odstranjena s ostatkom utvrdnoga zida 1859. godine kada je vrt pretvoren u šetalište. Vodoskok na Griču djelo je Ivana Rendića.

Vodič 6: Za Karla Lihla (1897: 37) **Strossmayerova** je **promenada** najljepša točka grada s koje se pruža prekrasan pogled prema jugu na široku dolinu Save koju poput srebrne niti presijeca rijeka Sava. Horizont uokviruju visoke gore u daljini, zapadno Plješivica, a južno Klek i Kapela. Na promenadi, koja je uređena 1818. u povodu posjete cara Franje II. Zagrebu, posađena je aleja kestena i omiljeno je sastajalište Gričana, posebice zimi i u proljeće kada su zbog južne

orijentacije i kuća koje ju štite od sjevernih vjetrova temperature na njoj znatno ugodnije u odnosu na ostale dijelove grada. Na zapadnoj se strani aleje nalazi plato Grič s vodoskokom. S toga platoa proteže se lijep pogled na zapad prema nizu brežuljaka koji započinje Josipovcem na kojem je posebno uočljiva zgrada sirotišta s crkvenim tornjem.

Vodič 7: Dvojezični vodič (1900: 48) također opisuje divan pogled koji se pruža s krošnjastim kestenjem zasađenog šetališta: *otvorena tu leži savska dolina od Samoborskih gora u zapadu do Moslavine na istoku, a prema jugu do Turopoljskog luga. Katkada se ukazuje Klek kraj Ogulina, ono za narodne priče sastajalište vještica, nu vele, da je to znak kiše.*

Vodič 8: U reklamnome vodiču (1906: 36) autor ne skriva osjećaje koji se bude pri pogledu sa **Strossmayerova šetališta:** *Krasotu, koja se sada pojavi suvišno je opisivati; srce mora svakom Hrvatu i Slavenu zaigrati od veselja, kada sa toga šetališta baci pogled na grad i u daljinu.*

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 45-48) se divi **Strossmayerovu šetalištu** riječima: *malo ima gradova, koji bi usred grada imali šetalište poput ovog, vidikom tako čarobnim, kao što je vidik s ovog šetališta. Pod nogama nanizao se donji grad i kuće, palače, crkve, visoki zvonici, naokolo zelena polja i pitne livade, tamo dalje rijeka Sava i oko nje biela sela i gradići. U daljini na istoku stere se plodna Posavina, na jugu Vukomeričko gorje, a na zapadu jaskansko-samoborska Plješivica sa Žumberačkim gorjem. Do 1818. tu je bila strma podrtina nad kojom su se dizali samostani i crkva katoličkih redova uz kraljevski dvor. Na mjestu kuće br. 10 nalazio se samostan pavlina, a kuće br. 12 i 14 bile su kapucinski samostan. Ženski licej s kavanom bio je kapucinski kolegij i crkva, a od 1854. do 1896. realka. U liceju se još nalazi meteorološki zavod, a te 1906. godine uveden je i seizmograf. Tu je još do 1859. stajala grička kula, a kada je srušena, već je tu bilo posađeno kestenje. U kasnijoj inačici vodiča autor je izmijenio ono nužno, odnosno promjene koje su se u međuvremenu dogodile. Tako se u zgradi nekad kapucinskog kolegija, potom ženskog liceja, 1922. godine nalazio banski stol, meteorološki zavod, seizmograf i radio-telegraf (Novotni, 1922: 37).*

Vodič 10: U vodiču pisanome u povodu svesokolskog sleta 1911. godine¹³⁵ navode se informacije slične kao i u prethodnim vodičima. **Strossmayerovo je šetalište** uređeno na južnome rubu Griča, a godine 1859. zasađeni su drvoredi kestena. Šetalište je napravljeno u povodu dolaska cara Franje II. u Zagreb. Na šetalištu se nalaze gornjogradska gimnazija, kasnije

¹³⁵ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

i pravoslavna akademija i sveučilište. U kući br. 6 nekoć su bili kraljevski dvori, u br. 10 obitavali su pavlini, a kuće 12 i 14 bile su kapucinski samostan. Na mjestu gdje se sada nalazio ženski licej s meteorološkim zavodom bila je kapucinska crkva. S promenade otvara se prekrasan vidik na donji grad, prostranu savsku dolinu, a za vedra vremena na Plješivicu, Klek, kapelu, Rišnjak, Velebit i na bosanske gore.

Vodič 11: Vereš (1911: 24) se šali:

Na vrhu parne uspinjače proteže se Strossmayerovo šetalište na kojem je postavljen veliki dalekozor, u koji ako hoćeš gledati na dolnji [!] grad nemoj puhati, već daj da te uputi čuvar, kako se s tim barata. Sa istočne strane šetalište krasan je izgled na Kaptol i na katedralu. Za vrijeme posljednjeg potresa pisale su neke novine, da su se vrhovi tornjeva katedrale pomaknuli za gotovo 20 centimetara na stranu. Svatko, tko ima dobro oko, može to i na našoj slici opaziti, gdje tornjevi nisu doduše razmaknuti za 20 centimetara, ali zato je i naš razmak manja laž od vijesti dotičnih novina. Odavle gleda na dolnji [!] grad gimnazija. U prvom, i drugom katu i prizemlju stanuju drva, gimnazijski podvornik sa dobroćudnom ženom, kanarincima i djacima.

4.24.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodič 16: Modrić (1927: 25) Bregovitom ulicom, stubama ili parnom uspinjačom stiže na Strossmayerovo šetalište te, kao i ostali autori prije njega, hvali lijep pogled *na dio grada koji se prostro na ravnici do Save*. Spominje se 1818. godina kada je šetalište napravljeno te 1853. kada je dodatno uređeno kao i plato Grič, nekada kapucinski vrt. Na jugozapadnome uglu stajala je još jedna kula koja je uklonjena sa zidom 1859. godine kada je uređeno šetalište. Na br. 3 bile su realna gimnazija i trgovačka škola.

Vodiči 12 a i 12b, vodiči 18a i 18b i vodič 13: U stranim vodičima iz ovoga razdoblja (Taub, 1928: 99; Taub 1929: 120; Jackson, 1935: 18) Strossmayerova se promenade samo spominje zbog prekrasnog pogleda koji se pruža na dolinu Save. Isti je slučaj u vodičima Društva za promet stranaca.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 96-97) ovaj dio Gornjeg grada opisuje dvjema natuknicama, Grič i Strossmayerovo šetalište. **Grič** je mali plato, nekoć vrt kapucina. Tu su se nalazile škole

– realka pa licej te je na Gornjem gradu bilo vrlo živo. U jugozapadnom uglu stajala je kula koja je srušena 1852. godine kada je bivši vrt pretvoren u park. Kapucinski se red u Zagreb doselio nakon isusovaca te im je spomenuto zemljište darovano da tu sagrađe samostan i crkvu što su 1650. godine i završili. Ukinuo ih je Josip II., zemljište je prodano, a na njegovu mjestu sagrađene su mnoge kuće. Palača banskog stola dovršena je 1826. na mjestu gdje je prije bio samostan, a dao ju je sagraditi Ljudevit Jelačić, najvjerojatnije po Felbingeru. Kasnije je palaču kupio grad i u nju je 1854. uselio realku. Pročelje joj gleda na Kapucinski trg, dvokatna je i ukrašena je stupovima i medaljonima. Strana koja gleda na Strossmayerov trg nekada je bila jednokatna, ali je drugi kat podignut 1862. godine. **Strossmayerovo šetalište** Srkulj (1928: 96-97) naziva jednom od najugodnijih i najljepših točaka grada, *s kojega je bajan pogled na Donji grad, savsku ravnicu, Vukomeričke gorice, alpinske ogranke i starca Kleka kod Ogulina*. Šetalište se nalazi ispod južne osnove staroga zida, a izgrađeno je inicijativom bana Ignjata Gjulaja kada su srušena Mala vrata, odnosno Dverce, a od jarka napravljeno je šetalište. Zvalo se Južna promenada, a prošireno je prema istu gdje ju je podzidao Felbinger. U svom ostalim Srkuljevim vodičima obje su natuknice zadržane.

4.25. Kaptol i biskupski dvor

4.25.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h i vodiči 2a i 2b: Dok se u Baedekerovim vodičima kada je riječ o Kaptolu spominje samo katedrala, u Hartlebenovim se uz taj prostor veže informacija upitne točnosti (Heksch, 1882: 50; Alföldi, 1900: 236): *Eine der ältesten Buchdruckereien in Osteuropa war jene in Agram, welche Hermagor Krafft errichtete* (hrv. Jedna od najstarijih tiskara u istočnoj Europi nalazila se u Zagrebu, a osnovao ju je Hermagor Krafft).¹³⁶ Isti ovaj podatak nalazi se i u dva najstarija pronađena vodiča domaćih autora, u dijelu o povijesti grada. Pritom hrvatska inačica vodiča ([Lukšić], 1891: 8) Zagreb smješta na europski zapad: *Iz kulturne povijesti grada Zagreba vrijedno je ovo zabilježiti. Godine 1527. osnovao je njemački tiskar Hermagor Kraft prvu tiskarnicu u Zagrebu. Bila je to jedna od prvih tiskara na evropskom zapadu*. U prijevodu

¹³⁶ tiskarstvo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 12. 6. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61457>>

ovih nekoliko rečenica na njemački jezik autora Abela Lukšića (1891: 10) Zagreb se opet smješta na istok Europe, kao i u dva starija Hartlebenova vodiča. Prepisivanje netočnog podatka kroz ova četiri vodiča, svjedoči o tome da se Abel Lukšić služio Hartlebenovim vodičima te potvrđuje pretpostavku od ranije, da je upravo on autor hrvatske inačice vodiča iz 1891. Alföldi, osim katedrale, spominje i raskošan park u sklopu biskupske palače te kurije kaptolske gospode koje su se nalazile po čitavom Kaptolu.

Vodiči 3a – 3c: Woerl ([1885]: 11; 1896: 15; 1908: 32-34)) osim katedrale spominje nadbiskupski dvor, dugu i naočitu zgradu, koja na bočnim stranama ima po jedan okrugli toranj, podvožnjak ispod kojeg mogu proći kola, a nad njim terasu. Oko dvora je lijep perivoj te cvijetnjaci otvoreni javnosti. Dalje Bakačevom ulicom dolazi se do kaptolskog trga, okruženog kurijama kaptolskih kanonika. Među njima se ističe franjevačka crkva sa samostanom kojoj je u potresu 1880. godine jako oštećen toranj. Tu je i veliko sjemenište te velika, nova i nakićena kapela. Na sredini je trga visok i tankovit stup bl. djevice Marije sa zdencem. Na vrhu je stupa Fernkornova Marija te Pöningerova četiri alegorijska anđela, svi lijevani u carskoj ljevaonici u Beču. Autor ovaj spomenik naziva ponajljepšim uresom grada.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 5a i 5b: Hudovski (1892: 72-82) je čitavo poglavlje posvetio Kaptolu i Novoj Vesi. Najdulja je od natuknica ona o katedrali koja zauzima šest stranica s dvije fotografije. Jedna od njih pokazuje katedralu čiji se tornjevi upravo grade, a zid pred njom i Bakačeva kula još nisu srušeni. Četiri natuknice posvećene Kaptolu, osim spomenute o prvostolnici, su o nadbiskupskoj knjižnici, zdencu sa stupom bl. djevice Marije, nadbiskupskom sjemeništu i liceju, franjevačkom samostanu s crkvom sv. Franje Serafinskog te kaptolskoj nižoj pučkoj dječjačkoj školi. Od svih gradskih knjižnica najstarija je **nadbiskupska knjižnica**. Nakon osnutka biskupije, u 13. i 14. stoljeću, zbog izobrazbe svećenstva, došlo je do potrebe da se osnuje biskupska knjižnica. Najstariji zapis o njoj, objavljen u Radu jugoslavenske akademske knjižnice XIII, potječe s kraja 14. stoljeća. Knjižnica se sastojala od teoloških spisa, djela vezanih za rimskog i crkvenog prava, liječništva, govorništva i beletristike. Nije bila otvorena općinstvu, za koje su uz glavni ulaz u stolnu crkvu lancima osigurana, bila dostupna neka bogoslovna djela i Biblija. Knjižnica se širila zahvaljujući ostavštinama kanonika i biskupa. Značajan dio nestao je ili zbog posuđivanja knjiga svećenicima, ili u napadu Gričana na Kaptol 1396. godine. Prvobitno se nalazila nad sakristijom, ali se dosta knjiga nalazilo nad crkvenim svodom sve do 17. stoljeća. Godine 1693. dao je biskup Mikulić prenijeti knjižnicu u posebnu

zgradu koja je podignuta pred stolnom crkvom. Namješten je i knjižničar za kojeg je utemeljena zaklada u iznosu od 1000 forinti. Isti biskup nabavio je veliku knjižnicu slavnog kranjskog povjesničara Vajharda Valvasora koja je obilovala vrijednim djelima i velikim brojem bakroreza. Vrlo je zaslužan i biskup Maksimilijan Vrhovec koji joj je poklonio svoju veliku knjižnicu i položio glavnice od 12 000 forinti kao zakladu za plaću knjižničara i kupovinu i uvezivanje knjiga. Godine 1846. biskup Juraj Haulik dozvolio je da i svjetovnjaci mogu dolaziti u knjižnicu koja je raspolagala s 20 000 tiskanih djela i tristo rukopisa. Veći dio rukopisa propao je zbog nereda do biskupa Mikulića, a od važnijih sačuvani su misal pisan lombardskim pismom, legendar iz 11. stoljeća te misal, brevijar i legendar zagrebačke biskupije, potom Biblija s lijepim inicijalima, glagolski brevijar iz 15. stoljeća, regesta Marcelovića, povijest biskupije od Krčelića, povijest Srbije od Pejačevića. Među tiskanim djelima ima dosta inkunabula od kojih je najzanimljivija *Theatrum mundi* iz 15. stoljeća. Najveća je Valvasorova zbirka bakroreza od 15 svezaka u kojoj ima nekoliko izvornih crteža A. Dürera. **Zdenac sa stupom bl. djevice Marije** nalazi se u sredini kaptolskog trga. Rađen je u lijepom gotskom slogu, na vrhu mu je kip bl. djevice, glasovitoga kipara Fernkorna. Na podnožju se nalaze četiri alegorijska kipa kipara Ponnigera, svi lijevani u carskoj ljevaonici u Beču. Stup je izrađen od tršćanskog vapnenca 1878. godine prema nacrtima H. Bollé.a s troškom od 15 000 forinti koje su namirili dobrotvorni prilozi, zagrebački kaptol i gradska općina. Hudovski (1892: 77) hvali ovaj spomenik: *Stup s kipovi umotvorina je prekrasna, koja osobito ukrašuje kaptolski trg, a vrijedno [!] je spomenuti da ga ni najmanje nije oštetiо žestoki potres od g. 1880. prem da [!] se je za trajanja ovoga nagibao kao šiba na vjetru.* Nekoliko metara od kipa stajala je nekoć **kaptolska vijećnica** s uredima i trgovinama u prizemlju. Ta je zgrada odstranjena o trošku gradske općine. **Nadbiskupsko sjemenište** i licej osnovani su nakon 1179. kada je crkveni sabor Lateranski odredio da se uz svaku stolnu crkvu mora namjestiti učitelj za naobrazbu svećenika. Kaptol je tu odredbu ispoštovao te je zaposlio učitelja koji je poučavao čitanje, pisanje, pjevanje i latinski jezik. U 14. stoljeću počelo se poučavati logiku, retoriku i bogoslovlje. Nije poznato u kojoj se kući nalazila ova škola, a kada je 1528. vojska Ferdinanda I zauzela Kaptol, franjevci su pobjegli iz svog zapaljenog samostana u koji je nakon toga smješteno sjemenište sa školom. Tu je ostao do kraja 16. stoljeća kada je premješten u dvor kanonika Franje Filipovića. On je, vodeći vojsku na Turčina (Hudovski, 1892: 78) zarobljen kod Ivanića. Da se spasi morao je ili platiti otkupninu ili prijeći na islam: *Nemogav učiniti prvije, pronevjeri se, a razjaren radi toga biskup Drašković dade mu dvor u crno poličiti, i u ovaj kašnje smjestiti školu sa sjemeništem, koje je puk nazvao, a i danas još naziva „**crnom školom**.“* U toj se školi poučavalo teologiji sjemeništare i mudroslovlju polaznike

mudroslovne akademije. Kada je ona ukinuta, a gimnazija proširena sa šest na osam razreda, učenici sedmih i osmih razreda premješteni su u biskupsko sirotište, odnosno internat, a u sjemeništu su ostali samo teolozi. Od 1874. godine oni slušaju predavanja na bogoslovnom fakultetu sveučilišta Franje Josipa smještenog u sjemenišnoj zgradi. Licej ima između pedeset i šezdeset učenika, a teologiju sluša do 140 slušatelja. Zgrada je sjemeništa ogromna, a tako je jako nastradala od potresa da je morala biti srušena. Zbog toga je sjemeništu Kaptol darovao susjednu kanoničku kuću sa zemljištem koja je proširena po nacrtima H. Bollé.a. **Franjevački samostan sa crkvom sv. Franje Serafinskog** posvećena je sv. Franji koji je prema priči, vraćajući se iz Sirije 1212. godine, kratko vrijeme boravio u Zagrebu nastanivši se u plemenite udove Kate Galović. Na njezinu molbu 1222. poslao je u Zagreb kustosa Grgu i fratra Ortolsa kojem je Galovićka poklonila kuću. Ne zna se kada je građena crkva, ali se po gotičkom prezbiteriju može smjestiti u 13. stoljeće. Franjevački se samostan prvi put spominje 1323. godine kada je njegov gvardijan bio sudac u nekoliko parnica koje su se ticale Kaptola. Crkva je stradala više puta, a samostan je zapaljen u borbi između pristaša Ferdinanda I i Zapolje pa su franjevci crkvu i samostan napustili nakon čega ga je Kaptol preuredio u školu i samostan. Polovinom 14. stoljeća, kada su franjevci, bježeći pred Turcima, došli u Zagreb, dopustio im je da se nastane u tome samostanu. Jedno je vrijeme papa ovaj samostan pripojio franjevačkoj provinciji bosanskoj, ali je on 1601. ponovo vraćen ugarskoj provinciji kada ga je fra Franjo Drašković popravio brzo i nevješto. Samostan i crkva stradali su u požaru 1645., ali su brzo obnovljeni, da bi, nakon odvajanja ugarske i hrvatske provincije, ponovo stradao u velikome požaru koji je 1674. uništio gotovo čitav Kaptol. Nakon još jednog požara te potresa iz 1880. godine pristupilo se obnovi crkve u prvobitnom gotskom slogu, a nacрте je načinio H. Bollé.. **Kaptolska niža pučka dječjačka škola** spojena je sa šegrtskom školom i dječjim vrtićem. Zgradu je podigla gradska općina 1876. godine s troškom od 42 000 forinti. Godine 1890./1. bilo je u školi 297 učenika i sedam učitelja, a u šegrtskoj 266 učenika i dvanaest učitelja. U dječjem vrtiću bilo je 150 djece i šest odgojiteljica.

Vodič 6: Lihl (1897: 41) Kaptol naziva najstarijim dijelom grada. Kovanice iz razdoblja Konstantina Velikog, Konstantina I i Valentinijana III potvrđuju činjenicu da je ovdje u vrijeme Rimljana postojalo naselje. Kralj Ladislav na tom je mjestu, s lijeve strane rijeke, osnovao biskupiju sa stolnim kaptolom. On je radi zaštite od neprijateljskih napada okružen zidom s dvama vratima, jednima na jugu prema Jelačićevu trgu, a drugima na sjeveru prema naselju Nova Ves, zapadu prema Gornjem gradu. Osim vrata, postojala su i dva prolaza, jedan prema zapadu i Gornjem gradu, a drugi prema jugozapadu prema Dolcu. Tijekom vremena oboja vrata

i oba prolaza su srušeni. Osim katedrale Lihl opisuje nadbiskupski dvor, Marijin stup te crkvu sv. Marije.

Vodič 7: U dvojezičnom vodiču (1900: 52) spominju se Marijin stup, kaptolska vijećnica, kurije kanonika te nadbiskupsko sjemenište, odnosno „crna škola“. To je ime dobila 1565. godine kada ju je biskup Đuro Drašković dao obojiti u crno jer je kanonik Franjo Filipović, kad su ga Turci uhvatili, prešao na islam da si spasi život. Na Kaptolu su još župna crkva sv. Marije na Potoku i franjevačka crkva.

Vodič 8: Reklamni vodič nepoznatog autora (1906: 38) hvali postojanost kipa sv. Mariji: za strašnog potresa koji je 1880. godine sve naokolo rušio, nije se na ovome spomeniku ni kamenčić pomaknuo.

Vodiči 9a i 9b: Novotni (1906: 52; 1922:) čitavo poglavlje posvetio je Kaptolu, ali u njemu se opisuju katedrala, a ostale se znamenitosti samo nabrajaju.

Vodič 10: U vodiču pisanome povodom svesokolskog sleta (19011: ?)¹³⁷ nabrajaju se sjemenište, odnosno crna škola, kaptolska knjižnica s 20 000 djela i tristo rukopisa i Valvasorovom zbirkom bakroreza i slikama A. Dürera. Spominju se još kurije s vrtovima, Franjevački samostan te župna crkva sv. Marije koja je 1740. godine iz kapele povećana na tadašnju veličinu.

4.25.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Bojničić u istoj natuknici opisuje **katedralu i nadbiskupski dvor** (1922: 22). Potonji je sagrađen početkom 18. stoljeća po biskupu Gjuri Branjugu (1729.- 1748). Već u 13. stoljeću tu se nalazio biskupski dvor od kojega je sačuvana samo kapelica u gotskome slogu. Taj je dvor izgorio 1645. godine, a novi, barokni, sa stolnom crkvom, autor naziva jednim od najljepših građevnih spomenika grada Zagreba koji *svojom veličinom i krasotom gradjevnog sloga u velike djeluje na svakoga, koji ga gleda.*

¹³⁷ U ovome vodiču nisu numerirane stranice.

Vodič 16: Modrić (1927: 37-38) je posebnu natuknicu posvetio nadbiskupskome dvoru. Sagrađen je početkom 18. stoljeća u baroknom stilu. Od godine 1243. na tome je mjestu postojao biskupski dvor s crkvicom sv. Stjepana Prvomučenika u gotičkom stilu, a ona je očuvana i nalazi se unutar zidina nadbiskupskog dvora. Zagrebačka je biskupija uzdignuta na nadbiskupiju 1852. godine *osobitim nastojanjem slavnog bana Jelačića* (Modrić, 1927: 37). Modrić ovaj dvor s prvostolnicom, isto kao i Bojničić, naziva jednom od najljepših starovječnih građevnih spomenika grada Zagreba i cijele države.

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U vodičima Herberta Tauba (1928: 98; 1929: 118) nadbiskupski dvor samo se spominje kao lijepo barokno zdanje sa zanimljivom kapelom, jedinim ostatkom stare katedrale. U vodičima Društva za promet stranaca ([Dragomanović], 1928: 10; 1928b: 11) navodi se da se u krasnoj Nadbiskupskoj palači nalazi zanimljiva kapelica, najstariji dio crkve. U njemačkoj inačici je i podatak da se radi o baroknoj građevini.

Vodiči 19a – 19c: Šenoa (1928: 21) opisuje **Kaptol** nakon šetnje Gričem. Spominje nekoć cistercitsku crkvu sv. Marije s oblom kupolom i freskama I. Tišova i starom grobnicom pronađenom ispod crkve. Nastavlja se do Splavnice i nove tržnice do Bakačeve ulice te se Tkalčićevom koja je nekada bila potok Medveščak dolazi do Skalinske ulice gdje su prije bila jedna od kaptolskih vrata. Na sjeveru je Opatovina, a na jugu nova tržnica preko koje put vodi na Kaptol. Zapadnu stranu Kaptola zauzimaju kanoničke kurije, a pred jednom od njih nalazi se 150 godina star kesten. Postoji i kurija s tornjićem na kojoj je spomen ploča postavljena povodom stogodišnjice rođenja Franje Račkog. Među kurijama smjestio se samostan franjevac i crkva koja je nedavno restaurirana. Tu je i „crna škola“, odnosno kurija odmetnika kanonika Filipovića koja je pretvorena u rimokatolički seminar.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 102-103) u svome je prvome vodiču jednu natuknicu, **Značajka kaptola**, posvetio općenitome opisu ovoga dijela Zagreba. Iako je on 1850. s Novom Vesi i Gričem bio sjedinjen u jedinstvenu općinu, do 1863. ostao je grad za sebe u kojem se *na prvi pogled vidjelo grandseigneurstvo katoličkih abbea* (Srkulj, 1928: 102). Tada su još uvijek postojala sva četvora vrata, Sjeverna, Južna, Štengice i Pod zidom. Čak unutar tako zasebnog Kaptola postojao je kulama ograđen prostor unutar kojeg su se smjestili katedrala i biskupski dvor. S druge strane ceste koja je spajala Sjeverna i Južna vrata nalazilo se 28 kanoničkih kurija mada je kanonika bilo 32. Sve do spomenute 1863. Kaptol je arhitektonski bio ograđen svijet za sebe, *a barok mu je udario glavni biljeg*. Novo je vrijeme starome Kaptolu prvi udarac zadalo rušenjem vrata, prvo Štengica 1863., potom Pod zidom, a dvije godine kasnije i Južna te

naposljetku sjeverna 1876. godine. Tako je Kaptol postao otvoren napadima sa svih strana, ali im se znao othrvati sve do pada Monarhije: *Sve do prevrata i sloma sačuvao je Kaptol svoj miran, dostojanstven i otmen [!] značaj, značaj svećeničkog grada.* (Srkulj, 1928: 103). Drugi udarac zadalo mu je pomanjkanje povijesnog i umjetničkog osjećaja u sedamdesetim godinama, a treći potres iz 1881. godine *koji je zabio one dvije crvene kurije kao šake na oko i proveo tzv. Restauraciju crkve sv. Kralja* (Srkulj, 1928: 103). Posljednji mu je udarac zadala agrarna reforma koja je kaptolsku gospodu unizila u trgovce sitničarijom i gostioničare, a njihove salone u stanove za iznajmljivanje. **Nadbiskupski dvor** autor naziva najljepšom građevinom cijeloga Zagreba (Srkulj, 1928: 110). Izgradio ga je biskup Juraj Branjug (1723 – 1748), a budući da on nije bio dovoljno velik dao je biskup Alben (1249.) [!] sagraditi Medvedgrad. Biskupi nisu uvijek stanovali u biskupskoj palači nego su neki živjeli u Čazmi, Dubravi i Ivaniću. Palača je više puta nadograđivana, a teško je stradala 1529. godine kada je Ferdinandova vojska pod zapovjedništvom Thurna zaposjela kaptol. Srećom, biskup Luka Baratin i kardinal Erdödy dali su sagraditi polukulu na pročelju pa je kanonik Ivan Vagerović sretno obranio katedralu i dvor. Tu Bakačevu kulu dogradio je biskup Mikulić koji je do kule dao dozidati zgradu u koju je smještena knjižnica. Dvor je nekoliko puta obnavljan, a biskup Alagović, osim što je dvor dogradio, dao je isušiti ribnjak da bi oko njega uredio park. **Kaptolska vijećnica** koje više nema bila je mjesto gdje su kanonici do kraja 16. stoljeća održavali sjednice. Biskup Nikola Selnički zabranio je kanonicima održavati sjednice u katedrali pa su oni 1645. napravili vijećnicu na sredini kaptolskoga trga. Na prvome katu bila je dvorana za sjednice, a u prizemlju su se nalazile male trgovine. Bila je to *lijepa zgrada koju su 1876. godine iz nerazumijevanja porušili* (Srkulj, 1928: 112). Nekoliko metara od nje podignut je stup od tršćanskog vapnenca s Majkom Božjom prema nacrtima H. Bollé.a, a izradio ga je kipar Fernkorn. Kip je od kositra koji je pozlaćen. Oko kipa je bazen i četiri alegorijska lika, također od pozlaćenog kositra. **Nadbiskupsko sjemenište ili crna škola** nalazi se na mjestu gdje je nekad bila kurija kanonika Franje Filipovića kojeg su Osmanlije zarobile kod Ivanića: *Budući da se Filipović nije mogao otkupiti, poturčio se* (Srkulj, 1928: 112). Zbog sramote koji je time nanio svojoj crkvi, biskup Juraj Drašković dao ju je obojiti u crno te je u nju smjestio bogosloviju koja je zbog crne boje prozvana crnom školom, a bogoslovci crnoškolcima, što zbog boje škole, što zbog crnih uniformi koje su nosili. Sjemenište je proširio biskup Vrhovec 1827. godine, a ponovo je bilo popravljeno i dograđeno nakon potresa 1880. godine koji ga je dosta ošteti. Od 1578. godine rad sjemeništa prekinut je samo nakratko za Josipa II. od 1786. do 1790. godine kada je car sjedinio sva sjemeništa u jedno koje se nalazilo u Pešti. Kada je 1850. zbog reforme gimnazija produžena sa šest na osam razreda, sedmi i osmi razred su uređeni kao licej da bogoslovi ne

moraju polaziti školu izvan sjemeništa. Od 1874. godine i osnutka Sveučilišta Franje Josipa I. bogoslovija je uređena kao bogoslovni fakultet novoga sveučilišta. Posebnu je natuknicu Srkulj posvetio **kanoničkim kurijama** (Srkulj, 1928: 112-113). One su se redale od bivših južnih vrata, s obje strane ceste. Na početku su bile građene od drva, a one koje su se nalazile u blizini crkve bile su zidane te su pripadale kanonicima koji su obnašali najviše dužnosti, a to su bili prepošt, lektor, kustos i kantor. Kad bi neki kanonik dobio neku od tih časti, morao se preseliti u kuriju svoje časti. Kasnije je, kada su i ostale kurije izgrađene ciglom, biskup Pavao Gugler uređio da se kanonici više ne moraju seliti u kolumnatske kurije. Autor potom hvali i opisuje nekoliko ljepših kurija na Kaptolu. **Samostan i crkva sv. Franje Serafinskoga** potječe iz 13. stoljeća kada je u Zagreb uveden red sv. Franje. Prema predaji sam sv. Franjo boravio je u Zagrebu nekoliko dana pri povratku iz Sirije. Tom prilikom stanovao je kod udovice Kate Galović na čiju je molbu poslao u Zagreb kustosa Grgu i fratra Ortlsa. Oni su 1222. godine osnovali samostan u kući koju im je ona poklonila. Samostan se prvi put spominje 1323., a crkva, koja je znatno stradala u građanskome ratu kada su je zapalili Ferdinandovi španjolski vojnici, potječe iz 13. stoljeća. Tom su prilikom crkva i samostan uništeni pa su franjevci napustili Zagreb te su ostatci prešli u ruke Kaptolu koji ih je popravio i u njih smjestio đake i bogoslove. Toj je svrsi samostan služio sve do uspostave Crne škole, a u njega su smješteni franjevci iz Bosne. Samostan je do 1601. spadao u provinciju bosansku, a nakon toga u ugarsku provinciju sv. Ladislava do 1656. kada je osnovana hrvatska provincija. Crkva i samostan stradavali su više puta u požarima, ali najgore u potresu iz 1880: *Tada su se dali franjevci na restauraciju crkve u gotskom slogu, da joj tako dadu prvobitni oblik njezin. U tu su svrhu izbačeni lijepi barokni žrtvenici i zamijenjeni s posve bezvrijednim gotskima. Još je najmanje trpio od restauracije kor.* (Srkulj, 1928: 114)

Vodič 22: U trojezičnome vodiču (s.n., 1934: 11) Kaptol se opisuje na pola stranice u dijelu koji postoji samo na hrvatskom jeziku. Spominju se barokni nadbiskupski dvor s prastarom crkvicom sv. Stjepana iz 13. stoljeća. Kaptol se sastoji od kanoničkih kurija, ali tu je i gradska pučka škola kao i franjevački samostan *za koga tvrde neki historici da je u njem u dalekom srednjem vijeku živio sam Franjo Asiški.* Pokraj škole, iza Radičevićeve kurije nalazi se *prastara kaptolska kula, divno opisana u Šenionoj „Kletvi“.* Preporučuje se lift u tornju katedrale s kojeg se pruža pogled na grad. Spominje se i nova velegradska tržnica Dolac te župna crkva sv. Marije za koju se misli da je postojala prije katedrale.

Sitnijim tiskom opisuje se nadbiskupski grad. U dvorištu su arkade, a na južnoj je strani glavni ulaz. Široko stubište vodi na prvi kat gdje žive nadbiskupovi pomoćnici i činovnici, a na drugome katu živi nadbiskup između dviju južnih kula. U istočnoj kuli nalazi se privatna biblioteka s vrijednim starim slikama te refektorij sa slikama starih zagrebačkih biskupa i vrlo vrijedna biskupova kapela. Na istočnoj su strani uredi duhovnoga stola, a u razrušenoj zapadnoj nekoć je bila nadbiskupova biblioteka koja je sada ujedinjena sa sveučilišnom. U cijelom dvoru ima pedeset soba. Prema istoku pruža se lijep i velik nadbiskupski vrt koji je zasađen polovicom 19. stoljeća i ima rijetkih biljaka kao što je primjerice stari libanonski cedar. Autor potom nabroja drveće koje je u vrtu zasađeno kao i staro vrelo.

4.26. Katedrala

4.26.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodiči 1a – 1h: U prvim se Baedekerovim vodičima katedrala opisuje jednom rečenicom koja se iz izdanja u izdanje ažurira i proširuje: *Katedrala, lijepa kasnogotička građevina iz 15. st.* (engl. *a fine late-Ghotic edifice*) *s bogatim istočnim portalom i jednim dovršenim tornjem.* (Baedeker, 1887: 352) Budući da su se u vrijeme pisanja ovih vodiča na katedrali odvijali radovi, odnosno gradili tornjevi, taj se podatak mijenja: *Katedrala (lijepa kasnogotička građevina iz 15. stoljeća, nedavno restaurirana, tornjevi se grade).* (Baedeker, 1891: 354; 1896: 387; Baedeker, 1900: 397). U vodičima iz 1903. i 1905. godine, kada je izgradnja tornjeva već bila završena, spominje se i njezin graditelj: *Katedrala, lijepa kasnogotička građevina iz 15. st. s dva tornja, 1890 – 1902 restaurirao Hermann Bollé.* U svim navedenim opisima katedrala je preporučena zvjezdicom. U dvama posljednjim Baedekerovim vodičima kroz Austro-Ugarsku, koji su izdani na njemačkom (1911, 534). i engleskom (1913: 518) jeziku, opis se skraćuje, a katedrala gubi preporuku zvjezdicom: *Katedrala, lijepa kasnogotička građevina iz 15. st. s dva tornja restaurirana 1890 – 1902.*

Vodiči 2a i 2b: U najstarijem utvrđenom vodiču, onome kroz Austro-Ugarsku poznatog bečkog izdavača Hartlebena (Heksch, 1882: 51), o katedrali se pronalazi nešto više podataka: *Katedrala koja je strahovito oštećena u potresu 9. studenog 1880. sada se rekonstruirala i ubraja se u najljepše i najznačajnije spomenike. Biskup Oswald Dus (1490 – 1508) dao je katedralu i biskupsku palaču okružiti zidovima i sedam jakih kula, tako da je katedrala do danas okružena*

ovom dobro očuvanom gradnjom. Sada je unutrašnjost kula pretvorena u okrugle salone. Za preporučiti su riznica i iznimno bogata kaptolska biblioteka. U kasnijem vodiču istog nakladnika (Alföldi, 1900: 237) natuknicu je o katedrali autor proširio dodavši opis unutrašnjosti katedrale, odnosno podatak da se radi o *trobrodnoj crkvi sa sedamnaest šiljastih prozora s vitrajima*. Unutrašnja je zidna dekoracija gotička, a riznica, koja je otvorena svaku nedjelju, čuva neprocjenjivo crkveno blago i relikvije. Među njima se posebno ističe posebrena desna ruka sv. Ladislava s rubinskim prstenom. Crkva koja je teško oštećena u potresu 1880. u međuvremenu je renovirana.

Vodiči 3a – 3c: Nepoznati hrvatski autor Woerlova najstarijeg vodiča, za koji je utvrđeno da je izdan 1885. godine na hrvatskom jeziku, katedralu naziva *najznamenitijom i najvelebnijom građevinom zagrebačkom* (s.n.; [1885]: 11-12), a njezin opis otisnut je sitnijim slovima. Spominju se tri apside koje potječu iz 13. stoljeća, tri *lađe* iz 14. stoljeća, *romansko* pročelje i glavni portal (*vratnik*) iz 12. stoljeća. Govori se o povijesti stradanja katedrale, i to zbog napada Tatara 1242., sukoba stanovnika Griča i Kaptola zbog izbora novoga hrvatskoga kralja 1529. [!] kada su španjolske čete opkolile Kaptol i katedralu razrušile topovima te o više požara u kojima je oštećena. Kako se navodi, prethodnih je godina *stao graditelj Bollé stolnu crkvu obnavljati te će unutrašnjost dovršiti do jeseni 1885.*¹³⁸, a kada vanjska obnova bude završena, *spadat će ova crkva među najljepše građevine svekolike monarkije.* (s.n. [1885]: 12). Spominju se i obilato okićen istočni portal, veliki krasni glavni oltar, lijepe orgulje građene u Ludwigsburgu i krasno slikani prozori. Znamenita je i riznica s dragocjenostima.

U sljedećem, četvrtom izdanju vodiča Lea Woerla, koji je za razliku od svog hrvatskog predloška napisan na njemačkom jeziku, nalaze se iste informacije o katedrali kao u prvome, ali je tekst dorađen uz ispravke kada je riječ o stoljećima iz kojih potječu dijelovi crkve. Dodani su podatci o obnovi, novim oltarima kojima su zamijenjeni stari, dvama novim tornjevima koje će stolna crkva tek dobiti te drugim orguljama koje su odstranjene.

Peto je izdanje ovoga vodiča vizualno dorađeno, opis je katedrale sličan kao u prethodnom vodiču, ali je ponovo ažuriran. Sada je katedrala obnovljena i izvana, a obnova, u kojoj je dobila

¹³⁸ Zahvaljujući ovome podatku te mjestu u vodiču kada se spominje evangelička crkva u Kukovićevoj ulici koja je dovršena 1884., može se pretpostaviti da je ovaj vodič pisan 1885. godine.

dva tornja visine 105 metara, koštala je 3.000.000 kruna. Komentar o jednoj od najljepših građevina u cijeloj Monarhiji zadržan je u svim Woerlovim izdanjima.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 4a i 4b: Opisi su katedrale u vodiču na hrvatskom jeziku iz 1891. ([Lukšić]: 49) i u vodiču Abela Lukšića na njemačkom jeziku iz iste godine (1891: 45) istovjetni. Prvostolnica se naziva ponosom Hrvatske te najdičnijim spomenikom velike prošlosti hrvatskoga naroda. Potom slijedi, otisnuta manjim slovima, povijest katedrale od početka izgradnje 1102. godine. Spominje se obnova 1217. godine kada je je crkva građena u *romanskom slogu*, posvećena u prisustvu kralja Andrije II. koji je u to vrijeme prolazio kroz Zagreb na putu u Svetu zemlju. Govori se i o napadu Mongola te Beli IV. kojega Mongoli nisu uspjeli uhvatiti pa su zbog gnjeva opljačkali i zapalili grad te devastirali katedralu. Navode se obnavljanja i dograđivanja katedrale 1264. – 1287. i 1397. – 1419. te stradanja u potresu 1445., za opsade Kaptola 1529. od njemačko-španjolske vojske kojom je zapovijedao Nijemac Nikola Thurn te od udara groma 1624. i požara 1645. godine. Spominje se obnova u 18. stoljeću te kardinal Mihalović koji je angažirao Friedricha Schmidta, a ovaj Hermanna Bolléa za obnovu prvostolnice, da bi ona 1880. ionako stradala u velikom potresu. Autor potom izražava nadu da će nakon obnove *zagrebačka prvostolna crkva biti jedan od najveličanstvenijih gotičkih spomenika na čitavom svijetu [!] te i u samoj Evropi biti prava rietkost [!] gradjevne [!] umjetnosti*. Nakon hvale njezine unutrašnjosti, sadržaja i položaja, autor katedralu naziva krunom ljepote grada Zagreba koja će *pridonijeti onomu veličanstvu toga božjeg hrama, s kojega će sav svijet [!] slaviti kao jedan od najveličanstvenijih spomenika, što su ljudske ruke sagradile*.

Vodiči 5a i 5b: Opisi katedrale i njezine povijesti istovjetni su u hrvatskoj (Hudovski; 1892: 73 – 76) i njemačkoj (Hudovski, 1892b: 60 – 63) inačici vodiča Adolfa Hudovskog. Od svih utvrđenih vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske opis je katedrale najdetaljniji upravo u njegovim vodičima. U hrvatskoj inačici nalazi se fotografija stare prvostolnice, dok je u njemačkoj crtež nove katedrale koja 1892. još nije bila dovršena. Natuknica o prvostolnoj crkvi započinje njezinom poviješću, odnosno 12. stoljećem kada je izgradnja započela i 1217. godinom kada ju je posvetio kralj Andrija II. prolazeći kroz Zagreb na putu prema Palestini. Prvi je put katedrala stradala već sljedeće godine kada se slavonski nadvojvoda Bela sukobio sa svojim ocem Andrijom II. Obnovio ju je Stjepan II. Baboneg da bi još strašnije stradala 1242. kada su je razrušili Tataři. Biskup Timotej ponovno ju je renovirao u ranogotičkom stilu te dogradio sakristiju, svetište, lijevu i desnu apsidu, postavio temelje dvama tornjevima i pročelju. Tijekom

14. stoljeća na južnom zvoniku ugrađen je anžuvinski grb te nešto kasnije i vojvodski klobuk, odnosno grb vojvode Stjepana koji je u drugoj polovici 14. stoljeća živio u Zagrebu te je u katedrali i pokopan. Biskup Jakov II. postavio je temelj za tri broda koja je izgradio biskup Eberhard, a dovršio Ivan Alben. Nakon poraza na Mohačkom polju i pogibije hrvatsko-ugarskog kralja Ljudevita II. prvostolnica je nastradala u nasljednom ratu između pristaša Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburškog. Vojska Ferdinanda I., pod zapovjedništvom generala Turna, srušila joj je krov, oba zvonika i gornji dio zapadnog pročelja. Grom je u katedralu udario 1624. i zapalio krov zbog čega je veliki željezni križ pao na svod i probio ga, vatra se proširila na svetište gdje su izgorjeli veliki oltar i zvonik, a zvona su se rastalila. Godine 1632. biskup Hasanović dao je popraviti unutrašnjost, a nešto kasnije dograditi južni zvonik i nadsvoditi. Nedugo nakon toga prvostolnica je ponovno stradala u požaru 1645. kada je izgorio gotovo čitav Kaptol, a od posljedica požara srušio se svod nad svetištem. Popravak je povjeren Ivanu Albertalu, ali je sve bilo *pogrešno dovršeno* (Hudovski, 1892: 72). Uslijed svih navedenih popravaka crkva je izgubila mnogo od svog prvobitnog, čisto gotičkog stila. Zbog toga je nadbiskup kardinal Mihalović 1878. godine naredio novu obnovu koju je povjerio *bečkomu nadgraditeljnom savjetniku Fridriku Schmidtu* po čijim je nacrtima obnovu 1879. godine počeo provoditi Hermann Bollé. Nakon manje od jedne godine Zagreb je pogodio razoran potres: *Svod nad svetištem sruši se velikom praskom, uništi liepi drveni veliki oltar, sav nared i ošteti krasnom slikarijom bojadisane prozore* (Hudovski, 1892: 74). Opisom štete koju je katedrali nanio požar završava kronologija udesa koji su je zadesili te Hudovski opisuje kako je ona izgledala u vrijeme pisanja vodiča kada je rekonstrukcija još bila u tijeku. Katedrala je dovršena, zvonici izgrađeni do četvrtog kata te autor detaljno popisuje sve što je napravljeno. Doznajemo da je u rekonstrukciji potrošeno preko pola milijuna, a trebat će još gotovo 300.000 filira te kada katedrala bude gotova *bit će stolna crkva jedna od najljepših gotskih gradjevnih [!] umotvorina, koje uobće [!] obstoje [!]* (Hudovski, 1892: 75). Zbog prodora Turaka 1459. do Save te stalne prijetnje koju su predstavljali odlučio je biskup Luka stolnu crkvu zaštititi zidinama. Dobivši dopuštenje od pape Julija II. da sruši crkvicu sv. Emerika koja se nalazila pred katedralom, započeo je s izgradnjom zidina koje je dovršio kardinal Tomo Erdödy. Spominju se orgulje, vitraji, slike, propovjedaonica i drvena klecala s intarzijama te najvrjedniji predmeti koji se čuvaju u sakristiji i riznici poput Ladislavova plašta, mitre iz 17. stoljeća i srebrnog relikvijara.

Vodič 6: Dragutin Lihl (1897: 41 – 44) u svome vodiču na njemačkom jeziku prvostolnicu sv. Stjepana opisuje detaljno. U vrijeme pisanja ovoga vodiča na pročelju katedrale nalazila se

skela jer je osamnaest godina prije toga započela renovacija pod palicom *slavnog graditelja katedrala Friedricha von Schmidta da bi ju se pokazalo u izvornom gotičkom stilu.*(Lihl, 1897:41) koji je tijekom stoljeća, što uslijed elementarnih nepogoda, a što uslijed razaranja čestim renovacijama izmijenjen. Lihl tvrdi da će se prvostolnica najnovijom obnovom moći svrstati među najljepše građevine svijeta (Lihl, 1897:41). Potom je opisana povijest prvostolne crkve koja je započela u 13. stoljeću kada je posvećena u prisustvu kralja Andrije II. koji se u Zagrebu zaustavio na putu u Križarski rat prema Palestini. Samo tri godine kasnije stradala je u požaru koji je nastao u borbi između slavonskog nadvojvode Bele i njegovog oca Andrije II i to do te mjere da nije više mogla služiti svojoj svrsi, održavanju svete mise, što je omogućeno tek 1227. Petnaest godina nakon toga na Kaptol su, slijedeći Belu IV., prodrli Tatari koji su katedralu uništili. Biskup Timotej dao je iz temelja izgraditi novu prvostolnicu koja je dijelom dovršena 1272 – 1284. godine. Na crkvi se radilo i u narednim dekadama tako da je ona dovršena u trećem desetljeću petnaestoga stoljeća. U nasljednome ratu između Ferdinanda I. i Ivana Zapolje, Kaptol su opkolile Ferdinandove trupe te je katedrala opet pretrpjela veliku štetu pri čemu su potpuno uništeni tornjevi i zapadna fasada. Godine 1624. grom je udario u krov i zapalio ga što je uništilo veći dio katedrale i istopilo zvono. Od 1632 – 1643 prvostolnica je ponovo restaurirana i tek što je postavljena nova kupola izbio je požar na Gornjem gradu koji je zapadni vjetar proširio prema kaptolu te je grubo oštetio katedralu. Godinu dana nakon požara, zbog štete koju je pretrpio, urušio se krov svetišta. Gotovo dvije stotine godina prvostolnica je bila pošteđena nesreća, sve do 1880. godine i kobne katastrofe koja je iz temelja protresla grad i do temelja oštetila crkvu. Potres intenziteta kakav se rijetko viđa dogodio se u rano jutro 8. studenog u 7 sati i 35 minuta: *prigušenu tutnjavu i njihanje u unutrašnjosti zemlje nadglasali su tresak i lupu zidova koji se ruše te vika i krikovi u pomoć smrtno prestrašenih stanovnika. Prvostolnici je potres nanio strahovitu štetu.* Svod iznad svetišta, umjetnički glavni oltar, nadbiskupova stolica, te stolci s kora su pali. Visoki stupovi slavluka i srednje lađe kao i sva unutrašnjost crkve, teško su oštećeni. Kada je potres počeo, kanonik dr. Rački i još jedan svećenik slavili su tihe mise. Odjednom su se začule užasna lomljava i buka, a crkva se napunila šutom i gustim dimom. Pravim su čudom ova dva svećenika ostala neozlijeđena. Odmah nakon potresa započela je obnova katedrale, unutrašnjost je obnovljena za nekoliko godina, a gradnja tornjeva još traje. U unutrašnjosti crkve nalazi se svetište s glavnim oltarom, a u postraničnim nišama nalaze se stolci za kanonike i visoki prozori od bojanoga stakla. U apsidama lijevo i desno od glavnoga oltara su oltari posvećeni sv. Ladislavu i Majci Božjoj. U trima visokim brodovima nalaze se klupe za publiku, a na koru velike orgulje iz Ludwigsburga. Kao posebno lijepu, Lihl spominje i propovjedaonicu od različitih vrsta mramora koju pridržava anđeo, a

spominje i klecala s intarzijama, gotičke lustere, epitafe povijesnog značaja, freske iz 13. stoljeća u sakristiji te riznicu u prostorijama pored sakristije.

Vodič 7: U jedinom višejezičnom vodiču Zagreba iz razdoblja Austro-Ugarske katedrala je opisana kratko, nabraja se samo najvažnije, a težište je na obnovi crkve koja je *prvi put providjena sa oba tornja* te se [I.M.] *opet digla krasnija no ikada* (s.n. 1900: 52, 80). Njemačka i hrvatska inačica teksta gotovo su istovjetne.

Vodič 8: U vodiču iz 1906. koji je služio reklamiranju domaćih obrtnika i proizvođača katedrala se opisuje ukratko (s.n., 1906: 37):

Naša stolna crkva spada u red znamenitih crkava, po svojoj povjesti [!], gradnji, izgledu i bogatstvu riznice. Pristup u riznicu moguć je jedino uz dozvolu kanonika-čuvara. Desno glavnog žrtvenika nalazi se grobnica slavnog Bakača bana. Crkva puna je [!] umjetnina, od kojih se osobito ističu ogromne i krasne orgulje, propovjedaonica i novi oltari; na oltaru sv. Jeronima nalazi se svetčeva slika, izrađena po slavnom našem slikaru C. Medoviću.

Vodiči 9a i 9b: Novotni ukratko opisuje izgled katedrale i njezinu unutrašnjost te spominje njezina stradanja uslijed požara, borbi s unutrašnjim i vanjskim neprijateljima te naposljetku i potresa. Doznajemo da je za vrijeme kardinala Mihalovića obnovljena uz trošak *od blizu dva milijuna kruna. Bečki glasoviti graditelj barun Schmidt načini osnovi po kojoj je radnju izvodjao naš H. Bollé* (Novotni, 1906: 52). Novotni (1906: 52) hvali unutrašnje preuređenje prvostolnice: *Kao što je crkva s vana [!] krasno uređjena, tako je i iz nutra [!] umjetnički suglasno prekrojena u gotskom slogu.* Isto kao u prethodnim vodičima spominju se prozori sa slikama na staklu te kor s orguljama iz Ludwigsburga. Sam opis crkve završava riječima: *... tama i ozbiljnost te golemosti: sve to će pobudit u svakog stranca udivljenje, počitanje i pobožnost* (Novotni, 1906: 52). U prvome vodiču Zagreba tiskanome nakon Prvog svjetskog istoga autora, Vjekoslava Novotnijeg (1922: 40-42), opis je katedrale isti kao u njegovu prethodnom vodiču iz 1906. godine.

Vodič 10: U vodiču iz 1911. katedrala je opisana slično. Navode se isti događaji iz njezine povijesti oštećenja i obnova te njezina unutrašnjeg i vanjskog izgleda. Ipak, iako je autor ovoga vodiča suzdržaniji u izricanju vlastitih stavova, oni se očituju u epitetima koje koristi kada nabraja oštećenja nastala u potresu iz 1880. godine, primjerice *lijep veliki drveni oltar i krasnom*

slikarijom obojadisani prozori. Isto se može primijetiti kod nabiranja obnovljenih unutrašnjih dekoracija poput prekrasnih starovječnih klecala ili lijepih svjetionika u gotskom slogu.

Vodič 11: U svome Šaljivom vodiču Zagreba Vörös (1911: 18) se sa satikom odnosi prema stanovnicima Kaptola:

Na Kaptolu stoji prekrasna katedrala sv. Stjepana, a pred njome prodavaju mesari teletinu, govedinu, kobasice, špek i fileke. Kad udješ u samu katedralu prvi čas ne vidiš ništa, a kada se malo razvidiš, vidjet ćeš jošte manje. Hoćeš li znati Koliko Kaptol imade kanonika, i koliko svaki kanonik imade godina, a svake godine koliko ispije vina, potraži suradnika „Hrv. Prava“, gospodina Krvarića. On će ti sve razjasniti; jošte će te pozvati na špricer i više ti nije potrebno hodati Kaptolom.

4.26.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

Vodič 13: Engleski vojni umirovljenik Herbert Jackson u svome vodiču kroz Zagreb i Savsku banovinu katedrali je posvetio samo jednu rečenicu. Naziva ju novom, monumentalnom episkopalnom palačom koja je izgrađena u 18. stoljeću koja iskazuje sjaj i raskoš zagrebačkih biskupa te veličinu (engl. *greatness*) sakralne umjetnosti (Jackson, 1935: 18).

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

Vodiči 14 a i 14b: Opis prvostolne crkve sv. Stjepana Bojničić započinje kratkom poviješću. Autor spominje najstariju crkvu, izgrađenu u *romanskom stilu*, koja je nastradala u požaru 1220., pa u provali Tatara 1242. godine nakon čega je restaurirao biskup Tomotije (1262. do 1287.). Spominje i stradanja prvostolnice 1526. te od potresa 1880. godine. Nakon restauracije koju je proveo bečki arhitekt Friedrich Schmidt postala je: (...) *jedna od najljepših gotskih građevina naše države*. Bojničić kritizira rušenje Bakačeve kule te nabroja što se sve u katedrali može vidjeti koristeći epitete poput *lijepa orgulje, lijepa propovjedaonica, prekrasna drvena klecala iz doba renesanse*. Osuđuje i odstranjivanje *mnogih prekrasnih umotvorina, kao oltara iz katedrale*. Natuknica završava opisom nadbiskupskog dvora koji naziva *jednim od najljepših građevnih spomenika grada Zagreba koji svojom veličinom i krasotom građevnog sloga u velike djeluje na svakoga, koji ga gleda*. (Bojničić, 1922, 1924: 22)

Vodič 15: U vodiču nepoznatog autora nenumeriranih stranica koji je napisan za goste noćnoga bara katedrala se samo spominje kao *starodrevna crkva* koja je jako stradala u potresu nakon kojeg je potpuno obnovljena.

Vodič br. 16: Natuknica o katedrali u vodiču Josipa Modrića (1928: 36) skraćena je inačica opisa prvostolnice iz vodiča Adolfa Hudovskog. Iako je Modrić iz svojeg opisa izostavio neke od detalja, vidljivo je da je za predložak imao *Kažiput za urodjenike i strance* Adolfa Hudovskog iz 1892. godine. Neke je rečenice iz predloška u potpunosti prepisao, a s obzirom na to da je ovaj vodič pisan 36 godina kasnije kada je katedrala bila u potpunosti dovršena, dodani su podatci o visini tornjeva, o prenošenju tijela Zrinskog i Frankopana iz Bečkog Novog Mjesta te komentar o tome kako je za vrijeme obnove iz nje odstranjeno mnogo najdragocjenijih uresa.

Vodič br. 17: U Mažuranovu vodiču opis prvostolne crkve **Sv. Kralja** (s.n.: 60) započinje 12. stoljećem kada je izgrađena prva romanička crkva koja *godine 1220. strada od požara, i godine 1241. srušena je po Avarima*. Jedini ostatak od te crkve, jest sakristija. Od 1247. do 1443. dograđuje se druga crkva u slogu rane gotice, koja *za vrijeme dinastičkih bojeva 1528. bi osjetljivo oštećena. Poslije od udarca groma 1624. sruši joj se toranj i upali krov. Popravlja se godine 1633.-41. tako da crkva imade jedan toranj. Nije nego dogotovljena, požar ju znatno ošteti. Kardinal Josip Mihalović dade ju godine 1879. obnoviti. Današnja katedrala načinjena je po planovima Schmidt-Bollé. U katedrali su pokopani Hrvatski [!] velikaši: Petar Zrinjski i Krsto Frankopan. Katedrala bila je do novijeg doba opasana kulama i zidovima.*

Vodiči 12 a i 12b i vodiči 18a i 18b: U Taubovu vodiču kroz Kraljevinu SHS iz 1928. prvostolnica se spominje dva puta. Prvi put u povijesnom pregledu ([Dragomanović], 1928: 92) koji započinje Kaptolom, gradom biskupa, odnosno upravnim središtem Zagreba (njem. *das staatliche Zagreb ist die Stadt der Bischöfe*). U njemu je, u čast mađarskoga svetca, kralja Stjepana, izgrađena katedrala. Iz stoljeća u stoljeće požari, potresi i topovi stajali su na putu njezina dovršenja. Međutim, biskupi, majstori i radnici neumorno su dolazili u Zagreb sa svih strana svijeta pa je tako nakon petsto godina katedrala poprimila izgled kakav je imala tada. Drugi se put Katedrala spominje u linearnom opisu grada (Taub, 1928: 98). Navodi se da je izgradnja počela u 11. stoljeću, ali da su je Tatari 1242. godine u potpunosti razorili nakon čega je obnovljena te je navodno najstarija gotička građevina u istočnoj Europi (njem. *Dies dürfte der älteste gotische Bau Osteuropas sein*). U vodiču iz 1929. oba su dijela teksta u kojima se opisuje katedrala ista, osim što je izmijenjena posljednja rečenica u kojoj sada autor ne izražava

odmak od tvrdnje da je katedrala jedna od najstarijih gotičkih građevina u istočnoj Europi (njem. *Es ist eine der ältesten gotischen Bauten Osteuropas*. (Taub, 1929: 118).

Vodiči 18a i 18b: U kratkim vodičima Društva za promet stranaca ([Dragomanović]: 1928a: 10) prvostolnica je opisana šturo, odnosno spominju se tek osnutak biskupije te tatarsko rušenje katedrale. Autor je naziva *jamačno najstarijom gotskom gradnjom u istočnoj Europi* te osuđuje njezine obnovitelje: *Ma da su na njoj moderni „restaurateri“ više razorno od mnogih požara, opsada i potresa zgriješili, ipak je u njoj ostalo još mnogo od njezine umjetničke ljepote koja visokom shvaćanju kulture mnogih zagrebačkih biskupa častan spomen čuva*. Iz njemačke inačice ovoga vodiča kritika je restauratora izostavljena (s.a., 1928b: 11), a primjedba da je riječ o *jamačno najstarijoj gotskoj radnji* u istočnoj Europi u vodiču je na stranome jeziku preinačena u pretpostavku: Navodno se radi o najstarijoj gotičkoj građevini u istočnoj Europi (njem. *Dies dürfte der älteste gotische Bau Osteuropas sein*).

Vodiči 19a – 19c: Opis je katedrale u Šenoinim vodičima (1928; 21; 1928b: 23) tiskan sitnijim slovima od ostatka teksta. Telegrafskim se stilom, kakav je bio tipičan za Baedekera, nabraja što se u katedrali može vidjeti. Povijesti prvostolnice posvećena je tek jedna rečenica, odnosno podatak o početku izgradnje u 12. stoljeću te Schmidtovoj i Bolléovoj obnovi. Opisuje se pročelje katedrale te njezina unutrašnjost. Mogu se primijetiti pogreške i to kod prezimena bečkog restauratora kojeg Šenoa piše Schmid te grada iz kojeg potječu orgulje gdje Šenoa navodi Freiburg umjesto Ludwigsburga.

Vodiči 20a – 20i: Srkulj (1928: 105-109) opis katedrale u hrvatskome vodiču iz 1928. započinje objašnjenjem kako je dobila ime po prvome mađarskome kralju sv. Stjepanu. Prva je crkva bila gotova 1217. za kralja Andrije I. koji ju je posvetio. Već 1241. [!] godine stradala je u napadu Tatara da bi se iduće godine započelo s novogradnjom i to krovom, svetištem i dvjema kapelicama, a sve troje završavali su poligonalno. Autor se diči činjenicom da je takav tip zidanja prva imala zagrebačka katedrala, a tek se nešto kasnije on rabi u katedralama u St. Urbainu u Troyesu (1262.) i Regensburgu (1275.). Spominje se nadograđena sakristija u sjevernoj kapeli s freskama te ulaz u crkvu koji je nekoć bio na južnoj strani kroz kapelu sv. Stjepana Prvomučenika, a koja je u međuvremenu porušena da bi se dobilo dvorište. Srkulj potom spominje crkvu sv. Marije u Topuskom koja je 1206., kada je za Andrije I. i posvećena, bila prva crkva u zemlji istočno od Francuske koja je sagrađena u gotskom slogu. Tek je netom nakon toga u Marburgu izgrađena prva gotička crkva u Njemačkoj i to u čast Elizabeti, kćeri Andrije I. U sljedećem se poglavlju govori o restauracijama i nadogradnjama prvostolnice kroz

stoljeća. Spominje se da je stradala u građanskim ratovima, požarima i potresima u kojima je uništavana te se navode biskupi koji su je renovirali, i to Timotej (1262. – 1287.), Eberhard (1397. – 1419.), Osvald Tuz (1466. – 1469.), Luka Baratin (1500. – 1510.), Franjo Hasanović (1628. – 1637.) te Vinković (1637. – 1642.). Koncem XVII. i početkom XVIII. stoljeća izrađeni su *prekrasni oltari, jedinstveni svoje vrste, sve se sjalo od zlata; zato i veli jedan stranac 1821., koji je srednju Evropu proputovao, da u „toj sjajnoj i velebnoj građevini – nema premca u čitavom, silnom carstvu Austrijskom“* (Srkulj, 1928: 106, 107). Potom otvoreno proziva *rastauratore najnovijega vremena* koji su *svu tu krasotu izbacili iz crkve* (Srkulj, 1928: 107). Bečki arhitekt Fridrich Schmidt i graditelj Hermann Bollé izbacili su *ništa manje nego 18 prekrasnih baroknih oltara* i zamijenili ih *slabim gotskim radnjama*. Jedino što je ostalo je *vanredno lijepa, umjetnički izrađena propovjedaonica od kamena različite vrste, koju nosi anđeo od bijela mramora* (Srkulj, 1928, 108). Spominju se spomenik pobjednika od Siska, *Tomaša Erdeda*, [!] zastava zarobljena u toj bitci, grobnice biskupa, kosti hrvatskih mučenika Zrinskog i Frankopana koje su iz Bečkog Novog Mjesta prenesene u domovinu te kosti Eugena Kvaternika. Dvije su fotografije koje prikazuju katedralu, jedna pročelja, a druga reljefa bana Tome Erdödija iz unutrašnjosti. Natuknica o katedrali u Srkuljevim stranim vodičima iz iste godine (1928b: 64-67; 1928c: 62-65) iste je duljine i vrlo sličnog sadržaja kao i u domaćem predlošku. U stranim inačicama vodiča autor još izravnije osuđuje Schmidta i Bolléa zbog izbacivanja baroknih oltara iz prvostolnice nazivajući postupak mehaničkom bezobzirnošću (engl. *machine-like regardlessness*), a ideju o regotizaciji prvostolnice uzaludnom (njem. *Wahnidee*), (engl. *a vain ambition*). Jedino su čudom preživjela dva mala oltara i propovjedaonica te su ostali stalni podsjetnici koji optužuju jedno *uobraženo i neumjetničko vrijeme* (engl. *selfconceited, unartistic time*) (Srkulj, 1928c: 65). Iz jednog je u drugi prijevod Srkulj bivao sve oštrije kada je kritika Schmidta, Bolléa i regotizacije katedrale u pitanju. Jedina fotografija katedrale u stranim verzijama vodiča, starija nego ona u domaćoj inačici, prikazuje katedralu s prednjim dijelom zida i Bakačevom kulom koje su Schmidt i Bollé srušili kako ne bi zaklanjali pogled na njezino pročelje. U sljedećem je hrvatskom izdanju vodiča (1930: 63-65) opis katedrale skraćen. Izostavljen je dio koji govori o poligonalnom načinu zidanja te drugim crkvama u Francuskoj i Njemačkoj koje su u gotičkom stilu građene nakon zagrebačke. Fotografija je ista kao u stranim prethodnicima, sa zidom i Bakačevom kulom. U njemačkoj i engleskoj inačici vodiča iz 1930. (Srkulj, 1930b: 66; 1930c: 65) ponovno se nailazi na tvrdnju da je zagrebačka katedrala prva na svijetu koja je imala poligonalan oblik (1241.) karakterističan za gotičke crkve, a kakav je tek kasnije korišten u katedralama u St. Troyesu (1262.) i Regensburgu (1275.). Za razliku od hrvatskog predloška, u dvama stranim vodičima

spominje se i crkva u Topuskom (1206.) kao dokaz da je Hrvatska prva istočnoeuropska zemlja koja je preuzela gotiku od Francuske, desetljeće ranije od crkve sv. Marije u Marburgu na Lahnu (Srkuļj, 1930b: 66; 1930c: 65). U stranim je vodičima zadržana osuda Schmidta i Bolléa, a kada je riječ o velikanima pokopanima u katedrali, spominju se Zrinski i Frankopan te Eugen Kvaternik pri čemu se samo u stranim inačicama spominje Leopold I. i to u engleskoj samo kao car, a u njemačkoj s prezimenom Habsburg, od čije su ruke *junaci* Zrinski i Frankopan stradali (Srkuļj, 1930b: 68; 1930c: 67). Fotografija je katedrale bočna, sa zidom i Bakačevom kulom. U hrvatskom je vodiču iz 1936. autor zadržao tekst iz prethodnog hrvatskog vodiča iz 1930., ali je nadodao detaljniji opis propovjedaonice te popis crkava u koje su dospjeli barokni oltari nakon renovacije pa su tako oltari sv. Franje Asiškog, sv. Jeronima i sc. Emerika nalaze u župnoj crkvi sv. Ivana u Novoj Vesi, a *divne oltare sv. Barbare i sv. Katarine možete naći u župnoj crkvi u Vražđinskim Toplicama, ako vas slučajno sreća tamo nanese*. (Srkuļj, 1936: 71). U stranim je vodičima autor opet dao sebi više oduška kada se radi o kritici restauratora Schmidta i Bolléa i to više u njemačkoj nego u engleskoj inačici: *U kojoj se mjeri ne radi o umjetnicima, vidi se po postupcima s unutrašnjom dekoracijom crkve koji se ne mogu opravdati floskulom da se „općenito tako mislilo i radilo“*. *Upravo suprotno, laici su branili tu ugroženu divotu ne vjerujući brbljarijama ovih kvazi-umjetnika (njem. Redereien dieser Talmikünstler) bečkog graditelja katedrala, baruna Friedricha Schmidta i njegova pomoćnika Hermanna Bolléa iz Kölna*. (Srkuļj, 1936b: 79) Isto se tako autor obrušio na novu katedralu: *(...) tako da na mjestu stare, predaka dostojne katedrale, danas stoji jedna u potpunosti obezvrijeđena građevina koja nema što reći*.“ (Srkuļj, 1936b: 79, 80). Ta sa razlika u intenzitetu kritike može razjasniti time što je njemački vodič autor pisao sam, dok su za engleski prijevod bili zaduženi M. i S. Heinz te su snažne epitete koje je Srkuļj koristio u njemačkom vodiču mijenjali neutralnima ili izbacivali. Isto tako, u njemačkom je vodiču iz 1936. pogubljenje Zrinskog i Frankopana označeno kao podmuklo (njem. *heimtückisch*), ali se više ne spominje njihov krvnik Leopold I. Habsburški, dok se u engleskom prijevodu ne spominju ni krvnik ni način pogubljenja, nego se samo navodi da su njihova tijela prenesena u katedralu nakon rata.

Vodič 21: U vodiču napisanome u povodu šezdesete obljetnice osnutka Hrvatskog sokola može se primijetiti da je opis katedrale iznimno sličan opisu koji pronalazimo u vodičima Švicarca Herberta Tauba. Budući da je on na početku svojih vodiča imenovao svoje pomagače, moguće je da je autor i ovoga dijela teksta o Zagrebu Stjepan Dragomanović, istaknuti turistički radnik i voditelj zagrebačke poslovnice Putnika.

Vodič 22: U trojezičnome vodiču nepoznatog autora sva su tri opisa katedrale istovjetna (s.n., 1934: 19, 38, 52). Spominje se da je osnovana u XII. stoljeću, a dograđena u tadašnje stanje 1909. Govori se o provali Tatara, potresima i ratovima koji su utjecali na tijek njezine izgradnje. Navodi se da je najljepša od kula koje ju okružuju srušena. Nadbiskupski se dvor naziva najljepšom baroknom palačom staroga Zagreba. Ističe se da je trenutačni nadbiskup Ante Bauer, a njegov netom izabrani koadjutor Alojzije Stepinac najmlađi nadbiskup na svijetu. Spominju se i kosti hrvatskih mučenika Petra Zrinjskog i Frana Krste Frankopana te Eugena Kvaternika koje su pokopane ispod katedrale.

5. DISKURSNA ANALIZA

5.1. Promidžba nacionalnog i kulturnog identiteta u vodičima Zagreba

Jedna od čestih zamjerki turističkom vodiču kao žanru jest ta da pojednostavljuvanjem i visokim stupnjem selektivnosti iskrivljuje stvarnost. To je tekstna vrsta u kojoj se zemlja ili grad opisuju na sažet način u unaprijed uspostavljenom konceptu. U pregledanim je vodičima taj koncept gotovo uvijek isti, odnosno onakav je kakvim ga je utvrdio Karl Baedeker. Najčešće se, iako ne i uvijek, na početku navode praktične informacije, potom slijedi kratak povijesni pregled, nakon čega se prostor opisuje linearno s posebnim opisima na mjestima važnih povijesnih događaja koji su često otisnuti sitnijim tiskom.

U ovome poglavlju pokazano je kako se nacionalni identitet u vodičima promovira spominjanjem i opisivanjem pojedinih događaja, osoba i institucija. Riječ je o tekstnoj vrsti u kojoj se opisuje samo „najnužnije“, i u kratkom povijesnom pregledu koji se najčešće nalazi na početku vodiča u kojem se navode ključni povijesni događaji i osobe, i u opisu prostora u kojem se opisuju najvažnije institucije i zgrade. To znači da su u tome žanru sažimanjem povijesti te tumačenjem uloge pojedinih osoba, ali istovremeno i izostavljanjem drugih, kreira povijesni i kulturni identitet mjesta i nacije. Iako je ruta zadana, odnosno u većini vodiča ista ili izrazito slična, različiti autori i/ili nakladnici, ovisno o svojim interesima ili stavovima, posvećuju pojedinim statuama/osobama ili zgradama/institucijama veću pozornost, samo ih uzgred navode ili u potpunosti ispuštaju.

Pregledom dostupnih vodiča uspostavljen je katalog događaja, osoba i institucija koje se u njima spominju i/ili detaljnije opisuju. Tablično je prikazano u kojim se od vodiča iz korpusa katalogizirane jedinice navode, opisuju i/ili tumače, a u kojima se ne navode. Temeljem toga pokazano je kojim se događajima/osobama/institucijama i njihovim tumačenjima kreira nacionalni, odnosno gradski identitet, vodiči su uspoređeni te je utvrđeno postoje li razlike u stavovima i interesima različitih autora. Nakon toga donesen je zaključak o tome jesu li turistički vodiči kao žanr obavijesni o stavovima i/ili interesima svojih autora, odnosno postoje li razlike u promociji identiteta kod domaćih i stranih inačica vodiča istoga autora.

Istovremeno su uspoređeni vodiči domaćih i stranih autora kako bi se utvrdilo ima li među njima razlika u percepciji i promicanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Komentiraju se i

dogadjaji i/ili osobe koji se u opisima vodiča ispuštaju ili čije je tumačenje od autora do autora ili od razdoblja do razdoblja drugačije.

Analizirani sadržaj podijeljen je u tri poglavlja: 1. Događaji, 2. Osobe i 3. Institucije. Za svako je od tih triju poglavlja izrađena tablica u kojoj se utvrđeni događaji/osobe/institucije prikazuju vertikalno, a popisani vodiči horizontalno. Vodiči su u svim poglavljima podijeljeni u iste četiri skupine kao u metaleksikonu, po dvije iz svakog od dvaju promatranih razdoblja, i to domaćih i stranih autora/izdavača.

Iako je u pojedine dijelove tabličnog prikaza bila unesena velika količina citiranog ili prepričanog teksta, što je umanjilo njezinu preglednost, takvo se popisivanje autorici pokazalo metodološki praktičnim jer je omogućilo lak i brz pregled tumačenja različitih događaja/osoba/institucija istog autora (vodoravno), ali i tumačenja istog događaja/osobe/institucije različitih autora (okomito). To je u sljedećoj fazi obrade teksta promijenjeno pa su citati pridruženi pripadajućim tablicama čime se čitatelju omogućio bolji pregled analiziranog korpusa. Nakon svih triju tablica i dobivene potpune slike, vodiči se analiziraju, jedan po jedan. Promatra se razina obavijesnosti o stavovima autora te se donosi zajednički zaključak o obavijesnosti vodiča, promociji identiteta i razlikama između domaćih i stranih inačica istog autora kao i razlika između vodiča domaćih autora s jedne i stranih s druge strane. Te su tri kategorije, događaja, osoba i institucija, razdvojene u svrhu analiziranja, međutim kada je o nacionalnom, odnosno kulturnom identitetu riječ, on se u vodičima kreira njihovim isprepletanjem. U većini se vodiča iz korpusa prostor opisuje linearno, odnosno događaji, osobe i institucije vezani su uz prostor pa se zaključak o promidžbi nacionalnog identiteta može donijeti uključivši u analizu sve komponente istovremeno.

Svi su vodiči istog autora ili nakladnika u tablici popisani jednim unosom, osim Srkuljevih jer je on sadržaje mijenjao, ne samo u prijevodima na strane jezike nego i iz izdanja u izdanje, da bi ih u posljednjem izdanju iz 1936. godine sve izjednačio. Zbog toga su njegovi vodiči podijeljeni u pet skupina. U prvoj je njegov prvi vodič na hrvatskom jeziku iz 1928., u drugoj su strane inačice iz iste godine, u trećoj je hrvatski vodič iz 1930., u četvrtoj njemačka i engleska inačica također iz 1930. godine te su u petoj sva tri vodiča iz 1936. godine. Budući da je autorova motivacija za pisanje Šaljivog vodiča (1911.) bila drugačija od svih ostalih, odnosno Slavko Vereš htio se narugati svojim sugrađanima, a ne promovirati kulturni i nacionalni identitet Zagreba, on nije uvršten u ovu analizu tako da se u tablicama nalazi 21 vodič.

5.2. Povijesni događaji

U prvoj skupini analiziranih jedinica, povijesnim događajima, nisu popisani svi događaji koji su spomenuti u svim vodičima, nego su odabrani oni koji su važni za kreiranje identiteta grada ili mogu biti obavijesni o stavovima/interesima autora te se ponavljaju u više različitih vodiča što potom omogućuje usporedbu. Neki od vodiča iz korpusa pisani su telegrafskim stilom, tipičnim za taj žanr, pa se događaji koji se spominju ne tumače. Kada se određeni popisani događaj samo spominje bez ikakva objašnjenja, interpretacije ili pridjeva iz kojega se može iščitati odnos autora prema njemu, to se bilježi kao „ne“. Ako je slučaj obrnut, odnosno kada indikator obavijesnosti postoji, to je zabilježeno kao „da“, a kada je objašnjenje opširnije ili odskače od ostalih autora, to se pokazuje tako da se citira se ili prepričava u tekstualnom dijelu, ispod tablice. Zajednički se osvrt o obavijesnosti tekstne vrste o stavovima autora donosi na kraju, u zaključku.

U prvome tabličnome prikazu obuhvaćeni su najvažniji događaji koji su opisani u povijesnim pregledima na početku većine utvrđenih vodiča ili ih se prepričava kasnije, kod opisa prostora (ulice ili trga) na kojem su se dogodili. Za razdoblje Austro-Ugarske je obrađeno ukupno sedamnaest događaja koji su numerirani brojevima od 1 do 17. To su:

1. Ladislav i utemeljenje biskupije
2. Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom
3. Prodor Mongola i Zlatna bula,
4. Dolazak Karla Roberta Anžuvinca na vlast
5. Sukobi između Kaptola i Gradeca
6. Reformacija
7. Napadi Turaka
8. Dolazak Habsburgovaca na vlast
9. Seljačka buna 1573. godine
10. Razvoj obrazovanja i Isusovci
11. Apsolutizam i germanizacija
12. Ilirski pokret
13. Srpanjske žrtve
14. Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi
15. Hrvatsko-ugarska nagodba
16. Požari i potresi

17. Završetak povijesnog pregleda s osobnim komentaram

U tablicu drugoga razdoblja dodan je još jedan događaj, a to je:

18. Raspad Austro-Ugarske i ulazak Hrvatske u Kraljevinu SHS

Šest je vodiča različitih autora tiskano nakon atentata u Narodnoj skupštini i proglašenja Šestosiječanjske diktature. To su vodiči Milana Šenoje, Švicarskog nakladnika Herberta Tauba, oba iz 1929., Stjepana Srkulja iz 1930. i 1936., vodič pisan u povodu Svesokolskog sleta 1934., trojezični vodič nepoznatog autora također iz 1934. te vodič Engleza Herberta Jacksona iz 1935. godine. Budući da se taj događaj kratko komentira samo u Taubovu vodiču, on nije uvršten u tablični prikaz, ali će se komentirati u tekstualnome dijelu diskursne analize. U jedinom vodiču iz korpusa koji je objelodanjen nakon atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu, taj se događaj ne spominje. Budući da je takvo ispuštanje obavijesno o stavovima autora, ono se posebno komentira u završnoj analizi bez obzira na to što nije uvršten u tablicu.

5.2.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

U prvoj tablici (Tablica Tablica), u svrhu preglednosti, kronološkim redosljedom navedena su i stoljeća kada se popisani događaj odvio, osim kod brojeva 5 i 16 gdje je riječ o višekratnim događanjima. Stoljećem nije označen ni završni komentar pod brojem 17 koji je, iako nije riječ o povijesnom događaju, uvršten u ovu tablicu zbog visokog stupnja obavijesnosti o stavovima autora.

Kada je riječ o stranim vodičima iz ovoga razdoblja, oba Hartlebenova vodiča, Hekschov i Alföldijev, imaju isti povijesni pregled u kojem se spominje Bela IV. i njegov bijeg pred Tatarima kao i skrivanje u Gradecu, ali ne i činjenica da je gradu dodijelio status slobodnoga kraljevskoga grada. Govori se o sukobu Kaptola i Gradeca zbog neslaganja oko izbora novoga kralja nakon pogibije Ljudevita Jagelovića u Mohaču, ali se ne navodi posljedica toga za Hrvatsku. Slično, u Baedekerovu se vodiču spominju Ferdinand Habsburški i Ivan Zapolja u kontekstu sukoba između Kaptola i Gradeca, ali ne i činjenica da je Ferdinand postao hrvatskim kraljem.

Iz tablice Tablica vidljivo je da u Baedekerovim i Hartlebenovim vodičima nema riječi o zagrebačkoj i hrvatskoj povijesti. Spominju se samo požari i potresi, a Hartlebenovi vodiči sadrže i podatak o osnutku biskupije. U tome se nešto razlikuju Woerlovi vodiči koji osim navedenog objašnjavaju još nekoliko važnih povijesnih tekovina poput razvoja obrazovanja i ilirskog pokreta, a kraj povijesnog pregleda završava se s osobnim komentarama koji je vezan upravo uz ilirski pokret, buđenje nacionalne svijesti i uspostavu hrvatskih obrazovnih i znanstvenih institucija. Zbog toga se može zaključiti da je jedino autor Woerlova vodiča bio zainteresiran unijeti u svoj vodič više podataka koji bi stvorili sliku o povijesnom identitetu prostora koji se opisuje.

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica prikazani su isti događaji kao i u Tablici 2., ali za domaće autore iz razdoblja Austro-Ugarske.

Iz tablice Tablica vidljivo je da se vodiči razlikuju s obzirom na događaje koje opisuju. Gotovo su svi naveli požare i potrese te sukobe Kaptola i Gradeca kao važne, a gotovo nitko, osim Dragutinasa Lihla, nije spomenuo njihovo ujedinjenje u jedinstvenu administrativnu cjelinu. Događaju poznatom pod imenom Srpanjske žrtve autori su pristupili različito. Lukšić je jedan od četvorice autora koji ga opisuje, ali samo u hrvatskoj inačici svog vodiča ([Lukšić], 1891: 9):

Ob onom krvavom događaju, što se je odigrao na Markovom trgu na 29. srpnja 1845. gdje je palo mnogo hrvatskih rodoljuba pak žena i djece nečovječnih kroloka pričali smo u istom odsjeku pod naslovom Jurjevska cesta.

([Lukšić], 1891: 23). *Zagreb naziva hrvatskom Atenom: Time je udaren temelj daljemu napretku Hrvatske, a Zagreb postaje za Hrvatsku ono, što je Atena bila za staru Grčku, središte duševnoga života, središte znanosti i umjetnosti.*

Tablica 3. Prikaz povijesnih događanja u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

Broj događaja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Stoljeće	11. st.	12. st.	13. st.	14. st.		16. st.	16. st.	16. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	19. st.	19. st.	19. st.		
VODIČ i događaji	Ladislav i utemeljenje biskupije	Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom	Prodor Mongola i Zlatna bula	Dolazak Karla Roberta Anžuinca na vlast	Sukobi između Kaptola, Gradeca i Medvedgrada	Reformacija	Napadi Turaka	Dolazak Habsburgovaca na vlast	Seljačka buna 1573.	Razvoj obrazovanja i isusovci	Apsolutizam i germanizacija	Ilirski pokret	Srpanjske žrtve	Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi	Hrvatsko-ugarska nagodba	Požari i potresi	Završetak povijesnog pregleda s osobnim stavom
1a – 1h Baedeker	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne
2a – 2b Hartleben	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne
3a – 3c Woerl (1885., 1896., 1908.)	Da	Ne	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da

Tablica 4. Prikaz povijesnih događanja u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

Broj događaja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Stoljeće	11. st.	12. st.	13. st.	14. st.		16. st.	16. st.	16. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	19. st.	19. st.	19. st.		
VODIČ i događaji	Ladislav i utemeljenje biskupije	Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom	Prodor Mongola i Zlatna bula	Dolazak Karla Roberta Anžuvincea na vlast	Sukobi između Kaptola, Gradeca i Medvedgrada	Reformacija	Napadi Turaka	Dolazak Habsburgovaca na vlast	Seljačka buna 1573.	Razvoj obrazovanja i isusovci	Apsolutizam i germanizacija	Ilirski pokret	Srpanjske žrtve	Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi	Hrvatsko-ugarska nagodba	Požari i potresi	Završetak povijesnog pregleda s osobnim stavom
4a – 4b Lukšić (1891.)	Da	Ne	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da ^a	Ne	Da	Da	Da
5a – 5 b Hudovski (1892.)	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Ne	Da.	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da
6 Lihl (1897.)	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da
7 Dvojezični (1900.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Da	Ne
8 Reklamni (1906.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
9a – 9b Novotni (1906. i 1922.)	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da	Da ^b	Ne	Ne	Da	Da
10 Svesokolski (1911.)	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da

^a - samo u hrvatskoj inačici

^b - više puta

Hudovski je u povijesnom pregledu opisao neke događaje koje ni jedan od ostalih autora nije. Primjerice, on ne spominje bunu iz 1573., nego onu iz 1735. pod vodstvom Mihajla Kušića, jedini opisuje djelovanje isusovačkog reda u Paragvaju nakon njegova ukidanja u Monarhiji 1773. godine. Također je jedini od autora koji govori o posjetu prijestolonasljednika Rudolfa Zagrebu u povodu otvorenja Rudolfove kasarne (Hudovski, 1892: 16):

Rieči kojimi je kraljević Rudolf 11. lipnja 1888. preporučio na univerzi sveučilišnim gradom, neka „liepi stoljeća stari svoj kulturni jezik s bogatom njegovom književnosti gdje i dalje usavršuju“ možemo zahvaliti uspjehom pokreta ilirskoga, bez kojega nebi [!] bilo stečevina, na koje narod hrvatski ponosom gleda, koje su obilježene postankom jugoslavenske akademije, sveučilišta Franje Josipa I. i mnogobrojnih drugih znanstvenih učevnih i kulturnih zavoda i društava, kojimi se može podičiti narod hrvatski i Zagreb.

Međutim, isto kao petorica drugih autora, posebno hvali dosege ilirskog pokreta (Hudovski 1892: 16):

Na podpuni kulturni rad prionu narod hrvatski i Zagreb istom, kad mu se g. 1835. probudila narodna sviest pokretom ilirskim pod vodstvom dra. Ljudevita Gaja. – ovomu pokretu ima zahvaliti narod hrvatski da ga je godina 1848. našla budna na obranu svojih narodnih i političkih prava; ovomu pokretu ima zahvaliti, da je danas politički narod, imajući svoju posebnu narodnost i posebni državni jezik, imajući bana kao prvoga glavara, sabor koji stvara zakone, jednom riječi da je narod uživajući posebnu autonomiju sa svimi obilježji države. Ovomu pokretu ima zahvaliti Zagreb, da je iz zabitna mjestanca postao gradom koji zauzima častno mjesto u kolu izobraženog svieta, a prvo mjesto u kolu duševnoga života na slavenskom jugu.

Neuspjeh reformacije u Hrvatskoj tumači prisutnošću glagoljaša koji su držali propovijedi na hrvatskom jeziku (1892: 14):

U drugoj polovici XVI. vieka podigoše se pojedini sinovi našega naroda, da u hrvatsku prenesu protestantizam. Uzeo ih pod svoje okrilje barun Ivan Ungnad, nekad junački vojvoda kraljeve vojske u Hrvatskoj. Ovaj zasnova u Tübingenu štampariju s latinskimi, glagoljaškimi i ćirilskimi pismeni, da za Hrvate i Slovence štampa svete knjige po novome nauku vjere. Uz njega prista početnik slovenske književnosti Primus Trubar već g. 1559. Ungnad je sa svojim drugovi neumorno radio, i bacio slovenskih i hrvatskih

knjiga za tri godine do 25.000 iztisaka med naš sviet. Ovo nastojanje podupre ban Petar Erdedi, a osobito grof Juraj Zrinski, koji 1570. osnova tiskaru u Nedelišću i kašnje prenese u Varaždin. (...) Glavni povod napredku svomu u susjednih zemalja zahvaljivao je Luterov nauk tomu, što je u narodnom jeziku sav narod slušao istinu vjere. U Hrvatskoj nije to duhove podražiti moglo, kada se je i u stolnoj crkvi zagrebačkoj pjevala služba božja i hrvatski, a po svoj zemlji bile su razsute župe, u kojih su sjedili popovi narodni glagoljaši koji su samo narodnim jezikom u službah boga slavili. Uz to opirao se je i hrvatski sabor najodlučnije uvedenju nove vjere u Hrvatsku.

Karl Lihl u kratkom povijesnom pregledu spominje većinu promatranih događaja. Njegov je vodič jedan od triju iz toga razdoblja u kojem nema riječi o srpanjskim žrtvama, a ilirizam se, drugačije nego u ostalim vodičima, tumači kao književni pokret (1997: 11): *In den Jahren 1835 – 1848 wurde die kroatische Literatur den Anforderungen des modernen Zeitgeistes gemäss regenerirt [!] und ein mächtiger geistiger Aufschwung kennzeichnet jene emporstrebende Periode des geistigen Lebens der kroatischen Nation*¹³⁹. Povijesni pregled završava hvalom Zagreba kao dovoljno sjajnog i raskošnog da ugosti i cara Franju Josipa I.

U dvojezičnome vodiču nepoznatog autora (1900.) nema povijesnog pregleda, već se on sastoji od linearnog opisa prostora, a povijesni se događaji spominju u okviru toga opisa. Od popisanih događaja govora ima o samo dvama, sukobima Kaptola i Gradeca te srpanjskim žrtvama. Potonji se događaj tumači drugačije nego što je to slučaj u drugim vodičima, odnosno za žrtve se ne okrivljuju mađaroni i ban Haller kao što to čine Lukšić, Novotni i nepoznati autor vodiča iz 1911. godine, nego se okolnosti pod kojima se tragedija odvila nazivaju nerazjašnjenima (s. n., 1900: 50): *Tu su se odigrali takodjer oni nesretni dogadjaji županijske restauracije od 28. srpnja 1845. kada je 30 ljudi palo žrtvom još danas posvema nerazjašnjenim okolnostima.*

Razlozi prestanka antagonizma između Kaptola i Griča pripisuju se premještanju života u Donji grad (s.n.: 1900: 35):

Od svega toga danas ni traga više. Tekom vremena učvrstilo se čuvstvo uzajamnosti, a osobito kad je poslije sjedinjenja obih jurisdikcija počeo život da se usredotoči u novo podignutom doljnjem gradu, nestalo je starog antagonizma posvema. Osobito dobri

¹³⁹ U vremenu od 1835. do 1848. hrvatska se književnost obnovila u skladu s modernim vremenom, a to razdoblje duhovnog procvata hrvatske nacije odlikuje snažan duhovni zanos.

poznavaoci zagrebačkih odnošaja tvrde, da se to odnosi više na neku intimnu familiarnu uzajamnost, nu na druge protimbe. I to se lahko time tumači, što je stanovništvo negdašnjeg biskupskog grada manje izvrženo onim mijenama, kao što bivaju u slobodnom gradu, gdje su uslijed iseljavanja starosjedioci tako reći istisnuti. A toga u Kaptolu nebijaše.

Novotni je u svojim dvama vodičima spomenuo većinu popisanih događaja, odnosno njih dvanaest od ukupno sedamnaest. Nije naveo ulazak u personalnu uniju s Ugarskom, dolazak Habsburgovaca na vlast, apsolutizam i germanizaciju, ujedinjenje Kaptola i Gradeca te hrvatsko-ugarsku nagodbu. Zato se u obama svojim vodičima osvrnuo na reformaciju (1906: 11; 1922: 17): *Protestantizam koji iz Njemačke preko Ugarske u hrvatsku skokne, bi povodom, da je biskup zagrebački pozvao u Zagreb Isusovce koji su god. 1607. u Zagrebu podigli gimnaziju u svojem kolegiju u današnjem konviktu u Jezuitskoj ulici i trgu.* U ranijem vodiču pisanome u razdoblju Austro-Ugarske (Novotni, 1906: 11) povijesni pregled završio je emotivno:

Nov nam se evo preporodi i sve jednako snažno preporadja, materijalno i umno, te po tielu i po duši napreduje, raste i cvate. Godine 1895. već se Zagreb u toliko snagom svojom bio okitio, da je mogao dostojno primiti na svoje krilo Njeg. Veličanstvo Franju Josipa I., sadanjega nam premilostivoga kralja i smjerno mu se zahvaliti na očinskoj brizi punim pouzdanjem, da ga ne će ni ubuduće ostaviti, ni on ni slavni mu potomci.

U drugome izdanju svojega vodiča to je promijenio Novotni (1922: 19):

Ali iz te gorke kušnje božje [potresa 1880. – IM] skoči naš mili lijepi Zagreb pobjedonosno opet na noge uz žilavo nastojanje svijesnoga [!] radinoga svoga građanstva. Nov nam se evo preporodi i sve jednako snažno preporadja, osobito iza propasti austro-ugar. države kad se je Hrvatska po svojim zakonitim zastupnicima 29. listopada 1928. sa Slovenijom i Srbijom složila u jednu državu Jugoslaviju.

Iako je nepoznati autor vodiča iz 1911. kao osnovni cilj imao promicati kavanu Corso te ne spominje većinu od popisanih događaja, ipak se spominju dva događaja koja se mogu dovesti u vezu s protumađarskim stavovima i ilirskim stavovima. Prvi su događaj Srpanjske žrtve koje je autor kratko protumačio (s.n., 1911: ?): *Tu je g. 1845. na zapovijed bana Hallera postrijeljano 30 i ranjeno 17 narodnih ljudi. Njihova se spomen slavi svake godine pod imenom srpanjskih žrtava.* Isto tako, veliča se ilirski pokret: *Od toga doba Zagreb brzo napreduje i bujno raste.*

Ilirskom pokretu ima zahvaliti, što je od neznatna mjesta postao gradom, koji zaprema časno mjesto u kolu naobražena svijeta, a jedno od prvih mjesta u kolu života na slavenskome jugu (s.n. 1911: ?), a Zagreb se naziva hrvatskom Atenom.

Iz Tablice Tablica . koja pokazuje koji su od povijesnih događaja u vodiče uvršteni ili su iz njih ispušteni razvidno je da su domaći autori uvrstili značajno više povijesnih događaja u odnosu na strane suvremenike. To je omogućilo detaljniju analizu obavijesnosti vodiča o stavovima autora i promidžbi identiteta što se komentira na kraju sveukupnog tabličnog prikaza svih triju katalogiziranih skupina.

5.2.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica . se prikazuje kako su, odnosno jesu li uopće strani autori iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije unijeli utvrđenih 18 događaja u svoje vodiče. Iako je, osim Engleza H. Jacksona, u ovome razdoblju dva vodiča objelodanio i Švicarac H. Taub, oni nisu uvršteni u ovu tablicu. Budući da je u uvodnoj riječi vodiča Taub naveo pomagače kojih je bilo nekoliko i među kojima je bio i S. Dragomanović za kojeg se pretpostavlja da je autor jednog od vodiča iz korpusa, Taubov je vodič uvršten u tablicu s domaćim autorima da bi se lakše usporedile sličnosti i razlike između tih dvaju vodiča. Zbog toga je u ovoj skupini ostao samo jedan vodič, onaj Engleza H. Jacksona iz 1935. godine. Tablica je podijeljena na isti način kao i prethodne, osim što je uveden događaj (18), odnosno Raspad Austro-Ugarske i ulazak Hrvatske u Kraljevinu SHS/Hrvatsku.

Jackson u svojem kratkom povijesnom pregledu spominje osnutak biskupije (1935: 16), od važnih godina navedena je 1242. kada je Gradec postao slobodan kraljevski grad (1935: 16), a ukratko se opisuje i razvoj obrazovanja u Zagrebu (1935: 19-20). Iz ove se tablice može iščitati da je autor spomenuo svega nekoliko povijesnih događaja. Osim kraljevskog statusa grada, važan mu je bio i kraljevski status države, pa je u tako šturom opisu jedini među autorima nabrojao svu trojicu kraljeva, Petra I., Aleksandra i Petra II. kao i svu trojicu namjesnika Petra II. Karadorđevića.

Tablica 5. Prikaz povijesnih događanja u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Broj događaja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Stoljeće	11. st.	12. st.	13. st.	14. st.		16. st.	16. st.	16. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	19. st.	19. st.	19. st.			20. st.
VODIČ i događaji	Ladislav i utemeljenje biskupije	Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom	Prodor Mongola i Zlatna bula	Dolazak Karla Roberta Anžuvinca na vlast	Sukobi između Kaptola, Gradeca i Medvedgrada	Reformacija	Napadi Turaka	Dolazak Habsburgovaca na vlast	Seljačka buna 1573.	Razvoj obrazovanja i isusovci	Apsolutizam i germanizacija	Ilirski pokret	Srpanjske žrtve	Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi	Hrvatsko-ugarska nagodba	Požari i potresi	Završetak povijesnog pregleda s osobnim stavom	Propast Austro-Ugarske i osnutak nove države
13 Jackson 1935.	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da*

* vidi pod Karađorđević

Tablica 6. Prikaz povijesnih događanja u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Broj događaja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Stoljeće	11. st.	12. st.	13. st.	14. st.		16. st.	16. st.	16. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	19. st.	19. st.	19. st.			20. st.
VODIČ i događaji	Ladislav i utemeljenje biskupije	Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom	Prodor Mongola i Zlatna bula	Dolazak Karla Roberta Anžuvinca na vlast	Sukobi između Kaptola, Gradeca i Medvedgrada	Reformacija	Napadi Turaka	Dolazak Habsburgovaca na vlast	Seljačka buna 1573.	Razvoj obrazovanja i isusovci	Apsolutizam i germanizacija	Ilirski pokret	Srpanjske žrtve	Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi	Hrvatsko-ugarska nagodba	Požari i potresi	Završetak povijesnog pregleda s osobnim stavom	Propast Austro-Ugarske i osnutak nove države
14a – 14b Bojničić (1922.)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Da	Ne
15 City Bar [1928.– 1927.]	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
16 Modrić (1927.)	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da
17 Mažuran (1928.)	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da

Tablica . (nastavak)

Broj događaja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Stoljeće	11. st.	12. st.	13. st.	14. st.		16. st.	16. st.	16. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	19. st.	19. st.	19. st.			20.st.
VODIČ i događaji	Ladislav i utemeljenje biskupije	Hrvatski kraljevi i personalna unija s Ugarskom	Prodor Mongola i Zlatna bula	Dolazak Karla Roberta Anžvinca na vlast	Sukobi između Kaptola, Gradeca i Medvedgrada	Reformacija	Napadi Turaka	Dolazak Habsburgovaca na vlast	Seljčka buna 1573.	Razvoj obrazovanja i isusovci	Apsolutizam i germanizacija	Ilirski pokret	Srpanjske žrtve	Ujedinjenje Kaptola, Gradeca i Nove Vesi	Hrvatsko-ugarska nagodba	Požari i potresi	Završetak povijesnog pregleda s osobnim	Propast Austro-Ugarske i osnutak nove države
12a–12b Taub (1928./1929.)	Da ^a	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da
18a–18b [Dragomanović] (1928.)	Da ^a	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
19a–19c Šenoa (1928./1929.)	Da ^a	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne
20a.Srkuļj (1928(hrvatski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne ^b	Da d	Da	Da
20b i 20c (1928.) (njemački i engleski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da	Da
20d (1930.) (hrvatski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da
20e i 20 f (1930.) (njemački i engleski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da ^c	Ne	Da	Da
20g (1936.) (hrvatski, njemački i engleski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da ^c	Ne	Da	Da
21 Svesokolski (1934.)	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da
22 Maričić (1934.)	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Ne

^a bez Ladislava,

^b težište je na gradskoj povijesti,

^c isto kao hrv 1930.

^d Samo požari (str. 31.)

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica . prikazuje se istih 18 događaja kao i u Tablici Tablica ., ali za domaće autore iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Kao što se spominje ranije, u ovu je tablicu, radi lakše usporedbe, ali i činjenice da je među pomagačima bilo i domaćih autora, unesen i vodič kroz Kraljevinu SHS/Jugoslaviju iz 1928. i 1929. godine švicarskog nakladnika Herberta Tauba.

Bojničićev je vodič kratak, a u povijesnome je pregledu stavljeno težište na događaje koji se tiču povijesti grada, dok je državnih manje. Kao početak povijesnog razvoja Zagreba najčešće se u vodičima navodi osnutak biskupije 1193. godine i kralj Ladislav kao njezin osnivač. Bojničić, (1922: 3) taj događaj komentira drugačije: *Zagreb se spominje prvi puta koncem XI. vijeka u ono doba, kada su Hrvati prisiljeni prilikama nakon izumrća svoje narodne dinastije stavili svoju državničku krunu svojevoljno tudjincu, mađarskom Arpadoviću, na glavu.* Iako ne govori o razvoju obrazovanja, u više različitih natuknica nabraja sve obrazovne institucije, odnosno Akademiju, Sveučilište sve gimnazije i arhive. Na kraju, isto kao i Abel Lukšić, Zagreb naziva hrvatskom Atenom. (Bojničić, 1922: 12).

U vodiču nepoznatog autora noćnog bara iz Jurišićeve od povijesnih se događaja navode samo sukobi Kaptola i Griča te napadi Turaka. Tvrdi se da su Zagreb osnovali hrvatski kraljevi u doba argonautske plovidbe oko godine 800. (s. n., s. a.: -), a postoji i nekoliko nedosljednosti kada je riječ o imenima trgova i ulica. Primjerice, tvrdi se da se Sveučilište SHS nalazi na Sveučilišnom trgu koji je to ime nosio u razdoblju Austro-Ugarske, a odmah nakon rata nazvan je Wilsonovim trgom što upućuje na to da je nepoznati autor ovoga dvojezičnog vodiča neprecizan, ali i slabije upućen u povijest.

Modrić je u povijesnome pregledu težište stavio na događaje iz gradske prošlosti pa je naveo osnutak biskupije, Zlatnu bulu, sukobe Kaptola i Gradeca, napade Turaka, seljačku bunu, razvoj obrazovanja, požare i potrese te ulazak Hrvatske u novi državni odnos. Jedini je od autora koji prepričava legendu o nastanku imena grada, odnosno o banu koji je za suše zabio mač u zemlju iz koje je potekla voda te je iznemogloj vojsci zapovjedio da „zagrade“ i napiju se. (1927: 7). Isto kao Hudovski, Modrić govori o buni iz 1735., ali za razliku od njega spominje i onu koju je poveo Matija Gubec. Osim na kraju, autorov se stav iščitava i kroz ostale dijelove povijesnog pregleda (Modrić, 1927: 12):

Brže i povoljnije počeo se Zagreb razvijati početkom prošlog stoljeća. Kada je hrvatski narod, do tada „predziđe kršćanstva“ počeo divovskim koracima da ide napred, [!] da

dostigne ono, što je stoljećima u obrani svoje zemlje i Evrope pred turskim nasiljem morao propustiti. U tom nesavladivom napretku imao je hrvatski narod mnogo i žučno da se bori sa svojim opasnijim neprijateljima, Mađarima i Nijemcima. Borbu je vodio Zagreb, okupivši najbolje hrvatske sinove i snabdijevajući ih duševno i materijalno za težak zadatak obrane prava malog hrvatskog naroda pred brojčano nesravnjivo jačim vjerolomnim Nijemcima i drskim Mađarima. Bojevi su bili teški i žestoki, ali junaštvo i ustrajnost naših predaka vratili su nam sva prava na osvit osnutka ove države.

Na kraju povijesnog pregleda Modrić je patetičan (1927: 11): *Kad bi Tomislav, prvi hrvatski kralj, opet oživio, nebi [!] nigdje našao tako lijepu, vrijednu prijestolnicu kao što je Zagreb, da odavle kao nekada sa obala sinjeg Jadranskog mora ravna udesom svoga, negda bezbrižnog, hrvatskog naroda.*

Osnutak nove države komentira riječima (Modrić, 1927: 12): *Napokon se je u Zagrebu dogodio znameniti događaj, kad je hrvatski narod 29. listopada 1918. razriješio stoljetne veze, koje su naši djedovi, ne sluteći zla, sklopili s vjerolomnim Mađarima i Nijemcima. 1. prosinca 1918. zaključilo je Narodno vijeće da se hrvatske zemlje udruže u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, pod vladajućom dinastijom Karađorđevića.*

Iako je povijesni pregled u Mažuranovu vodiču kratak, spominje se većina promatranih događaja, uključujući i većinu onih kojima se promiče hrvatstvo poput hrvatskog ilirskog preporoda, borbe protiv Mađara, Ljudevita Gaja i Srpanjskih žrtava (Mažuran, 1928: 17): *God. 1845. 29. jula izbili su politički nemiri i tom prilikom poginu 15 omladinaca (srpanjske žrtve).* Komentira se i osnutak nove države (Mažuran, 1928: 17): *Koncem 1918. raskinuta je svaka veza sa bivšom Austro-Ugarskom i u Zagrebu proglašuje se ujedinjenje države Srba, Hrvata i Slovenaca.* Spominju se posjet Karađorđevića Zagrebu 1920. i proslava tisućite obljetnice hrvatskog kraljevstva 1925. godine. (Mažuran, 1928: 17-18).

Kada je riječ o vodičima Herberta Tauba, u povijesnome pregledu dominira novija povijest i borba protiv Mađara te politička klima u Hrvatskoj u razdobljima prije i nakon Prvog svjetskog rata. O ilirskom pokretu tumači se (Taub /Wendel, 1929: 2):

Weil aber die politische Klasse in dem noch halbfeudalen Kroatien der Adel war, der seine Mittelalterlichkeit auch durch die lateinische Amtssprache offenbarte, kam erst Schwung in der Widerstand als 1847 Kroatisch zur Amtssprache erhoben wurde. Schwingen wuchsen diesem Abwehrkampf durch den Illyrismus, eine vorwiegend unter

den Kroaten lebendige literarische Bewegung, die bestrebt, alle Sudslawen von Kärnten bis Bulgarien zu einer kulturellen Einheit zusammenzufassen, zum erstenmal das Panier des Südslawentums aufwarf.¹⁴⁰

Spominje se potres iz 1880. godine koji nije zaustavio razvoj grada, nego je upravo suprotno nakon njega Zagreb potpuno obnovljen te je odolio zlu velikoga rata, da bi se brzim koracima nastavio razvijati (Taub, 1929: 115). U vodiču se objašnjavaju motivi za ujedinjenje južnih Slavena u zajedničku državu (Taub/Wendel, 1929: 19):

Jahren 1914 bis 1918 trotz oder wegen Druck und Verfolgung gedieh in der Donaumonarchie bei Serben, Kroaten und Slowenen das Gefühl ihren nationalen Zusammengehörigkeit zu solcher Reife – die Maideklaration des südslawischen Klubs im Reichsrat von 1917 – das dem siegreichen Vorstoß König Peters nach Serbien hinein die Gründung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen auf dem Fusse folgte¹⁴¹.

To se ujedinjenje naziva prirodnim i neizbježnim: *Damit fand eine Entwicklung ihren Abschluss, die genauso eine historische Notwendigkeit darstellte, wie zwei Menschenalter zuvor der nationale Zusammenschluss der Deutschen und Italiener, nur bedarf es noch des Beitritts der Bulgaren zu der jungen Staatgemeinschaft, um die südslawische Einheit rund und voll zu machen. Aber auch das ist lediglich eine Frage der Zeit.* (Taub/Wendel, 1929: 19)¹⁴²

Nakon Wendelova povijesnog pregleda u Taubovu vodiču slijedi linearan opis Zagreba. On je tekstom gotovo identičan njemačkoj inačici vodiča agencije Putnik kojoj je ravnatelj bio Stjepan Dragomanović pa se pretpostavlja da je on autor toga dijela teksta. Budući da u

¹⁴⁰ Plemstvo se u polufeudalnoj Hrvatskoj smatralo političkim staležom, a njegova se srednjovjekovnost zrcalila u tome što je službeni jezik još uvijek bio latinski. Prvi se val otpora dogodio 1847. kada je hrvatski jezik proglašen službenim. Ilirizam kao književni pokret koji se razvio među Hrvatima toj je borbi dodatno dao zamah. U okviru ilirizma prvi se put razvila zastava panslavizma, a sam je pokret težio ujedinjenju svih južnih Slavena, od Koruške do Bugarske, u jedinstvenu kulturnu sredinu. (autoričin prijevod)

¹⁴¹ Između 1914. i 1918. godine, zbog pritiska i progona ili njima usprkos, u Dunavskoj je monarhiji kod Srba, Hrvata i Slovenaca sazio osjećaj zajedničke pripadnosti do te mjere da je donesena Svibanjska deklaracija Jugoslavenskog odbora u Carevinskom vijeću 1917. Neposredno nakon pobjedničkog ulaska kralja Petra u Srbiju uslijedilo je osnivanje Kraljevine SHS. (autoričin prijevod)

¹⁴² Time je završen jedan proces, odnosno ostvarilo se nešto što je bilo neizbježno i podjednako povijesno nužno kao prethodna dva primjera, ujedinjenja Talijana i Nijemaca. Bugari su u toj mladoj zajednici nedostajali kako bi se uspostavilo potpuno jedinstvo. (autoričin prijevod)

Dragomanovićevu vodiču nema povijesnog pregleda, od događaja se spominju samo osnutak biskupije i dodjela Zlatne bule.

Kratki Šenoin vodič pisan je telegrafskim stilom, stoga se neki od promatranih događaja samo nabrajaju bez dodatnih pojašnjenja. Ipak, Zagreb se naziva najnaprednijim i jednim od najljepših gradova u Kraljevini SHS koji je i njezino duševno, kulturno i financijsko središte (Šenoa, 1929: 7). Od osoba spominje se samo biskup Strossmayer koji je omogućio otvaranje akademije (Šenoa, 1929: 26), a sitnijim se tiskom opisuju crkva sv. Katarine, Odio zemaljske vlade za prosvjetu, Prirodoslovni muzej, crkva sv. Marka, katedrala, nadbiskupski grad, Mirogoj, Arheološki muzej, Strossmayerova galerija, Zemaljski arhiv, Etnografski muzej i kazalište.

Kada je riječ o povjesničaru Srkulju, on u svim svojim vodičima spominje gotovo sve promatrane događaje iako ih u domaćim i stranim inačicama iz 1928. i 1930. godine ne tumači podjednako detaljno. U povijesnome pregledu domaćih vodiča autor je težište stavio na zagrebačku povijest, dok mu je u stranim inačicama važnije bilo objasniti državno-upravni ustroj Kraljevine Hrvatske i Slavonije kako bi pokazao da je Hrvatska u okviru Austro-Ugarske bila relativno samostalna kod donošenja odluka sve do 18. stoljeća, odnosno razdoblja vladavine Marije Terezije i Josipa II. i njihove germanizacije. Povoljno se izrazio prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (Srkulj, 1930a: 23): *Hrvatsko-ugarska nagodba g. 1868. učinila je pored svih svojih mana Zagreb pravim glavnim gradom cijele Hrvatske i Slavonije. Zagreb je postao političko, upravno ekonomsko i kulturno središte svih Hrvata jer je povukao u svoj život i Vojnu Krajinu, za kojom je stoljeća žudio*. U stranim inačicama vodiča okolnosti potpisivanja nagodbe i njezine posljedice objasnio je drugačije (Srkulj, 1928b: 21): *Dann kam 1866 Königgrätz und aus Altösterreich wurde Österreich-Ungarn, ein Doppelstaat und wieder wurde Kroatien der neuen Struktur des Staates – es war der Anfang vom Ende – zuliebe geopfert, doch blieb Kroatien im Ausgleichgesetz vom Jahr 1868 eine Autonomie erhalten, die sich auf die inneren Angelegenheiten die Justiz, das Unterrichtswesen und die Kultusangelegenheiten erstreckte*¹⁴³. Školstvo je izdvojio kao posebno važno. Opis zapadnog dijela Zelene potkove odvojen je u posebno poglavlje naslova *Kulturno središte Zagreba* (Srkulj, 1928a: 67-82; 1928b

¹⁴³ Tada je zahvaljujući Königgrätzu iz stare Austrije nastala dvojna država Austro-Ugarska, ali je Hrvatska u toj novoj državnoj strukturi bila žrtvom novog ustroja – bio je to početak kraja. Ipak, nagodbom iz 1868. Hrvatska je zadržala autonomiju u pitanjima pravosuđa, školstva i kulture. (autoričin prijevod)

42 – 48; 1928c: 40 – 47; 1920a: 45 – 50; 1930b: 46 – 53; 1930c . 46 – 52; 1936a: 51 – 58; 1936b: 56 – 66; 1936c: 52 – 59). Jedini događaj koji autor spominje u domaćim vodičima iz 1928. i 1930., a u potpunosti izbacuje iz stranih ekvivalenata, kao i iz vodiča iz 1936. godine, srpanjske su žrtve.

Jedan od dvaju posljednjih vodiča iz korpusa pisan je u povodu Svesokolskog sleta koji se održavao u ljeto 1934. godine. Od popisanih događaja spominju se osnutak biskupije, personalna unija s Ugarskom, apsolutizam i germanizacija te ilirski pokret. Osim prostornog opisa, opisuje se razvoj obrazovanja u Zagrebu, a ilirizam se veliča (s.n., 1935: ?): *Ali zato je doživio narodno uskrsnuće prve kazališne predstave na narodnom jeziku, vidio je osnutak naših najjačih narodnih ustanova. U to vrijeme razmahao se svom snagom veliki nacionalni pokret „Iliraca“ (Gaj, Vraz, Demeter, grof. Drašković, i dr.). Jedini je od svih pregledanih vodiča koji Zagreb naziva drugim, a to je otisnuto masnim tiskom: Od toga vremena Zagreb se naglo razvija i cvate. Danas je on druga prijestolnica Jugoslavije i dostojan predstavnik naših narodnih nastojanja na kulturnom i ekonomskom polju, tako da već na pogled ovoga krasnoga grada svaki stranac mora iskreno priznati da naš narod kroči putem velike budućnosti (s.n., 1934: ?). Osnutak nove države komentira se riječima: Preživio je teške dane velikoga rata i doživio slom Austro-Ugarske monarhije i oduševljenje naroda kada je 1918. godine proglašeno ujedinjenje Jugoslovena. (s.n., 1934: ?)*

Posljednji je vodič iz ove skupine, Maričićev, četiri događaja iz gradske povijesti samo spomenuo. To su osnutak biskupije, dodjela Zlatne bule, Srpanjske žrtve i ujedinjenje Kaptola i Nove Vesi. Nije ih pobliže rastumačio.

5.3. Povijesne osobe

Pri kreiranju identiteta grada važnu ulogu imaju osobe po kojima su imenovani važni trgovi ili čije se skulpture na njima nalaze. Budući da vodiči opisuju navedene prostore, te se osobe u vodičima nužno spominju, a često i interpretiraju. Dobar je primjer tomu ban Josip Jelačić koji se spominje u svim vodičima jer se po njemu zove glavni zagrebački trg na kojemu se nalazi i njegov kip. To međutim ne znači da je njegova uloga u svakom vodiču i interpretirana te da je objašnjenje obavijesno o stavovima autora. To je slučaj samo onda kada se njegova uloga tumači makar jednom rečenicom ili se on opisuje bar jednim pridjevom koji reflektira stav autora. Ako se u vodiču ban Jelačić samo spominje, bez ikakva objašnjenja, to je u tablici zabilježeno kao „ne“. Isto je načelo upotrijebljeno i za ostale katalogizirane osobe.

U drugu ruku, potpuno ispuštanje iz opisa pojedinih povijesnih osoba ili izbjegavanje ikakva tumačenja njihove uloge može također biti obavijesno o stavovima autora. Pregledom vodiča utvrđeno je da se neke osobe, iako povijesno važne jer su u promatranim razdobljima obnašale najviše državne funkcije, u vodičima gotovo i ne spominju. Riječ je o dvojici kraljeva iz obaju razdoblja, Franji Josipu I. i Aleksandru Karađorđeviću te banu Khuenu Héderváryju. Takvo je ispuštanje iz sadržaja također obavijesno o stavovima autora, posebice zbog toga što su po navedenim osobama bili nazvani važni i u vodičima opisani trgovi u gradskom središtu pa je za eventualno pojašnjenje o razlozima njihova imenovanja u vodičima bilo prilike. Kada je riječ o trgovima Nikole Zrinskog ili kralja Tomislava, u većini je vodiča to bar kratko objašnjeno. Zbog toga su i njih trojica navedeni u priloženoj tablici, bez obzira na izrazito mali broj pojava u utvrđenim vodičima. Pregledom vodiča uspostavljeno je 11 kategorija koje se odnose na važne osobe iz povijesti Hrvatske i grada Zagreba iz razdoblja Austro-Ugarske. To su:

1. Kralj Tomislav i/ili Zvonimir
2. Nikola Šubić Zrinski
3. Matija Gubec
4. Zrinski i Frankopan
5. Marija Tereza i/ili Josip II.
6. Ljudevit Gaj,
7. Josip Jelačić
8. Josip Strossmayer
9. Karoly (Dragutin) Khuen-Héderváry
10. Franjo Josip I.
11. Schmidt i Bollé

Za drugo razdoblje, Kraljevinu SHS/Jugoslaviju dodana je još jedna kategorija:

12. Petar I. / Aleksandar / Petar II. Karađorđević

U raspoloživim se vodičima spominju i druge povijesne ličnosti, ali odabrane su one čije tumačenje ili ispuštanje ima visok potencijal za obavijesnost o stavovima ili interesima autora i promociju nacionalnog identiteta.

5.3.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

U Tablici 7. se prikazuje jesu li i na koji način u vodičima stranih nakladnika iz razdoblja Austro-Ugarske interpretirane popisane osobe. Ako je opis obavijestan o stavu autora, to se citira ili prepričava u nastavku teksta.

Strani izdavači iz ovog razdoblja nisu spomenuli većinu osoba iz tablice. Nepoznati hrvatski autor prvog izdanja Woerlova vodiča Zagreba objasnio je ulogu Ljudevita Gaja (1885: 6): *Godine 1835. uzkrsnuo je hrvatski narod pod vodstvom dra. Ljudevita Gaja novomu duševnomu životu koji hrvatski narod svakim danom sve to više mah otimlje; sielo i središte tomu duševnomu pokretu je Zagreb i a posljedice godine 1848. kad se je Hrvatska na svoje noge bila osovila, bile su i Zagrebu u prilog.*

U njemačkoj inačici Baedekerova vodiča (1903. 462) spominje se Bollé: *Der Dom (Pl. D 2), ein schöner spätgotischer Bau des XV. Jahrh., mit zwei Türmen, 1890-1902 von Bollé hergestellt.*¹⁴⁴

O njemu ima riječi i Woerlovim vodičima ([1885]: 12): *Za potresa 1880. srušio se diel svoda te stao je graditelj H. Bollé po osnovi Fr. Schmidta, graditelja bečke stolne crkve zagrebačku stolnu crkvu obnavljati i dovršit će nutarnju [unutrašnju] obnovu do jeseni 1885.¹⁴⁵ i kad bude Schmidtova osnova i na vanjskom dielu crkve izvedena, spadat će ova crkva medju najljepše gradjevine svekolike monarhije.*

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica se pokazuje koji su autori iz razdoblja Austro-Ugarske u svojim vodičima interpretirali uloge jedanaest katalogiziranih osoba. Ako je opis obavijestan o stavu ili s ostalim interpretacijama doprinosi razini obavijesnosti o njemu, on se citira ili prepričava nakon tabličnog prikaza.

¹⁴⁴ Katedrala (Pl. D 2), lijepa kasnogotička građevina iz 15. stoljeća s dvama tornjevima koju je gradio Bollé 1890. – 1892. (autoričin prijevod)

¹⁴⁵ Po ovome je podatku vodič datiran.

Tablica 7. Prikaz povijesnih osoba u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
VODIČ i povijesna osoba	kralj Tomislav/ Zvonimir	Nikola Šubić Zrinski	Matija Gubec	Zrinski i Frankopan	Marija Tereza i Josip II.	Ljudevit Gaj	ban Jelačić	Strossmayer	Khuen Héderváry	Franjo Josip I.	Schmidt i Bollé
1a – 1h Baedeker	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da
2a – 2b Hartleben	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
3a – 3c Woerl	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Da

Tablica 8. Prikaz povijesnih osoba u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
VODIČ i povijesna osoba	kralj Tomislav/ Zvonimir	Nikola Šubić Zrinski	Matija Gubec	Zrinski i Frankopan	Marija Tereza i Josip II.	Ljudevit Gaj	ban Jelačić	Strossmayer	Khuen Héderváry	Franjo Josip I.	Schmidt i Bollé
4a – 4b Lukšić (1891.)	Ne	Da	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Ne	Ne	Da
5a – 5 b Hudovski (1892.)	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne	Ne	Da
6 Lihl (1897.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Da	Da	Da
7 Dvojezični (1900.)	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da	Da
8 Reklamni (1906.)	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne
9a–9b Novotni (1906. i 1922.)	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da
10 Svesokolski (1911.)	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne

Abel Lukšić (1891a: 46-47, 1891b: 41) hvali Zrinski trg: *Prozvan je po neumrlom hrvatskom junaku grofu Nikoli Zrinskom te se može bez dvojbe smatrati jednim od najljepših uresnih trgova čitave Europe.* Na Markovu trgu spominje Matiju Gupca (Lukšić, 1891a 28; 1891b: 28): *Markov trg – tužna sudbina i okrutna kazna Matiji Gupcu i Andriji Posavcu – pet kamenova.* O Mariji Tereziji i Josipu II. izriče pozitivan stav (Lukšić, 1891a: 9; 1891b: 10): *Za vlade carice Marije Terezije te cara Josipa II počela je zemlja odlučnije napredovati pak je u tome napretku ostala i sve se više razvijala.* Ljudevita se Gaja hvali riječima: (Lukšić, 1891a: 9; 1891b: 10): *Godine 1835. probudila je Hrvate zaslugom Ljudevita Gaja na novi kulturni život.* Bana Jelačića naziva narodnim junakom (Lukšić, 1891: 20, 1891b: 43): *Spomenik prikazuje narodnoga junaka u banskoj odori s povučenom sabljom.,* a Strossmayera (Lukšić 1891: 38; 1891b: 37) glasovitim rodoljubom: *Strossmayerovo šetalište nosi ime po mnogospominjanom, glasovitom hrvatskom biskupu i rodoljubu Josipu Jurju Strossmayeru u Djakovu.* Hvali se i obnova katedrale (Lukšić, 1891: 49; 1891b: 44):

Bečki crkveni graditelj Fridrik Šmid pozvan bi ovamo, načini osnove, a godine 1879. odpočelo je popravljanje prvostolne crkve pod nadzorom graditelja Bolléa. (...) opravdano se možemo nadati da će godine 1896. prvostolna crkva biti potpuno gotova te stajati ponosno u svom gotskom slogu sa obadva dogradjena tornja. Tad će prvostolna crkva biti jedan od najveličanstvenijih gotičkih spomenika na čitavom svijetu te i u samoj Evropi biti prava riedkost gradjevne umjetnosti. (...) s kojega će ga cijeli svijet slaviti kao jedan od najveličanstvenijih spomenika, što su ih ljudske ruke sagradile.

Hudovski je u povijesnom pregledu detaljniji od ostalih autora. Hrvatski se kraljevi spominju na početku povijesnog pregleda (1892: 6) kada se objašnjavaju okolnosti pod kojima je nakon smrti kralja Zvonimira Ladislav pozvan da postane kraljem Hrvatske.

Kod opisa Zrinjevca objašnjava se kako je trg dobio ime (Hudovski, 1892: 35): *Na dan 26. studenoga 1866. dobio je sadanje ime „Zrinski trg“ svečanim načinom povodom tristogodišnjice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog u Sigetu.*

Jelačićev spomenik na istoimenom trgu komentira se i tumači njegov značaj (Hudovski, 1892. 29): *Predstavlja bana na koracajućem konju. Golom sabljom u ruci, kojom naprijed pokazuje; u narodnom odijelu, koje je nosio prigodom svečanoga uvoda i namještenja u bansku čast 1848. godine.* Kada je riječ o obnovi crkve sv. Marka, Bollé i Schmidt ne kritiziraju se izravno, ali se može naslutiti autorov stav o uklanjanju starine (Hudovski, 1892: 61): *Po nacrtih bečkoga*

gradjevnog nadsavjetnika Fridrika baruna Schmidta i pod upravom graditelja prvostolne crkve Hermana Boléa, započe obnova crkve dne. 16. kolovoza 1876., a 29. listopada bude javnomu bogoslužju opet predana. – prigodom u gotskom stilu provedene obnove uklonjena je god, 1499. prizidana kapela. U zvonik se dosada diralo nije. Nasuprot tome, restauracija se katedrale hvali slično kao što je slučaj kod ostalih autora iz razdoblja Austro-Ugarske (1892: 75): *Kad bude gradnja sa zvonici dovršena, biti će stolna crkva jedna od najljepših stolnih građevnih umotvorina koje uobće postoje.*

Lihl (1897: 11) upućuje na utjecaj ilirizma na duhovni život Hrvatske: *In den Jahren 1835 – 1848 wurde die kroatische Literatur den Änderungen des modernen Zeitgeistes gemäß regeneriert und ein mächtiger geistiger Aufschwung kennzeichnet jene emporstrebende Periode des geistigen Lebens der kroatischen Nation.*¹⁴⁶ Uloga bana Jelačića burne 1848. objašnjava se drugačije od ostalih autora (Lihl, 1897. 25): *In der Mitte des Platzes erhebt sich das Standbild des ehemaligen Banus Joseph Grafen Jelačić, der in der Geschichte der stürmischen Jahre 1848 .1849 als Anführer aus Kroatien zur Bekämpfung der ungarischen Revolution entsendeten kaiserlichen Truppen eine hervorragende Rolle gespielt hat.*¹⁴⁷ On je jedan od samo dvojice autora iz toga razdoblja koji spominje tadašnjeg bana Khuen-Héderváryja ne odajući pritom svoj stav o njemu (Lihl, 1897: 12): *Die weitaus grösste Mehrheit besitzt die Nationalpartei, welche auf Basis des Staatsrechtliches Ausgleiches beruht und seit der Revision desselben die Geschicke des Landes leitet. Ihr geistiger Führer ist Banus Khuen-Héderváry, der seit 1883 an der Spitze der Landesregierung steht.*¹⁴⁸ Car Franjo Josip spominje se na dva mjesta: *Se. Majestät der Kaiser und der König Franz Joseph I.* (Lihl, 1897: 17, 33) Schmidt i Bollé hvale se na sličan način kao što to čine ostali autori iz ovoga razdoblja (Lihl, 1897: 42): *Seit 1879 wird derselbe nach den Plänen des berühmten Dombaumeisters Fridrich von Schmidt restaurirt, um sich wieder in dem ursprünglichen reinen gothischen Stil zu präsentiren. Nach*

¹⁴⁶ Od 1835. do 1848. godine hrvatska se književnost modernizirala u skladu s promjenama novoga doba te je snažan duhovni polet obilježio to razdoblje duhovnog života hrvatske nacije. (autoričin prijevod)

¹⁴⁷ U sredini se izdiže spomenik bivšega bana Josipa grofa Jelačića koji je odigrao izuzetno važnu povijesnu ulogu burne 1848. godine kada je, kao vođa carskih trupa, poslan iz Hrvatske da suzbije mađarsku revoluciju.

¹⁴⁸ Narodna stranka ima nadmoćnu većinu, a njezina vlast počiva na državno-pravnoj nagodbi te ona od revizije upravlja sudbinom zemlje. Njezin je duhovni vođa ban Khuen-Héderváry koji je od 1883. na čelu zemaljske vlade. (autoričin prijevod)

*seiner Vollendung wird der Dom in die Reihe der schönsten Baudenkmale der Welt zählen können.*¹⁴⁹

U budimpeštanskom vodiču nepoznatog autora (s. n., 1900: 39) Nikola Šubić Zrinski naziva se junakom: (...) *koji je prigodom 300-godišnjice smrti junačkog branitelja Sigetskog, Nikole Šubića Zrinskog, tim imenom prozvan.* Spominje se i Matija Gubec: (s. n. 1900: 49): *Još dan danas označuje pet kamena pred južnim portalom crkve ono mjesto, gdje je stajalo mjesto, gdje je stajalo prijestolje, na kojem se je nesretni vodja seljačke bune, Matija Gubec, okrunio usijanom krunom za seljačkoga kralja.* Kod opisa bana Jelačića istaknuta je njegova uloga u obrani habsburške dinastije (s. n., 1900: 41): *Godine 1850. prozvan je trg u čast slavnomu banu Josipu grofu Jelačiću-Buzinskom svojim današnjim imenom, a 17. prosinca 1866. svečanim je načinom otkrit spomenik toga narodnog junaka. Spomenik modelovao je znameniti Fernkorn, a pokazuje bana u banskoj odori, kako svojim Hrvatima sabljom pokazuje put kojim imadu poći u obranu ljubljene prejasne dinastije.* Strossmayer se naziva mecenom (s.n., 1900: 38): (...) *darežljivost najvećeg hrvatskog mecene, biskupa djakovačkog Josipa Jurja Strossmayera (...).* Od ostalih se vodiča iz ovoga razdoblja ovaj razlikuje po tome što je jedini koji otvoreno hvali tadašnjeg bana Khuen-Héderváryja (s. n., 1900: 55): *Nu razvoj grada pokazuje i to, da se grad može podičiti osobitom skrblju kompetentnih faktora, te da se sa strane najviše autonomne oblasti, zemaljske vlade, na čelu joj Njeg. Preuzvišenosti bana Dragutina grofa Khuena Héderváry-a, i sa strane gradske uprave (...), sve učini što je u interesu boljitka Zagreba. Samo na taj način može se tumačiti da se je grad, osobito u ovih zadnjih 20 godina tako razvio kako se danas prezentira.* Osim Khuen-Héderváryja, spominje se i Franjo Josip I. (s. n., 1900: 36): *Liepe nasade Trga Franje Josipa koji je trg za uspomenu boravka ljubljenog vladara god. 1895. uređen i tim imenom prozvan.* Pozitivan je i stav prema obnoviteljima prvostolnice (s. n., 1900: 52): *Stolnu crkvu snašli su razni udarci sudbine, najteže je osjetila potres od god. 1880., poslije kojega se je, sasma obnovljena i prvi put providjena sa oba tornja opet podigla krasnija no ikada. Osnovu obnove izradio je znameniti crkveni graditelj barun Schmidt u Beču, stil u kojem je obnovljena, je čista gotika.*

¹⁴⁹ Katedrala se restaurira od 1879. prema planovima slavnog graditelja prvostolnica Friedricha von Schmidta s ciljem da se vrati izvorni gotički stil. Nakon dovršetka pripadat će najljepšim građevinama svijeta. (autoričin prijevod)

Nepoznati autor reklamnog vodiča uglavnom je hvalio lokalne domaće trgovce i obrtnike. Ipak, u šetnji gradom zastao je i kratko se osvrnuo na nekoliko njegovih najznačajnijih prostornih označitelja (Dadin., 1906: 9): *Na sred trga stoji veličajni spomenik slavnoga Jelačića bana, spomenik djelo je glasovitog Fernkorna i to najbolje njegovo djelo.* Pozitivnim se epitetima osvrnuo na uloge biskupa Strossmayera (Dadin, 1906: 4): *Prekrasni ovaj hram znanosti darovao je hrvatskom narodu nezaboravni biskup-dobrotvor Josip Juraj Strossmayer.*

Novotni je pri opisu Trga sv. Marka spomenuo smaknuće Matije Gupca: *trg sv. Marka bijaše stratište, na kojem Matiju Gupca, vodju te seljačke bune, okruniše usijanom gvozdеноm krunom, a tielo mu na četvero rastrgaše. Dogodi se to za bana i biskupa Gjura Draškovića* (1906: 8; 1922: 16). Petra Zrinskog spominjao je više puta u obama vodičima, prvi put u povijesnom pregledu aludirao je na urotu (1906: 10; 1922: 18): *Na sabor stiže povelja tek g. 1671., kad su minule žalosne one zgone koje nam govore o uroti Zrinsko-Frankopanskoj, drugi put pri opisu crkve sv. Marka* (Novotni, 1906: 8; 1922: 17): *(...) gdje su se bani svečano zaklinjali, kao što znademo, da je to tuj činio ban Petar Zrinski, a treći se put osvrće na sudbinu njegove kćeri* (Novotni, 1906: 36; 1922: 4): *Opatička ulica zove se zato jer je tu stajao samostan duvna u kojem je po pripovijedanju i Judita Petronila, kći jadnog bana Petra Zrinskog kao sužnjica poginula.* Josipa II prozvao je za centralizaciju (Novotni 1906. 10; 1922 17): *Josip II prema poznatoj svojoj radikalnoj vladavini naredi u Zagrebu seminar za mlade svećenike, nu samo za kratko vrijeme, jer po svojoj sveopćoj upravnoj centralističkoj težnji osnuje za cijelu Hrvatsku i Ugarsku taki zavod u Pešti. Godine 1786. dodje i u Zagreb putujući kroz sve zemlje svoje vladavine, da vidi kako mu se zakoni i odredbe vrše,, naročito odredbe u katastralnoj izmjeri zemalja svoga carstva, ne bi li tim poreznu snagu svoga carstva upotpunio i podigao.*

Hvali se borba ilirskog pokreta (Novotni 1906: 10; 1922: 18): *Borba ta za upravu i političku samostalnost te narodnu cjelokupnost vrije uporedo s borbom za narodnu i jezičnu samostalnost razvijajuć se posve prirodno i spontano uslijed narodnog i jezičnog nasilja Madjara. I eto nam po toj borbi osvanu Gajev proglas za „Novine horvatske“, za prve hrvatske novine 1831. a sljedeće već godine poleti iz Zagreba prvi beletristički im prilog Danica.* Ban Jelačić opisuje se kratko i slično kao što su to činili drugi autori, pobornici ilirizma (Novotni 1906: 37; 1922: 27): *Zapadno od tog vrela diže se najljepši spomenik grada Zagreba, djelo glasovitog kipara Fernkorna, spomenik banu Josipu Jelačiću Bužimskom, po kojem i trg prozvaše. Jelačić jaši vatrena konja, odjeven u narodno odijelo, kako je god. 1848. kao ban uveden.* Veliča se i Strossmayer (Novotni 1906: 28; 1922. 26): *Tome domu položi temelj biskup*

Strossmayer svojom darovnicom. (...) U prvomu spratu složena je bogata akademijska knjižnica, a u drugomu spratu Strossmayerova zbirka slika, što ju je taj stostruki dobrotvor poklonio hrvatskomu narodu.

Zagreb se hvali kao grad dostojan da primi i samoga cara (Novotni 1906: 11): *Godine 1895. već se Zagreb tolikom snagom svojom bio okitio, da je mogao dostojno primiti na svoje krilo Njeg. Veličanstvo Franju Josipa I., sadanjeg nam premilostivog kralja, i smjerno mu se zahvaliti na očinskoj brizi punim pouzdanjem, da ga ne će ni ubuduće ostaviti, ni on ni slavni mu potomci.* U obama se svojim vodičima Novotni, kao i ostali autori iz razdoblja Austro-Ugarske, o obnovi katedrale izjašnjava pozitivno (1906: 52; 1922: 40): *Bečki glasoviti graditelj barun Schmidt načini osnovu po kojoj je radnju izvodjao naš H. Bole. Godine 1900. osvane crkva u novom ruhu sa dva tornja u čisto gotskom slogu iza 21 godinu rada.; tornjevi su 105 metara visoki.*

Nepoznati autor vodiča kavane Korso također spominje tragičnu sudbinu seljačkog vođe Matije Gupca (s. n., 1911: –): *Na trgu pred crkvom ima pet kamenova u zemlji, na kojima, kako se pripovijeda, stajalo je usijano prijestolje, na kojem je okrunjen ražarenom željeznom krunom i spaljen g. 1573. Matija Gubec.* Opisuje se spomenik Josipu Jelačiću (s.n., 1911: –): *To je i najznatniji i najživlji trg Zagrebački, kojemu se u sredini diže veoma lijepi spomenik bana Jelačića, djelo glasovitog kipara Fernkorna. Ban golom sabljom u ruci pokazuje prema sjeveroistoku, u narodnom je odijelu, koje je nosio pri svečanom uvodu i instalaciji god. 1848. Taj je spomenik umotvorina prvoga reda, jedan od najljepših uresa grada Zagreba i najuspjeliji rad glasovitoga umjetnika.* Strossmayer se hvali kao velikodušni mecena (s. n., 1911: –): *Paralelno s laboratorijem diže se palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti izgradjena g. 1876. inicijativom i veledušnim darom blagopoklonog biskupa i mecene Josipa Jurja Strossmayera.* Bollé i Schmidt spominju se kao obnovitelji crkve, ali se prema obnovi ne izriče ni pozitivan ni negativan stav.

5.3.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica prikazano je koje je povijesne osobe Herbert Jackson, jedini autor čiji je vodič uvršten u ovu kategoriju, spomenuo u svome vodiču.

U jedinome vodiču stranog autora iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije nema riječi o važnim povijesnim osobama uvrštenima u ovu analizu, ali se imenuju sva trojica Karađorđevića koji su

vladali Kraljevinom i sva trojica kraljevskih namjesnika (Jackson, 1935: 10): *Then, at last the World War realized the hopes and dreams of the South Slavs who became united under the sceptre of King Peter the Great, the Liberator, and then prospered under his son, King Alexander I, who is now succeeded by King Peter II. with the Regent H.R.H. Prince Paul Karadjordjević first, and Mr. Radenko Stanković, Senator and Minister of Education second, with dr. Iv. N. Perović, ex Ban of the Sava Banat, third.*¹⁵⁰

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U Tablici Tablica . prikazano je koje se od osoba 1 – 12 spominju i/ili tumače u vodičima domaćih autora iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Od popisanih osoba Bojničić kratko opisuje bana Jelačića (1922: 16): *U sredini trga stoji sada spomenik Jelačića bana, koji je umro 1859. godine. Spomenik prikazuje bana u nadnaravnoj veličini na koracajućem konju, golom sabljom u ruci, kojom pokazuje prama Ugarskoj. O Schmidtu i restauraciji katedrale ima pozitivan stav (Bojničić, 1922: 21): *Od god. 1879. do 1900. restaurirana je po nacrtima bečkog arhitekta Fridrika Schmidta. Sada je jedna od najljepših gotskih građevina naše države.**

U kratkom dvojezičnom vodiču nenumeriranih stranica City bara iz Jurišićeve spominje se Nikola Zrinski (s.n., s.a.: ?): *(...) a napokon i ponos Zagreba, „Zrinjski trg“ koji svojim sjenovitim stabaljem i prekrasnim cvjetnjacima zaista služi na čast glasovitom branitelju Sigeta, Hrvatu Nikoli Zrinjskom. Komentira se i ban Jelačić: City bar Ulicom Strossmayerovom dolazimo na Jelačićev trg, gdje nam Fernkornov spomenik prokazuje bana Jelačića visoko na konju sa sabljom uperenom k sjeveru prema Ugarskoj, gdje je svomu hrvatskomu narodu u boju sa buntovnim magjarima [!] pod Košutom mnogo pobjeda izvojštio (s.n., s.a.: ?).*

¹⁵⁰ Tada je napokon Svjetski rat ostvario nade i snove južnih Slavena koji su se ujedinili pod žezlom kralja Petra Velikog, Osloboditelja, napredovali pod vladavinom njegova sina Aleksandra I. kojeg je sada naslijedio kralj Petar II. s regentom knezom Pavlom Karađorđevićem kao prvim, g. Radenkom Stankovićem, zastupnikom i ministrom obrazovanja kao drugim i dr. Ivom Perovićem, bivšim banom Savske banovine, kao trećim namjesnikom. (1935: 10) (autoričin prijevod)

Tablica 9. Prikaz povijesnih osoba u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
VODIČ i povijesna osoba	kralj Tomislav/ Zvonimir	Nikola Šubić Zrinski	Marija Gubec	Zrinski i Frankopan	Marija Tereza i Josip II.	Ljudevit Gaj	ban Jelačić	Strossmayer	Khuen Héderváry	Franjo Josip I.	Schmidt i Bollé	Karadorđevići
13 Jackson 1935	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da

Tablica 10. Prikaz povijesnih osoba u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
VODIČ i povijesna osoba	kralj Tomislav/ Zvonimir	Nikola Šubić Zrinski	Marija Gubec	Zrinski i Frankopan	Marija Tereza i Josip II.	Ljudevit Gaj	ban Jelačić	Strossmayer	Khuen Héderváry	Franjo Josip I.	Schmidt i Bollé	Karadorđevići
14a – 14b Bojničić (1922.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne
15 City Bar [1928.– 1927.]	Ne	.	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
16 Modrić (1927.)	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	D	Da	Ne	Ne	Da	Da
17 Mažuran (1928.)	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da
12a–12b Taub (1928./ 1929.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Ne
18a–18b [Dragomanović] (1928.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Ne
19a–19c Šenoa (1928./1929.)	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Da	Ne
20a.Srkulj (1928(hrvatski)	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne
20b i 20c (1928.) (njemački i engleski)	Da .	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
20d (1930.) (hrvatski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da.	Ne	Da	Ne

Tablica . (nastavak)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
VODIČ i povijesna osoba	kraj Tomislav/ Zvonimir	Nikola Šubić Zrinski	Matija Gubec	Zrinski i Frankopan	Marija Tereza i Josip II.	Ljudevit Gaj	ban Jelaić	Strossmayer	Khuen Héderváry	Franjo Josip I.	Schmidt i Bollé	Karađorđevići
20e i 20f Srkulj (1930.) (njemački i engleski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
20g (1936.) (hrvatski, njemački i engleski)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
21 Svesokolski (1934.)	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da
22 Maričić (1934.)	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da

Modrić, prolazeći gradom, kratko tumači ulogu većine popisanih osoba. Nikolu Zrinskog spominje jednom (1927: 22): *Ime je dobio povodom 300-godišnjice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog*. Na njegova potomka Petra Zrinskog upućuje dva puta, prvi put na Griču gdje se nalazila njegova kuća (1927: 25): *Bivša kuća Petra Zrinskoga, hrvatskoga mučenika, je ona broj 3 na Kapucinskom trgu*, i pri prolasku kroz Kamenita vrata kada opisuje djelatnost Družbe Braća hrvatskog zmaja (Modrić, 1927: 34): *Glavno djelo tog društva koje mu je pribavilo neumrlost u hrvatskom narodu je ekshumacija zemaljskih ostataka narodnih mučenika Petra Zrinskog i Krste Frankopana g. 1907. te prijenos istih u Zagreb g. 1919*. Osim Petra Zrinskog dva se puta spominje Ljudevit Gaj (Modrić, 1927: 11): *Prvi znak za uzburanu bio je ilirski pokret, koji je 1835. pokrenuo u Zagrebu Dr. Ljudevit Gaj, veliki hrvatski preporoditelj i požrtvovni rodoljub*; (Modrić, 1927: 28): *Bivša kuća dra. Ljudevita Gaja bila je od 1846. vlasništvo tog velikog hrvatskog preporoditelja koji je prizidao i štampariju*. Slično kao i ostali autori vodiča iz ovoga razdoblja govori o Josipu Jelačiću (Modrić, 1927: 23): *Spomenik prikazuje slavnoga bana Josipa Jelačića Bužimskog na konju u nadnaravnoj veličini sa golom sabljom u ruci, okrenutoj prema Mađarskoj, u narodnom odijelu, koje je nosio prigodom uvođenja u bansku čast*. I njega spominje drugi put, pri opisu Trga sv. Katarine gdje je prisegnuo na bansku čast (Modrić, 1927: 26): *Jednom je ovaj trg bio svjedokom rijetkog slavlja. Ovdje je ban Jelačić g. 1848. u sjajnoj skupštini pod vedrim nebom položio bansku prisegu u prisustvu patrijarha Josipa Rajačića, pošto je biskup Juraj Haulik bio tada odsutan [!]*. Strossmayera opisuje kao velikog hrvatskog mecenu (Modrić, 1927: 11), genija i slavnog đakovačkog biskupa (Modrić, 1927: 15). Taj je vodič prvi u kojem stav o obnovi katedrale nije u potpunosti pozitivan (Modrić, 1927: 36): *Za vrijeme popravka odstranjen je veliki broj najdragocjenijih uresa unutarnosti katedrale, jer da nisu odgovarali gotskom slogu. Ipak je katedrala i danas najveći ures grada*. U završnoj rečenici povijesnog pregleda autor nije odao svoj stav o uspostavi nove države (Modrić, 1927, 12): *1. prosinca 1918. zaključilo je Narodno vijeće, da se hrvatske zemlje udruže u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, pod vladajućom dinastijom Karađorđevića*.

Mažuranov je vodič kratak te se spominje tek nekolicina od popisanih osoba. Pred crkvom na Markovu trgu upućuje se na mjesto označeno crvenom ciglom gdje je poginuo Matija Gubec „seljački kralj“ (Mažuran, 1928: 36) *te na suprot [!] crkve, južno, na uglu umetnut je isklesan Gubčev lik*. Autor je (1928: 16) Mariju Tereziju (1740 – 1780) optužio za germanizaciju grada (Mažuran, 1928: 17), a o ilirskom se pokretu navodi: *God. 1830. počinje hrvatski ilirski preporod, predvođen slavenskom idejom i borbom protiv Mađara. God. 1835, izdaje dr. Ljudevit Gaj prve hrvatske novine „Narodne novine“ sa štokavskim književnim jezikom* (1928:

17). Jedini među autorima ovog razdoblja napominje da je Zagreb posjetio kralj: *Godine 1920. posjetio je Zagreb Aleksandar I. regent Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Mažuran, 1928: 17). Iako ne imenuje prvog hrvatskog kralja Tomislava, povijesni pregled završava spomenom na proslavu tisućite obljetnice hrvatskog kraljevstva (Mažuran, 1928: 18).

Švicarski izdavač Herbert Taub upotrijebio je za izradu svojeg vodiča nekoliko pomagača. Kratka poglavlja na samom početku vodiča kroz Kraljevinu SHS/Jugoslaviju odnose se na povijest svih južnoslavenskih naroda, povijest umjetnosti i književnosti tih naroda, a sročio ga je njemački povjesničar Hermann Wendel. Autor kratkog pregleda samo hrvatske povijesti nije naveden pa se može pretpostaviti da je to bio jedan od dvojice zagrebačkih pomagača koje je Taub naveo na početku vodiča, Stjepan Dragomanović ili Gjuro Szabo. Opis grada u Taubovu vodiču istovjetan je njemačkoj, a izrazito sličan hrvatskoj inačici vodiča Zagreba agencije Putnik kojoj je direktor bio spomenuti Stjepan Dragomanović. U Wendelovu se povijesnom pregledu spominje kralj Tomislav, ali se naglašava da on na suvremenu povijest nema nekog utjecaja. Hrvati i Srbi nazivaju se braniteljima civilizacije od Turaka (Taub/Wendel, 1929: 17):

Vor allem presste der Türkendruck die Kroaten, ebenso wie die mit ihnen verbündeten Ungarn, 1527 durch die Wahl des Habsburgers Ferdinand zum kroatischen König eng an das Erzhaus, dem fortan die geschichtliche Aufgabe der Verteidigung der westlichen Zivilisation gegen die östliche Barbarei zufiel. Diese Verteidigung bezahlte es mit sudslawischem Blut, denn Serbokroaten besiedelten die Militärgrenze, den Schutzgürtel, der Österreich gegen das Osmanentum zu sichern bestimmt war¹⁵¹.

Wendel ističe važnost ilirizma kao hrvatskog književnog pokreta koji je među Hrvatima širio ideju panslavizma i promicao ujedinjenje svih južnih Slavena u zajedničku državu. Jelačić se opisuje kao borac protiv mađarskog šovinizma koji je s patrijarhom Rajačićem ujedinio hrvatske i srpske trupe u toj borbi koja je odjeknula i među Slovencima. Biskup Strossmayer naziva se apostolom panslavenske misli. Wendel potom proziva Habsburgovce za promicanje razdora među Hrvatima i Srbima: *Je festeren Fuss der demokratische Gedanke unter den*

¹⁵¹ Pod najvećim su turskim pritiskom bili Hrvati, isto kao i s njima povezana Mađarska, pa su se oni 1527. izborom Ferdinanda Habsburga za svog kralja usko povezali s tom carskom kućom koja je time na sebe preuzela zadatak da obrani zapadnu civilizaciju od barbarstva s istoka. Ta je obrana plaćena južnoslavenskom krvlju jer su Srbohrvati stanovali u Vojnoj krajini koja je osnovana kao obrambeni pojas između Austrije i Osmanlija.

Serben, Kroaten und Slowenen des Habsburgerreichs fasste, desto stolzer hob die südslawische Ideologie ihr Haupt (Wendel, 1929: 18).¹⁵²

Od popisanih osoba u Taubovu se vodiču, odnosno povijesnom pregledu za Hrvatsku neutvrđenog autora, spominju Ilirci kao promicatelji i borci za hrvatski jezik (1928: 94; 1929: 114):

*So schritt Zagreb in das 19. Jahrhundert, in welchem natürlich die deutsche Sprache vorherrschte, in welcher die ersten Zeitungen erschienen und welche überhaupt als „Gesellschaftsprache“ galt. Derart erwartete Zagreb die Periode des Illyrismus, die Zeit Gajs, Vraz, Demeters und des Grafen Drašković, welche die Vorherrschaft der deutschen Sprache stürzte.*¹⁵³

O ilirskom se pokretu također govori pohvalno (Taub, 1928: 94; 1929: 114):

*Die Macht dieser großen Bewegung weicht nicht: Im Jahre 1847 wird die kroatische Sprache zur Amtssprache, und das Jahr 1848 bringt den Banus Jelačić als Vorkämpfer gegen das Magyarentum einen Banus der nach hundert Jahren den Mut hatte, in Zagreb wieder Geld mit seinem Bildnis „zum Andenken an die Morgenröte der südslavischen Freiheit“ prägen zu lassen.*¹⁵⁴

Pri opisu Akademičkog trga komentira se Josip Strossmayer (Taub, 1928: 96; 1929: 117; [Dragomanović], 1928b: 8):

Am Ende des Akademički trg das großartige Monument des Bischofs Strossmayer (von Meštrović), des größten Vorarbeiters des südslavischen Vereinigung, und großzügigen Kunstmäzens, der die Zagreber Universität, die südslavische Akademie, die seinen

¹⁵² Što se jače suzbijala demokratska misao među Srbima, Hrvatima i Slovencima Habsburške Monarhije, to je sve ponosnije svoje čelo uzdizala južnoslavenska ideja.

¹⁵³ (1928: 94) Tako je Zagreb zakoračio u 19. stoljeće u kojem se pretežito govorio njemački jezik na kojem su izdavane i prve novine i koji je prihvaćen kao jezik društvenog života“. Takav je dočekao razdoblje ilirizma, vrijeme Gaja, Vraza, Demetra i grofa Draškovića, koje je uništilo vladavinu njemačkog. (autoričin prijevod)

¹⁵⁴ Moć tog velikog pokreta nije slabjela. Godine 1847. hrvatski je jezik postao službeni, a godina 1848. iznjedrila je bana Jelačića kao borca protiv mađarštine, bana koji je nakon stotinu godina imao hrabrosti u Zagrebu kovati novac s vlastitim likom u spomen na zoru južnoslavenske slobode. (autoričin prijevod)

*Namen tragende Bildgalerie und viele andere Kunstinstitutionen aus eigener Mitteln geschaffen hat.*¹⁵⁵

U hrvatskom predlošku Dragomanovićeve vodiča kritizira se restauracija katedrale (1928a: 10): *Ma da su na njoj „moderni restaurateri“ više razorno od mnogih požara, opsada i potresa zgriješili, ipak je u njoj ostalo još mnogo od njezine umjetničke ljepote.*

Slično se komentiraju preinake crkve sv. Marka. Ta je kritika izostavljena iz njemačke inačice vodiča što posljedično znači da je nema ni u Taubovu vodiču.

Šenoa je u svojim vodičima telegrafski kratak. Od popisanih osoba spominju se Strossmayer, Schmidt i Bollé te Petar Zrinski, ali se njihova uloga ne interpretira (1929: 15:): *Od g. 1874. dobije Zagreb blagodarnošću biskupa J.J. Strossmayera sveučilište sa tri fakulteta.* Spominje se i rušenje Bakačeve kule (Šenoa, 1919: 21): *Bila je sakrita jednom od kula, Bakačevom, koje su oko nadbiskupskog grada, a tu su poslije restauracije, koja je izvedena po osnovi bečkoga arhitekta Schmida [!], srušili.* Pri prolasku Kapucinskim trgom skreće se pozornost na kuću Petra Zrinskog (Šenoa, 1929: 16): *Na kapucinskom t. nalazi se kuća bana Petra Zrinjskog.*

Od osoba utvrđenih u kategorije Srkulj tumači uloge većine njih, ali ni u jednome od svojih vodiča ne spominje ni Franju Josipa ni ijednog Karađorđevića. Na početku povijesnog pregleda prvog vodiča on opisuje kako je došlo do personalne unije s Ugarskom te spominje Stjepana III., Kralja Zvonimira i kraljicu Jelenu te kraljeve Ladislava i Kolomana (Srkulj1, 1928a: 22): *Do bitke nije došlo jer su se Hrvati nagodili s Kolomanom: izabrali su ga za kralja hrvatskoga, a Koloman se obvezao poštovati sva prava kraljevstva hrvatskog.* U stranoj inačici govori se o tome kako je došlo do personalne unije s Ugarskom (1928b: 26). Spominju se Zvonimir, Stjepan III. I Jelena Lijepa. Pri opisu Trga kralja Tomislava upućuje se na dugu opstojnost hrvatskog kraljevstva (Srkulj, 1928a: 43): *Taj trg upućuje stranca, da je hrvatska jedna od najstarijih kraljevina evropskih, jer je trg na uspomenu proslave 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva prozvan imenom prvoga kralja hrvatskoga. (925.)* Nikolu Šubića Zrinskog naziva hrvatskim Leonidom (Srkulj, 1928a: 52): *Novo je sajmište dobilo ime „Novi trg“ te ga je nosilo do god. 1866., kad je za proslavu tristogodišnjice hrvatskoga Leonide Nikole Zrinskog dobilo ime*

¹⁵⁵ Na kraju Akademičkog trga nalazi se veličanstven spomenik biskupa Strossmayera (Meštrovićev), velikoga zagovornika južnoslavenskog ujedinjenja i velikodušnoga mecene koji je vlastitim sredstvima osnovao zagrebačko sveučilište, Jugoslavensku akademiju, galeriju koja nosi njegovo ime i mnoge druge kulturne institucije. (autoričin prijevod)

Zrinski trg. Sličan je opis i u stranim inačicama iz iste godine (Srkuľj, 1928b 33) *Zrinski trg erhielt seinen Namen 1866 bei Gelegenheit der Feier der dreihundertjähriĝen Wiederkehr des Todestages Nikolaus Zrinski's*.¹⁵⁶

Jedan je od rijetkih autora vodiča koji pogubljenje Matije Gupca ne smješta na Markov trg (Srkuľj, 1928a: 29): *Još je jednu tužnu sliku doživio grad na brdu Griču: strašnu smrt seljačkoga vođe Matije Gubca i Josipa Pasanca. Osuda se po svoj prilici nije izvršila na Markovu trgu nego po svoj prilici na Zvijezdi*. Kratko se osvrnuo na urotu Zrinskog i Frankopana (Srkuľj, 1928a: 31): *Puno je toga Zagreb doživio u XVII. vijeku. Doživio je Zrinsko-Frankapansku bunu; vidio je Franju Krstu Frankapana, kako je na konju dojurio na Markov trg i s mačem u ruci plamenim govorom pozvao purgare zagrebačke, da se pridruže buni*. U stranim je inačicama vodiča nadodao špekulaciju o namjerama Matije Gupca u slučaju uspjeha bune (Srkuľj, 1928b: 16): *Der Adel erstickte den Aufstand hier wie anderswo, aber interessant bleibt es, dass Gubec im Fall des Gelingens seiner Pläne die Absicht hatte,, eine Kaiserliche Regierung in Zagreb zu etablieren, damit diese die Steuer erhebe und die Grenzen gegen den Türken verteidige. Eine glühende Eisenkrone auf die Stirne erhielt der bäuerliche Freiheitskämpfer, der Bauernkönig vom siegreichen Adel aufgesetzt*.¹⁵⁷ Ista se špekulacija ponavlja u stranim vodičima iz 1930. godine (Srkuľj, 1930b: 20), ali se izbacuje iz svih vodiča iz 1936. godine.

Autor na otprilike jednoj stranici opisuje vladavinu Marije Tereze i Josipa II. te njihovu germanizaciju, posebno ističući *najveću pogrješku što su je ikad počinili i mogli počiniti, podredili su saborskim zaključkom god. 1790. Hrvatsku i Slavoniju ugarskom namjesničkom vijeću, odobrivši tako ono, što je Marija Terezija učinila* (Srkuľj, 1928a: 32). Također spominje kako je Josip II. gradove u Monarhiji rasporedio u razrede pri čemu je Zagreb, Varaždin, Karlovac svrstao u III. razred. Ta se primjedba o razredima izbacuje iz ostalih vodiča.

Iako se u povijesnom pregledu Ljudevit Gaj ne spominje, Srkuľj u posebnoj natuknici opisuje njegovu kuću u Ćirilometodskoj (1928a: 95), a u opisu Mirogoja komentira njegovu sudbinu

¹⁵⁶ Zrinski trg dobio je ime 1866. godine za svečanosti povodom tristote obljetnice smrti Nikole Zrinskog. (autoričin prijevod)

¹⁵⁷ Plemstvo je i ovdje kao i drugdje ugušilo ustanak, ali zanimljivo da bi Gubec, u slučaju da su mu planovi uspjeli, bio osnovao u Zagrebu kraljevsku vladu kako bi ona povisila poreze u svrhu obrane granice od Turaka. Od plemstva koje je pobijedilo dobio je užarenu krunu na čelo. (autoričin prijevod)

(1928a: 117): *U njemu je Gaj tražio mira i utjehe u nevolji, koja ga je u političkom polju snašla. Hvali i ilirizam (Srkulj, 1930a: 22-23): Jedva što je Zagreb tešku borbu izdržao s Austrijom, zgrabi ga željezni zagrljaj mađarizacije, iz kojeg ga je spasio narodni preporod i ilirizam tridesetih i četrdesetih godina. Ilirski preporoditelji htjedoše sjediniti Hrvate, Srbe, Slovence u jedan narod – narod ilirski. Zagreb je bio nosioc te ideje.*

Bana Jelačića opisuje slično kao većina ostalih autora: (Srkulj, 1928a: 55): *Poslije podne je trg prazan, pa se istom sada u svojoj [!] impozantnosti svojoj vidi spomenik bana Josipa Jelačića (1859.), najljepše djelo bečkog kipara Fernkorna. Umjetnik prikazuje bana na konju u onom istom narodnom odijelu, u kojem je kao ban ušao u Zagreb i u kojem ga je kasnije ustoličio partijarh Rajačić na trgu sv. Katarine 5. lipnja 1848. Sablja, kojom pokazuje na sjever, sjeća nas borbe s Mađarima.*

Kritiziraju se Habsburgovci: *Borba koja se do g. 1848. vodila parlamentarnim putem, izrodila se u otvoreni rat. Vođa Hrvata bijaše ban Jelačić Josip. Jelačić je spasio Habsburgima prijestol. Habsburgi su to vratili novom germanizacijom i krutom centralizacijom, a hvali se Strossmayer (Srkulj 1928a: 45): Između Kemijskog instituta i Jugoslavenske akademije stoji spomenik mecene hrvatskoga velikoga biskupa đakovačkog Josipa Jurja Strossmayera.*

Više autora vodiča iz ovoga razdoblja kritizira renovaciju katedrale, ali Srkulj je najoštiji: (1928a: 107): *Svu tu krasotu izbacili su iz crkve restoratori najnovijega vremena. Nadbiskup Mihalović odlučio je u dogovoru s kaptolom crkvu urediti u čisto gotskom stilu. Osnovu je izradio bečki arh. Fridrich Schmidt, a provađao ju je graditelj Hermann Bollé. Ništa više ni manje nego 18 prekrasnih baroknih oltara je izbačeno iz crkve i zamijenjeno slabim gotskim radnjama. Od stare gradnje se samo srčika spasla do današnjeg vremena. U stranoj inačici obrušava se na renovatore pri opisu crkve sv. Marka (Srkulj, 1928b: 53): Die „Restauration“ 1876 – 1882, von Baron Schmidt und seinem Stellvertreter Bollé im Sinn jener Zeit durchgeführt, bedeutet fast die Vernichtung des Kirchengebäudes. Nur, den Turm rettete der Geldmangel vor der sog. Restaurierung.¹⁵⁸*

¹⁵⁸ Restauracija baruna Schmidta i njegova zastupnika Bolléa provedena je u duhu onoga vremena, a gotovo je potpuno uništila katedralu. Samo je, zbog nedostatka novca, spašen toranj od tzv. restauracije. (autoričin prijevod)

Srkulj je jedan od rijetkih autora koji spominje Khuena Héderváryja (1928a: 36) na samom kraju povijesnog pregleda kada nabraja sve što je Zagreb kroz stoljeća proživio: (...) *doživio je tešku borbu s banom Khuenom-Héderváryjem koji mu je posebnim zakonom samoupravu okrljaštio, ali golem razvitak Donjega grada pada baš u njegovo doba.* U stranim je inačicama taj opis sličan (Srkulj, 1928b: 21): *Die 20jährige Regierung des Banus Khuen Héderváry (1883 – 1903), der jede nationale Bewegung zu ersticken verstand, ist für Zagreb selbst eine Zeit des Aufschwungs, denn da wird das neue Theater, werden schonne Mittelschulgebäude, ein neuer Bahnhof, eine Kunstschule, Gewerbeschule, usw. erbaut, die Kanalisation der Stadt mustergiltig durchgeführt.*¹⁵⁹

Od promatranih osoba u vodiču iz 1934. godine, pisanome povodom Svesokolskog sleta, nabrajaju se pripadnici *velikog nacionalnog pokreta*, ilirci: Gaj, Vraz, Demeter i Drašković. Aludira se na Srpanjske žrtve i bana Jelačića (s.n., 1934: ?): *29. jula 1845. zavio se Zagreb u crninu za žrtvama svoga narodnog uskrsnuća, a godina 1848. donijela mu je hrabroga bana Jelačića, borca protiv tuđinske najezde, velikoga bana, koji je uprkos ondašnjoj velikoj germanskoj moći izdao novac sa svojim likom i s napisom: „Uspomena narođenja jugoslovijanske slobode“.* Spominje se i biskup Strossmayer (s.n., 1934: ?): *Rodoljublje Zagreba nije mogao slomiti ni gvozdeni apsolutizam pedesetih godina ni ponovni nasrtaji germanizacije. Nikoše velikani znanosti i i književnosti, ostvarila se zamisao velikoga biskupa Strossmayera: otvorenje Jugoslovenske akademije. Jugoslavenska akademija, osnovana i podignuta zaslugom velikoga jugoslavenskoga vladike Strossmayera.* To je jedini od vodiča iz ovoga razdoblja u kojem se hvali Karađorđević (s.n., 1934: ?): *Na trgu Kralja Petra Oslobodioca izgrađuje se po nacrtima I. Meštrovića novi „Umjetnički paviljon“, koji će biti vidni znak poštivanja blagodarnog naroda svome velikome kralju Petru Oslobodiocu.*

Maričić (1934: 10) prepričava sudbinu seljačkog vođe:

Na kraju te ulice dolazimo na Zvijezdu Matije Gupca - okrugli trg - na kojem se po predaji i starim zapisima odigrala ona strašna tragedija velikog hrvatskog seljačkog vođe Matije Gupca, osuđenog i spaljenog na tom mjestu 14. 11. 1573, godine. Ima historičara koji tvrde da se je spaljivanje dogodilo ispred župne crkve sv. Marka u

¹⁵⁹ Dvadesetogodišnja vladavina bana Khuen-Héderváryja (1883 – 1903), koja je gušila svaki nacionalni pokret, za Zagreb je bila vrijeme napretka jer su tada izgrađeni novo kazalište, nova srednjoškolska zgrada, novi kolodvor, umjetnička škola, obrtna škola itd., a kanalizacija je riješena primjerno. (autoričin prijevod)

Gornjem Gradu. Gradska općina kod podjeljivanja imena ulicama priklonila je svoju pažnju onim tvrdnjama koje govore, da je Gubec spaljen na tom raskršću, gdje su se i obavljale i ostale smrtne osude, i za to je to mjesto nazvano Gupčevom zvijezdom.

U posljednjem vodiču iz korpusa, pisanom telegrafskim stilom, spominju se četiri osobe. Prva je ban Jelačić (Maričić, 1934: 13): *Na tom trgu je otmjena aristokratska palača grofa Kulmera, a historija bilježi da je ispred crkve svete Katarine slavni ban Jelačić položio svoju bansku prisegu 1848. na ruke patrijarha Josipa Rajačića.* Druga je osoba Strossmayer (Maričić, 1934: 6): *Iza Tomislavovog trga dolazi Trg Josipa Jurja Strossmayera, najvećeg kulturnog mecene hrvatskoga naroda, a treća su i četvrta Petar i Aleksandar Karađorđević (Maričić, 1934: 8): (...) a Trg Kralja Petra na kom se nalazi ogromna stambena palača Jugoslavinske akademije, sagrađena pod pokroviteljstvom Njeg. Vel. Kralja Aleksandra I. Na tom trgu započet će se doskora sa gradnjom spomenika Kralja Petra, koji će biti sagrađen kao izložbeni paviljon za umjetničke izložbe.*

5.4. Stanovništvo, jezik i institucije

Pregledom dostupnih vodiča ispostavilo se da je jedno od težišta u promidžbi kulturnog, ali i nacionalnog identiteta bilo prikazati znanstvenu, obrazovnu te kulturnu razinu Hrvatske i Zagreba ravnopravnom s ostalim europskim metropolama, a Zagreb kao moderan, napredan i kulturni grad koji se ubrzano razvija i čiji je broj stanovnika u promatranom razdoblju naglo rastao. Zbog toga je uspostavljena i treća skupina promatranih kategorija, i to stanovništva, jezika i institucija. Budući da je već u vrijeme Austro-Ugarske jezično pitanje u javnome životu bilo jedno od ključnih, zanimljivo je bilo popisati kako se različiti vodiči bave tom temom. Pretpostavilo se da su natuknice o jeziku obavijesne ne samo o stavovima pojedinih autora nego i o razlikama između stranih i domaćih, ali i autora iz dvaju različitih razdoblja. Budući da je cilj šaljivog vodiča Slavka Vereša drugačiji, odnosno on je svoj vodič napisao da se Zagrepčanima naruga te se u njemu ne nalazi ništa o utvrđenim kategorijama, izostavljen je iz ovoga dijela analize.

Pokazalo se da više vodiča kao godinu osnutka prve zagrebačke tiskare spominje 1527. te Nijemca Hermagora Krafta kao njezina osnivatelja. Budući da je riječ o povijesno nepotvrđenoj

tvrdnji,¹⁶⁰ i ta je kategorija uvrštena u katalog jer može biti obavijesna o eventualnim prepisivanjima ili popularnim zabludama u stvaranju kulturnog identiteta. Zbog toga su te dvije kategorije, jezik i tiskara, opisane u zasebnim poglavljima.

Osim tiskare i jezika, uspostavljeno je još pet važnih kategorija pa ih je u ovoj skupini ukupno sedam:

1. Stanovništvo
2. Jezik
3. Tiskara
4. Obrazovanje i znanost
5. Muzeji
6. Društva
7. Komentar o gradu i/ili stanovnicima

5.4.1. Vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske

Vodiči stranih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

U Tablici Tablica pokazuje se jesu li prije spomenute teme obrađene u popisanim vodičima stranih autora, a tablica se obrađuje horizontalno, odnosno gleda se kako je svaka tema obrađena u različitim vodičima.

Kada je riječ o stanovništvu, u Baedekerovim vodičima navodi se da Zemlje ugarske krune obuhvaćaju Mađarsku, Transilvaniju, Rijeku i njezin teritorij, Hrvatsku i Slavoniju te da prema popisu stanovništva iz 1910. one broje 20.850.700 stanovnika. Manje od polovice, oko 8.740.000, jesu Mađari, a ostali su stanovnici Rumunji (2.800.000), Nijemci (2.135.000), Slovaci (2.019.000), Hrvati (1.679.000), Srbi (1.052.000), Židovi (851.000) i Cigani (Baedeker, 1911: 436). Kraljevski i slobodni grad Zagreb, glavni grad Hrvatske i Slavonije te sjedište glavnog zapovjedništva 13. korpusa, ima 79.000 stanovnika od čega su 2.800 Mađari, a 4.259 Nijemci (1911: 533).

¹⁶⁰ tiskarstvo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 20. 2. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61457>>.

Tablica 1. Prikaz stanovništva, jezika i institucija u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

	1	2	3	4	5	6	7
	Stanovništvo	Jezik	Tiskara	Obrazovanje i znanost	Muzeji	Društva (Matica hrvatska/ Društvo sv. Jeronima, Hrvatski sokol, Kolo)	Komentar o gradu i/ili stanovnicima
1a – 1h Baedeker	Da	Da	Ne	Da	Da	Ne	Da
2a – 2b Hartleben	Da	Da.	Da	Ne	Ne	Ne	Da
3a – 3c Woerl	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Da

Heksch (1883: 50) Zagreb, slobodni i kraljevski grad, naziva glavnim gradom Hrvatske i Slavonije, sjedištem zemaljske vlade, mađarskim vojnim središtem (mađ. Honvéddistricts-Commandos), nadbiskupijom koji nakon popisa stanovništva iz 1881. ima 28.360 stanovnika. Nakon dvadesetak godina taj je broj prema popisu iz 1891. godine narastao na 37.529 stanovnika (Alföldi, 1900: 236).

Woerl navodi da u Zagrebu živi 30.000 stanovnika ([1885]: 1) *računajući ovamo i vojničku posadu*). Tu stoji autonomna kraljevska zemaljska vlada, na čelu joj ban, zatim nadbiskup s nadbiskupskim kaptolom, stol sedmorice (vrhovno sudište), banski stol (prizivno sudište), kraljevski sudbeni stol, gradski delegirani kotarski sud i mjestni sud, kraljevsko zemaljsko ravnateljstvo financijah s područnim oblastmi, ravnateljstvo poštah i brzojavah, zapovjedništvo 13. voja i druge više vojničke oblasti, veliki župan zagrebačke županije s podžupanskim uredom i više drugih oblasti. Taj se podatak u narednim izdanjima ažurira pa se u IV. izdanju iz 1896. navodi broj 46.000, a u V. izdanju (1908: 7) on je narastao na 73.000.

O jeziku u Baedekerovim vodičima, na samom početku, nailazi se na općenitu napomenu (Baedeker, 1903. XII): *Die Kenntnis der deutschen Sprache ist in den ungarischen, slavischen und italienischen Teilen der Monarchie bei den Gebildeten fast überall verbreitet. Bahn- und*

*Zollbeamte, Gendarmen, Schutzleute und Hotelbedienstete sind fast durchweg der deutschen Sprache mächtig.*¹⁶¹

U starijem Hartlebenovu vodiču Heksch zbog broja različitih jezika kojima se u tom dijelu Monarhije govori te koje i nabraja (5 dijalekata njemačkog, dva srpsko-hrvatskog, slovački, bugarski, rutenski – maloruski, armenski, romski – ciganski, wendisch (lužičkosrpski), zapadnohrvatski – wasserkroatisch – s onu stranu Dunava, rumunjski, makedovlaški – cincarski, a u nekim kolonijama češki i talijanski) autor ugarske zemlje uspoređuje s kulom babilonskom, a uz ustroj svake od zemalja priložen je i kratki glosar, uključujući i turcizme u BiH prema Abelu Lukšiću (Heksch, 1882: IX).

U drugom izdanju Hartlebenova vodiča jezici kojima se govori u zemljama Stjepanove krune komentiraju se drugačije (Alföldi, 1900: 2): *Službeni je jezik mađarski, jezik opće komunikacije također, ali svatko – osim u ponekim predjelima zemlje – razumije i govori njemački. (...) Prema novome propisu, imena svih gradova i mjesta obavezna su na mađarskom jeziku tako da se, da bi se izbjeglo miješanje, ona moraju koristiti. U ovome se vodiču zbog toga koriste isključivo mađarski nazivi, a eventualna imena na drugim jezicima spominju se nakon mađarskih.*

U prvom i četvrtom izdanju Woerlovih vodiča jezik se ne komentira. U predgovoru petoga izdanja (1908.) korisnike se upozorava: *In Agram wird man mehr als in anderen österreichischen Städten an die besondere Nationalität gewohnt. Der Fremde wird aber überall mit der deutschen Sprache auskommen*¹⁶²

Što se tiče treće kategorije, u oba se Hartlebenova vodiča, Hekschovu i Alföldijevu nalazi podatak da je u Zagrebu Hermagor Krafft osnovao jednu od najstarijih tiskara na europskome jugu (Heksch, 1882: 50; Alföldi, 1900: 237).

Kada je riječ o obrazovanju i znanosti, Baedekeru su važni osnutak sveučilišta (1887: 352): *Agram is the seat of a University, founded in 1874, and of the S. Slavonic Academy of Sciences,*

¹⁶¹ U ugarskim, slavenskim i talijanskim dijelovima Monarhije obrazovani slojevi posvuda govore njemački jezik. Službenici na željeznici i carini, žandari, zaštitari i zaposlenici u hotelima gotovo u potpunosti vladaju njemačkim jezikom. (autoričin prijevod)

¹⁶² U Zagrebu se, više nego u drugim austrijskim gradovima, nailazi na posebnu nacionalnost. Strancu će uvijek njemački biti dostatan za sporazumijevanje. (autoričin prijevod)

which was established in 1867.¹⁶³, i Akademija znanosti (1896: 386): *on the S. side is the palatial Academy of Science (Pl. 12; D, 3), with its fine court and valuable collections (antiquities and Strossmayer's picture gallery, daily, 9-12; library, 11-12.30, daily except Sun.*

U Woerlovim se vodičima spominju ban Jelačić, biskup Strossmayer i Ljudevit Gaj ([1885]: 6; 1896: 9: 1908:), a ističu se osnutak gimnazije i sveučilišta Franje Josipa, obnova zemaljske autonomije te *utemeljenje po biskupu Strossmayeru* [Strossmayeru] *jugoslavenske akademije znanostih i umjetnostih* koje su za autora *očit biljeg i znak, da hrvatski narod novim životom živi.*

U kratkom opisu Zagreba u Baedekerovim se vodičima spominje nekoliko muzeja (1887: 352; 1896: 386): *The new Museum, in the Zrinyi-Platz, contains extensive collections of antiquities, coins, and specimens of natural history. The Marie-Valerie-Gasse leads hence to the S., past the Museum of Art and Industry.*¹⁶⁴ U Hartlebenovim i Woerlovim vodičima spominju se Prirodoslovni muzej, Strossmayerova galerija i Muzej za umjetnost i obrt (Heksch, 1882: 52; Alföldi, 1900: 238; Woerl, [1885]: 8). U IV. i V. izdanju Woerlova vodiča Arheološkise muzej u prizemlju akademijine palače i Prirodopisni muzej u Demetrovoj ulici opisuju sitnijim slovima, jednom rečenicom (Woerl, 1897: 10).

Općenito, u vodičima kao žanru nije rijetko da autor unese komentar o dojmu koji grad ostavlja na posjetitelja. Baedeker je u najstarijem od svojih vodiča u kojem je Zagreb opisan na svega pola jedne stranice spomenuo činjenicu da je grad nakon potresa brzo obnovljen (1887: 352); *The town was partly destroyed by an earthquake on 9th Nov., 1880, but has since been rebuilt.*¹⁶⁵ Isto je važnim smatrao nepoznat autor Woerlova vodiča: *Auch am 9. November 1880. schlug der Stadt ein großes Erdbeben Wunden, doch hat sich die Stadt seitdem viel schöner und mächtiger entwickelt und kann mit ihren modernen und Einrichtungen mit manchen westeuropäischen Stadt wetteifern* (1908: 15).¹⁶⁶

¹⁶³ Zagreb je sjedište sveučilišta koje je osnovano 1874. i Akademije znanosti osnovane 1867. godine. (autoričin prijevod)

¹⁶⁴ Novi muzej na Zrinjevcu ima velike zbirke starina, novčića i prirodoslovnih izložaka. (autoričin prijevod)

¹⁶⁵ Grad je djelomično razrušio potres 1880. godine, ali je sada obnovljen.

¹⁶⁶ Gradu je 9. studenog 1880. jak potres nanio štetu, ali je potom, unatoč tomu, postao još ljepši i moćniji te se sa svojim modernim građevinama može natjecati s mnogim zapadnoeuropskim gradovima. (autoričin prijevod)

U Hartlebenovim je vodičima dojam koji Zagreb ostavlja pozitivan (Heksch, 1882: 52; Alföldi, 1900: 238): *Agram ist viel lebhafter, eleganter und grossstädtischer als man seiner Einwohneranzahl nach vermuthen kann.*¹⁶⁷

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U sljedećoj se tablici prikazuje kako su domaći autori iz razdoblja Austro-Ugarske opisali sedam utvrđenih kategorija.

Tablica 2. Prikaz stanovništva, jezika i institucija u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Austro-Ugarske

	1	2	3	4	5	6	7
	Stanovništvo	Jezik	Tiskara	Obrazovanje i znanost	Muzeji	Društva (Matica hrvatska/ Društvo sv. Jeronima, Hrvatski sokol, Kolo)	Komentar o gradu i/ili stanovnicima
4a – 4b Lukšić (1891.)	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da
5a – 5 b Hudovski (1892.)	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da
6 Lihl (1897.)	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da
7 Dvojezični (1900.)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne
8 Reklamni (1906.)	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Da	Ne
9a – 9b Novotni (1906. i 1922.)	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da	Da.
10 Svesokolski (1911.)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da

U većini se promatranih vodiča, osim Novotnijevu i reklamnome vodiču iz 1906. godine, spominje broj stanovnika. U najstarijem vodiču u ovoj kategoriji ([Lukšić]: 12-13) ima govora i o njegovu sastavu: *Prema posljednjem popisu pučanstva (od 1. siječnja 1891.) imade grad Zagreb 40.268 žitelja koji stanuju u 2086 kuća. Odatle gradjanskog pučanstva 37,529 osoba a*

¹⁶⁷ Zagreb je mnogo živahniji i elegantniji nego što bi se to, s obzirom na broj stanovnika, moglo pretpostaviti.

po narodnosti. 24,777 Hrvata, 1204 t. zv. Srba, 5814 Slovenaca (planinskih Hrvata), 3429 Niemaca, 1180 Magjara, 562 Čeha, 339 Talijana, 91 Poljak, 4 Slovaka, 12 Rusa, 5 Bugara i 54 pripadnika ostalih narodnosti. Po vjeri imade 33,127 rimokatolika, 1941 izraeličanin, 1204 grčko pravoslavna, 278 evangelika augsburške vjeroispovjesti, 70 evangelika helvetske vjeroispovjesti, 9 muhameduaca i 3 bezvjerca.¹⁶⁸

Hudovski (1892: 4) navodi sastav stanovništva i komentira veliki rast: *Broj pučanstva iznosi po brojenju od 1. siječnja 1891., 40.268 duša. U posljednjih dvih desetogodišnjih porasao je za više od 50%. Porastom pučanstva širi se i grad, kako to dokazuju nove gradnje, koje godimice nastaju.*

Isto kao Hudovski, povećanje stanovništva komentiraju Lihl (1897: 9)¹⁶⁹ te nepoznati autori dvaju vodiča, dvojezičnog (s.n., 1900: 39)¹⁷⁰ te vodiča pisanog u povodu sveskoloskog sleta 1911. godine.¹⁷¹

Od sedam vodiča u ovoj skupini, komentar o jeziku pronalazi se u trima. U Lukšićevu vodiču o jeziku se komentira u posebnoj natuknici ([Lukšić].: 12-13):

Hrvatski jezik gospoduje u Zagrebu, no govori se posvuda i njemački te će se naročito u trgovinah, u dućanah, gostionah i kavanah svakomu odgovoriti na njemačkom jeziku tko u tom jeziku osoblje nagovori. Hrvatski jezik zajednički je Hrvatima i t. vz. [!] Srbima te srodan slovenskomu i bugarskomu jeziku. Srodan je također i ruskomu jeziku i daleko razumljiviji Rusu nego Čehu i Poljaku premda je i ovim jezikom srodan. Najljepše hrvatsko narječje jest hercegovačko, koje zbog svoje blagosti, zvučnosti i mehkoće spada među najljepša slavenska narječja. Ovim narječjem govore u južnih i istočnih

¹⁶⁸ Kada je riječ o pisanju brojeva autor nije dosljedan kod upotrebe točke i zareza. Ovdje se navodi kako je u izvorniku.

¹⁶⁹ Grad se od toga vremena značajno povećao i poljepšao, a broj mu je narastao kao ni u jednom drugom gradu u Monarhiji, tako da se broj stanovnika Zagreba za 25 godina s 20 000 povećao na skoro 50 000.

¹⁷⁰ Kr. slob. i zemaljski glavni grad Zagreb brojio je kod zadnjeg pučkog popisa u god. 1890.: 37.529 stanovnika. Za godinu 1898. proračunan je broj stanovnika bez vojske na 48.725 duša, a pošto se je godišnji prirast ustanovio sa 3% bit će, da je broj stanovnika sada već premašio 50,000, a to tim više, što su se baš ljetos pripojile gradu dvije katastarske občine sa nekih 6000 stanovnika.

¹⁷¹ Zagreb zaprema 67 četvornih kilometara i broji prema posljednjem popisu pučanstva 82.000 duša. Prirast pučanstva u Zagrebu najveći je ne samo od svih gradova u hrvatskoj nego i u cijeloj monarkiji_ od g. 1870. – 1890. porastao je za više od 50% a od g. 1890 (40.000) do 1900. (58.000) iskazao je porast od 47%. Prirastom pučanstva širi se i grad što dokazuju mnogobrojne nove zgrade, koje se svake godine podižu osobito u donjem gradu.

*krajevih Hrvatske te u većem dijelu Slavonije, ali naravno tu se je već narječje nešto malo promijenilo. U središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj te južnoj i zapadnoj Ugarskoj govori se narječje što se znatno razlikuje od hercegovačkog, a približuje se slovenštini, kojom govore planinski Hrvati. U hrvatskom primorju uvuklo se u jezik mnogo talijanštine.*¹⁷²

Hudovski (1892b: 53) objašnjava službeni status hrvatskog jezika: *Der kroatischen Sprache sind die Rechte der Amtssprache einschliesslich des Gebrauches im Budapester Reichstage und bei der dortigen Centralstellen gewährleistet. Sie ist auch Kommandosprache der kroatischen Landwehr.*¹⁷³ Nasuprot njima Novotni Mađare proziva za jezično nasilje (1906: 10): *Borba ta za upravu i polit. samostalnost te narodnu cjelokupnost vrije uporedo sa borbom za narodnu i jezičnu samostalnost razvijajuć se posve prirodno uslijed narodnog i jezičnog nasilja Mađara.*

Četvorica autora kao godinu osnivanja prve zagrebačke tiskare spominju 1527. U obama svojim vodičima, hrvatskom i njemačkom, Lukšić spominje Nijemca Hermagora Kraffta kao njezina osnivača (1891: 8; 1891b: 10): *Iz kulturne poviesti grada Zagreba vriedno je ovo zabilježiti: Godine 1527. osnovao je njemački tiskar Hermagor Kraft prvu tiskarnicu u Zagrebu. Bila je to jedna od prvih tiskara na evropskom zapadu.* Hudovski (1892: 14) o tome kaže isto: *Uz sve to nalazimo jur vrlo rano tragova tiskarskoj umjetnosti, jer već g. 1527. dolazi spomenut tiskar Mohor Kraft.* Iako ne spominje ime osnivača, Lihl (1896: 16) navodi istu godinu kao i prethodna dvojica autora: *Im Jahre 1527 wurde die erste Buchdruckerei in Agram errichtet* (hrv. Godine 1527. u Zagrebu je osnovana prva tiskara.). Novotni je prvi koji spominje isusovce kao osnivatelje tiskare, ali navodi istu godinu kao godinu osnutka prve tiskare kao prethodni autori (1906: 9): *Isusovci su i vlastitu tiskarnu i osnovali i sami knjige prodavali, premda je od godine 1527. tiskarna stajala.*

Kada je riječ o obrazovanju i znanosti, svi su autori iz ovoga razdoblja najvažnijim smatrali osnutak Akademije i Sveučilišta. Lukšić (1891: 15) Jugoslavensku akademiju samo spominje u natuknici o Akademičkom trgu, isto kao i Sveučilište Franje Josipa u natuknici o Sveučilišnom

¹⁷² U njemačkoj je inačici to nešto drugačije (Lukšić, 1891: 14): *Die kroatische Sprache ist mit der serbischen identisch und mit der slowenischen und bulgarischen verwandt. Dagegen liegt sie bohmischen, polnischen, slovakischen und russischen etwas fern.* (hrv. Hrvatski je jezik identičan srpskom, a blizak je slovenskom i bugarskom. Nasuprot tome, udaljen je od češkog, poljskog, slovačkog i ruskog.)

¹⁷³ Hrvatski je jezik dobio sva prava službenog jezika, uključujući pravo uporabe u budimpeštanskom parlamentu i upravi. On je i zapovjedni jezik u hrvatskoj vojsci. (autoričin prijevod)

trgu. Hudovski je u posebnim natuknicama detaljno objasnio povijest osnutka i ustroj Akademije (1892: 37.-38.) i Sveučilišta (1892: 49-50), isto kao i Lihl koji je posebne natuknice posvetio Akademiji za znanost i umjetnost s arheološkim muzejom i Strossmayerovoj galeriji slika te Sveučilištu Franje Josipa (1897: 33). Nepoznati autor vodiča iz 1900. godine (1900: 38) također spominje Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti s galerijom slika i arheološkom zbirkom s kamenim spomenikom kneza Branimira.

U reklamnome vodiču (1906: 4) spominje se Jugoslavenska akademija, *prekrasni hram znanosti* koji je osnovao *nezaboravni biskup-dobrotvor JJ Strossmayer*, u kojoj se nalaze biblioteka, arhiv i galerija slika. Osim toga, hvali se i Sveučilište Franje Josipa (1906: 24) te se nabrajaju srednje škole i to obrtna, ženska stručna, učiteljska preparandija, gimnazija, realka i trgovačka škola.

Za Novotnija (1906: 24) sveučilište je *naša Alma* koja je *otvorena vječnom zaslugom u prvom redu biskupa Strossmayera*, nabrajaju se srednje škole (1906: 28), a u natuknici o Akademijskom trgu spominju se i arheološki muzej i Strossmayerova galerija slika. Poseban odlomak u povijesnom pregledu posvećen je razvoju obrazovanja u Zagrebu (Novotni, 1906: 17; 1922: 17).

U vodiču pisanom u povodu Svesokolskog sleta 1911. godine spominju se Jugoslavenska akademija i muzeji koji se nalaze u toj zgradi: *Sveučilište ima tri fakulteta: bogoslovni, pravo- i državoslovni i mudroslovni, i uz to farmaceutski tečaj, pa u novije vrijeme šumarsku akademiju i geodetski tečaj. Sveučilište posjećuje oko 1300 slušatelja iz Hrvatske, Bosne i Dalmacije i drugih jugoslavenskih zemalja.* Zapadni dio Lenucijeve potkove nepoznati autor toga vodiča nenumeriranih stranica uspoređuje s pariškom Latinskom četvrti (s.n., 1911: ?): *Na zapadnoj strani Sveučilišnog trga nalazi se školski predjel grada zagrebački „Quartier latin“. Tu je stručna škola uz obrtnu školu, do nje muška učiteljska škola, a na trgu grofa Héderváryja stoji ogromna moderna zgrada donjogradske gimnazije, realne gimnazije i više trgovačke škole sa prostranim igralištem na kojem se izvode i nogometne utakmice.* U dijelu vodiča o Gornjem Gradu kratko se opisuje osnutak gimnazije : *Gornjogradska gimnazija postoji od 1607., kad su je otvorili Isusovci u zgradi zapuštenog samostana dominikanskoga, što su zajedno sa crkvom sv. Katarine od grada na poklon dobili. Prvobitno je gimnazija imala 6 razreda. Godine 1662. dodan je gimnaziji viši naučni zavod sa dva tečaja filozofije, a g. 1666. podignut je i treći tečaj, g. 1724. i juridički fakultet. Od g. 1747. nosio je zavod ime akademije.*

Kada je riječ o muzejima, Lukšić je (1891: 48/52) u dvama posebnim poglavljima opisao tri zagrebačka muzeja. U prvome poglavlju opisan je Hrvatski zemaljski narodni muzej koji se sastojao od triju odvojenih dijelova: Zoološko-botaničkog, geološko-mineraloškog i arheološko-povijesnog. U drugome se poglavlju govori o Strossmayerovoj galeriji slika te privatnoj zbirci Kukuljevića jer je udovica Kornelija Kukuljević Saksinska prodavala zbirku preko knjižare Leopolda Hartmana (Kugli i Deutsch) *pojedince ili ukupno i to daleko izpod prave cijene* te se ona mogla svakodnevno i razgledati. U hrvatskoj inačici istog vodiča ([Lukšić], 1891: 54) postoji podatak da upravu muzeja vode dva činovnika i to ravnatelj prof. Šime Ljubić te pristav dr. Ivan Ljubičić uz dva asistenta. Hudovski opisuje postav Strossmayerove galerije (1892: 38) i Zemaljskog arheološkog muzeja (1892: 40). U dvojezičnom se vodiču iz 1900. godine muzeje samo navodi, dok se u reklamnom vodiču preporučuje Obrtni muzej koji je *vriedno posjetiti obilnog, poučnog i liepog uredjenja radi* (s.n., 1906: 24). U vodiču pisanom u povodu Svesokolskog sleta 1911. godine muzeji se spominju bez dodatnih pojašnjenja.

Hrvatska društva koja su promicala obrazovanje, sport i hrvatsku glazbu bili su Matica hrvatska, Društvo sv. Jeronima, Hrvatski sokol i Kolo. U samo jednom od vodiča o njima nema riječi, i to reklamnom iz 1906. godine. U nekim vodičima autori ta društva samo spominju kada se opisuju trgovine na kojima se nalaze. To su Lukšić (1891: 41) te nepoznati autor vodiča iz 1911. pisanog u povodu Svesokolskog sleta. Nasuprot tome, Hudovski (1892: 43, 44, 46-47) i Lihl (1897: 21; 34) posvetili su im posebne natuknice u kojima se ona i njihovo djelovanje hvale. Nepoznati autor vodiča iz 1900. godine Maticu hrvatsku naziva *najvažnijim štitnikom naše liepe knjige*, dok se Kolo i Sokol samo spominju (s. n. 1900. 39). Novotni piše o trima literarnim društvima, JAZU, Matici hrvatskoj i Društvu Sv. Jeronima (1906: 19), a u natuknici o Sveučilišnom trgu hvali *dični naš Sokol s 2000 do 3000 vježbača* (1906: 24).

Različiti su autori hvalili grad ističući pojedine tekovine, hvaleći stanovnike ili uzdižući njegovu važnost. Lukšić, 1891: 9; 1891b: 10) u obama svojim vodičima Zagreb uspoređuje s Atenom:

Godine 1867. utemeljena je jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, a 1874. otvoreno je prvo hrvatsko sveučilište Franje Josipa I. time je udaren temelj daljemu napretku Hrvatske, a Zagreb postaje za Hrvatsku ono, što je Atena bila za staru Grčku, središte duševnog života, središte znanosti i umjetnosti.

Hudovski (1892: 4) hvali Zagrepčane: *Zagreb lijep je, prijazan i čist. Pučanstvu se sviđja kultura i napredak. Rado prijanja na sve što je lijepo i krasno.*

Lihl (1897: 10) komentira zagrebački društveni život:

Das gesellschaftliche Leben in Agram ist hoch entwickelt, der Kunstsinn stark ausgeprägt, ein feiner Geschmack und die Liebe zu allem was schön und edel, in hervorragendem Masse vorhanden; dabei aufrichtige Herzensgüte und echt kroatische Gastfreundschaft, freundliches Entgegenkommen und dienstbeflissene Gefälligkeit dem Fremden gegenüber – das sind die charakteristischen Merkmale der Bevölkerung Agrams. Frohsinn und Lebenslust sind allgemein vorherrschend und selbst gewichtige Schicksalsschläge, wie beispielsweise das unheilvolle Erdbeben vom Jahre 1880, liessen in Agram die Traurigkeit nicht aufkommen und konnten der Gemütlichkeit der Agramer nicht Abbruch thun.¹⁷⁴

Novotni (1906: 11) u ranijem od svojih dvaju vodiča Zagreb naziva gradom dostojnim cara: *Godine 1895. već se Zagreb tolikom snagom svojom bio okitio, da je mogao dostojno primiti na svoje krilo Njeg. Veličanstvo Franju Josipa I., sadanjega premilostivoga kralja i smjerno mu se zahvaliti na očinskoj brizi, punim pouzdanjem, da ga ne će ni ubuduće ostavit, ni on ni slavni mu potomci.* U kasnijem vodiču iz 1922. godine autor to mijenja: *Nov nam se evo preporodi i sve jednako snažno preporadja osobito iza propasti austro-ugar (!) države kad se je Hrvatska po svojim zakonitim zastupnicima 29. listopada 1918. sa Slovenijom i Srbijom složila u jednu državu Jugoslaviju.*

U vodiču pisanome u povodu Svesokolskog sleta 1911. godine veliča se zagrebački ilirizam: *Od 13. stoljeća Zagreb počinje postajati političkim i kulturnim središtem kraljevine Hrvatske. Ilirski preporod probudi i Zagreb na nov život i prosvjetni rad. Od toga doba Zagreb brzo napreduje i bujno raste. Ilirskomu pokretu ima zahvaliti, što je od neznatna mjesta postao gradom, koji zaprema časno mjesto u kolu naobražena svijeta, a jedno od prvih mjesta u kolu duševnog života na slavenskom jugu.*

¹⁷⁴ Društveni je život Zagreba izrazito razvijen, smisao za umjetnost jako je izražena, a dobrog ukusa i ljubavi prema svemu plemenitom i lijepom ima u velikoj mjeri; poštenje i dobrotu te izvorna hrvatska gostoljubivost, ljubazno obraćanje i uslužna ljubaznost prema strancima – to su tipične odlike stanovnika Zagreba. Veselje i životna radost prevladavaju posvuda, a teški udarci sudbine poput potresa 1880. godine nisu bili razlogom da zavlada tuga niti su spriječili Zagrepčane da ostanu tako ugodni. (autoričin prijevod)

5.4.2. Vodiči iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Vodiči stranih autora i/ili izdavača

U ovom se poglavlju prikazuje je li jedini strani autor iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije u svome vodiču spominjao ili tumačio utvrđene jedinice.

Tablica 3. Prikaz stanovništva, jezika i institucija u vodičima stranih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

	1	2	3	4	5	6	7
	Stanovništvo	Jezik	Tiskara	Obrazovanje i znanost	Muzeji	Društva (Matica hrvatska/ Društvo sv. Jeronima, Hrvatski sokol, Kolo)	Komentar o gradu i/ili stanovnicima
13 Jackson 1934.	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Da

Kada je riječ o podacima koji nisu bili praktične prirode, Jackson u svojem vodiču nije napisao mnogo. Ipak, može se reći da je obrazovanje smatrao izuzetno važnim u općoj slici o Zagrebu jer je o njemu ipak istaknuo (1935: 19):

*The cultural development of Zagreb dates back for many centuries. The first classical school of the first grade, a so called „Gymnasium“ was founded here as early as 1607, and shortly afterwards followed the Academy, the forerunner of the present University of Zagreb. Today Zagreb boasts a complete university with all subfaculties and seventy other educational institutions with a total enrollment of more than thirty thousand students.*¹⁷⁵

Osim citiranog, spominju se i Medicinski fakultet, Higijenski institut i teološki seminar. Osim obrazovanja i prirodnih ljepota, Jackson hvali ponašanje i izgled ljudi citirajući Georga Bernarda Shawa koji je nakon posjeta Jugoslaviji napisao (1935: 3): *The people are everything*

¹⁷⁵ Kulturni razvoj Zagreba započeo je prije mnogo stoljeća. Prva klasična škola prvoga razreda, tzv. gimnazija, ovdje je osnovana još 1607., a malo nakon nje uslijedilo je osnivanje Akademije, preteče današnjeg zagrebačkog sveučilišta. Danas se Zagreb diči punim sveučilištem sa svim fakultetima i sedamdeset drugih obrazovnih institucija s ukupno nešto više od 30 000 upisanih studenata. (autoričin prijevod)

*you imagine yourselves to be and are not. They are hospitable, good-humored and very good looking. Every town is picture and every girl a movie star.*¹⁷⁶

Vodiči domaćih autora i/ili izdavača

U ovom se poglavlju obrađuje svih sedam kategorija kao u prethodnim trima poglavljima, ali za vodiče domaćih autora iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

Nakon Prvog svjetskog rata rast se stanovništva Zagreba nastavio. Bojničić (1922: 9) navodi da Zagreb ima 110.000 stanovnika, u vodiču City Bara riječ je o 120.000, a Modrić (1927: 13) već govori o 150.000 stanovnika te komentira (1927: 13): *Grad je veoma uredjen i njegova uzornost nadjenula mu je ime „Bijeli Zagreb“: Zagreb je glavni grad Hrvata i kulturni i privredni centar na slavenskome jugu. Broj žitelja iznaša 150.000.*

Mažuran (1928: 18) i [Dragomanović] (1928: 5) utvrdili su da je od početka 19. stoljeća broj stanovnika s 8.000 narastao na 150.000, a potomji se osvrnuo i na veliku građevnu aktivnost u gradu: *Sve te prilike učiniše te je gradsko pučanstvo u zadnjih 20 godina od 80.000 naraslo na 150.000 duša, ali je ipak dobro vodjenoj gradskoj građevnoj upravi uspjelo, da ovaj veliki prirast prilično dobro smjesti, jer se upravo golema građevna djelatnost razvila, naročito iza rata, uslijed koje su čitavi moderni sklopovi (ponajviše trgovačkih) palača i mnogobrojna naselja vila i obiteljskih kuća u svim dijelovima grada podignuti, koja građevna groznica neprekidno traje.*

¹⁷⁶ Ljudi su sve što zamišljate da ste i sami, ali i nisu. Ljubazni su, dobre naravi i iznimno privlačni. Svaki je grad slika, a svaka je djevojka filmska zvijezda. (autoričin prijevod)

Tablica 4. Prikaz stanovništva, jezika i institucija u vodičima domaćih autora/izdavača iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije

	1	2	3	4	5	6	7
	Stanovništvo	Jezik	Tiskara	Obrazovanje i znanost	Muzeji	Društva (Matica hrvatska/ Društvo sv. Jeronima, Hrvatski sokol, Kolo)	Komentar o gradu i/ili stanovnicima
14a – 14b Bojničić (1922.)	Da samo broj	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Da
15 City Bar [1918. – 1927.] Stranice nisu numerirane	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
16 Modrić (1927.)	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da.
17 Mažuran (1928.)	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Da
12a – 12b Taub (1928./1929)	Da	Da	Ne	Da	Da.	Ne	Da
18a – 18b [Dragomanović] (1928.)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Da
19a – 19c Šenoa (1929./1929.)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da
20a Srkulj (1928.) (hrvatski)	Da	Da	Da	Da	Da	Da.	Da
20b i 20c (1928.) (njemački i engleski)	Da	Ne	Ne	Da.	Da	Da/Ne	Da
20d (1930.) (hrvatski)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da.
20e i 20 f (1930.) (njemački i engleski)	Da	Ne	Ne	Da	Da	Da /Ne	Da
20g Srkulj (1936.) (hrvatski, njemački i engleski)	Da .	Ne	Ne	Da	Da	Da	Da
21 Svesokolski 1934. Stranice nisu numerirane	Ne	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Da
22 Maričić 1934.	Da	Ne	Ne	Da	Da	Ne	Ne

Taub (1929: 20) je naveo sastav stanovništva Kraljevine Jugoslavije: 1927. 13 200 000 (*Serbien 4 129 000, Montenegro 199 975, Bosnien und Herzegowina 1 889 929, Dalmatien 621 429, Kroatien, Slawonien und Medjimurje 2 739 593, Slowenien 1 056 464, Bačka, Banat, Baranja 1 380 413*) *davon sind 11 Millionen oder 82% Serben-Kroaten-Slowenen, 203 000 andere Slawen, 513 000 Deutsche, 442 000 Türken und Albaner, 472 000 Magyaren, 183 000 Rumänen. 13 000 Italiener. (80% der Einwohner sind Bauern. Religion: 5 593 000 Orthodoxen, 4 748 000 Katholiken, 1 345 000 Mohammedaner, 229 000 Protestanten, 64 000 Juden.*¹⁷⁷

Šenoa (1929: 7) je, osim broja stanovnika, Zagreb opisao najnaprednijim gradom slavenskog juga: *On se prostire na površini 67 km² i broji po najnovijoj procjeni 150.000 žitelja. Glavni je grad nekadanjeg kraljevstva Hrvatske i Slavonije, a i danas je u ujedinjenoj kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca najnapredniji i jedan od najljepših gradova, pa je njegovo duševno, kulturno i finansijsko središte.*

Srkulj (1928a; 17), (1930a: 10), (1930b; 11) je iznio podatke popisa stanovništva iz 1921. godine prema kojem je Zagreb imao 108.338 stanovnika. U međuvremenu je taj broj značajno narastao pa se procjenjivalo da ih je do 1928. već bilo oko 150.000. U navedenim trima vodičima Srkulj je naveo slične, ali ne i identične podatke. U vodiču iz 1928. na hrvatskom jeziku bio je detaljniji nego u ostalim vodičima: *91.927 Hrvata i Srba, 8.364 Slovenca, 3.378 Nijemaca, 2.514 Čehoslovaka, Rusa, Poljaka i Bugara, 1.156 Mađara, 305 Talijana te 694 pripadnika drugih nacionalnosti. Prema vjeri bilo je 91.339 katolika, 289 grkokatolika, 9.293 istočno-pravoslavnih, 882 evangelika, 5.890 izraelićana, 478 muslimana te 272 ostalih.* U ostalim je vodičima autor (Srkulj, 1928b, 7) podatke pojednostavnio, odnosno naveo je samo narodnost stanovništva.

I Maričić (1934: 2-3) se osvrnuo na broj stanovnika nazvavši Zagreb metropolom: *Grad Zagreb ima oko 14.000 kuća i preko 200.000 stanovnika. Zagreb nosi sve karakteristike jedne metropole, ne samo po svojoj slavnoj povijesti i tradicijama, već i po svojim visokim kulturnim ustanovama i privrednim kapacitetom.*

¹⁷⁷ Od 13.200.000 (Srbija 4.129.000, Crna Gora 199.975, Bosna i Hercegovina 1.889.929, Dalmacija 621.429, Hrvatska, Slavonija i Međimurje 2.739.593, Slovenija 1.056.464, Bačka, Banat, Baranja 1 380 413) stanovnika, 11 milijuna ili 82 % su Srbi – Hrvati – Slovenci, 203 000 drugi Slaveni, 513 000 Nijemci, 442 000 Turci i Albanci, 472 000 Mađari, 183 000 Rumunji, 13 000 Talijani (80 % stanovnika su seljaci; vjera: 5.593.000 pravoslavnih, 4.748.000 katolika, 1.345.000 muslimana, 229.000 protestanata, 64.000 Židova).

Nepoznati autor vodiča koji je izdao City Bar spomenuo je jezike koji se u Zagrebu govore (s.n., ?: ?): *Zagreb broji oko 120.000 stanovnika, gotovo skroz Hrvata, ali njemački se svuda razumije i rado govori osobito sa strancima. Ako i jest stanovništvo pretežito rimokatoličko, ipak posjeduju protestanti, grčkoistočni i izraelićani svoje velike općine, crkve i hramove.*

Modrić je bio detaljniji te je objasnio početke standardizacije hrvatskog jezika te njegovo uvođenje u službenu uporabu (1927: 11): *G. 1846. izlazi u Zagrebu prva hrvatska novina „Danica“ Dra Lj. Gaja, koji iste godine prihvaća sa drugovima štokavsko narječje kao književno. G. 1846. otvorena je katedra za hrvatski jezik na akademiji. G. 1846. [!] proglasi hrvatski sabor hrvatski jezik uredovnim jezikom umjesto latinskog.*

Mažuran (1928: 16) je Josipa II. prozvao za germanizaciju: *God. 1775. boravio je u Zagrebu apsolutistički car Josip II. Dotadanji službeni jezik latinski, zamjenjuje njemački. Na kratko vrijeme počimaju izlaziti i njemačke novine „Kroatische Korrespondenz“.* Spominje i početak književnog hrvatskog jezika (1928: 17): *God 1835. izdaje dr. Ljudevit Gaj prve hrvatske novine „Narodne novine“ sa štokavskim književnim jezikom. Osnivaju se razna, ilirska društva. Na kraju vodiča (1928: 43 – 47) nalazi se Mali njemačko-hrvatski riječnik [!].*

Švicarac Taub (1929:19) naglasio je jezičnu sličnost među južnim Slavenima: *Die Ähnlichkeit der drei südslawischen Stämme ist sehr gross. Serben und Kroaten bedienen sich sogar derselben Sprache.*¹⁷⁸

Nakon opisa prometnih odnosa u zemlji, Taub je u vodič uključio i mali rječnik (1929: 44 – 48) u čijem je uvodu objasnio jezične odnose:

Die serbische oder kroatische Sprache ist ein Zweig der slawischen Sprachen, welche durch ihren Wohlklang an die italienische erinnert. Der grösste Teil des Landes bedient sich dieser zweinamigen Sprache, ausser der Alpengegend, wo die slowenische Sprache, ein Dialekt des gleichen Sprachstammes gesprochen und geschrieben wird. Die serbisch-kroatische Sprache besitzt neben zwei Namen auch zwei Schriften: die Antuqua „Latinica“ und die reformierte altslawische „Ćirilica“. Die erstere wird fast ausschliesslich in den Kustengebieten, Slowenien und Kroatien gebraucht, die Cyrilica

¹⁷⁸ (Taub, 1929:19) Die Ähnlichkeit der drei südslawischen Stämme ist sehr gross. Serben und Kroaten bedienen sich sogar derselben Sprache. Sličnost triju južnoslavenskih naroda jako je velika. Srbi se i Hrvati čak služe istim jezikom.

*dagegen in Nord- und Sudserbien, der Wojwodina und Montenegro. In Bosnien, der Herzegowina, sowie in Slawonien und Srem halten sich die beiden Schreibarten die Wagschale.*¹⁷⁹

Srkulj (1928a: 32) proziva cara Josipa II. za uvođenje njemačkog kao službenog jezika u Monarhiji: *Car Josip II nije uopće sabora sazivao, on je dalje provodio centralizaciju, a počeo je punom parom provoditi germanizaciju proglašivši njemački jezik službenim jezikom namjesto latinskog jezika. To je osjetila i općina na brdu Gracu, jer mora zapisnike od od. g. 1786. voditi na njemačkom jeziku. To je ogorčilo sve protiv cara Josipa II, te su Zagrepčani prestali zvati Petrinjsku ulicu Josipovom ulicom koju su od njegova pohoda 1775. prozvali njegovim imenom.* Taj je citat autor izostavio iz ostalih vodiča.

O osnutku prve zagrebačke tiskare ima riječi u trima vodičima iz ovoga razdoblja. Modrić (1927: 10) dvoji o vremenu kada se to dogodilo: *Po svoj prilici je g. 1527., a sigurno 1660. uređena prva tiskara u Zagrebu.* Mažuran (1928: 15) navodi Rittera Vitezovića kao osnivatelja prve tiskare: *Hrvatski pisac Pavle Ritter Vitezović osnovao je u XVII. stoljeću prvu štampariju u varoši. Isusovci malo zatim osnivaju drugu. Prva štampana knjiga bila je kalendar. God. 1706. uništi vatra veći dio Ritterove štamparije.,* a isto tvrdi Srkulj (1928a: 31) u svojem prvom vodiču: *Potkraj XVII. doživio je Zagreb tako teško oslobođenje Hrvatske i Slavonije, a i prvu tiskaru, u kojoj je Pavao Ritter-Vitezović štampao kalendar za 1695., a naredne godine svoju „Kroniku“:*

O obrazovanju i znanosti piše se u svim vodičima iz razdoblja nakon rata. Bojničić (1922: 11) ukratko objašnjava ustroj Sveučilišta: *Na čelu svim učevnim zavodima stoji kr. sveučilište S.H.S sa četiri fakulteta kojemu je pripojena i kr. Šumarska akademija i kr. Trgovačka akademija. Drugi visoki naučni zavodi su kr. tehnika, i kr. akademija umjetnosti.* Spominje i škole, arhive te muzeje i društva koja su doprinijela tomu *da je Zagreb postao hrvatskom Atenom.* Posebna

¹⁷⁹ (Taub, 1929:44). Mali jezični vodič: Srpski ili hrvatski jezik grana je slavenskih jezika koja zvukom podsjeća na talijanski jezik. Tim se dvoimenim jezikom služi najveći broj stanovnika, a iznimka su stanovnici alpskog područja gdje se govori i piše slovenski jezik, narječje istog jezičnog stabla. Srpsko-hrvatski jezik osim dva imena ima i dva pisma: drevnu latinicu i reformiranu staroslavensku ćirilicu. Prva se gotovo isključivo koristi u priobalnom području, Sloveniji i Hrvatskoj. A nasuprot tome ćirilica se upotrebljava u sjevernoj i južnoj Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori. U Bosni i Hercegovini, kao i u Slavoniji i Srijemu, oba se pisma koriste u istoj mjeri. (autoričin prijevod)

je natuknica posvećena Kr. Sveučilištu S.H.S i njegovoj povijesti počevši od isusovaca, ali se ne spominje ime Franje Josipa koje je po osnutku 1874. godine nosilo.

U vodiču City bara pri opisu Sveučilišnog trga spominju se Sveučilište kralj. S.H.S sa otprilike 3.000 slušatelja te velika zgrada Donjogradske gimnazije s četirima učilištima s otprilike 2.000 učenika. Modrić (1927: 15) je posebne natuknice posvetio ne samo Jugoslavenskoj akademiji znanosti i Galeriji slika koju je opisao po dvoranama, nabrojivši sve izložene slike, nego i Sveučilištu (1927: 41 – 42), Državnoj obrtnoj školi (1927: 42) te gimnazijskoj palači (1927: 49). Mažuran (1928: 7) je istaknuo važnost osnutka Jugoslavenske akademije znanosti kao temeljne kulturne snage cijele države. Taub (1929:116-120) u linearnom opisu grada koji je isti kao kod Dragomanovića spominje Umjetnički paviljon, Strossmayerovu galeriju, Jugoslavensku akademiju, Arheološki muzej, Prirodoslovni muzej, Sveučilište, Obrtni muzej i Državni arhiv, a posebno hvali Etnografski muzej. Kod Šenoe je opis grada linearan, a znanstvene se i obrazovne institucije samo spominju kada se pored njih prolazi. Srkulj (1928a: 48-52) u posebnim natuknicama opisuje JAZU sa Strossmayerovom galerijom slika (1928a: 48-52). Posebno je poglavlje posvećeno kulturnom središtu Zagreba (1928a: 67.-82). U njemu se opisuje zapadni dio Lenucijeve potkove i sve obrazovne, znanstvene i kulturne institucije koje su se tamo nalazile, u 36 natuknica. U kasnijim je vodičima to skraćeno pa je tako vodičima na stranim jezicima iz iste godine o tome dijelu grada dvadeset natuknica (1928b. 42-48), isto kao u domaćem vodiču iz 1930. godine (1930a. 45-50). U vodičima na stranim jezicima nešto ih je više, 23 natuknice (1930b: 46-53) da bi posljednja serija iz 1936. u kojoj su svi izjednačeni imala 20 natuknica.

U vodiču nepoznatih autora pisanome u povodu Svesokolskog sleta 1934. godine ističu se samo medicinski fakultet i higijenski zavod: *Na Širokom Brijegu dižu se moderne ustanove medicinskog fakulteta, kojima mogu pozidjeti [!] i mnoge slične ustanove kulturnog Zapada. Na Gupčevoj zvijezdi je moderno uređeni i svestrano opremljeni Higijenski zavod.*

Slično je i u Maričićevu vodiču (1935: 10): *Na lijevoj strani stoje ogromne palače Rockefellerove [!] fundacije, Higijenskog zavoda i gradske kužne bolnice. Sve te zgrade sagrađene su poslije ujedinjenja kada je u gradu Zagrebu osnovan medicinski fakultet.*

Bojničić (1922, 1924: 12) je u svojem kratkom vodiču nabrojio sve zagrebačke arhive: *Na prvom mjestu stoji Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zatim spadaju ovamo: arhiv (zemaljski sa njemu utjelovljenim gradskim i kaptolskim arhivom), nadbiskupski i dijecezanski*

arkiv, akademijski arkiv, knjižnice (...), te kod opisa Trga Nikole Zrinskoga: Uz knjižnicu ima akademija i vrlo bogat arkiv. (Bojničić, 1922, 1924: 14).

Modrić (1927: 19-20) je Hrvatskom narodnom muzeju posvetio posebnu natuknicu u kojoj su opisane sve izložene zbirke. Isto je učinio i kada je riječ o Naravoslovnom odjelu Hrvatskog narodnog muzeja (1927: 32), dijelu za umjetnost i obrt Hrv. nar. muzeja te Etnografskom muzeju (1927: 46).

Mažuran (1928: 37) Gradski muzej u Umjetničkom paviljonu samo spominje ističući da se u njemu čuvaju dokumenti o historijskom razvitku glavnog grada Zagreba. Kratko se opisuju Obrtni i Etnografski muzej (1928: 38) koji se naziva jedinstvenim u svijetu.

Taub/Dragomanović samo spominje muzeje kada pored njih prolazi, osim Strossmayerove galerije slika koja se jednom rečenicom opisuje, a Etnografski se muzej hvali biranim epitetima. Šenoa sitnijim tiskom kratko opisuje postave prirodoslovnog muzeja (1929: 28), arheološkog odjela narodnog muzeja (1919: 26) te Strossmayerove galerije slika (1919: 27)

U svojem prvom vodiču Srkulj (1928a) u posebnim natuknicama opisuje gotovo sve zagrebačke muzeje, arhiv i sveučilišnu knjižnicu, a posebno patetično u dužoj natuknici opisan je Etnografski muzej. U kasnijim su vodičima opisi skraćeni, a u vodičima 1936. svi su u potpunosti izjednačeni.

U vodiču iz 1934. godine pisanom u povodu Svesokolskog sleta hvali se Etnografski muzej *u kome se nalazi najveće blago svih Jugoslavena, : domaća jugoslavenska narodna umjetnost. Sve što je Jugoslaven stvorio umjetničkoga u svome kućnome radu izloženo je ovdje u prekrasnim primjercima.* Ostali se muzeji samo nabrajaju.

U Maričićevu vodiču (1934) galerije i knjižnice popisane su abecednim redoslijedom i navedene u posebnim poglavljima bez detaljnijeg opisa.

Kada je riječ o četirima navedenim društvima, Modrić (1927: 21-22) je posebne natuknice posvetio Matici hrvatskoj, Hrv. književnom društvu sv. Jeronima te Hrvatskom sokolu (1927: 45-46). a Šenoa (1929: 27) je opisao interijer Matice hrvatske: *Prostorije su joj urešene slikama Janka i Ivana Draškovića, Vebera, Kotura, Banjavčića, bivših predsjednika MH, zatim poprsje Strossmayerovo od Valdeca.* Sokol i Kolo samo se spominju. Srkulj (1928a: 45-46) u hrvatskom vodiču iz 1928. u poglavlju Kulturno središte Zagreba opisuje sva četiri društva. Iz stranih

inačica iste godine izostavljeni su društvo sv. Jeronima i Kolo. Isto je u verzijama vodiča iz 1930. da bi u vodičima 1936. godine sve bilo skraćeno i izjednačeno.

Bojničić (1922: 9) je u komentaru o gradu Zagreb stavio uz bok ostalim velikim europskim gradovima: *Danas broji Zagreb oko 110.000 stanovnika, te je posve moderan grad sa svim komfortom, što ga imaju najveći gradovi zapada. Ulice su mu većim dijelom popločane ili asfaltovane. Zagreb je u kulturnom pogledu ognjište čitavoga hrvatskoga naroda. Brojne kulturne institucije, koje uzdržava čitav narod, dižu ugled i slavu grada Zagreba.*

Modriću (1927: 12) je važno bilo naglasiti da je Zagreb prvi među gradovima u državi: *Nakon rata uzeo je Zagreb, usprkos novih velikih poteškoća, novi polet i neviđeni mah u nastavljanju kulturnih i privrednih tradicija svojih predaka, pa je danas na ponos Hrvata najnapredniji i najljepši grad u ovoj državi.*

I Mažuranu je Zagreb prvi među gradovima u Kraljevini (1928: 7): *Kruna lijepih interesantnih Jugoslavenskih [!] gradova jest svakako bijeli Zagreb grad, koji se odlikuje svojom davnom historijom. Tu su nicali oslobodilački narodni pokreti, koji udariše temelje današnjoj velikoj i jakoj državi, tu je postavio temelje bratstvu balkanskih slavena [!], Genije [!] Strossmayer, sagrađivši Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, tu su temelji kulture i gospodarske snage države Južnoslavenske.*

Dragomanović (1928b: 3) i Taub (1929:109) Zagreb vide kao prvi: *Zagreb, die Hauptstadt des ehemaligen autonomen Königreichs Kroatien-Slawonien und auch heute noch der Sammelpunkt aller Kroaten, gilt in Bezug auf im neuen Südslawischen Staate, als dessen wichtigstes Zentrum. Als Stadt jedoch kann Zagreb dessen schönstes und fortgeschrittenstes Kommunalgebilde genannt werden.*¹⁸⁰

Šenoa (1929: 15) ga promatra iz povijesne perspektive: *Kako god je Zagreb prešao daleko od svojih starih granica, ipak još i danas postoji stara razdioba na Gornji grad, na Kaptol i na Donji grad.*

¹⁸⁰ Zagreb, glavni grad bivše autonomne Kraljevine Hrvatske i Slavonije, ali i danas okupljalište svih Hrvata, smatra se najvažnijim središtem nove slavenske države. Kao grad, Zagreb se može nazvati njezinom najljepšom i najnaprednijom komunalnom strukturom. (autoričin prijevod)

Srkulj (1928a: 36) je na kraju povijesnog pregleda nabrojio važnije događaje iz povijesti i o njima napisao svoj stav:

(...) ali od 1830. vidio je i preživio uskrснуće narodno, prve novine, prve predstave hrvatske, osnutke najjačih narodnih institucija naših. Vidio je 29. srpnja 1845. žrtve toga narodnog uskrснуća. Doživio je sjajne dane bana Jelačića, instalaciju njegovu pod vedrim nebom i bratimljenje Hrvata i Srba. Vidio je g. 1848. rat s Madžarima, a 1850. crnu nezahvalnost Habsburga, koji nam je poslao novu germanizaciju i krutu centralizaciju, koja je sledila narodni život. Doživio je 1852. uzdignuće biskupije zagrebačke na nadbiskupiju, a od g. 1860. – 1869. doživio je sjajne dane hrvatske narodne samosvijesti. E, vidio je on otvorenje Jugoslavenske akademije i mecenu njezina Josipa Jurja Strossmayera, vidio je Eugena Kvaternika, bana pučanina Ivana Mažuranića (1874. – 1880.), vidio je otvorenje hrvatskog sveučilišta (1874.), vidio je Antuna i Davida Starčevića, sjedinjenje Krajine (1881.), za kojim je stoljećima žudio, doživio je tešku borbu s banom Khuenom-Héderváryjem, koji mu je posebnim zakonom samoupravu okrljaštio, ali golem razvitak Donjega grada pada baš u njegovo doba. (...) doživio je slom monarhije i ono golemo oduševljenje kojemu premca nema, 29. listopada 1918., kad se na starome Markovome trgu proglasila slobodna država Hrvata, Srba i Slovenaca... Doživio je – no stanimo ovdje, jer to još preživljujemo...

U njemačkoj je inačici iz iste godine izravniji (Srkulj, 1928b: 21): *Nichts ist zurückgeblieben, was das Leben von einst ersetzen konnte. Aber das Leben ist da nicht erloschen, es ist in die neuaufblühende Unterstadt hinuntergezogen.*

Dvije godine kasnije, u ažuriranim vodičima na svim jezicima, dodao je komentar o Vidovdanskom ustavu (Srkulj, 1930a: 23 – 24):

Novi poredak što ga je državi dao Vidovdanski ustav, bijaše po Zagreb vrlo nepovoljan. Centralizacija koja je bila osnovica Vidovdanskog ustava, oduzela je Zagrebu gotovo sve ustanove ekonomske, političke i prosvjetne naravi. Zagreb, koji je bio glavni grad teritorija od 42.000 km², spao je na središte jedne oblasti od nekim 8.000 km². Posljedica bijaše da je Gornji grad na Griči opustio i zanijemio. Kad je 6. januara 1929. nestalo vidovdanskog ustava, porasla je opravdana nada, da će Zagreb postati sjedištem jedne velike upravne jedinice, da će ponovo oživiti i prenuti se iz mrtvila, u koji je zapao. I doista je 3. oktobra 1929. izašla uredba, koja je Zagreb učinila središtem

Savske banovine, jedne upravne jedinice u površini od 37.110 km² sa 2,336.739 stanovnika (Prema službenim podacima na temelju popisa od 31. siječnja 1921.). Zagreb ponovo oživljuje.

U posljednjoj seriji vodiča iz 1936. godine nastavio je lamentirati (Srkulj, 1936a: 30): *To međutim još uvijek nije "ono pravo". Zagreb sa svojom prošlošću i sa svojom zadaćom koju mu je povijest odredila – da bude središtem svih Hrvata – ne može i ne će se zadovoljiti položajem jedne od devet banovina.*

Vodič nepoznatog autora pisan u povodu Svesokolskog sleta 1934. godine jedini je koji Zagreb naziva drugim, a to se ističe masnim tiskom: *Od toga vremena Zagreb se naglo razvija i cvate. Danas je on **druga prijestolnica Jugoslavije** i dostojan predstavnik naših narodnih nastojanja na kulturnom i ekonomskom polju, tako da već na pogled ovoga krasnog grada svaki stranac mora iskreno priznati, da naš narod kroči putem velike budućnosti.*

5.5. Promidžba nacionalnog i kulturnog identiteta i obavijesnost turističkih vodiča o stavovima i interesima autora

U ovome se dijelu analize, rabeći tablične prikaze i citate iz prethodnih poglavlja, promatra kako se u pojedinom vodiču promiče nacionalni identitet Hrvatske i Zagreba, postoje li razlike među vodičima istog autora na hrvatskom i stranom jeziku/jezicima, kako identitet promiču domaći i strani autori te se pokazuje je li vodič obavijestan o stavovima svojega autora. Nakon toga donosi se opći zaključak. S obzirom na činjenicu da je jezik jedna od temeljnih odrednica nacionalnog identiteta, posebno se navodi kako je on u pojedinome vodiču opisan. Ako osvrta na jezik u analizi nema, to znači da se jezik u vodiču ne spominje.

Vodiči 1a – h, 2a i b, 3a – c. Kada je riječ o stranim vodičima iz razdoblja Austro Ugarske (Baedekerovi, Hartlebenovi i Woerlovi), može se utvrditi da se u Baedekerovim i Hartlebenovim vodičima, za razliku od vodiča Lea Woerla, ne piše o povijesnim događajima/osobama koji su se odvijali ili su bili vezani uz prostore koje su opisivali kao ni o važnim povijesnim ličnostima popisanim u tablici. Jedino se spominje veliki potres iz 1880. nakon kojeg su uslijedili brz razvoj i izgradnja Donjega grada i spomenuti su muzeji koji se mogu posjetiti. Nasuprot tome, Woerlovi vodiči opisuju, spominju i tumače većinu najvažnijih događaja posebno ističući one koji veličaju ilirski pokret.

Kada je riječ o jeziku, Baedeker u uvodu jednog od svojih vodiča (1903: XII) navodi kako obrazovano stanovništvo u mađarskim, slavenskim i talijanskim dijelovima Monarhije govori njemački te je za putovanje znanje njemačkog posve dostatno, posebice za one putnike koji ne planiraju skretati s utabane rute. Austrijanac Heksch u najstarijem je utvrđenom vodiču posebnu natuknicu (njem. *Sprachliche Verhältnisse*) posvetio jezicima koji se govore u Ugarskoj i njezinim zemljama (njem. *Nebenländer*). Autor napominje, isto kao i Baedeker, da je opće poznavanje njemačkog jezika dostatno za sporazumijevanje, ali i da se upravo na cijelom teritoriju Ugarske i njezinih zemalja primjećuje najveća jezična raznolikost iako mađarski jezik uslijed reforme školstva vrlo brzo postaje dominantan. Potom se nabrajaju „idiomi“ (njem. *Idiome*) koji se u Monarhiji govore: pet dijalekata njemačkog, dva srpsko-hrvatskog, slovački, bugarski, rutenski (njem. *ruthenisch*) – maloruski, armenski, romski, lužičkosrpski (njem. *wendisch*), zapadnohrvatski (njem. *westcroatisch – wasserkroatisch*), odnosno hrvatski koji se govori s onu stranu Dunava, rumunjski (njem. *macedovlachisch*) – odnosno cincarski, a u nekim „kolonijama“ češki i talijanski. Heksch ugarske zemlje uspoređuje s kulom babilonskom (1882: IX): *Gerade genug Mannigfaltigkeit, um auf die Idee zu führen, das der Turmbau zu Babel eigentlich irgendwo zwischen der Donau und Theiss stattgefunden hat*¹⁸¹.

Autor drugog izdanja toga vodiča, Mađar Bella Alföldi (1900: 2) potpuno mijenja natuknicu o jeziku. Ističe da je službeni jezik i jezik opće komunikacije mađarski iako se njemački posvuda govori. Imena se gradova u vodiču prvo navode na mađarskom jeziku te se takva, kako autor izričito navodi, moraju upotrebljavati. Potom se, umjesto jezične raznolikosti, objašnjava tipologija mađarskoga kao aglutinativnoga jezika u odnosu na njemački, uz kratak njemačko-mađarski rječnik. Razlika u opisu jezične slike i politike u zemljama ugarske krune vidljiva je kod tih dvaju autora pri čemu je potonji, u skladu s tadašnjom jezičnom politikom, pretpostavio mađarski jezik ostalim jezicima. Kada je riječ o Woerlovim vodičima kojima je, kako je utvrđeno, u predlošku domaći autor, u predgovoru se, isto kao u Baedekeru, informira čitatelja o tome da se njemački, bez obzira na „posebnu nacionalnost“, posvuda govori. Iz navedenog se može zaključiti da su strani izdavači iz razdoblja Austro-Ugarske, osim Belle Alföldija, bili usredotočeni na praktično kada je jezik u pitanju. Nasuprot tomu, Alföldi je u svojem vodiču

¹⁸¹ Upravo dovoljno raznolikosti za promisliti kako se gradnja kule babilonske odvila upravo na području između Dunava i Tise.

perpetuirao politiku mađarske jezične hegemonije, a time je bio obavijestan o svojem političkom stavu.

Kao što je već utvrđeno, prvo izdanje Woerlova vodiča iz, kako je pretpostavljeno, 1885. godine pisano je na hrvatskom jeziku te je djelo domaćeg autora koji se zanosio ilirskim idejama pa se zbog toga i ne može smatrati vodičem stranog autora. U naknadnim je izdanjima taj sadržaj zadržan pa se zbog toga može reći da je taj vodič, uključujući i njegova kasnija izdanja, za razliku od Baedekera ili Hartlebena, obavijestan o stavovima svojega nepoznatog hrvatskoga autora. Isto se tako može pretpostaviti da je domaćem autoru Woerlovih vodiča, za razliku od stranih Hartebenovih i Baedekerovih, bilo stalo prezentirati čitateljima kulturni, povijesni i nacionalni identitet Hrvatske što je činio unoseći u diskurs i emocionalne elemente.

Vodiči 4a – 4b. U Lukšićevim vodičima postoji povijesni pregled ([Lukšić]1891. 7 – 9; Lukšić, 1891b: 7 – 10), a u njemu se govori o većini popisanih događaja. Isto tako, objašnjavaju se uloge većine navedenih osoba i ističe važnost hrvatskih institucija znanosti i obrazovanja. Stavovi autora posebno su vidljivi u tumačenjima uloge povijesnih osoba, primjerice Nikola Šubić Zrinski opisan je kao „neumrli hrvatski junak“ (1891: 41, 42), Ljudevit Gaj „probudio je Hrvate“ 1835. godine (1891: 9), ban je Josip Jelačić „narodni junak“ (1891: 20), a godina 1848. vrijeme je koje Hrvatima nije donijelo sreću jer je ovladao tuđi, njemački jezik (1891: 10). Za razliku od takvih pohvalnih epiteta uz hrvatske osobnosti, car Franjo Josip i ban Khuen Héderváry ne spominju se. U objema inačicama ovog vodiča, hrvatskoj i njemačkoj (1891a: 12, 13; 1891b: 14), izdavačke kuće Leo Hartmann (Kugli i Deutsch) posebna je natuknica posvećena jeziku. U njoj se stranca upućuje na to da se u Zagrebu govori hrvatskim jezikom, ali da se posvuda zna i njemački. Opisuje se i hrvatski jezik koji je, kako se navodi, identičan srpskom, srodan slovenskom i bugarskom, a udaljen od poljskog, češkog, slovačkog i ruskog. Biranim se riječima hvali ljepota hercegovačkog idioma koji se naziva najljepšim hrvatskim narječjem, a dijalekti koji se govore u zapadnoj Hrvatskoj i na priobalju nazivaju se grubo iskvarenima (1891: 12, 13). Taj stav o jeziku poklapa se s jezičnim stavovima iliraca i u konačnici njihovim izborom štokavskog narječja kao standardnog što je bilo u službi šireg političkog panslavenskog i istovremeno protumađarskog i protunjemačkog stava. Na kraju se opisa Zagreb proziva hrvatskom Atenom, odnosno hrvatskim središtem duhovnog života što je također u skladu s ilirskom pretpostavkom Zagreba kao kulturnog središta slavenskoga juga.

Usporedbom domaćeg ([Lukšić], 1891) i stranog (Lukšić, 1891b) vodiča ranije je utvrđeno da je autor prilagodio sadržaj s obzirom na publiku, odnosno u vodiču na njemačkom jeziku

izbjegao je imenovati jezik opresije za vrijeme Bachova apsolutizma i narod koji je opresiju provodio. Različito je nazvano i isto zemljopisno područje, u hrvatskoj inačici južnom Ugarskom, a u njemačkoj sjevernom i zapadnom Slavonijom. Zbog toga se može zaključiti da je sadržaj, premda blago, prilagodio čitateljima s njemačkog govornog područja jer ih nije htio izravno prozvati za sve ono što je za Hrvate uslijed germanizacije bilo nepovoljno. Osim toga, iz njemačke je inačice vodiča izostavljeno sve o srpanjskim žrtvama, dok je u hrvatskoj cijeli događaj detaljno opisan pri opisu Jurjevskog groblja gdje su žrtve bile pokopane te u opisu Markova trga gdje su bile još jednom spomenute. S obzirom na navedene stavove, može se zaključiti da je ovaj vodič u objema inačicama, hrvatskoj i njemačkoj, obavijestan o stavovima svoga autora, ali je u stranoj inačici autor nešto umjereniji, odnosno ublažio je one dijelove teksta za koje je mislio da bi mogli uvrijediti čitatelja.

Vodiči 5a – 5b. Pregledom opisa događaja, osoba i institucija, može se utvrditi da je Hudovski u svojem, inače iscrpnome, vodiču, u kojem je opisao većinu katalogiziranih jedinica, ipak neke ispustio. Tako su izostavljeni Seljačka buna, apsolutizam i germanizacija koje su provodili Marija Tereza i Josip II., srpanjske žrtve i potpisivanje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Od osoba ne spominju se Matija Gubec, Zrinski i Frankopan, Marija Tereza i Josip II., a povijest osnutka popisanih institucija kao i njihove aktivnosti opisane su detaljno i u zasebnim natuknicama. Hudovski je, dakle, ispustio one događaje i osobe kojima se izravno ili neizravno kritiziralo carsku vlast. Iz biografije Adolfa Hudovskog poznato je da je bio pobornikom ilirizma i bana Jelačića pa se nakon pregleda njegovih vodiča može zaključiti da je njegov vodič obavijestan o tim stavovima, odnosno da potvrđuju njegove ilirske stavove, ali i lojalnost carskoj dinastiji, isto kao što je bio slučaj s banom Jelačićem čiji je vjerni sljedbenik bio. Kada je riječ o jeziku, Hudovski je u njemačkoj inačici svojeg vodiča (1892b: 53) istaknuo da hrvatski jezik ima sva prava službenog jezika uključujući i pravo uporabe u peštanskom parlamentu kao i ostalim tamošnjim upravnim tijelima. Osim toga, napominje se da je hrvatski jezik službeni u javnoj uporabi i u vojsci, a Hudovski je jedini od autora popisanih vodiča koji u hrvatskom vodiču citira govor prijestolonasljednika Rudolfa pri njegovu posjetu Zagrebu u povodu otvaranja Rudolfove kasarne u kojem on hvali Hrvate, njihov jezik i sve što su na kulturnome planu postigli (Hudovski, 1892: 16): *Rieči kojimi je kraljević Rudolf 11. lipnja 1888. preporučio na univerzi sveučilišnim gradom, neka „liepi stoljeća stari svoj kulturni jezik s bogatom njegovom književnosti gdje i dalje usavršuju“ možemo zahvaliti uspjehom pokreta ilirskoga, bez kojega nebi [!] bilo stečevina, na koje narod hrvatski ponosom gleda, koje su obilježene postankom jugoslavenske akademije, sveučilišta Franje Josipa I. i mnogobrojnih drugih znanstvenih*

učevnih i kulturnih zavoda i društava, kojimi se može podičiti narod hrvatski i Zagreb. U stranoj inačici završava se slično, samo se hvalospjev ilircima ne pripisuje Rudolfu, a Ljudevita se Gaja veliča kao osobu kojoj se može zahvaliti što Hrvati kao posebna politička nacija imaju vlastiti službeni jezik, svojega bana kao vrhovnog poglavara, jedan sabor te posebnim pravima zajamčenu autonomiju (Hudovski, 1892b: 13). Osim političkih stavova koje je izrekao otvoreno, u vodičima se zrcale i profesionalni interes autora, odnosno on je jedini koji precizno navodi financijska stanja banaka i institucija te troškove izgradnje pojedinih palača i zgrada pa može biti vrijedan i pouzdan izvor takve vrste podataka jer je Hudovski, kao što je ranije utvrđeno, bio gradski senator i profesor na pravnome fakultetu kojemu su financije bile područje rada.

Vodič 6. Autor se vodiča br. 6 s popisa (Lihl, 1897) podrijetlom razlikovao od ostalih koji su s iznimkom Ivana pl. Bojničića bili pripadnici građanske klase. Lihl je potjecao iz siromašne radničke obitelji, a izučivši tiskarski zanat, otisnuo se u novinarske vode pa je tako napisao i vodič Zagreba na njemačkom jeziku. Iako je vodič telegrafski te uglavnom samo nabraja zgrade pored kojih se prolazi, kratko navodeći njihovu funkciju, ipak se može iščitati različitost njegovih stavova u odnosu na druge autore. Dok većina domaćih autora iz razdoblja Austro-Ugarske, ali i kasnijeg, bana Jelačića opisuje kao slavnoga bana u narodnome odijelu koji sa sabljom uperenom prema Mađarima predvodi hrvatski narod (Lukšić, 1891: 20; Hudovski, 1892: 29; s.n. 1900: 41, Novotni, 1906: 37, s.n. 1911: -), Lihl ga opisuje kao bivšeg bana koji je odigrao izuzetno važnu ulogu burne 1848. godine kada je kao vođa carske vojske poslan iz Hrvatske u Mađarsku da uguši revoluciju (Lihl, 1897: 25). Isto tako, ovaj Lihlov i vodič nepoznatog autora br. 7 koji je tiskan u Budimpešti 1900. godine jedini su vodiči iz ovoga razdoblja koji spominju bana Khuena Héderváryja i cara Franju Josipa. Doduše, Lihl to čini objašnjavajući ustroj državne i gradske vlasti ne izričući svoj stav o njima, ali se ipak, zbog tumačenja Jelačićeve uloge i spominjanja Khuena Héderváryja, može zaključiti da je i ovaj vodič obavijestan o stavovima svoga autora, odnosno da on ne dijeli pro-ilirske stavove svojih kolega, nego je pobornik revolucionara.

Vodič 7. Za razliku od prethodnog vodiča u kojem se samo spominje, u dvojezičnom se vodiču nepoznatog autora koji je tiskan u Budimpešti (br. 7) Héderváry hvali riječima (1900: 55): *Nu razvoj grada pokazuje i to, da se grad može podičiti osobitom skrblju kompetentnih faktora, te da se sa strane najviše autonomne oblasti, zemaljske vlade, na čelu joj Njeg. Preuzvišenosti bana Dragutina grofa Khuena Héderváry-a, i sa strane gradske uprave (...), sve učini što je u*

interesu boljitka Zagreba. Samo na taj način može se tumačiti da se je grad, osobito u ovih zadnjih 20 godina tako razvio kako se danas prezentira. Spominje se i „ljubljeni vladar“ Franjo Josip I. i njegov posjet Zagrebu. Također, opis grada završava parafrazom patriotske mađarske poslovice *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* (hrv. Izvan Mađarske nema života, a ako ima, to nije život.) te glasi: *Extra Zagabriam non est vita, si est vita, non est ita.*, on u podjednakoj mjeri hvali i hrvatske velikane poput bana Nikole Šubića Zrinskog, biskupa Strossmayera i bana Jelačića u jednu ruku, istovremeno veliča i Mađara Khuena Héderváry ja, cara Franju Josipa te tadašnjeg gradonačelnika Adolfa Mošinskog što taj vodič razlikuje od ostalih iz istog razdoblja. Iako kratak, što jest odrednica te tekstne vrste, ipak je obavijestan o stavovima svojega nepoznatoga autora koji očito nije, kao većina ostalih, bio pobornik iliraca, nego Mađara i mađarona.

Vodič 8. Vodič nepoznatog autora, izdan 1906. godine, reklama je za domaće, zagrebačke trgovce i obrtnike. Cilj mu je bio „rodoljube“ koji su dolazili u Zagreb preko Glavnog kolodvora na kojem se dijelio, motivirati na kupnju kod nekoga od njih. Euforičnim tonom veliča hrvatske povijesne ličnosti: *slavni naš Preradović, dični naš Rendić, odličan rodoljub g dr. Stjepan pl. Miletić, nezaboravni biskup-dobrotvor Josip Juraj Strossmayer te slavni junak Jurišić i mučenik Krsto Frankopan* (Dadin., 1906: 2 – 4), tako da svoje stavove autor ovoga vodiča izriče otvoreno te one koji ih dijele poziva da svoje novce potroše kod svojih sunarodnjaka.

Vodiči 9a – 9b. Vjekoslav Novotni autor je dvaju vodiča (1906. i 1922.). U starijem, pisanom u povodu održavanja Svesokolskog sleta (1906.), u uvodnoj riječi ushićeno veliča sokole, hrvatstvo i slavenstvo. U povijesnim je pregledima spomenuo gotovo sve popisane događaje, a o Srpanjskim žrtvama ima riječi dva puta u oba vodiča (1906: 11; 1906: 44; 1922: 18; 1922: 34), prvi put u povijesnome pregledu, a drugi put kod opisa Markova trga. Kada je riječ o osobama, čak se na tri mjesta evocira tužna sudbina „jadnog bana“ Petra Zrinskog (1906: 8, 10, 36; 1922: 17, 18, 44) čija je kći u samostanu Klarisa na gornjem gradu „kao sužnjica poginula“. Josip II. spominje se u kontekstu osnutka seminara za svećenike koji je zbog svoje sveopće centralističke težnje iz Zagreba preselio u Peštu. Iako se Ljudevit Gaj ne spominje, govori se o borbi za upravu i političku samostalnost, narodnu cjelokupnost te narodnu i jezičnu samostalnost koja je uslijedila zbog narodnog i jezičnog nasilja Mađara, a na ilirski se pokret aludira riječima: *1831. poleti iz Zagreba prvi beletristički prilog Danica* (1906: 10; 1922: 18). Novotni je jedini od autora koji su promovirali predstavnike, pobornike i dosege ilirizma, a koji je istovremeno na kraju povijesnog pregleda veličao cara Franju Josipa: (...) *sadanjeg nam*

premilostivog kralja, i smjerno mu se zahvaliti na očinskoj brizi punim pouzdanjem, da ga ne će ni ubuduće ostaviti, ni on ni slavni mu potomci. (1906: 11). Taj je kraj u sljedećem izdanju promijenio izrekavši ushit zbog raspada Austro-Ugarske i ulaska Hrvatske u novu južnoslavensku zajednicu. Iz svega navedenog može se zaključiti da su Novotniji vodiči obavijesni o njegovim stavovima te da su, bez obzira na to što na kraju povijesnog pregleda vodiča pisanog u razdoblju Austro-Ugarske veliča Franju Josipa, što drugi autori, njegovi istomišljenici, izbjegavaju, također sljednik ilirskih ideja, odnosno on je zagovornik hrvatstva i panslavenstva koji svoje protumađarske stavove ne izriče izravno, nego određene događaje koji ih perpetuiraju, poput primjerice srpanjskih žrtava, potencira.

Vodič 10. Vodič iz 1911. godine nepoznatog autora koji je, kako se tvrdi u podnaslovu, uspomena na svesokolski slet za cilj je imala promovirati kavanu Corso koja je u njemu detaljno i opisana. Iako u vodiču postoji kratki povijesni pregled, kao i linearni opis grada, središte su opisa, osim navedene kavane, novoootvoreni sanatorij u Jelisavinoj (Klaićeva) te nekoliko restauracija i gostionica. Zagreb se prikazuje kao napredan i moderan grad koji posjetitelju može pružiti isto što i bilo koji drugi velegrad u Monarhiji, tako da je i ovaj vodič, kao i reklamni iz 1906., za cilj imao promovirati interese svog autora iako je to činio manje izravno od prethodnog. Isto kao većina vodiča iz ovoga razdoblja, i ovaj je vodič obavijestan o stavovima svog nepoznatog autora, odnosno naslanja se na jednu od osnovnih postavki ilirizma koja je vidjela Zagreb kao kulturni, obrazovni i poslovni centar slavenskoga juga i najmoderniji grad u zemlji.

Vodič 13. Herbert Jackson u svojem vodiču iz 1935. godine nije posebice zainteresiran prikazati identitet domaćina. Od povijesnih događaja spominju se samo osnutak biskupije i činjenica da je od 1242. Zagreb slobodan kraljevski grad. Kada je riječ o osobama, nema spomena ni o jednoj od utvrđenih u kategorijama, jedino se nabrajaju Karađorđevići, odnosno sva trojica koja su do tada bili kraljevi Kraljevine SHS/Jugoslavije, Petar I., Aleksandar i Petar II. kao i regent knez Pavle, trojica namjesnika Petra II., a kratko se opisuje i razvoj obrazovanja. Autor u ovome vodiču ne krije da je njegov cilj promovirati Kraljevinu Jugoslaviju među svojim kolegama, umirovljenim časnicima britanske vojske, kao zemlju bogate prirode, izvrsnu za lov i ribolov po vrlo pristupačnim cijenama. Pritom je njegov prikaz zemlje i ljudi površan, a o kulturnom ili povijesnom identitetu zemlje ne doznaje se gotovo ništa. Kao i kod dvojice stranih izdavača iz prethodnoga razdoblja, zemlja, odnosno grad prikazuje se kroz prizmu vlastitog interesa

usredotočenog na osobnu komociju te minimalno zainteresiranog za kulturni ili nacionalni identitet zemlje koju opisuje.

Vodič 14. Ivan pl. Bojničić bio je povjesničar, ravnatelj Hrvatskog zemaljskog arhiva (1892. – 1925.) te jedan od prvih članova Družbe Braća hrvatskog zmaja (Despot, 1997: 9). Njegov vodič nije tipičan za svoj žanr jer ne sadrži praktične informacije. Sastoji se od povijesnog pregleda koji obaseže više od polovice njegova kratkog dvojezičnog vodiča i u kojem nabraja sve važnije povijesne događaje u gradu, ali od popisanih povijesnih osoba kratko opisuje jedino bana Jelačića (Bojničić, 1922: 16): *U sredini trga stoji sada spomenik Jelačića bana, koji je umro 1859. godine. Spomenik prikazuje bana u nadnaravnoj veličini na koracajućem konju, golom sabljom u ruci, kojom pokazuje prama Ugarskoj.*

Drugi je dio vodiča prostorno linearan te se sastoji od četrnaest kratkih natuknica, počevši od Trga I (današnji Trg kralja Tomislava) te završava s Markovom crkvom te panoramom grada Zagreba koja se pruža s krova zgrade Glavnog kolodvora. U tako kratkom opisu grada, u kojem su posebno opisane samo tri građevine, posebnu natuknicu autor je, osim katedrali i crkvi. sv. Marka, posvetio Kraljevskoj sveučilišnoj biblioteci u čijoj se zgradi nalazio i arhiv kojem je on bio ravnateljem (Bojničić, 1922: 20): *Ova veličanstvena zgrada, gradjena i uređjena po najboljim i najnovijim uzorcima, stoji na Mažuranićevom trgu. Uredjena je sjajno i raskošno, te ukrašena slikama najvećih hrvatskih umjetnika, kao Bukovca, Račkoga, Tišova i drugih. Za vrijeme rata odnijeli su joj skupocjeni mjedeni krov Austrijanci, te su ga nadoknadili krovom od prostoga lima. Biblioteku naziva najbogatijom na slavenskome jugu, a natuknica završava rečenicom o zapadnom krilu zgrade u kojem je smješten veliki znameniti Kr. zemaljski arhiv, najbogatiji i najbolje uređeni državni arhiv našeg kraljevstva. Iako je u vodiču opisao zgrade kazališta, katedrale i crkve sv. Marka, ni jednu od njih nije hvalio s toliko epiteta niti opisao njihovu unutrašnjost. Kazalište, kao instituciju, nazvao je najodličnijom institucijom svoje vrste na cijelom slavenskom jugu čijem umjetničkom djelovanju ne može ni oštar sudija pravedno prigovoriti (Bojničić, 1922: 19). Za razliku od ostalih autora, Bojničić, osim državnog, spominje i druge arhive poput primjerice nadbiskupskog, dijecezanskog i akademjskog. Ovaj je vodič jedan od prvih koji je napisan nakon Prvog svjetskog rata, ali je istovremeno i najraniji u kojem se, doduše neizravno, kritizira rad Schmidta i Bolléa (Bojničić: 1922: 22): *Mnoge prekrasne umotvorine, kao oltari itd. odstranjeni su nažalost prigodom najnovije restauracije.* Na sličan način autor žali zbog rušenja Bakačeve kule. Iz svega navedenog može se zaključiti da se iz ovoga, iako kratkog vodiča, mogu iščitati stavovi i interesi njegova autora. U jednu*

ruku on je Zagreb, poput iliraca, smatrao najnaprednijim gradom slavenskoga juga te ga je kao takvog i prikazao. U drugu, on je kao arhivist, veću pozornost u odnosu na druge autore, ali i s obzirom na kratkoću svog vodiča, posvetio opisu zgrade u kojoj je radio kao i drugim arhivima. Međutim, iako je bio jedan od prvih članova Družbe Braća hrvatskog zmaja, to ničim u svojem vodiču nije odao.

Vodič 15. Kratki dvojezični vodič nepoznatog autora, godine izdanja te nenumeriranih stranica, koji je izdao noćni bar u Jurišićevoj u razdoblju između 1918. i 1927. godine, obiluje pogreškama i netočnostima, primjerice o Argonautima koji su osnovali Zagreb, ali nije obavijestan o stavovima svoga autora.

Vodič 16. Joso Modrić utkao je svoje stavove u tekst vodiča. Uvjereni je ilirac koji ih iznosi otvoreno, a mogu se sažeti u percepciju Zagreba kao najnaprednijeg i najljepšeg grada u Kraljevini, veličanje povijesnih osoba koje su promicale ilirizam poput Gaja, Jelačića, Strossmayera i Draškovića te obrazovnih i kulturnih institucija koje su promovirale iste ideje, primjerice Društvo sv. Jeronima i Maticu hrvatsku. Slavi ulazak Hrvatske u novi državni savez: *Bojevi su bili teški i žestoki [protiv Mađara i Nijemaca, I.M.], ali junaštvo i ustrajnost naših predaka vratili su nam sva prava na osvit osnutka ove države.* (Modrić, 1927: 11). O osnutku se nove države autor očituje pozitivno: *Napokon se je u Zagrebu dogodio znameniti događaj, kad je hrvatski narod 29. listopada 1918. razriješio stoljetne veze, koje su naši djedovi, ne sluteći zla, sklopili s vjerolomnim Mađarima i Nijemcima. 1. prosinca 1918. zaključilo je Narodno vijeće da se hrvatske zemlje udruže u Kraljeviniu Srba, Hrvata i Slovenaca, pod vladajućom dinastijom Karađorđevića* (Modrić, 1927: 12). Razvidno je da se Modrić pri pisanju vodiča poslužio vodičem svog istomišljenika A. Hudovskog jer je ponekad prepisao i cijele rečenice, ali je predložak pojednostavnio i ažurirao. Kada je riječ o jeziku, autor (Modrić, 1927: 11) objašnjava da je Ljudevit Gaj s ostalim ilircima izabrao štokavsko narječje kao književno, 1846. osnovana je Katedra za hrvatski jezik, a iste je godine Sabor donio odluku o uvođenju hrvatskog jezika umjesto latinskog kao službenog. Iz svega navedenog može se zaključiti da je i Modrić, kao većina prethodnih autora, pobornik ideje ilirizma i uspostave zajedničke države južnih Slavena. On svoje stavove potvrđuje isticanjem hrvatstva i važnosti hrvatskog jezika, osoba koje su promicale ilirizam te ispuštanjem onih koji se u tu sliku nisu uklapali poput Khuena Héderváryja ili Franje Josipa.

Vodič 17. Iako je vodič Maje Mažurana iz 1928. godine štur te samo nabroja najvažnije događaje, osobe i institucije kojima se kreira identitet grada, neki se njegovi stavovi mogu

naslutiti. U predgovoru se Zagreb naziva krunom lijepih i zanimljivih jugoslavenskih gradova, članove ilirskog pokreta kao i sam pokret često spominje, a u opisu Samobora поближе obrazlaže. Mažuran je jedan od rijetkih autora koji kroz vodič spominje Kraljevinu SHS i Karađorđevića pa se može zaključiti da je on također motiviran idejama ilirizma, ali i oduševljen novom južnoslavenskom kraljevinom. Iako je stil ovoga vodiča telegrafski, što nije rijetkost kada je taj žanr u pitanju, ipak se mogu iščitati Mažuranovi ilirski i projugoslavenski stavovi.

Vodiči 12a – 12b. Herbert Taub svoj vodič kroz Kraljevinu SHS/Jugoslaviju sastavio je zahvaljujući većem broju pomagača, stranih i domaćih. Povijesni pregled kroz Kraljevinu SHS/Jugoslaviju potpisuje njemački povjesničar i novinar Hermann Wendel (1884. – 1936.), povijest Hrvatske nije potpisana, ali je vjerojatno autor Dragomanović ili Szabo koji su u predgovoru navedeni kao zagrebački savjetnici. U povijesnome pregledu Wendel ujedinjenje južnih Slavena u jednu državu objašnjava kao prirodan razvoj događaja poput ujedinjenja Njemačke ili Italije prema načelu zajedničkog jezika. Jedini je od popisanih vodiča u kojem se govori o atentatu u Narodnoj skupštini i njezinu ukidanju te se taj čin opravdava potrebom da se zahuktala politička bitka na takav način smiri.

U dijelu vodiča u kojem je riječ o jeziku govori se o dvoimenom jeziku, hrvatskom ili srpskom s dvama pismima, latinicom i ćirilicom. Objašnjava se razlika između ikavice, ijekavice i ekavice pri čemu autor ijekavicu naziva ljepšom i blagozvučnijom, ali i kompliciranijom jezičnom inačicom kojoj prijete da ju iz javne uporabe istisne lakša, praktičnija i pragmatičnija ekavica.

Vodiči 18a-18b. Kao što je prethodno objašnjeno, dio Taubova vodiča u kojem se linearno opisuje grad Zagreb izrazito je sličan vodiču Društva za promet stranaca iz 1928. godine. Opis grada započinje tvrdnjom da je nekoć glavni grad Kraljevine Hrvatske i Slavonije i danas okupljalište svih Hrvata te da je u pogledu prometa, gospodarstva i kulture i u novoj državi južnih Slavena njezin najvažniji centar ([Dragomanović] 1928b: 3; Taub 1929: 109). Kada je riječ o gospodarstvu, Dragomanović u svome vodiču (1928b: 5) navodi da je ono u Zagrebu izrazito razvijeno pa se u zagrebačkim bankama nalazi više od 50 % sveukupne državne štednje. Isti je podatak u Taubovu vodiču ublažen te se govori o trećini privatnog kapitala koji se drži u bankama (Taub, 1929: 116). U obama se vodičima ističe velegradski dojam Zagreba, bez obzira na to što ima samo 150.000 stanovnika, a linearni opis grada završava s Etnografskim muzejom koji se izrazito hvali ([Dragomanović], 1928b: 17; Taub, 1929: 120, 121). Iz navedenog se može

zaključiti da su obojica autora, Wendel i Dragomanović, u svoja pojašnjenja povijesnih okolnosti ili opisa grada unosili svoje stavove. Wendel je, izjednačivši nužnost ujedinjenja južnih Slavena s ujedinjenjem Italije i Njemačke, podcijenio složenost povijesnih, kulturoloških, jezičnih i ostalih različitosti južnih Slavena koja će naposljetku i dovesti do raspada obiju zajedničkih država, a Dragomanović je promovirao osnovne ideje ilirizma, narodnu umjetnost i panslavenstvo u čijem je središtu bio najnapredniji grad slavenskoga juga – Zagreb.

Vodič 19. Šenoa je napisao kratke vodiče u kojima uglavnom samo nabroja mjesta kojima se prolazi. U kratkome povijesnome pregledu težište je na povijesti grada te se iz njega ne iščitavaju stavovi autora. Slično je i s ostatkom vodiča koji je pisan telegrafskim stilom. Ono što se može primijetiti jest da Šenoa na čak osam mjesta u vodiču spominje ploče koje su hrvatskim zaslužnicima postavili članovi Družbe Braća hrvatskog zmaja: u Kamenitim vratima gdje su im prostorije, na Dvercu, na Dvorani u Demetrovoj gdje je umro Stanko Vraz, na Meštrovićevoj galeriji Ljudevitu Vukotinoviću, na zgradi u Ćirilometodskoj gdje je umro Ljudevit Gaj, u Dugoj ulici gdje je umro Dimitrije Demetar, I. K. Tkalčiću na jednoj od kuća u Novoj Vesi te u Palmotićevoj ulici ploča Eugenu Kumičiću. Iz toga se moglo pretpostaviti da je Milan Šenoa bio član Družbe što je i potvrđeno (Despot, 1997: 10). Zbog toga se može utvrditi da je Šenin vodič, iako telegrafski štur, obavijestan o tome interesu svoga autora.

Vodiči 20a – 20i. Stjepan je Srkulj, povjesničar, gradonačelnik i ministar te autor vodiča 20a – 20i, u svoje vodiče unio većinu poviše katalogiziranih jedinica. Kada je riječ o događajima, očito je bio svjestan razlika u predznanju domaćih i stranih čitatelja svojih vodiča. Zbog toga je u stranim vodičima iz 1928. godine promijenio povijesni pregled tako da je težište stavio na državnu povijest, a u domaćoj na gradsku. Iako u vodičima spominje sve važne događaje za Zagreb, u stranim je vodičima detaljnije objasnio državno-pravni status Hrvatske unutar Austro-Ugarske. Već u drugom izdanju iz 1930. godine vodiče je skratio izbacivši neke dijelove u kojima je otvoreno žalio za živošću koja je prije raspada Austro-Ugarske krasila Gornji grad. Ulaskom Hrvatske u Kraljevinu SHS, Zagreb je izgubio na administrativnome značaju što Srkulj opetovano naglašava u svome vodiču iz 1928. izražavajući svoje nezadovoljstvo takvim statusom jednoga kraljevskoga grada. Zato se može reći da je on u svoj prvi vodič na hrvatskome jeziku otvoreno unio svoje stavove. Primjerice, na kraju predgovora nabrojavaju se svi važniji povijesni događaji 19. stoljeća koji kulminiraju oduševljenjem naroda zbog ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca u zajedničku državu, ali izriče i nezadovoljstvo postojećim

položajem Hrvatske i Zagreba bez objašnjenja čime je ono uzrokovano. U izdanjima iz 1930. godine kraj povijesnog pregleda dopisan je i Srkulj otvoreno navodi položaj Zagreba u novoj državi kao izvor svog nezadovoljstva, ali završava optimistično, nadajući se da će nepravda učinjena Zagrebu Vidovdanskim ustavom njegovim ukidanjem biti ispravljena. Naposljetku, u vodiču iz 1936. svoje je nezadovoljstvo time što po njegovu mišljenju Zagreb još uvijek nije dobio ono što zaslužuje izrekao otvoreno: *To međutim još uvijek nije "ono pravo". Zagreb sa svojom prošlošću i sa svojom zadaćom koju mu je povijest odredila – da bude središtem svih Hrvata – ne može i ne će se zadovoljiti položajem jedne od devet banovina.* (Srkulj, 1936: 30). Kada je riječ o sadržaju vodiča, iz izdanja u izdanje autor je izbacivao dijelove u kojima je otvoreno žalio za izgubljenom važnošću grada kojem je u dvama mandatima bio gradonačelnikom. U posljednjem izdanju iz 1936., pisanom nakon atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseillesu (1934.), čime je njegova politička karijera bila završena, svi su vodiči izjednačeni te su oni manje obavijesni o stavovima autora nego što je to slučaj s prethodnim izdanjima, a posebice hrvatskim izdanjem iz 1928. godine. Od osoba, autor opisuje ulogu bana Jelačića tako da upravo Zagreb naziva nositeljem ideje panslavenstva. Khuena Héderváryja kritizira „jer mu je posebnim zakonom upravu okrljaštio“ (Srkulj, 1928: 36). Posebno je poglavlje Srkulj posvetio kulturnom središtu grada. Riječ je o Trgu Republike Hrvatske koji je imao sveučilišni i školski značaj, a koji se u prvome vodiču opisuje kroz čak 37 natuknica. U vodičima iz 1936. to je smanjeno na 25 natuknica, a može se primijetiti da su posebni hvalospjevi upućeni Etnografskome muzeju. Iz svega se navedenog može zaključiti da su Srkuljevi vodiči obavijesni o njegovim stavovima iako se iz izdanja u izdanje potrudio sve svoje vodiče učiniti objektivnijima izbacivši otvoreno izricanje stavova i svega emocionalnoga te u potpunosti izjednačiti domaće i strane vodiče. S obzirom na mišljenja koja je u vodičima izrekao otvoreno, a što inače u svome političkome djelovanju nije činio, posebice kada je riječ o onima koja su se ticala njegova nezadovoljstva novom državom, može se zaključiti da je kao političar, u svrhu napredovanja odstupao od nekih svojih stavova, odnosno da je postupao drugačije nego što je mislio, bar sudeći prema onome što je pisao u hrvatskom vodiču iz 1928. godine.

Vodič 21. Vodič nepoznatog autora pisan je 1934. godine u povodu šezdesete obljetnice osnutka Hrvatskog sokola. Tim su se povodom u srpnju i kolovozu održavala sportska natjecanja na koja su dolazili sportaši i srednjoškolci iz cijele države. Sličan vodič izdan je za Sarajevo jer su se i tamo održavali Sokolski dani. Vodič obiluje praktičnim informacijama za sudionike te manifestacije, a dio vodiča u kojem se opisuju grad i njegova povijest izrazito je štur. U njemu

je težište na borbi protiv Mađara i ilirskom pokretu, ujedinjenju „Jugoslovena“ te je to jedini vodič u kojem se Zagreb naziva „drugom prijestolnicom Jugoslavije“. Od osoba spominju se i hvale Maksimilijan Vrhovec, ban Jelačić, a nabrajaju se i najvažniji ilirci. Također se kao posebno vrijedan spominje Etnografski muzej. Strossmayera se naziva velikim vladikom, a najavljuje se dovršenje novog „Umjetničkog paviljona“ na Trgu Petra Osloboditelja koji će biti „vidni znak poštivanja blagodarnog naroda svome velikome kralju Petru Oslobodiocu“. Nepoznati autor ovoga vodiča nenumeriranih stranica jedini je od autora koji Zagreb prezentira kao drugotan, a zbog odabira riječi, primjerice *vajar* ili *vladika* te pravopisnih pogrešaka poput *svijestan* umjesto *svjestan*, može se zaključiti da autor nije Zagrepčanin ni Hrvat te da je taj tekst obavijestan o njegovim stavovima koji se djelomice razlikuju od onih ilirskih koji su Zagreb vidjeli kao prvotan.

Vodič 22. Posljednji na popisu je trojezični vodič nepoznatog autora, kratkog i telegrafskim stilom pisanog sadržaja. Uvodni dio, koji je i najduži, postoji samo na hrvatskome jeziku, a šetnja je gradom opisana na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku. Riječ je o tekstu kojem se samo nabrajaju i kratko objašnjavaju zgrade i ulice kojima se prolazi. Taj je vodič izrazito kratak i nije obavijestan o stavovima svog autora. Povijesnog pregleda nema, a ne postoje ni epiteti koji bi otkrili odnos autora prema pojedinim osobama.

Nakon što su pregledani svi vodiči, utvrđeno je da nekoliko različitih vodiča kao osnutak prve zagrebačke tiskare navodi drugačiji podatak nego što je to službeno prihvaćeno. Zbog toga je toj temi posvećeno posebno poglavlje u kojem se pokazuje kako se o tome pisalo u vodičima. Druga tema koja se iskristalizirala kao zanimljiva jest odnos prema obnovi katedrale koja se do danas smatra kontroverznom. U posebnom se poglavlju prikazuje kako se nakon raspada Austro-Ugarske stav o obnovi katedrale od izrazito pozitivnog pretvorio u snažno negativan pa je i stav o obnovi postao obavijestan o stavu autora vodiča.

5.6. Tiskara

Analizirajući tekstove starih vodiča pronađen je zanimljiv podatak o osnutku prve tiskare u Zagrebu koji se ponavlja u njih više njih pa se u posebnome poglavlju donosi pregled kroz vodiče koji je spominju. Kako se pokazalo, osnutak je prve tiskare u Zagrebu velikom broju autora starih vodiča bio važan podatak pri promidžbi grada kao kulturnog i intelektualnog središta. U najstarijem utvrđenom vodiču navodi se: *Eine der ältesten Buchdruckereien in*

*Osteuropa war jene in Agram, welche Hermagor Krafft errichtete*¹⁸² (Heksch, 1882: 50). Ista se tvrdnja ponavlja u sljedećem izdanju istoga izdavača (Alföldi, 1900: 273) kao i u obama vodičima Abela Lukšića, hrvatskom i njemačkom (Lukšić, 1891: 8; 1891b: 10): *Iz kulturne poviesti grada Zagreba vriedno je ovo zabilježiti: Godine 1527. osnovao je njemački tiskar Hermagor Krafft prvu tiskarnicu u Zagrebu. Bila je to jedna od prvih tiskara na evropskom zapadu*. U njemačkoj inačici ispravljena je pogreška pa se navodi europski istok. U kratkome rječniku njemačko-hrvatskog jezika, koji je Heksch priložio u vodiču iz 1882. godine, Lukšić se navodi kao izvor pa je izvjesno da je hrvatski izdavač Lukšić surađivao s austrijskom izdavačkom kućom A. Harltebena na što upućuju i identične crvene korice i format Hartlebenovih i njemačke inačice Lukšićeva vodiča. Zbog toga se može pretpostaviti da su Alföldi i Lukšić to prepisali iz Hekschova vodiča. Međutim, taj podatak ponavlja još nekoliko autora. To su Hudovski (1892: 14)¹⁸³, Lihl (1896: 16)¹⁸⁴, Novotni (1906: 9; 1922: 17)¹⁸⁵ i uz odmak Modrić (1927: 10)¹⁸⁶. Za Modrića je već utvrđeno da je prepisivao od Hudovskog pa se i to može pripisati prepisivanju. Hermagora, odnosno Mohora Kraftra spominje slovenska povjesničarka Liljana Žnidaršič u kontekstu širenja protestantizma u Sloveniji kao kanonika ljubljanske biskupije koji je napustio prebendu u Ljubljani 1539. godine (Žnidaršič, 1998: 162 – 163). Može se pretpostaviti da u ljubljanskom arhivu postoji više podataka o njemu. Ipak, u mrežnome izdanju Hrvatske enciklopedije o prvoj se zagrebačkoj tiskari navodi sljedeće: (...) *oko 1570. Juraj Zrinski u Nedelišću je osnovao tiskaru, koja je 1586. bila preseljena u Varaždin. U Zagrebu je 1664. osnovana Isusovačka (poslije Zemaljska) tiskara, koju je 1694–1706. vodio P. Vitezović Ritter i u njoj tiskao oko 50 knjiga*.¹⁸⁷ Među autorima iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije još su dvojica pisala o počecima tiskarstva u Zagrebu. To su bili

¹⁸² Jedna od najstarijih tiskara u istočnoj Europi bila je ona u Zagrebu koju je uredio Hermagor Kraft. (autoričin prijevod)

¹⁸³ Uz sve to nalazimo jur vrlo rano tragova tiskarskoj umjetnosti, jer već g. 1527. dolazi spomenut tiskar Mohor Kraft.

¹⁸⁴ *Im Jahre 1527 wurde die erste Buchdruckerei in Agram errichtet.* (hrv. Godine 1527. U Zagrebu je osnovana prva tiskara.) (autoričin prijevod)

¹⁸⁵ Isusovci su vlastitu tiskarnu i osnovali i sami knjige prodavali premda je od godine 1527. tiskarna stajala.

¹⁸⁶ Po svoj prilici je g. 1527., a sigurno 1660. uređena prva tiskara u Zagrebu.

¹⁸⁷ tiskarstvo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (Pristup ostvaren 25. 2. 2023.) <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61457>>.

Mažuran (1928: 15)¹⁸⁸ i Srkulj (1928a: 31)¹⁸⁹, ali ni jedan od njih više nije spominjao Hermagora, odnosno Mohora Krafta, nego isusovce i Pavla Rittera Vitezovića kao osnivaatelja prve zagrebačke tiskare 1695. godine, isto kao što se i navodi u mrežnome izdanju Hrvatske enciklopedije. Iz dostupne se literature ne može pouzdano zaključiti kako su do Krafta kao osnivača prve zagrebačke tiskare došli Heksch i Hudovski, ali je u razdoblju Austro-Ugarske to bila, bar kako se pokazalo kada je o vodičima riječ, općeprihvaćena teza. Kasnije se ona napušta, ali činjenice da je u Ljubljani u to vrijeme postojao njemački kanonik toga imena, da se radilo o razdoblju širenja protestantizma uz koje se vežu osnivanja tiskara te da ga spominje cijereni autor koji ima autoritet pouzdanosti poput Hudovskog bile su povodom da se o njemu pokuša doznati nešto više. Međutim, o Hermagoru Kraftu i njegovoj tiskari, osim poviše navedenog, nisu pronađena nikakva znanstvena istraživanja.

5.7. Friedrich Schmidt i Hermann Bollé

Najvažnija zagrebačka građevina kojoj se u pravilu posvećuje najviše pozornosti u gotovo svim vodičima jest katedrala koja se u vrijeme pisanja najstarijih vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske obnavljala. Obnova je započela godinu dana prije potresa 1880. godine s idejom da joj se vrati prvobitni gotički karakter. Budući da ju je navedeni potres značajno uništio, obnova je bila obuhvatnija, a katedralu je trebalo i stabilizirati. Prema nacrtima bečkog graditelja Friedricha Schmidta, uz izvedbu arhitekta Hermana Bolléa koji je od nacрта često odstupao, regotizacija katedrale dovršena je 1906. godine. Upravo su restauracije do danas ostale najkontroverzniji dio Bolléova opusa jer je u njima izgubljen dio cjelovitosti tih građevina, izgubljene su ili uništene i mnoge umjetnine iz 17. i 18. stoljeća, ali su istovremeno one sanirane i produljen im je vijek (Damjanović, 2015: 24). Prije završetka obnove, na samom početku 20. stoljeća, povjesničar umjetnosti Isidor Kršnjavi inicirao je kampanju za rušenje Bakačeve kule što je u javnosti izazvalo velike polemike, a mnogi su se stručnjaci predvođeni hrvatskim povjesničarom, arhivistom i kulturnim djelatnikom Emilom Laszowskim,¹⁹⁰

¹⁸⁸ Hrvatski pisac Pavle Ritter Vitezović osnovao je u XVII. stoljeću prvu štampariju u varoši. Isusovci malo zatim osnivaju drugu. Prva štampana knjiga bila je kalendar. God. 1706. uništi vatra veći dio Ritterove štamparije.

¹⁸⁹ Potkraj XVII. doživio je Zagreb tako teško oslobođenje Hrvatske i Slavonije, a i prvu tiskaru, u kojoj je Pavao Ritter-Vitezović štampao kalendar za 1695., a naredne godine svoju „Kroniku“.

¹⁹⁰ Laszowski, Emilij. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 28. 2. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35537>>.

povjesničarom i arheologom Josipom Brunšmidom, upraviteljem Arheološkog odjela Narodnog muzeja te likovnim kritičarem Vladimirom Lunačekom usprotivili takvoj inicijativi. Polemika koja se vodila 1901. godine bila je žučna i javna. U njoj su povjesničar umjetnosti Izidor Kršnjavi i arhitekt Hermann Bollé zastupali historicističke ideje, odnosno povratak katedrale u izvorno gotičko stanje, a Josip Brunšmid te likovni kritičar Vladimir Lunaček zagovarali su protomodernističke teorije o gradogradnji i očuvanju spomenika (Jurić i dr., 2012: 69), tako da su se iskristalizirala dva snažno suprotstavljena stava, onaj za rušenje i onaj protiv rušenja dijela zidina i Bakačeve kule te regotizacije unutrašnjosti katedrale.

Kada je riječ o autorima vodiča u razdoblju Austro-Ugarske, stav o obnovi katedrale bio je izrazito pozitivan. Tako se u Woerlovu vodiču tvrdi da, kada po nacrtima Schmidta, graditelja bečke stolne crkve, bude dovršena, *spadat će ova crkva medju najljepše gradjevine svekolike monarkije* (1885: 12). Ta se tvrdnja ponavlja i u ostalim utvrđenim izdanjima (Woerl, 1896: 16) s promjenom u 5. izdanju iz 1908. kada je obnova katedrale već bila dovršena pa se konstatira da je prvostolnica jedna od najljepših građevina u cijeloj Monarhiji (1908: 34). Hudovski (1892: 75; 1892b: 62) piše: *Kad bude gradnja sa zvonici dovršena, biti [!] će stolna crkva jedna od najljepših gradjevnih umotvorina, koje obće obstoje*. Isto je mislio i Carl Lihl (1897: 40): *Nach seiner Vollendung wird der Dom in die Reihe der schönsten Baudenkmale der Welt zählen können*¹⁹¹, a bečkog glasovitog graditelja Baruna Schmidta, koji je načinio osnovu, i našeg Hermanna Bolléa hvalio je i Novotni (1906: 52; 1922: 40 – 41) utvrdivši da je crkva izvana *sjajno uredjena*. S obzirom na to da je više domaćih autora vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske o obnovi katedrale imalo isto, pozitivno, mišljenje, štoviše većina je otvoreno izražavala oduševljenje, može se zaključiti da je u to vrijeme stav o obnovi katedrale ipak bio izrazito pozitivan. Nakon Prvog svjetskog rata to se mijenja. Prvi vodič u kojem se izražava nezadovoljstvo renovacijom, odnosno rušenjem kule i izbacivanjem baroknih oltara jest Bojničićev (1922: 21): *Od god. 1879. do 1900. restaurirana je po nacrtima bečkog arhitekta Fridrika Schmidta. Sada je jedna od najljepših gotskih građevina naše države. Bila je nekoć potpuno opasana čvrstim zidovima i kulama, od kojih je jedna u najnovije doba nažalost porušena. (...) Mnoge prekrasne umotvorine, kao oltari itd. odstranjeni su nažalost prigodom najnovije restauracije* (1922: 22). Jedan od ljućih protivnika rušenja starine Emil Laszowski bio je Veliki meštar Družbe „Braća hrvatskog zmaja“, a među autorima vodiča iz razdoblja

¹⁹¹ Nakon dovršetka ubrajat će se katedrala u najljepše građevne spomenike na svijetu. (autoričin prijevod)

Kraljevine SHS/Jugoslavije bilo je nekoliko članova te organizacije. To su bili spomenuti Ivan pl. Bojničić, jedan od osnivača Družbe i ravnatelj arhiva u kojem je Laszowski bio arhivist, profesor geografije Milan Šenoa te povjesničar i političar Stjepan Srkulj. Dok Šenoa u svome kratkome telegrafski pisanome vodiču, u kojem ne odaje svoje stavove, činjenicu da je Bakačeva kula srušena navodi dva puta (1928: 21), Srkulj je u svojoj kritici eksplicitan i nemilosrdan te ih, kao što je već navedeno u metaleksikonu, ljutito zbog nje i proziva: *rastauratori najnovijeg vremena svu su tu krasotu izbacili iz crkve* (Srkulj, 1928: 107), i to *ništa manje nego 18 prekrasnih baroknih oltara* i zamijenili ih *slabim gotskim radnjama*. U stranim inačicama vodiča još je izravniji te preinake proziva mehaničkom bezobzirnošću (engl. *machine-like regardlessness*), a ideju o regotizaciji prvostolnice uzaludnom (njem. *Wahnidee*), (engl. *a vain ambition*) provedeno u *uobraženo i neumjetničko vrijeme* (engl. *selfconceited, unartistic time*) (Srkulj, 1928c: 65). Budući da su članovi Družbe „Braća hrvatskoga zmaja“ osnovani u cilju očuvanja kulturne i hrvatske povijesne baštine, oni su i bili protiv rušenja starine pa se može reći da su te svoje stavove unijeli u vodiče koje su pisali.

5.8. Obavijesnost ispuštanjem

Kada je riječ o vodičima iz razdoblja Austro-Ugarske, utvrđeno je da od sedam različitih domaćih autora samo dvojica spominju dugogodišnjeg bana Khuena Héderváryja (1883. – 1903.), a trojica cara Franju Josipa (1848. – 1916). Ni o jednom od njih nema govora u vodičima Lukšića (1891.), Hudovskog (1892.) te dvojice nepoznatih autora reklamnih vodiča, prvog iz 1906., koji promiče trgovce, te drugog iz 1911. godine koji hvali kavanu Corso. Novotni u svojem ranijem vodiču Héderváryja također ne spominje, ali na samom kraju povijesnog pregleda izražava svoju zahvalnost *premilostivome kralju na očinskoj brizi* (Novotni, 1906: 11). Autori su koji spominju navedenu dvojicu Lihl te nepoznati autor vodiča tiskanog u Budimpešti. Dok Lihl tumači državnu upravu, ne odajući pritom svoj stav o Dragutinu Khuenu Héderváryju (1897: 12), dvojezični je vodič jedini od svih utvrđenih vodiča iz obaju razdoblja u kojem se on otvoreno hvali (s. n., 1900: 55).

Pogledaju li se vodiči iz drugog promatranog razdoblja, može se potvrditi isto. Héderváryja od devet autora spominje samo Srkulj koji ga kritizira jer je *samoupravu okrljaštio*, ali istovremeno priznaje da se upravo u njegovo vrijeme razvio Donji grad (1928a: 36; 1928b: 21, 1930: 24; 1936a: 29). Od četrnaest autora iz razdoblja SHS/Jugoslavije Franju Josipa u vodičima ne spominje nitko, a Karađorđevića spominju samo petorica. Modrić (1927: 12) završava povijesni

pregled konstatacijom o udruživanju hrvatskih zemalja u novu državu,¹⁹² a Mažuran (1928: 17) spominje posjet regenta Aleksandra I. Zagrebu 1920. godine.¹⁹³ Od dvojice nepoznatih domaćih autora iz 1934., jednoga pisanog u povodu obljetnice Hrvatskog sokola (br. 21) te trojezičnoga (br. 22), koji kralja spominju pri opisu Trga Petra Osloboditelja na kojem se u to vrijeme gradio Dom hrvatskih likovnih umjetnika, samo prvi hvali kralja (s.n., 1934: -): *Na trgu Kralja Petra Oslobodioca izgrađuje se po nacrtima I. Meštrovića novi „Umjetnički paviljon“; koji će biti vidni znak poštivanja blagodarnog naroda svome velikome kralju Petru Oslobodiocu.* To je ujedno i jedini vodič koji Zagreb otvoreno naziva drugom prijestolnicom Jugoslavije što je otisnuto masnim tiskom.

Vladajuću dinastiju kao i kraljeve namjesnike¹⁹⁴ spominje jedini pronađeni strani vodič iz međuratnog razdoblja u koji je njegov autor, umirovljeni britanski časnik, unio i autorski članak pripadnika visokog engleskog plemstva o lovu na divokoze s kraljem Aleksandrom na Bledu: *Then, at last the World War realized the hopes and dreams of the South Slavs who became united under the sceptre of King Peter the Great, the Liberator, and then prospered under his son, King Alexander I, who is now succeeded by King Peter II. with the Regent H.R.H. Prince Paul Karadjordjević first, and Mr. Radenko Stanković, Senator and Minister of Education second, with dr. Iv. N. Perović, ex Ban of the Sava Banat, third* (Jackson, 1935: 10)¹⁹⁵. Budući da je u svome opisu Savske banovine Jackson bio izrazito štur, iz te se jedne, za njega neobično informativne, rečenice o vladajućoj dinastiji može naslutiti njegov općenito rojalistički svjetonazor.

Oni autori, poznati ili nepoznati, koji su bili pobornici vlastodržaca i/ili vladara to su u vodičima svojim pohvalama otvoreno i izricali. Ako je suditi prema autorima vodiča, može se reći da je njih, u obama promatranim razdobljima bilo izrazito malo, odnosno u prvom to je od domaćih bio samo nepoznati autor vodiča iz 1900. godine, a iz drugog također nepoznat autor vodiča

¹⁹² 1. prosinca 1918. zaključilo je Narodno vijeće, da se hrvatske zemlje udruže u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, pod vladajućom dinastijom Karađorđevića.

¹⁹³ Godine 1920. posjetio je Zagreb Aleksandar I. regent Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

¹⁹⁴ Budući da je nakon atentata na Aleksandra I. Karađorđevića njegov nasljednik Petar II. Karađorđević bio dvanaestogodišnjak, imenovana su trojica navedenih namjesnika.

¹⁹⁵ Tada, nakon Svjetskog rata, napokon je ostvaren san južnih Slavena koji su se ujedinili pod žezlom kralja Petra Velikog Osloboditelja, napredovali pod vladavinom njegova sina Aleksandra I. kojeg je sada naslijedio kralj Petar II. s regentom princem Pavlom Karađorđevićem kao prvim, g. Radenom Stankovićem, zastupnikom i ministrom obrazovanja kao drugim te Ivom Perovićem, bivšim banom Savske banovine kao trećim namjesnikom. (autoričin prijevod)

pisanog u povodu obljetnice Sokola 1934. godine. Za ostale, koji su tako važnu informaciju u svojim vodičima prešutjeli ili su je samo uzgredno spomenuli bez ikakva epiteta po kojem bi se mogao naslutiti stav, može se tvrditi da su to napravili jer su nastojali da u štucrom formatu žanra ne navode ono što pretpostavljaju da domaći čitatelji znaju. Međutim, može se i pretpostaviti da su neki od njih to namjerno napravili zbog svojih političkih stavova koje posebice nakon uvođenja diktature i nije bilo uputno otvoreno izraziti.

Zanimljiv je slučaj Stjepana Srkulja. Kao političar bio je izuzetno lojalan dinastiji Karađorđević. Nakon ukidanja Vidovdanskog ustava podupro je diktaturu i tako osigurao svoje mjesto na čelu zagrebačke uprave, ali je istodobno stekao etiketu suradnika režima (Matković, 2012: 93). Međutim, zbog uvođenja diktature, došlo je u Hrvatskoj do oružanog otpora i ubojstva kraljeva pouzdanika, novinara i vlasnika Jugoštampe Tonija Šlegela. Među optuženicima za to ubojstvo bili su i neki zagrebački zastupnici u oblasnoj skupštini (Matković, 2012: 93-4) pa je Srkulj podržao poklonstvene deputacije ne bi li dokazao kralju lojalnost zagrebačke uprave čiji je bio gradonačelnik. Gradski zastupnik Svetozar Rittig i Ivan Meštrović na jednoj od audijencija u Beogradu pokušali su smanjiti rastuće tenzije Beograda prema Zagrebu zbog sumnje da zagrebačka skupština štiti „ubojice i teroriste“. Pritom je Rittig obećao kralju da će mu pomoći širiti zajedničke ideje (Srkulj, 2012: 63).

Kada je riječ o upravljanju gradom, za kupnju palače Rauch kao i Pongračeve s palačama u Visokoj i Mesničkoj izdvojeno je 9.568.000 dinara unatoč tomu što je grad već bio zapao u financijske poteškoće. Pongračeva palača bila je namijenjena za povremene boravke kralja u Zagrebu (Kolar Dimitrijević, 1983: 179). Zbog takvog navodnog rasipništva, jedna je grupa ljudi podnijela banu i predsjedniku vlade pritužbu na Srkulja. (Kolar Dimitrijević, 1983: 179) Zbog te su ga kupnje politički protivnici sumnjičili i za primanje mita što nikada nije dokazano, a moguće je da se radilo o političkim smicalicama¹⁹⁶. Mjesto ministra ponuđeno mu je u pravi tren te ga je on objeručke prihvatio iako je u svojim memoarima tvrdio da mu je to bila najteža odluka koju je ikad donio (Srkulj, 2012: 76): *Moram reći, da mi nije nijedna odluka za moga života bila tako teška, kao što ova, da uđem u beogradsko ministarstvo, po kojem sam sve donle i perom i govorom lupao*. O toj njegovoj odluci piše Matković (2012: 94): *Srkulj je svoj pristanak na suradnju s diktatorskom vladom opravdavao tvrdnjom da bi u suprotnome na*

¹⁹⁶ U svojim Memoarima Srkulj opisuje kako ga je izvjesni Demetrović lažno optužio za korupciju u želji da se domogne gradonačeliničke funkcije.

njegovo mjesto došle integralističke režimije«, koji su mogli hrvatskoj strani učiniti znatne štete te da je njegova glavna zadaća spriječiti prevlast jugoslavenskih perjanica«. Vjerojatno je to bilo samo naknadno opravdanje za nimalo popularan čin nastavka suradnje s diktaturom. Atentat u Marseillesu 1934. godine označio je kraj njegove političke karijere¹⁹⁷, a dvije godine poslije njega s Rittigom je, zbog politike kakvu je kao gradonačelnik i ministar vodio, izbačen iz Družbe „Braća hrvatskog zmaja“ (Gabelica, 2022: 396):

U svibnju 1936., na prvoj glavnoj skupštini DBHZ-a održanoj pod novim vodstvom, članovima društva upućena je poruka da iako kulturni rad DBHZ-a ne smije nositi „izraziti kakav stranački biljeg“, on mora biti „paralelan sa željama hrvatskoga naroda i suglasan sa ideologijom narodnog vodstva“, a veliki meštar Milutin Mayer predstavljen je „kao ličnost punog povjerenja dičnog vođe i predsjednika hrvatskoga naroda Vladka Mačeka“. Ubrzo potom iz društva su isključeni njegovi istaknuti članovi: povjesničar i bivši zagrebački gradonačelnik Stjepan Srkulj i župnik župe sv. Marka Svetozar Rittig, što je veliki meštar Mayer obrazložio time da su njih dvojica „svojim protuhrvatskim radom tijekom diktature izazvali najveće ogorčenje u redovima cijeloga hrvatskog naroda“ te da su djelovali u redovima onih „kojima je bila jedina zadaća da s lica zemlje brišu časno hrvatsko ime“. Novo vodstvo kritiziralo je zastupanje „vrlo liberalnog hrvatskog stanovišta u našoj družbi“ staroga vodstva, odnosno njegov „vrlo kompromisni hrvatski kurs“, i najavilo program „nekompromisnog hrvatstva u našoj družbi“

Unatoč lojalnosti kući Karađorđević, Srkulj kralja Aleksandra ni u jednom od svojih vodiča nije spomenuo. Naprotiv, otvoreno je izražavao negodovanje kada je položaj Zagreba u novoj državi u pitanju. U svojem je vodiču iz 1930. pokazao optimizam zbog ukidanja Vidovdanskog ustava nadajući se da će se status Zagreba popraviti, međutim kada se to nije ostvarilo, on je opet u svojim vodičima iz 1936. godine otvoreno zbog toga prigovarao. Žalio je zbog opustjelog Markova trga i praznih saborskih prostorija koje više nisu služile svojoj svrsi što je u vodiču iz 1928. i uz emocionalni naboj i napisao, tako da se, uzevši u obzir sve što je otvoreno iskazao u

¹⁹⁷ Posljednje, osmo poglavlje u svojim Memoarima, *Kao privatni čovjek (1934.—1941. godine)*, Srkulj je otvorio riječima (1963: 82): *Tako sam kao „ministar na raspoloženju“ svršio svoju političku karijeru, ali i kao javni radnik. Povukao sam se iz političkog života, premda mi je vladina stranka ponudila mandat u ona dva izbora, koja je provodila. Nisam išao ni glasovati: za vladinu stranku nisam htio, a za opoziciju nisam mogao, jer bi izgledalo, da prelaženjem iz jedne stranke u drugu idem u ličnom interesu.*

vodičima, čini da je kao političar često, iz oportunitizma i politički pragmatično, postupao suprotno od onoga što je zapravo mislio. Kasnije, nakon Drugog svjetskog rata napisao je Memoare u kojima je neke od svojih postupaka, koji su percipirani kao protivni interesima hrvatskog naroda, pokušao objasniti i opravdati. Umro je 1951. godine što je povjesničar Stjepan Matković prokomentirao riječima (2012: 96): *Srkulj je umro poslije Drugoga svjetskog rata (1951.). Unatoč svemu što je ostavio iza sebe, nitko mu nije izrazio javnu počast, a nisu zabilježeni ni novinski tekstovi u povodu njegove smrti. Njegov lik nije se više uklapao u komunistički svjetonazor, kojemu su ostatci građanstva bili nepotreban dio povijesti.* Tako je autor prvog hrvatskog povijesnog atlasa i mnogobrojnih školskih povijesnih udžbenika, nakon svoje smrti u istraživanjima je ostao zanemaren. Ipak, vodiči koje je o Zagrebu napisao svjedoče o onome što je u Memoarima i sam napisao, a to je da mu je do Zagreba i njegove prezentacije bilo izuzetno stalo te je sve činio da kao kraljevski grad on dobije ono što mu je kao takvome, prema njegovu mišljenju, pripadalo.

6. ZAKLJUČAK

Domaćim vodičima iz dvaju istraživanih razdoblja autori su bili najčešće obrazovani pripadnici hrvatskog građanstva, pobornici ilirskih ideja, ne samo u razdoblju Austro-Ugarske nego i kasnije, nakon njezina raspada i uspostave nove države Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Hudovski je bio cijenjeni gradski zastupnik koji je završio nekadašnju filozofiju, ali osim što je bio gradski senator, bio je i učitelj državnog računovodstva na pravoslavnoj akademiji. To mu je mjesto bilo ponuđeno zbog iznimne financijske vještine koju je pokazao u svome radu. Naime, uspjelo mu je nemoguće, a to je nakon ujedinjenja u jedinstvenu administrativnu cjelinu dovesti u red gradske financije bez dodatnog zaduživanja ionako dugovima preopterećenog grada. Abel Lukšić bio je nakladnik, Vjekoslav Novotni, Milan Šenoa i Stjepan Srkulj bili su profesori, Novotni hrvatskog i latinskog jezika, Šenoa geografije, a Srkulj povijesti, dok je Ivan Bojničić, jedini autor pripadnik aristokracije, bio višedesetljetni ravnatelj Hrvatskoga zemaljskog arhiva. On nije jedini od autora iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije koji nije bio pripadnik građanskoga sloja. Autor vodiča iz razdoblja Austro-Ugarske Dragutin Lihl bio je pripadnik radničke klase koji je zbog siromaštva morao napustiti školovanje, ali se, izučivši tiskarski zanat, profilirao u urednika prvih radničkih novina *Arbeiterblatt* i voditelja udruženja tiskara. Autori zagrebačkih vodiča, osim razine obrazovanja i klasne pripadnosti, često su dijelili i stavove, odnosno bili pobornici ideje ilirizma što se u promatranim vodičima iz obaju razdoblja pokazalo posebno snažnom motivacijom za pisanjem vodiča te na takav način i promocijom nacionalnog identiteta koji je u skladu s tim idejama. Od poznatih autora, pobornici su ilirizma bili nepoznati autor Woerlova vodiča Zagreba, Lukšić, Hudovski, Novotni, Bojničić, Modrić, Srkulj i Dragomanović te u nekoj mjeri, bez obzira na šturost i telegrafski stil, Milan Šenoa. Ideje su ilirizma bile protumađarske, protunjemačke i panslavenske. Od toga je djelomično odstupio Hudovski koji je promovirao ilirske ideje, ali istovremeno nije kuduo ni Nijemce ni Mađare.

Stavovi autora mogu se iščitati iz sadržaja vodiča, iz povijesnih pregleda i iz opisa pojedinih prostora koji su bili poprištem važnih povijesnih događaja. Pri promicanju stavova obavijesnim su se pokazala tumačenja uloge pojedinih hrvatskih povijesnih osoba u jednu te prešućivanje vlastodržaca u obama promatranim razdobljima u drugu ruku. Drugo su promatrano razdoblje, ono Kraljevine SHS/Jugoslavije, obilježila dva atentata, prvi na hrvatske zastupnike u Narodnoj

skupštini 20. lipnja 1928. i drugi na Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu 9. listopada 1934. godine. Atentat u narodnoj skupštini spominje se samo u jednome od vodiča (Taub) koji su pisani nakon toga događaja (Šenoa, Srkulj, Jackson, Svesokolski slet, višejezični), a o atentatu na kralja od triju vodiča (Jackson, Srkulj, višejezični) nema riječi ni u jednom. Takvo se prešućivanje može protumačiti težnjom autora da u skladu s odlikom tekstne vrste turističkog vodiča uljepša stvarnost ispuštanjem traumatičnih događaja. Nasuprot tomu, razlog takvog ispuštanja može biti strah autora da će se eventualnim komentarima o kontroverznim političkim događajima zamjeriti diktaturi, odnosno takvo nespominjanje može biti naznaka neslaganja s vlasti.

Kada je riječ o promicateljima ilirske ideje (Lukšić, Hudovski, Novotni, Modrić, Srkulj), primjećuje se da su, neovisno o tome u kojem su od dvaju razdoblja oni pisali svoje vodiče, izbjegavali spomenuti kraljeve Franju Josipa i Aleksandra Karađorđevića te bana Khuena Héderváryja, čak i kod opisa trgova koji su u pripadajućim razdobljima nosili njihova imena. Kada je riječ o vodičima iz razdoblja Austro-Ugarske, samo se u dvama vodičima iz korpusa spominju kralj i ban u pozitivnom svjetlu. To su vodiči Karla Lihla iz 1897. i vodič nepoznatog autora koji je tiskan u Budimpešti 1900. godine. Ta je razlika obavijesna o razlici u stavovima sljednika ideje ilirizma s jedne i onih koji to nisu s druge strane.

Među vodičima nepoznatih autora ilirski zanos autora prepoznaje se u hrvatskom predlošku vodiča njemačkog izdavača Lea Woerla koji se potom proteže kroz kasnije, njemačke prijevode, kroz reklamni vodič po Zagrebu iz 1906. godine te vodič pisan u povodu svesokolskog sleta 1911. godine. Većini je domaćih autora cilj isti, a to je poput profesora poučiti svog čitatelja o hrvatskoj povijesti i značaju grada Zagreba u gospodarskom, kulturnom i povijesnom pogledu. Ton im je najčešće školski ozbiljan s elementima popularnog, odnosno emotivnog pri izražavanju patriotskih i lokalpatriotskih osjećaja. Promotri li se promicanje nacionalnog identiteta u utvrđenim vodičima, može se zaključiti da je domaćim autorima važno svoju zemlju i grad prikazati u najboljem svjetlu, a identitet u skladu s vlastitim uvjerenjima te se zbog toga može zaključiti da je tekstna vrsta turističkog vodiča najčešće obavijesna o stavovima svojih autora.

Iako se na prvi pogled tako ne čini, malo je vodiča iz kojih možemo iščitati identitet kako ga vide strani autori. Kao što je već navedeno, Woerlovim je vodičima predložak u kojem se nedvosmisleno promoviraju ideje ilirizma pisan na hrvatskome jeziku, dok je u idućim izdanjima taj tekst preveden i ažuriran te zadržava većinu ideja promoviranih u izvorniku, tako

da se, iako je riječ o vodičima stranog izdavača, oni ne mogu svrstati među vodiče stranih autora. Herbert Taub napisao je vrlo informativne vodiče o Kraljevini SHS/Jugoslaviji, međutim to ne bi znao ostvariti bez velike pomoći domaćih autora čija je imena na početku vodiča nabrojio. Njegovi zagrebački pomoćnici bili su Stjepan Dragomanović, dugogodišnji ravnatelj Društva za promet stranaca te voditelj zagrebačke poslovnice Putnika, i Gjuro Szabo, ravnatelj muzeja grada Zagreba. Vodič Zagreba na njemačkom jeziku koji su izdale te dvije organizacije gotovo je tekstualno identičan kada je riječ o opisu prostora, ali je u Taubov vodič nadodan povijesni pregled koji je iz izdanja 1928. u 1929. ažuriran te je potonji jedini od svih utvrđenih vodiča pisanih nakon 1928. godine u kojem se spominje atentat u skupštini i uvođenje diktature. Autor je ovoga dijela vodiča, odnosno povijesnog pregleda južnoslavenskih naroda, njemački povjesničar, političar i novinar Hermann Wendel iz čijeg se, iako kratkog povijesnog pregleda, ipak mogu iščitati i neki njegovi politički stavovi.¹⁹⁸ To znači da se ni Taubovi, niti Woerlovi vodiči iz prethodnog razdoblja, ne mogu u potpunosti smatrati vodičima isključivo stranog autora. U tu se skupinu mogu ubrojiti samo Baedekerovi i Hartlebenovi vodiči iz razdoblja Austro-Ugarske te vodič Herberta Jacksona iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije. Prva su dva izdavača izdavala vodiče velikog zemljopisnog obuhvata pa su im opisi kratki i telegrafski, odnosno ne nude dovoljno podataka za donošenje zaključaka o percepciji nacionalnog identiteta u stranim vodičima. Drugi, Jacksonov, iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, iznimno je površan jer je autor zainteresiran isključivo za lov i ribolov, odnosno oduševljen je izobiljem faune te ga identitet domaćina ne zanima. Kako je utvrđeno u opisima vodiča iz korpusa u kojima je bilo riječi o njihovim predgovorima, moguće je pretpostaviti upravo ono što je Jackson tekstom svoga vodiča perpetuirao, a to je da strani izdavači nisu bili zainteresirani za nacionalni identitet domaćina ili njegovu promociju, nego su njihovi motivi za pisanje vodiča bili visok potencijal zemlje domaćina za eksploataciju, ekonomsku ili hedonističku. Prostor se za određeni utjecaj domaćim (su)autorima otvorio zbog toga što većina stranih izdavača o zemljama južno od padina Budimpešte ništa nije znala pa su nakladnici bili prisiljeni angažirati domaće autore. Takve su svoje motive za eksploataciju otvoreno objelodanili u predgovorima svojih vodiča, o čemu je bilo govora u prethodnome dijelu, odnosno opisu vodiča. Iz svega se navedenog, a zbog malobrojnih stranih vodiča Zagreba koji

¹⁹⁸ Hermann Wendel, potpisnik povijesnog pregleda Kraljevine Jugoslavije u Taubovu vodiču, usporedio je ujedinjenje Njemačke i Italije s ujedinjenjem južnoslavenskih naroda u jedinstvenu državu prema načelu zajedničkog ili srodnih jezika. Pritom je priključenje Bugarske zajedničkoj državi južnih Slavena nazvao pitanjem vremena. (Taub, 1929: 19)

su utvrđeni, može zaključiti da Baedeker i Hartleben (Heksch i Alföldi) uglavnom nisu bili dovoljno upućeni i/ili zainteresirani za promicanje nacionalnog identiteta domaćina. Isto se ne može reći i za Herberta Tauba koji je angažirao najbolje stručnjake koje je za navedene destinacije u danom razdoblju mogao pronaći, a to su bili Wendel za povijest te Dragomanović i Szabo za Zagreb.

Potpuni su kontrast tomu domaći autori čiji su vodiči, većinom poučnog sadržaja s obiljem povijesnih podataka te izbora onih događaja i ljudi, odnosno njihove interpretacije koja najčešće promiče ideje narodnog preporoda. Ta preokupiranost povijesno-političkim također je obavijesna. U okolnostima velikih promjena, previranja kao i nezadovoljstva njihovim posljedicama te položajem Hrvatske i/ili Zagreba unutar nove države politika dolazi u prvi plan. Neki od autora u svojem su iskazu stavova otvoreni, poput Srkulja u vodiču iz 1928., a neki su suzdržaniji poput Bojničića. Iako je političar, gradonačelnik, ministar i povjesničar Stjepan Srkulj kroz vodiče iznosio svoje stavove slobodnije nego što se to usudio činiti drugdje, kasnije se pokazalo da oni mogu poslužiti i kao relevantan izvor podataka u znanstvenim istraživanjima. Osim toga, zbog autoriteta njegova položaja i struke, upravo se njegove vodiče u međuratnom razdoblju dijelilo službenim posjetiteljima i slalo stranim novinama kada bi pokazale interes za glavni grad Hrvatske (Kolar, 2018: 68), stoga je autor imao utjecaj na strane čitatelje. Za razliku od povjesničara i političara Srkulja, dugogodišnji ravnatelj Zemaljskog arhiva Ivan Bojničić svoje političke stavove nije pokazivao toliko otvoreno. Ipak, on je značajno češće nego ostali autori spominjao postojanje arhiva uz pojedinu instituciju ili muzej, a njegova primjedba o tome kako su Austrijanci za Prvog svjetskog rata skupi mjedeni krov na zgradi zemaljskog arhiva kojem je on bio ravnateljem zamijenili jeftinim upućuje na to da je u svoj vodič ipak utkao osobni stav koji je bio motiviran politički, ali i profesionalno. Bojničićev vodič nije jedini koji je obavijestan o autorovim aktivnostima. Milan Šenoa u svojem kratkom vodiču, u kojem se telegrafski prolazi zagrebačkim ulicama i trgovima, ne propušta spomenuti ploče koje je Družba „Braća hrvatskog zmaja“ postavila kako bi obilježila mjesta rođenja ili smrti hrvatskih zaslužnika. Pregledom znanstvene literature utvrđeno je da je Milan Šenoa bio članom te organizacije pa se može zaključiti da je članstvo u BHZ-u Milanu Šenoi bilo osobno važnije nego Bojničiću koji je bio jedan od njegovih prvih članova i osnivatelja ili Srkulju koji je do 1936. bio jedan od viđenijih članova, ali njih dvojica to ničim u svojim vodičima, za razliku od Šenoe, nisu dali do znanja.

U turističkim se vodičima na različite načine percipira i promovira prostor koji se opisuje ali ono što im je zajedničko jest isti format koji je, iako čvrst, dovoljno fleksibilan da se iz njega mogu iščitati ciljevi i stavovi autora. Tako se u korpusu pronalaze i oni vodiči kojima je cilj promovirati poduzetnike. Nepoznati autor reklamnoga vodiča iz 1906. format vodiča rabi da promovira i putnika uputi u trgovine i obrte domaćih, odnosno slavenskih vlasnika, svesokolski vodič iz 1911. da reklamira kavanu Corso, a vodič nepoznatog autora iz razdoblje Kraljevine SHS da promovira noćni bar iz Jurišićeve ulice. Nasuprot tomu, Vereš (1911) taj žanr koristi kao satiru, odnosno želi se narugati svojim sugrađanima koje u vodiču katkad otvoreno imenuje. Osim Vereša, taj će format za satiru upotrijebiti stoljeće kasnije i neki drugi autori. Tako primjerice S. Cilauro, T. Gleisner i R. Sitch u seriji svojih vodiča o trima fikcionalnim državama: Molvaniji, zemlji netaknutoj modernom stomatologijom (2003.), Phaic Tānu, sunčanici za putnike s ograničenim budžetom (engl. Sunstroke on a shoestring) (2004.) i San Sombreru, zemlji karnevala, koktela i državnog udara (2008.) satiriziraju format tekstne vrste turističkog vodiča, odnosno stereotip opisa zemlje koji je njime uspostavljen. Za razliku od njih, Bračanin Ivica Jakšić Čokrić Puko u svome *Turističkome vodiču Bola* (2016.) narugat će se masovnome turizmu kao pojavi te nazvavši turizam terorizmom, pobuniti protiv devastirajućeg učinka koji on ima na život lokalnih ljudi.

Tekstna vrsta turističkog vodiča doživjela je nakladnički uspjeh onda kada je došlo do identitetskog prepoznavanja autora i veće skupine korisnika, odnosno zato što su autor i publika u velikoj mjeri dijelili svoje znanje o svijetu. Dvije su nakladničke kuće dobri primjeri tomu. Karl Baedeker, čiji je istoimeni utemeljitelj tipični pripadnik građanske klase iz druge polovice 19. stoljeća, pisao je vodiče u kojima je perpetuirao vrijednosti koje je ta klasa zastupala, a to su bili čistoća, strogi građanski moralni uzusi, štedljivost i racionalnost. Budući da je u njegovo vrijeme upravo građanska klasa Njemačke, Francuske i Engleske bila na vrhuncu moći te je brojnošću prednjačila u inozemnim putovanjima, u Baedekerovim se vodičima, koje je izdavao upravo na tim jezicima, pronašao velik broj njezinih pripadnika. Njegova misija da prikaže svijet *objektivno, onakvim kakav on uistinu jest* naišla je na velik broj ljudi koji su svijet gledali istim, građanskim, nacional-liberalnim očima pa je percepcija objektivnosti Baedekeru i njegovoj publici bila zajednička. Druga je nakladnička kuća Lonely Planet koju je osnovao mladi bračni par Wheeler 1980-ih godina u Australiji te su izniman uspjeh postigli s vodičem za *backpackere, Australia on a shoestring*. U tim se vodičima pronašla cijela generacija mladih ljudi koja je htjela putovati, ali je za to imala ograničena financijska sredstva. Wheelerovi, koji su Australiju sami prošli s ruksacima na leđima, također su skupinu vrijednosti dijelili sa svojom

publikom, a to su bili štedljivost, prijateljstvo i ljubav prema putovanjima. Taj je kolektivni identitet, za razliku od Baedekerova klasnog, bio generacijski. Baedekerove nakladničke uspjehe prekinuo je Prvi svjetski rat te, iako je imao uspjeha i kasnije, nikada nije vratio staru slavu. Lonely Planet po svemu sudeći neće preživjeti digitalizaciju. Godine 2020. zatvorena je njihova najvažnija poslovnica (engl. *flagship*) u Melbourneu, samo godinu dana nakon bankrota najstarije putničke agencije Thomas Cook, koja je organizirala jeftine paket-aranžmane, osnovane još 1845., koji iako nagao, nije bio neočekivan. Informacije kakve su o lokacijama pružali turistički vodiči danas su brže i uz manje troškove dostupne na internetu. Svijet je u 18. stoljeću osvojen ucrtavanjem u zemljopisne karte, a u 19. stoljeću željeznicom. U vodiče nisu ni uvrštavana mjesta koja njome nisu bila povezana. Susanne Müller (2012: 143) tvrdi da je željeznica, isto kao i suvremeni iluzionistički mediji kojima pripada i turistički vodič, promijenila doživljaj svijeta. Kroz 19. stoljeće Europa je premrežena prugama što je omogućilo da se ljudi njome kreću kao projektil (njem. *Wie ein Projektil durch die Welt geschossen*) (Müller. 2012: 143). Istovremeno, turistički su vodiči (Koshar, 2000: x) pripomogli individualizirati putovanja, čak i onda kada su ona postala standardizirana ili kada su dominantne kulture putovanja ili razne ideologije tretirale pojedince kao žrtve ili puke konzumente. On je važan predmet moderne kulture i simbol želje za emancipacijom (Koshar: 2000: 212) koji je, unatoč ograničenjima koje je nametao, odigrao važnu ulogu u individualizaciji putovanja. Pojava jeftinih aviokompanija još više je ubrzala i pojeftinila putovanja koja su postala dostupna još većem broju ljudi, a nove tehnologije pritom nude nove mogućnosti zahvaljujući kojima se putovanje još više demokratizira. Stare kulture putovanja nestaju, a nastaju nove.

Njemački pisac i pjesnik Heinrich Heine 1843. godine u jednom je članku za *Augsburger Allgemeine Zeitung* napisao: *Željeznicom je ubijen prostor, ostalo nam je samo vrijeme. Kada bi barem imali dovoljno novca, da i potonjem također lijepo presudimo!* (njem. *Durch die Eisenbahnen wird der Raum getötet, und es bleibt uns nur die Zeit übrig. Hätten wir nur Geld genug, um auch letztere anständig zu töten!*) (Heine, 1843. prema Müller, 2012: 143).

Sto osamdeset godina kasnije svijet je premrežen avionskim putovanjima i Wi-Fi mrežama te je, gledajući Heineovim mjerilima, uspješno ubijeno i vrijeme. Uslijed sve brže digitalizacije došlo je do naglog pada prodaje svih vrsta tiskovina. Kada je riječ o turističkim vodičima samo u Velikoj Britaniji, već između 2005. i 2012. prodaja vodiča sedam najvećih nakladnika pala je ukupno 45 % (Clampet, 2013., prema Peel i Sorensen: 2016: 187). Zbog velikog broja

informacija dostupnih na internetu i razvoja mobilne telefonije, turistički je vodič postao suvišan. Veliki broj dostupnih turističkih aplikacija pokazao se pogubnim za tržište turističkih vodiča (Peel i Sorensen, 2016: 189) i njihova je smrt, izgleda, neizbježna (Peel i Sorensen, 2016: 203), bar u obliku kakav smo poznavali do sada. Možda se može utvrditi da je vodič svoju zamjenu već dobio. Ona nije ograničena samo na vrijeme putovanja, kada se za njime u prošlosti posezalo, nego je postao prisutan uvijek i svugdje, a riječ je o pametnome telefonu i internetu općenito. Turistički je vodič prema Müller iluzionistički optički medijski format, odnosno, u prenesenome značenju, vrsta naočala. Baedeker je promijenio svijet jer on izgleda drugačiji kada ga se promatra kroz te naočale, odnosno turistički vodič. On nerijetko zbog odabira, klasifikacije i vrednovanja postaje i vrstom zatvora (Müller, 2012: 117). Baedeker je demokratizirao putovanje i gledanje, ali je istovremeno tu novostečenu slobodu ograničio normama, pravilima, klasifikacijama i zvjezdicama. On je pogled omogućio, ali ga je istovremeno standardizirao, odnosno uniformirao.

Ako je prema Müller turistički vodič iluzionistički optički medijski format koji pomaže pri gledanju te ima funkciju naočala koje taj svijet mijenjaju, a omogućio ga je tehnološki razvoj željeznice, možda se isto može utvrditi i za percepciju svijeta omogućenu inovativnom tehnologijom novoga doba. Kao putnik nekoć putem turističkog vodiča, vlasnik pametnog telefona danas svijet percipira putem posrednika, odnosno, kako je utvrdila Müller, s naočalama koje taj svijet mijenjaju na sebi svojstven način. Kao što je utvrdio Koshar, vodič je odigrao važnu ulogu u demokratizaciji i individualizaciji putovanja. Slično njemu, nove su tehnologije demokratizirale pristup informacijama. Dvojak, odnosno paradoksalan je učinak njihova korištenja na svoga korisnika, a to je da tu istu slobodu koju medij omogućuje ujedno i oduzima, to jest umanjuje uslijed vlastitih ograničenja (Müller, 2012). Razlika je između tiskane forme i digitalne u tome što je informacija na internetu mnogo, nepoznat im je izvor, neorganizirane su, a često i nevjerođostojne zbog nepostojanja autoriteta stečenog imenovanjem autora ili ugledom određenog nakladnika. Zbog toga je zamislivo da će u budućnosti doći do stvaranja izvora informacija za turiste koji su organizirali i ograničili informacije koje nude te ih prilagodili svojoj ciljanoj publici. U drugu ruku, teško je pretpostaviti na koji će način nove tehnologije promijeniti svijet. Ono što je izvjesno jest da su tehnološke inovacije sve češće i brže i tek što se prihvati jedan novitet, na pomolu se javlja neki novi. Prije izgradnje željeznice svijet nije mogao naslutiti kako će ona utjecati na živote ljudi. Podjednako je tako nemoguće pretpostaviti kako će umjetna inteligencija i internet stvari (engl. Internet of Things) utjecati na pojedince, društvo, svakodnevni život, pa time i putovanja, ali je izvjesno da će promjene biti velike i

obuhvatne. Stare kulture putovanja zamijenit će nove, a preživjet će, u nekom novom obliku, samo oni žanrovi koji se tom novom svijetu uspješno prilagode.

POPIS LITERATURE:

MREŽNI IZVORI:

1. „bedeker“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 7.5. 2020.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6553>>.
2. „Dragomanović, Stjepan“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 17. 8. 2020.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16137>>
3. dikasterij. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15142>>.
4. Dvorska kancelarija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16798>>.
5. filološke škole. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19622>>.
6. Ivanišević, Ivica „Antituristički manifest i bedeker u istoj knjizi“. U: *Slobodna Dalmacija*, mrežno izdanje 6.8.16. Pristupljeno 26.10.20.
<<https://slobodnadalmacija.hr/kultura/antituristicki-manifest-i-bedeker-u-istoj-knjizi-322204>>
7. Jugoslavenski odbor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29461>>.
8. Londonski ugovor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37085>>.

9. "Lukšić, Abel". U: *Hrvatski biografski leksikon* (mrežno izdanje). Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Pristupljeno. 6. 3. 2020.
<<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11977>>
10. Maroević, Tonko. „Šenoa, Milan“. U; *Matica hrvatska; mrežno izdanje*, Pristupljeno 13.9.20. <<https://www.matica.hr/knjige/autor/610/> >
11. Natter, Alice „Würzburgs Baedeker: Wer war Leo Woerl?“, U: *Main Post* (mrežno izdanje) 22.6.18. Pristupljeno 19.1.20.
<<https://www.mainpost.de/regional/wuerzburg/Wuerzburgs-Baedeker-Wer-war-Leo-Woerl;art735,10009307>>
12. neoapsolutizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43365>>.
13. Ramberg, Hermann. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
14. Rapalski ugovor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51831>>.
15. Roll, Victor. Österreichische Eisenbahnen. U: *Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Zweite, vollständig neu bearbeitete Auflage 1912–1923*. Zeno.org. Pristupljeno 28.2.20.
<<http://www.zeno.org/Roell-1912/A/%C3%96sterreichische+Eisenbahnen>>
16. Šestosiječanjska diktatura. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 7. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59482>>.
17. Stafen-Handt, Daniel „Leo Woerl Reiseführer des 19. Jahrhunderts“. U: *Sonntagsblatt*, (mrežno izdanje) 17.4.18. Pristupljeno 19.1.20.
<<https://www.sonntagsblatt.de/artikel/weltweit/kultur/leo-woerl-reisefuehrer-des-19-jahrhunderts>>

18. Szabo, Gjuro. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 17. 8. 2020.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59216>>
19. Šojat Lada, Kunčić Meri, Musa Tea (2018). „Lukšić, Abel“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (mrežno izdanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
Pristupljeno 18.3.20. <<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11977>>
20. Šojat, Lada (2013). „Lihl, Dragutin“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (mrežno izdanje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
Pristupljeno 18.2.20. <<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11794>>
21. „Vereš, Slavko“. U: *Strip forum, Biografije crtača i scenarista* (mrežno izdanje).
Pristupljeno 22.1.20. <<http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/veres-slavko>>
22. Vojna krajina. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 16. 2. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>>
23. Weyel, Birgit: Wendel, Hermann. Artikel aus der Frankfurter Biographie (1994/96)
U: *Frankfurter Personenlexikon, Onlineausgabe*,
Pristupljeno 24.2.2023. <<https://frankfurter-personenlexikon.de/node/1715>>
24. Zahtijevanja naroda. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 9. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66720>>.
25. Zagrebačke punktacije. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021
26. „željeznica“. U: *Hrvatska tehnička enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (mrežno izdanje).
Pristupljeno 26.2.20. <<https://tehnika.lzmk.hr/zeljeznica/>>
27. “I. hrvatski svesokolski slet“. U: *DiZbi. HAZU, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (mrežno izdanje).
Pristupljeno 21.1.20. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=32790>

OSTALI IZVORI:

1. Dubravka Čengić, HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb
2. Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1913. – 1925., DAZG, Zagreb 2015.
3. Katarina Horvat: Zagreb u doba Franje Josipa I. (1848. – 1916.). Uz stotu obljetnicu smrti njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva Franje Josipa I., DAZ, Zagreb, 2016.
4. Uredba o podjeli zemlje na oblasti (SN br. 92 od 28. travnja 1922.).
5. Zemaljsko-zakonski i vladin list od god. 1850. VII. Zagreb, 1850. (43)

LITERATURA:

1. Allen, Esther (1996). „Money and little red books“; Romanticism, tourism and the rise of the guidebook, *Lit: Literature Interpretation Theory* 7: 213-226
2. Artuković, Mato (2010). Biskup Strossmayer i pitanje jezika u školama »Mađarskih kralj. državnih željeznica« u Hrvatskoj. *Croatia Christiana periodica* 34 (66): 153-169. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/69898> (17.07.2023.)
3. Austrian Academy of Sciences, ACDH (Austrian Centre for Digital Humanities) *Travel!Digital. Exploring People and Monuments In Baedeker Guidebooks (1875–1914)* URL. <<https://www.oeaw.ac.at/acdh/tools/traveldigital/>> (02. 05.2019.)
4. Azaryahu, Maoz (1997). German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political Geography*, god. 16, br. 6: 479–493.
5. Azaryahu, Maoz (1990). Renaming the Past: Changes in “City Text” in Germany and Austria, 1945-1947. *History and Memory* 2(2): 32–53.
6. Baraban, Borko i Željko Jozić (2019). Časopis *Naš jezik* u kontekstu hrvatskoga jezikoslovlja prve polovice 20. stoljeća. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 45 (1): 1-26.

7. Barac, Antun (1954). *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 1: *Književnost ilirizma*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
8. Barthes, Roland (2009). *Mitologije* traduit par Morana Čale. Zagreb: Pelago
9. Batina, Klementina (2012). Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja. *Studia ethnologica Croatica* (24): 61-85.
10. Beck, Ulrich (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, culture & society* 19 (1-2): 17-44.
11. Beck, Ulrich (2004). Cosmopolitical realism: On the distinction between cosmopolitanism in philosophy and the social sciences. *Global networks* 4(2): 131-156.
12. Beck, Ulrich (2006). *Cosmopolitan vision*. Cambridge. Polity.
13. Ben-Rafael, Eliezer, Elana Shohamy, Muhammad Hasan Amara i Nira Trumper-Hecht, N. (2006) Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *International Journal of Multilingualism* 3: 7-30.
14. Ben Rafael, Eliezer, Elana Shohamy, Monica Barni (2010). Introduction: An approach to an „ordered disorder“. U Elana Shohamy, Eliezer Ben Rafael i Monica Barni (ur.). *Linguistic landscape in the city* xi-xxviii. Clevedon: Multilingual Matters
15. Billig, Michael (1995). *Banal nationalism*. London: Sage
16. Bhattacharyya, Deborah P. (1997). 'Mediating India: An Analysis of a Guidebook', *Annals of Tourism Research* 24: 371-89.
17. Berghoff Hartmut, Barbara Korte (2002). Britain and the Making of Modern Tourism: An Interdisciplinary Approach". *The Making of Modern Tourism: The Cultural History of the British Experience, 1600-2000*, (ur. Hartmut Berghoff, Barbara Korte, Ralf.Schneider, Christopher Harvie). New York: Palgrave, 133-157.

18. Bertoša, Mislava, Vesna Muhvić Dimanovski, Anita Skelin Horvat (2012). The Semiotic Construction of a Country: the Case of Croatia. *Tourism, Culture and Communication*, vol. 11: 165-182
19. Bertoša, Mislava (2021). O imenovanju, semiozi i toponimiji. *Croatica et Slavica Iadertina* 17(1): 53-67.
20. Boban, Ljubo (1993). *Hrvatske granice od 1918. do 1993*. Zagreb: Školska knjiga, Zagreb,
21. Boorstin, Daniel J. (1961). *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Vintage
22. Boorstin, D. (1964) *The Image or What Happened to the American Dream*. New York: Atheneum.
23. Bruny, Martin (1995). *Die Verlagsbuchhandlung A. Hartleben, Eine Monographie*. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie. Wien: Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien
24. Calvi, Maria V. (2010). Los géneros discursivos en la lengua del turismo. *Ibérica*, (19), 9-32.
25. Cifrić, Ivan, Tijana Trako Poljak, Ksenija Klasnić (ur.) (2013). Hrvatski identitet u promjeni? *Relacijski identiteti 2*. Zagreb: Biblioteka „Razvoj i okoliš“
26. Cilauro, Santo, Tom Gleisner, Rob Sitch (2003). *Jetlag travel guide: Molvania, a Land Untouched by Modern Dentistry*. Melbourne: Hardie Grant Books in conjunction with Working Dog Pty Ltd.
27. Cilauro, Santo, Tom Gleisner, Rob Sitch (2004). *Jetlag travel guide: Phaic Tăn, Sunstroke on a Shoestring*, Melbourne: Hardie Grant Books in conjunction with Working Dog Pty Ltd.
28. Cilauro, Santo, Tom Gleisner, Rob Sitch (2008). Melbourne: *Jetlag travel guide: San Sombrero, A Land of Carnivals, Cocktails and Coups*. Quadrille Publishing Ltd

29. Cipek, Tihomir (1995). Ideološka funkcija povijesti Problem objektivnosti u historiografiji. *Politička misao* Vol XXXIII br.3: 180-199
30. Clampet Jason (2013). *Lonely Planet and the rapid decline of the printed guidebook*. SKIFT. 3 ožujak 2013. Preuzeto s <<http://skift.com/2013/03/04/lonely-planet-and-the-rapid-decline-of-the-printed-guidebook/>> (18.03.2023.)
31. Cohen, Erik (1979). Rethinking the sociology of tourism. *Annals of tourism research*, 6(1): 18-35.
32. Coupland, Nikolas, Adam Jaworski (2001). Discourse. In P. Cobley (ur.) *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*. London: Routledge: 134–148
33. Crnković, Maja (2014). *Intertekstualne strategije u biblijskoj trilogiji Mire Gavrana* (Diplomski rad). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
34. Culler, Jonathan (1981). Semiotics of tourism. *American Journal of Semiotics* 1 (1/2):127-140.
35. Czeitschner, Ulrike, Barbara Krautgartner (2017). Discursive Construction of Culture: Semantic Modelling for Historical Travel Guides. *Sociology and Anthropology* 5(4): 323-331.
36. Čeprić, Josip (2020). *Atentat na kralja Aleksandra I. Karađorđevića*. Diplomski rad. Sveučilište u Splitu. Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
37. Čepulo, Dalibor (2012). *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
38. Damjanović, Dragan (2015b). *Herman Bollé. Graditelj hrvatske metropole*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt
39. Damjanović, Dragan (2014). *Zagreb. Arhitektonski atlas*. Zagreb: AGM
40. Dann, Graham M.S. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. Oxford: CAB International.

41. Dann, Grahham M.S. (ur.). (2002). *The tourist as a metaphor of the social world*. Throwbridge: Cabi. Cromwell Press
42. De Beaugrande, Robert-Alain, Wolfgang Dressler (2010). *Uvod u lingvistiku teksta*. Zagreb: Disput (izv.1981)
43. Despot, Zvonimir (1997). Povijest Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja 1905. – 1996. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 29(1): 5-39 Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/213953> (13.02.2023.)
44. Detling, Denis (2010). Prilog proučavanju bio- i bibliografije Stjepana Srkulja. *Osječki zbornik 2010.:* 235.-244.
45. Dobrivojević, Ivana (2006). *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
46. Dobrovšak, Ljiljana (2019). Spomenici kojih više nema: ugarsko-hrvatski kralj Franjo Josip I // *Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu*, Zbornik/Holjevac, Željko (ur.). Zagreb: Matica Hrvatska: 239.-269.
47. Duda, Igor (2003). Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku. Engleski turistički vodiči kao izvor za povijest putovanja na istočnu jadransku obalu od 1958. do 1969. *Časopis za suvremenu povijest*, 35(3), 803-821.
48. Dujaković, Goran (2015). *Friedrich Schmidt i restauriranje sv. Marka u Zagrebu*, diplomski rad. Odsjek za povijest umjetnosti, FFZG
49. Dujmović, Mauro (2019). Commercialization of cultural heritage in tourism. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 28(2): 145-161.
50. Flaker, Aleksandar (1999). *Književne vedute*. Matica hrvatska, Zagreb
51. Francesconi, Sabrina (2014). *Reading tourism texts: A multimodal analysis* (Vol. 36). Bristol: Channel view publications.
52. Fumić, Mateja (2015). *Jezične koncepcije riječke i zagrebačke filološke škole*. diplomski rad. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci

53. Gabelica, Mislav (2022). Doprinos Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja” njegovanju sjećanja na Prvi svjetski rat. *Časopis za suvremenu povijest* 54(2): 391-419.
54. Graburn, Nelson. H. (2012). *Tourism: The Sacred Journey. Hosts and guests* University of Pennsylvania Press: 19-36
55. Gilbert, David (1999). „London in all its glory – or how to enjoy London“: Guidebook Representations of Imperial London. *Journal of Historical Geography*, vol. 25 (3): 279-297
56. Gilbert, David, Claire Hancock (2006). New York city and the transatlantic imagination: French and English tourism and the spectacle of the modern metropolis, 1893– 1939. *Journal of Urban History*, vol. 33: 77–107
57. Glovacki-Bernardi, Zrinjka, August Kovačec, Milan Mihaljević, Dieter Halwachs W., Karl Sornig, Christine Penziger i Richard Schrodtt (2001). *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
58. Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2004). *O tekstu*. Zagreb: Školska knjiga.
59. Goffman, Erving (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday
60. Goodwin, Gráinne, Gordon Johnston (2013). Guidebook publishing in the 19th century: John Murray's Handbooks for Travellers. *Studies in Travel Writing*, vol. 17:1: 43-61
61. Grbić Jadranka (1994). Mnogostruki identitet: Primjer Hrvata u Mađarskoj. *Stud. ethno. Croat.*, vol. 6, pp. 119-126
62. Gregl, Zoran, Ivan Ružić, Mladen Švab, Dubravka Težak (1994). *Zagrebačke ulice*, Zagreb: Naklada Zadro
63. Halliday, Michael A. K., Ruqaiya Hasan (1989). *Language, context, and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford: Oxford University Press

64. Halliday, Michael A.K. (2002). *Linguistic studies of text and discourse*. In: Halliday, M.A.K., Webster, J. (Eds.), *The Collected Works*, vol. 2. London: Continuum
65. Heine, Heinrich: *Lutetia*, U: Sämtliche Schriften in zwölf Banden, izd. Karl Heinz Stahl, Band 9. Schriften 1831 – 1855. München, Wien: Carl Hanser (1976)
66. Heka, Ladislav (2016). Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 37(3.): 1065-1096.
67. Heller, Monica, Jaworski, Adam, Thurlow, Crispin (2014). Introduction: Sociolinguistics and tourism–mobilities, markets, multilingualism. *Journal of Sociolinguistics* 18(4): 425-458.
68. Hinrichsen Alex W. (1991). *Baedeker's Reisehandbücher, 1832-1990: Bibliographie 1832-1944: Verzeichnis 1948-1990: Verlagsgeschichte mit Abbildungen und zusätzlichen Übersichten*.
69. Horvat, Josip (1936). *Ljudi i ideje: Kroz stotinu godina hrvatske politike. Politička povijest Hrvatske*. Zagreb: Binoza – Svjetski pisci
70. Hrvoić, Monika i Karlo Rukavina (2021). Arhitektura – promjene imena ulica i trgova grada Zagreba s promjenama režima u 20. stoljeću. *Essehist*, vol. 12, br. 12: 44-51.
71. Hutinec, Goran (2011). *Djelovanje zagrebačke Gradske uprave u međuratnom razdoblju (1918-1941)*. Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za povijest, doktorski rad
72. Ivanetić, Nada (2003). *Uporabni tekstovi*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
73. Iveljić, Iskra (2016). Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 48(1): 313-328.
74. Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slob. i kralj. glavnog grada Zagreba za godine 1919.-1925 (2015). DAZG, Zagreb

75. Jack, Gavin, Alison Phipps (2003). On the uses of travel guides in the context of German tourism to Scotland. *Tourist studies*, 3(3): 281-300.
76. Jakšić Čokrić, Ivica (2016). *Turistički vodič Bola*. Split: vlastita naklada, Dalmacijapapir
77. Jaworski, Adam, Pritchard Annette (ur.) (2005). *Discourse, communication and tourism* (Vol. 5). Clevedon: Channel View Publications.
78. Jeinić, Ana (2017). Dijalektika otočnosti: Otvorena zatvorenost otočnih zajednica kao model društvenog organiziranja u eri migracija. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* 101(2), 46-61.
79. Jelavich, Charles, Barbara Jelavich (2012). *The establishment of the Balkan national states, 1804-1920*. Seattle: University of Washington Press.
80. Jelinčić, Daniela A. (2008). *Abeceda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandar Media
81. Jelinčić, Daniela A. (2010). *Kultura u izlogu: kratki vodič za upravljanje kulturnim dobrima.*, Zagreb: Meandar Media
82. Joseph, John E. (2004). *Language and identity*, London: Palgrave Macmillan
83. Jurić, Zlatko, Martina Strugar i Franko Ćorić (2011). 'Discussions about Bakač's tower in Zagreb in 1901: "This awkward, ugly tower..." or "...a characteristic example of Medieval defence fortification"', *Portal*, vol. , br. 2 str. 69-101. Preuzeto s: <<https://hrcak.srce.hr/106267>> (26.02.2023.)
84. Keser Battista, I. (2010). Intertekstualnost, intermedijalnost i interdisciplinarnost u filmskom eseju. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 16(1): 131-160.
85. Klanfar, Barbara (2019). *Frankopanska kulturna baština Primorsko-goranske županije (Revitalizacija baštine s ciljem razvoja turizma)*. Doctoral dissertation, University of Rijeka. Faculty of Humanities and Social Sciences. Department of Cultural Studies
86. Knežević, Snješka (1996). *Zagrebačka Zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga

87. Knežević, Snješka (2019). Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije. *Peristil* 62. 2019.: 1-29
88. Korunić, Petar (2005). Nacija i nacionalni identitet. *Revija za sociologiju* 36 (1-2): 87-105.
89. Korunić, Petar (2010). Početak etnografske statistike u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva. *Historijski zbornik*, 63 (1): 5-51.
90. Koshar, Rudy (1998). „What Ought to be Seen“: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe. *Journal of Contemporary History*, Vol.33, No. 3: 323-340
91. Koshar, Rudy (2000). *German Travel Cultures*. Oxford: Berg
92. Koshar, Rudy (ur.). (2002). *Histories of leisure*: Oxford: Berg
93. Kolar-Dimitrijević, Mira (1968). *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
94. Kolar- Dimitrijević, Mira (1983). Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata (1931-1939). *Povijesni prilozi*, 2(2): 171-244. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/107501> (26.10.2020.)
95. Kolar, Matea (2018). *Razvoj turizma u međuratnom Zagrebu*. diplomski rad. Odsjek za povijest, FFZG
96. Krajačić, Ivana (2011). Problem reprezentacije prostora u suvremenom putničkom vodiču. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, 5(5 [55]): 83-98.
97. Leiper, Neil (1990). Tourist attraction systems. *Analns of Tourism Research*, 17: 367-384
98. Lew, Alan A. (1991). Place Representation in Tourist Guidebooks: An Example from Singapore. *Singapore Journal of Tropical Geography*, vol. 12, no.2: 124-137.

99. Lisle, Debbie (2008). Humanitarian travels: Ethical communication in *Lonely Planet* Guidebooks. *Review of International Studies* 34 (1): 155-172
100. Lozo, Ivana (2021). *Tipografija i imenovanje u turističkom oglašavanju* (Doctoral dissertation. Zadar: University of Zadar
101. Lury, Celia (2002). The objects of travel. *Touring cultures*. Oxfordshire: Routledge, 85-105
102. MacCannell, Dean (1973). Staged authenticity: on arrangements of social space in tourist settings. *The American Journal of Sociology*, 79(3), 589–603.
103. MacCannell, Dean (1976). *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York: University of California Press
104. MacCannell, Dean (2008). Why it Never Really was About Authenticity. *Society*, 45. Springer Science and Business Media LLC, 334-337.
105. Mackenzie, John (2005). Empires of Travel: British Guide Books and Cultural Imperialism in the 19th and the 20th Centuries. *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Channel View Publications.
106. Maković, Zvonko (ur.). (1988). *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.
107. Maoz, Darya (2006). The mutual gaze. *Annals of Tourism Research*, 33(1), 221-239
108. Marjanović, Bojan (2007). Promjena vlasti, promjena ulica. *Diskrepancija*, vol. 12: 105-127.
109. Matijević, Zlatko (2008). Dr. Ivan pl. Bojničić (1858.-1925.). U prigodi 150. obljetnice rođenja. Obljetnice, nekrolozi. *Arh. vjesn.*, god. 51, 569-589.
110. Matković, Stjepan (1994). Odnos braće Radić prema politici »novoga kursa« na primjeru Riječke i Zadarske rezolucije. *Časopis za suvremenu povijest*, 26 (3), 475-485.
111. Matković, Stjepan (2003). Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji. *Povijest u Nastavi* 1 (1), 37-47.

112. Matković, Stjepan (2012). Skica za životopis Stjepana Srkulja. Zagreb: *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije* Godište VII. (2012), broj 2 (14), Dodatak (89-96)
113. Medvešek, Irena, Borko Baraban, Ana Bačić (2021). Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity, *Od Pavlimira do riči šokačke*, Zbornik Ljiljane Kolenić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 313-329.
114. Mijatović, Pavo (2019). *Dubrovačka Republika u novom vijeku* (Diplomski rad, Sveučilište u Puli, Filozofski fakultet).
115. Milčec, Zvonimir (2006). *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*. Zagreb: Bookovac
116. Mocini, Renzo (2013). The Promotional Functionality of Evaluative Language in Tourism Discourse. *Lingue e Linguaggi*, 157-172
117. Modrić-Blivajs, Dunja (2007). Kakvi su bili povijesni srednjoškolski udžbenici u banskoj Hrvatskoj u razdoblju Khuenova banovanja? *Časopis za suvremenu povijest* 39, 3., 777-805
118. Muhvić-Dimanovski, Vesna, Anita Skelin Horvat (2011). Croatia – the Insider's and the Outsider's Perspective. *Language, Culture and Tourism*, ur. Anita Sujoldžić. Zagreb: Anthropological Library –Croatian Anthropological Society, Institute for Anthropological Research
119. Müller, Susanne (2012). *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*. Frankfurt/New York: Campus
120. Novak, Kristian (2008). Po rodu, po karvi i po jeziku: Nacionalni identitet u političkim i publicističkim tekstovima Ivana Kukuljevića Sakcinskog. *Povijesni prilozi*, 27 (34), 147-173
121. Novak, Kristian (2012). *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca: jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa.

122. Orr, Mary (2010). Intertextuality. *The encyclopedia of literary and cultural theory*. Wiley Online Library (10.07.2023.)
123. Palonen, Emilia (2008). The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal* 73.3, 219-230.
124. Pavlenko, Aneta (2010). Linguistic landscape of Kyiv, Ukraine: A diachronic study. U Elana Shohamy, Eliezer Ben Rafael i Monica Barni (ur.). *Linguistic landscape in the city*, Clevedon: Multilingual Matters 29, 133-150
125. Pavlović, Cvijeta (2009). Intermedijalnost od Aleksandra Flakera do Viktora Žmegača. Glazbala Begovićeve Knjige Boccadoro. *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbenoj umjetnosti i filmu*, 53(3-4), 221-244.
126. Pearce, Phillip. L., Gianna M. Moscardo (1986). The Concept of Authenticity in Tourist Experiences. *The Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 22(1), 121–132.
127. Peel, Victoria, Anders Sorensen, Adam Steen (2012), „Unfriendly, Unfunny and Tyranical“: An Exploratory Study of the Travel Guidebook in the Australian Print Media, *Tourism Analysis Vol. 17*, 299-309
128. Peel, Victoria, Anders Sørensen (2016). *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks*. Bristol: Channel View Publications
129. Perčinlić, Tomislav (2021). Djelovanje Družbe Braće hrvatskog zmaja u izgradnji kulta Zrinskih i Frankopana do 1921. godine. FFZG, Odsjek za povijest, diplomski rad
130. Petek, Dubravka (2018), *Kuglijeve knjige: Nostalglični hommage knjizi*. Nova gradska knjižnica, Knjiga 4. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba
131. Petrić, Hrvoje (2015). “O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke”. *110 godina Hrvatske seljačke stranke: Zbornik radova*, Romana Horvat (ur.). Zagreb: Matica Hrvatska 539–606
132. Piškorec, Velimir (2008). Die Straßennamenänderungen in Kroatien Anfang der 1990er Jahre am Beispiel der Stadt Đurđevac. *Namen und ihr Konfliktpotenzial im*

- europäischen Kontext*. Regensburger Studien zur Namenforschung. Regensburg: edition vulpes, 121.-132.
133. Piškorec, Velimir, Sanja Janković (2015). *Tomo Maretić na raskrižju filologije i jezične politike*. Zagreb: Udruga zagrebačkih esperantista
 134. Ramm, Wiebke (2000). Textual Variation in Travel Guides. *Language in Performance*. Tübingen: G. Narr, 147-167
 135. Redwood-Rose, Reuben (2008). Sixth Avenue is now a memory: Regimes of spatial inscription and the performative limits of the official city-text. *Political Geography*, Volume 27, Issue 8, 875-894.
 136. Raj, Prayer P. E. (2015). Text/Texts: Interrogating Julia Kristeva's Concept of Intertextuality. *Ars Artium*, 3, 77-80
 137. Rihtman-Auguštin, Dunja (2000). *Ulice moga grada*. Biblioteka XX vek, Beograd
 138. Said, Selim Ben, Luanga Kasanga (2016). The discourse of protest: Frames of identity, intertextuality and interdiscursivity. *Negotiating and contesting identities in linguistic landscapes*, 71-83.
 139. Samardžija, Marko (prir.) (2002). *Jezikoslovne rasprave i članci*. Zagreb. Matica hrvatska
 140. Seaton, Athony V. (2002). Tourism as metempsychosis and metensomatosis: The personae of eternal recurrence. In G.M.S. Dann (ed.) *The Tourist as a Metaphor of the Social World*. Wallingford: CAB International, 135–168
 141. Silić, Josip (1984). *Od rečenice do teksta (Teorijsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*. Zagreb: SNL
 142. Skračić, Vladimir (2011). *Toponomastička početnica. Osnovni pojmovi i metoda terenskih istraživanja*, Zadar: Sveučilište u Zadru
 143. Smetko, Andreja (2017). „[...] uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. *Historijski zbornik*, 70(2), 365-393.

144. Smith, D. Anthony (1991). *National identity*. Reno: univ. Nevada press
145. Stančić, Nikša (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat
146. Stančić, Nikša (2008). Hrvatski narodni preporod - ciljevi i ostvarenja. *Cris*, x (1), 6-17.
147. Stachel, Peter, (2001). Ein Staat, der an einem Sprachfehler zugrunde ging. Vielsprachigkeit des Habsburgerreiches und ihre Auswirkungen." In *das Gewebe der Kultur: Kulturwissenschaftliche Analysen zur Geschichte und Identität Österreichs in der Moderne*, Johannes Feichtinger and Peter Stachel (ur.), 11-46.
148. Stanić, Jelena, Laura Šakaja i Lana Slavuj (2009). Preimenovanje zagrebačkih ulica i trgova. *Prostor i ideologija*, vol 25, 89.-124.
149. Tomić, Filip, Mario Strecha (2016). "Zagreb raste. Prilog poznavanju populacijskog razvoja Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća u komparativnoj perspektivi." *Historijski zbornik*, vol. 69, br. 1, 33-70.
150. Sabljak, Ivana (2014). *Zagrebačke kulturne prilike u doba diktature kralja Aleksandra*. diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest
151. Shohamy, Elana, Durk Gorter (ur.) (2008) *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge
152. Srkulj, Stjepan (1928). *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1928*. Zagreb: Općina slob. i kr. grada Zagreb
153. Srkulj, Stjepan (2012). *Memoari*, Zagreb: *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije* Godište VII. (2012), broj 2 (14), Dodatak
154. Stanisavljević, Mirko. (1930). Adolf Hudovski. *Narodna starina*, vol. 9, br. 23, 325-328.
155. Swensen, Grete, Karoline Daugstad (2012). Travels in imaginary landscapes: An analysis of four cultural historic guidebooks. *Géographie des guides et récits de voyage*, Société Royale Belge de Géographie, *Belgeo Revue belge de géographie*

156. Therkelsen, Anette, Anders Sørensen (2005). Reading the Tourist Guidebook: Tourists' ways of reading and relating to guidebooks. *The Journal of Tourism Studies*, vol. 16. no. 1, 48-60
157. Šenoa, Milan (2001). *O Zagrebu koješta*; Izabrao i za tisak priredio Branimir Donat. Zagreb: Dora Krupićeva
158. Šišić, Ferdo (1936). Uvod u političku povijest Hrvatske. *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb: Binoza – Svjetski pisci
159. Škiljan, Dubravko (2002). *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
160. Švoger, Vlasta (2000). Novinstvo kao javni medij sredinom 19. stoljeća u Hrvatskoj. *Časopis za suvremenu povijest*, 32 (3), 451-462.
161. Tafra, Branka (1992). Dijalekatna osnovica „ilirskoga “jezika. Rasprave: *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*.
162. Tomašegović, Nikola (2014). Polemika o željezničkom pitanju do 1862. godine u Pozoru i Narodnim novinama, *Povijest u nastavi*, Vol. 12 No. 23 (1), 2014. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu
163. Towner, John (1985). The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism. *Annals of Tourism Research*, vol. 12, 297-333
164. Thurlow, Chrispin i Adam Jaworski (2010). *Tourism Discourse: Language and Global Mobility*, New York: Palgrave Macmillan
165. Trask, Robert L. (1999). *Key concepts in language and linguistics*. London: Psychology Press.
166. Tresić Pavičić Ante, Vjekoslav Spinčić, Josip Šilović, Ante Kovač, Stjepan Srkulj, Mićo Mičić, Rikard Katalinić i dr. (1931). *Naš najveći kralj – Knjiga II*, Beograd: Slovo i Đura Jakšić

167. Turza, Tena (2016). *Razvoj Mletačke Republike kao trgovačke i pomorske sile*. završni rad. Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku. Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
168. Urry, John (1990). *The Tourist Gaze*. London: Sage Publications
169. Urry, John (1992). The Tourist Gaze "Revisited." *American Behavioral Scientist*, 36(2), 172–186.
170. Urry, John, Jonas Larsen (2011). *The tourist gaze 3.0*. Los Angeles, London, new Delhi, Singapore, Washington: Sage.
171. Van Dijk, Teun A. (Ed.). (1997). *Discourse as structure and process* (Vol. 1). Los Angeles, London, new Delhi, Singapore, Washington: Sage.
172. Van Dijk, Teun A. (2009). *Society and discourse: How social contexts influence text and talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
173. Vukonić, Boris (1994). *Tempus fugit: povijest turizma Zagreba*. Zagreb: AGM
174. Vukonić, Boris (2005). *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb: Prometej
175. Wodak, Ruth, Rudolf de Cilia, Martin Reisigl, Karin Liebhart (2009). *The Discursive Construction of National Identity*. Second edition. Edinburgh: Edinburgh University Pres
176. Vulesica, Marko (2012). *Politika novog kursa u Dalmaciji*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest. Diplomski rad na jednopredmetnom studiju povijesti
177. *Zagrebački leksikon* (2006). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža
178. Žmegač, Viktor (2003). *Književnost i glazba: Intermedijalne studije*. Zagreb: Matica hrvatska
179. Žnidaršič, Lilijana (1998). Ljubljanska stolna duhovščina in protestantska reformacija do škofa Konrada Glušiča (1571-1578) *Zgodovinski časopis* br. 2, str. 159-173

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Irena Medvešek rođena je 11. rujna 1970. u Splitu. Osnovnu školu pohađala je u Splitu, a školovanje je nastavila u gimnaziji „Natko Nodilo“ u Splitu. Dvopredmetni studij engleskog jezika i književnosti i njemačkog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je 2000. godine. Kraće vrijeme predavala je engleski i njemački jezik u Klasičnoj nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu, a od 2000. godine do danas predaje Engleski jezik u turizmu i ugostiteljstvu, Njemački jezik u turizmu i ugostiteljstvu, Opći engleski jezik, Poslovni engleski jezik, Engleski jezik za informacijske tehnologije i Engleski jezik za odnose s javnošću na Sveučilištu VERN' u Zagrebu. Sudjelovala je na nekoliko međunarodnih znanstvenih skupova te objavila više radova u međunarodnim znanstvenim časopisima. Licencirani je turistički vodič grada Zagreba na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku te sudjeluje u izradi mrežne stranice, planova putovanja i pisanju bloga turističke agencije.

(2024.) Medvešek I., Barabana B., Bačić A., Kulturni i jezični identitet Bosne i Hercegovine u Baedekerovu vodiču *Austria-Hungary: with excursions to Cetinje, Belgrade, and Bucharest; Handbook for travellers iz 1911.*, *Identiteti-Kulture-Jezici*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar (potvrda)

(2023.) Medvešek I., Baraban B.: *Urban Onomastics and the Linguistic Landscaping of Zagreb during Austria – Hungary and the Kingdom of Yugoslavia*, 9th International New York Conference on Evolving Trends in Interdisciplinary Research and Practices – Proceedings Book, Institute of Economic Development and Social Research Publications, Ed. Anna Kopiczko, Liberty Publications, New York, str. 271.-280.

(2021.) Medvešek I., Baraban, B., Bačić A.: *Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity*, *Od Pavlimira do riči šokačke*, Zbornik Ljiljane Kolenić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, str. 313-329.

(2017.) Bačić A., Medvešek I., Manojlović N.: *Interpretation of Own Performance in English Tests at the University of Applied Sciences VERN'*, *Imagining the Mediterranean: Challenges and Perspective*, str. 419-430

(2014.) Zilić I., Budimir I., Medvešek:, The Influence of European Innovative Tourist Trends on Croatian Tourism, 2014 M-Sphere Book of Papers, str. 329-335

(2011.) Medvešek, Bačić: Fanny Meunier and Sylviane Granger, eds. 2008. Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam – Philadelphia. Pp.259. ISBN 978 90 272 3244, časopis Jezikoslovlje, 12.2.2011., 283-312.